Muharem Kreso

ISKUSTVA ODBRANE BOSNE I HERCEGOVINE

Sarajevo, 2013.

IZDAVAČ: **Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu**

ZA IZDAVAČA: **Prof. dr. Smail Čekić**

Recenzenti: **Prof. dr. Smail Čekić,**
Doc. dr. Selmo Cikotić
Mr. Hasib Mušinbegović

Lektor i korektor: **Azra Fišer**

Registri: **Azra Fišer**

Unos teksta: **Hajra Bibić**

DTP: **Mr. Meldijana Arnaut-Haseljić**

Štamparija: **Štamparija "Fojnica"**

Za štampariju: **Šehzija Buljina**

Tiraž: **200 primjeraka**

Izdanje: **2013.**

CIP, itd.

ISKUSTVA ODBRANE BOSNE I HERCEGOVINE

S A D R Ž A J

SADRŽAJ 7

PREDGOVOR 13

PRVI DIO
BOSANSKOHERCEGOVAČKI GEOGRAFSKI PROSTOR
- POLOŽAJ, DIMENZIJE I OBLIK -

DRUGI DIO
ODBRANA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG GEOGRAFSKOG PROSTORA DO FORMIRANJA BOSANSKE DRŽAVE

1. **Ilirski pokušaji organizacije Prostora i njegove odbrane** 41
2. **Odbrana ilirskih zemalja od rimske invazije** 49
3. **Batonov ustanak i njegov koncept odbrane Ilirika** 54
4. **Rimska uprava i odbrana bosanskohercegovačkog prostora u sastavu Rimskih carstava** 57
5. **Avarsko-slovenski plemenski savez i njihovo naseljavanje Balkana** 65
6. **Vojne organizacije i koncepcije ratovanja starog vijeka** 70

TREĆI DIO

SREDNJEVJEKOVNA BOSANSKA DRŽAVA I KONCEPCIJA NJENE ODBRANE

1. **Počeci države Bosne** 85
2. **Razvoj srednjevjekovne države Bosne** 95
3. **Stanovništvo srednjevjekovne Bosne** 104
4. **Srednjevjekovna Bosanska vojska i koncept odbrane zemlje** 109
5. **Provjera koncepta odbrane u praksi** 117
6. **Gradovi i utvrđenja srednjevjekovne Bosne** 123
7. **Feudalna anarhija, slabljenje odbrane i kraj srednjovjekovne bosanske nezavisnosti** 127
8. **Multikonfesionalna specifičnost Bosne i njena odbrana** 133

ČETVRTI DIO

BOSNA U SASTAVU OSMANSKOG CARSTVA (1463. DO 1878.)

1. **Državna organizacija, uređenje i uprava** 153
2. **Uspon carstva i organizacija ejaleta Bosne** 156
3. **Počeci krize i pokušaji njenog prevladavanja** 168
4. **Iskustva velikih ratova XVII stoljeća** 172
5. **Osmanska vojska (organizacija i upotreba)** 181
6. **Prilike na početku XVIII stoljeća i koncept samoodbrane** ... 203
7. **Kapetanije - kičma odbrambenog sistema Bosne** 207
8. **Ostale komponente oružanih snaga Ejaleta** 216

9. **Morejski rat 1714. do 1718. godine** 218
10. **Rat za odbranu Bosne 1737. do 1739. godine** 219
11. **Banjalučki boj 4. avgusta 1737. godine** 224
12. **Dubički rat 1788. do 1791. godine** 231
13. **Specifičnosti samostalno vođenih odbrambenih ratova XVIII stoljeća** 233
14. **Velika "muslimanska" seljačka buna (1745. do 1756.)** 243
15. **Neuspjeh odbrane istočnih granica na prelomu XVIII i XIX stoljeća** 247
16. **Pokušaj ostvarenja bosanske samostalnosti u prvoj polovini XIX stoljeća** 252
17. **Ustavne promjene u Bosni i bune sredinom XIX stoljeća** ... 270
18. **Svrgavanje osmanske vlasti 1878. godine** 277

PETI DIO
BOSNA I HERCEGOVINA U SASTAVU AUSTROUGARSKE MONARHIJE (1878. DO 1918)

1. **Berlinski kongres i podjela interesnih sfera na Balkanu** 291
2. **Iskustva i pouke Odbrambenog rata protiv Austrougarske - 29. jula do 20. oktobra 1878. godine** 294
3. **Hercegovački ustanak 1882. godine** 311
4. **Državnopravni položaj okupirane Bosne i organizacija uprave** 314
5. **Vojna organizacija i obezbjeđenje okupacije** 318
6. **Aneksija i izmjene u organizaciji uprave** 322
7. **Iskustva Prvog svjetskog rata i njegove posljedice** 325

ŠESTI DIO
BOSNA I HERCEGOVINA U SASTAVU ZAJEDNIČKIH JUGOSLOVENSKIH DRŽAVA 1918. DO 1992.

1. **Država Slovenaca, Hrvata i Srba i njena odbrana** 341
2. **Ujedinjenje Države SHS i Kraljevine Srbije u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca** 347
3. **Državnopravni položaj Bosne i Hercegovine u Kraljevini i Republici Jugoslaviji** 349
4. **Vojna obaveza i Vojska Kraljevine i Republike Jugoslavije** .. 355
5. **Obnova Velikosrpskog pokreta, destabilizacija i razbijanje zajedničke države** 363

SEDMI DIO
SPECIFIČNA ISKUSTVA AGRESIJA NA BOSNU I HERCEGOVINU XX STOLJEĆA
(1941. do 1945. i 1992. do 1995.)

1. **Nastanak fašizma i početak Drugog svjetskog rata** 379
2. **Fašistička agresija na Jugoslaviju i okupacija zemlje** 381
3. **Organizacija okupacione uprave i uslovi za opstanak stanovništva** 383
4. **Pokretanje i razvoj antifašističkog Narodnooslobodilačkog ustanka i rata** 388
5. **Obnova državnosti – najznačajnija tekovina NOR-a Bosne i Hercegovine** 392
6. **Osnovna iskustva partizanskog i kombinovanog ratovanja**.. 405
7. **Neka specifična iskustva iz agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992. do 1995. godine** 410
8. **Iskustva međunarodnih pokušaja spasavanja bošnjačke populacije od započetog genocida** 414

OSMI DIO
ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

DEVETI DIO
PRILOZI

1. MANJE POZNATI TERMINI I POJMOVI 475

2. L I T E R A T U R A 495

3. SKRAĆENICE 517

4. AKCENTI RECENZIJA

Brigadir mr. Hasib Mušinbegović 521
Prof. dr. Smail Čekić 523
Doc. dr. Selmo Cikotić 524

REGISTAR LIČNIH IMENA 525

REGISTAR GEOGRAFSKIH POJMOVA 537

SADRŽAJ ILUSTRACIJA 557

BILJEŠKE O AUTORU 561

P R E D G O V O R

Bosna, odnosno Bosna i Hercegovina je u toku svog dugog postojanja bila i ostala mala zemlja. Kao takva, u toku svog milenijskog postojanja, u brojnim osvajačkim pohodima i ratnim sukobima uglavnom je bila upućena na vlastitu odbranu. Uglavnom su je okruživali i napadali jači susjedi, ili je ulazila u sferu interesa svjetskih ili regionalnih sila. To isto je slučaj i sa njenim geografskim prostorom u prethodnom periodu. Osnovne karakteristike toga prostora i njegovog položaja veoma su postojane i dugotrajne. Otuda vojno-historijska iskustva iz ovog dugog perioda mogu biti relevantna i za cjelovitije sagledavanje ukupnih, pa i najnovijih vojnih i posebno odbrambenih iskustava savremene epohe.

Sabrati neophodnu građu i na osnovu relevantnih izvora **rekonstruisati**, **analizirati**, **uporediti** i **ocijeniti** dosadašnje ratove i ukupnu ratnu fenomenologiju ovog prostora, a posebno uporediti, izabrati i ocijeniti upotrjebljive primjere **odbrambenih postupaka**, **odluka** i **rješenja** svakako **mora biti zadatak generacija**. Taj zadatak nije moguće u prvom pokušaju adekvatno obaviti.

Upotrebljiva iskustva iz tako dugog perioda, sticana su u vrlo različitim okolnostima, rijetko su se striktno odnosila na odbranu same Bosne ili njenog geografskog prostora. Nažalost ta iskustva, kao takva, do sada nisu ni izučavana ni rekonstruisana. U tom pogledu nisu učinjeni početni napori da se prikupe najuopšteniji ili makar drugostepeni izvori, kad već nema mogućnosti da se prikupe relevantni primarni izvori.

Zbog toga će ovaj pionirski napor biti neminovno ograničen na najelementarnije uočavanje i rekonstrukciju situacija, kao i pokušaje analize tih situacija i raspoloživih mogućnosti formulisanja koncepcije odbrane, te izgradnje mehanizma za njeno funkcionisanje i realizaciju.

Nadati se da će nas ocjene izvjesnih poteza povučenih u tim prilikama i sabrana zrnca iskustva osposobiti da ih počnemo sistematizovati i uobličavati u formu pogodnu za vaspitanje i obrazovanje generacija rukovodećih organa i posebno vojnih starješina koje će ih, možda, morati koristiti.

Vojnu nauku mnogi smatraju i nazivaju **vojnim iskustvom** i vojnom, odnosno **ratnom vještinom**. Sakupiti takva iskustva i sa jednog ograničenog prostora, kakav je Bosna i Hercegovina i u tematski ograničenom obimu i okviru složen je zadatak, **ali bez takvih iskustava i bez takvih saznanja nije moguće ostvariti misao najvećeg bosanskog mislioca svih vremena - Hasana Kafije Pruščaka**, koji je svog cara i njegov divan upozorio da je **dobro uređena, opremljena i dobro vođena vojska od prvorazredne važnosti za svaku državu** i da je "**racionalan spoj mudrosti i sile osnovni temelj svakog državnog poretka**".[1]

Istražiti uzroke i ciljeve **samo jednog** rata, utvrditi planove i pripreme za njegovo vođenje, utvrditi organizaciju, obuku, opremu i naoružanje, te sredstva za rat pripremljenih oružanih snaga, a onda rekonstruisati njegov tok ili tok bar nekih izvedenih borbenih radnji, pa potom ocijeniti odluke vojskovođa i komandanata, odnosno taktičke, operativne i strategijske postupke angažovanih trupa, već po sebi je suviše složen i obiman poduhvat.

Ako u ovoj fazi razvoja bosanskohercegovačke historiografije uopšte i posebno vojne historije, želimo postići iole upotrebljive početne rezultate, moramo učiniti napor da se u tom cilju objedine postojeća pamet i postojeća historiografska saznanja. Od korisnika i nastavljača ovog rada treba očekivati cjelovitiju analizu i dopunu rekonstrukcije perioda za koji se određeni istraživač specijalizuje. Time bi, bar trebalo pokušati nadomjestiti - za ovakve poduhvate obavezni timski rad - i naročito oskudicu i nedostupnost - jednom čovjeku - svih relevantnih izvora. To praktično znači da bi na rješavanju ovog urgentnog zadatka trebalo angažovati dovoljno širok krug poznavalaca ove materije.

---

[1] Hasan Kafija Pruščak u djelu: TEMELJI MUDROSTI O UREĐENJU SVIJETA, napisanom 1596. godine.

Za adekvatnu rekonstrukciju pojedinih problema i ključnih poteza bio bi neophodan određen broj kvalitetnih karata i šema, te drugih ilustracija. To bi olakšalo razumijevanje određenih zaključaka i omogućilo kristalizaciju iskustva. U tome smo, nažalost, vrlo oskudni, ali za ovaj pionirski rad nešto smo ipak pribavili.

Za razliku od svojih susjeda, čiji su se narodi i države pomjerali Bosna (i Hercegovina) kao političko-pravni teritorij imala je dugu historijsku i potpuno prirodnu evoluciju. Bosna se kao država tokom tolikih stoljeća nije nikuda selila, niti je mijenjala ime. U turbulentnoj Velikoj seobi naroda početkom VII stoljeća narod kojeg zovemo južnim Slovenima u plemenskom savezu sa Avarima preko Save i Dunava prodro je duboko na Vizantijsku teritoriju i preplavio kopneni dio Balkanskog poluostrva. Za razliku od ostalog prostora na Panoniji i na bosanskohercegovačkom geografskom prostoru dva stoljeća je očuvao taj savez i tu državu.

Savez avarskoslovenskih plemena na centralnoj direktrisi prodora (prema Naroni i Saloni) izmiješao se sa romanizovanim i neromanizovanim Ilirima, te zaostalim elementima istočnih Gota i, za zemlju vezanih **kolona,** veterana rimskih legija, angažovanih u Iliriku posljednjih stoljeća Rimske imperije. Ta činjenica je morala ostaviti značajne tragove.

Južnoslovenska plemena u prodoru i naseljavanju Balkana nisu nastupala kompaktno, nisu nastupali u jedinstvenom talasu, pa nisu nastupali ni istim pravcima. Morala su se prilagoditi opštoj situaciji i zahtjevima dominantnih saveznika, a ni borbeni ešaloni nisu bili jednorodni.

Pod kraj IX stoljeća (896. godine) u Panoniju su prodrli ratoborni Mađari, Avarima sličnog ratovanja, i razbili do tada jedinstveno slovensko more, na jugoistoku Evrope. Iz Panonije potisnuti slovenski element na bosanskohercegovačkom geografskom prostoru značajno je ojačao predominaciju slovenskog jezika, a i pismenost se širila upravo na tom jeziku i uz državnu podršku Vizantije, pa čak i priznanje Rima.

Bosna i Hercegovina do sada nije imala napisanu vojnu historiju, pa prema tome nisu ni rekonstruisana iskustva odbrane bosanskohercegovačkog prostora u bilo kom periodu njegove dvomilenijske historije.

Tim problemima do sada se jednostavno niko nije bavio, ne samo cjelovito, nego možemo reći ni fragmentarno, tako da ne postoji odgovarajuća rekonstrukcija bilo kog perioda ili događaja, pa ni onih sudbonosnih bojeva i bitaka, odnosno ratova, koji su odlučivali o sudbini ili opstanku Države ili njenog naroda.

I onda kada je imala vojsku i kada je ta vojska Bosnu branila, o tome nije sačuvana odgovarajuća pisana dokumentacija. Bosna i Hercegovina jednostavno još nema odgovarajuće ustanove koja bi trebalo da se tim bavi. Fragmenti takve dokumentacije, i ukoliko postoje, rasuti su po rijetkim i najčešće nesređenim arhivskim zbirkama, u nama teško dostupnim arhivima.

Sintetičkih obrada cjelovite historije Bosne i Hercegovine jednostavno nema, nema je ni u kojoj njenoj subdisciplini, a posebno ne u oblasti vojne historije. U bilo kojoj oblasti historije Bosne i Hercegovine monografija je suviše malo. Uglavnom su nebosanske provenijencije, rađene u nezavidnim uslovima, uz korištenje ograničenih izvora, često podređenih različitim ideološkim zahtjevima. U tom pogledu u najvećoj mjeri je nezadovoljavajuća situacija u oblasti vojne historije, a već nam je poznat i kvalitet historijskih obrada baziranih na narodnoj pjesmi u usmenom predanju.

U takvim uslovima i najgrublji pionirski pokušaj ambicioznijeg i cjelovitijeg prikaza bilo kog segmenta opšte ili vojne historije u trenutnim uslovima i bez organizovanog kolektivnog napora, teško je izvodljiv.

Periodizacija historije odbrane Bosne i Hercegovine u ovoj monografiji izvršena je na jedini mogući način, prema državnim cjelinama koje su vladale datim prostorom. To je diktiralo unutrašnju podjelu na osam dijelova.

Prvi dio je posvećen jedinstvenom prikazu bosanskohercegovačkog geografskog prostora kao najstabilnije i najnepromjenljivije konstante. Naredna **tri dijela** obuhvataju hronološki poredane polamilenijske epohe:

- Odbranu bosanskohercegovačkog prostora do formiranja bosanske države; - Period srednjevjekovne bosanske države; - Iskustva iz odbrane Bosne u sastavu Osmanskog carstva.

Iskustva odbrane i događaji savremene historije od svega 120 godina podijeljeni su u dalja **dva** dijela, prema tome, u čijem sastavu ili pod čijom okupacijom se Bosna i Hercegovina nalazila (Austrougarska i Jugoslavija). U sedmom dijelu zahvaćena su specifična iskustva agresije na Bosnu i Hercegovinu u XX stoljeću. Osmi dio Monografije obuhvata zaključna razmatranja.

Monografija ISKUSTVA ODBRANE BOSNE rađena je na jedino moguć način, s obzirom na dužinu obuhvaćenog perioda. Rađena je u obliku **sinteze**, kakvi su, između ostalog, i svi udžbenici, iako sama nema pretenziju da to bude. Ona je zapravo **pokušaj** da se dođe do jednog ozbiljnijeg nacrta takve obrade. To je sasvim razumljiv razlog što rad nema naučni aparat, uobičajen za monografije takvog karaktera. Stotinjak napomena uz tekst su samo njegovo rasterećenje, a ne dokazivanje iznesenih tvrdnji i navođenja izvora. U ovom slučaju to je nadoknađeno sa **dvadesetak historijskih karata** i nekoliko šema najznačajnijih odbrambenih događaja.

U ovom radu čitalac neće naći ukupnu rekonstrukciju organizacije ni Bosanske vojske, ni njenih protivnika, niti rekonstrukcije ofanzivnih borbenih radnji. Podvlačim da sam se strogo ograničio na probleme odbrane Bosne (i Hercegovine - od kada i njen naziv, diktatom stranih sila na Berlinskom kongresu ulazi u naziv države, bez obzira u kom je stepenu nezavisna ili autonomna). Čitaoci će svakako shvatiti da ni tako fiksiran zadatak neće biti ni u kom smislu detaljan.

U hiljadu godina historije Bosna i Hecegovina je imala više godina nemirnog i nesigurnog života, nego godina mira i stabilnosti, a slično je bilo i u mileniju koji joj je prethodio. Periodi mira jedva da su jednom premašili granicu života jedne generacije. Svaka generacija Bosanaca morala se braniti bar jednom, najveći broj ih je preko glave preturio dva do pet ratova, a neke su u ratu provele čitav svoj vijek. Ratovi su trajali po nekoliko godina, neki i po više decenija. Najdužim se smatra Kandijski rat - od 1645. do 1669. godine, dakle dvadeset i četiri godine. U pet stoljeća koliko je bila okupirana ili u sastavu drugih država, ratom ili mirom upravljali su vladari tih država ili njihovi protivnici, najčešće konkurenti za isti, bosanskohercegovački prostor. Izvjestan,

ne mali broj godina u zemlji su vladali unutrašnji nemiri, seljačke, pa i lokalne separatne bune i ustanci, a međusobni obračuni magnata i velikaša, podizani na nivo građanskog rata. Bosanci su u njima učestvovali kao podanici tih država, češće u Bosni, ali i mnogo puta i na vrlo udaljenim ratištima od Beča, Egra i Galicije do Azovskog mora, Kavkaza, Volge i Perzije. Zarobljeni u tim ratovima regrutovani su u elitne plaćeničke jedinice čuvenih "bošnjačkih pukova" više evropskih država.

Najveći broj vođenih ratova za Bosance su bili **odbrambeni ratovi**. Otpor stranim okupacionim vlastima bio je neprekidan i više puta je prerastao u oslobodilačke ratove, kakvi su na nju usmjereni krstaški lokalni ratovi, **Bosanske narodne vojske** pod **Gradaščevićem 1831. do 1832.** i **Selmanovićem i Hadžijamakovićem**[2] 1878., te **Narodnooslobodilački rat protiv fašističke okupacije 1941. do 1945.** godine i na kraju **Odbrambeni rat Bosne i Hercegovine od 1992. do 1995. godine**.

Karakter odbrambenih ratova imali su čak i oni ratovi kad je u Bosni bila strana vlast, kao što su osvajački ratovi protiv Bosne u XVIII vijeku (1714. do 1718, 1736. do 1739, 1789. do 1791.), jer su se **Bosanci vlastitim snagama borili za odbranu svoje zemlje i protiv volje sultana**.

U toku desetak stoljeća postojanja **Bosna** je nosila isti naziv, a tek od Berlinskog kongresa 1878. nosi današnji naziv Bosna i Hercegovina. Strane zemlje i stranci uopšte skloniji su da je tako i danas nazivaju. Dvočlani naziv Bosna i Hercegovina u upotrebi je svega 130 godina u odnosu na milenijski period jednočlanog naziva – Bosna, što nas je opredijelilo da taj naziv kao skraćeni i mi stavimo u podnaslov ovog sintetičkog rada.

Sistematsko prikupljanje građe za moguću sintetičku monografiju o odbrani Bosne počeo sam u vrijeme neduge profesorske karijere, 70-tih i 80-tih godina XX stoljeća. U tome sam bio stimulisan nenormalnim prazninama i razlikama u obradi historije Bosne, odnosno Bosne i Hercegovine. Rezultat prvih istraživanja bio je prilog za udžbenik NAUKA

[2] Kao zamjenika komandanta Bosanske narodne vojske austrougarski Prijeki sud ga je osudio na smrt vješanjem. Dostojanstvenim i hrabrim držanjem na suđenju i pri izvršenju smrtne kazne, potvrdio je svoju omiljenost u narodu.

O ODBRANI u izdanju Univerzitetske knjige, (Sarajevo 1996, str. 89 do 109) pod naslovom: UGROŽAVANJE BOSNE I HERCEGOVINE KROZ HISTORIJU I TRADICIJA NJENE ODBRANE.

Neistraženost materije i oskudnost arhivske dokumentacije, odnosno mali stepen njene dostupnosti, značajno se odrazio i na mogućnost ilustrovanja teksta, posebno stepena urušenosti odbrambenih posebno fortifikacijskih objekata i njihovu zapuštenost, kao i nedostatak i kvalitet i takvih fotografija i rekonstrukcija oruđa, opreme i borbenih postupaka Bosanske vojske bilo iz perioda nezavisnosti ili iz kratkotrajnih pokušaja osamostaljivanja, buna, ustanaka i odbrambenih ratova XVIII, XIX i XX vijeka.

Autor

PRVI DIO

BOSANSKOHERCEGOVAČKI GEOGRAFSKI PROSTOR

- POLOŽAJ, DIMENZIJE I OBLIK -

Teritorija na kojoj se prostire jedna država obično se ne poklapa sa jasno određenom geografskom cjelinom tog prostora. Za razliku od državnih granica, kao rezultata historijskog razvoja, granice određenog geografskog prostora su nepromjenjljive. Određeni geografski prostor obično je od okolnih odvojen jasno izraženim i stabilnim prirodnim linijama, obično preprekama - vodenim tokovima, morem ili planinskim grebenima.

Sa državnog, privrednog i odbrambenog aspekta bilo bi idealno kada bi se državne granice poklapale sa granicama određenog geografskog regiona, što je slučaj kod nekih, posebno ostrvskih zemalja. Privredni tokovi u tom slučaju bili bi prirodniji, a koncepti odbrane jednostavniji i bilo bi ih moguće dugoročnije postaviti i formulisati. To je samo donekle, ali ipak značajno, slučaj sa Bosnom i Hercegovinom.

Za matematičko-geografski (astronomski, kosmički, satelitski) položaj određenog prostora odnosno tačaka u tom prostoru, (pa i prostora naše države) na zemaljskoj kugli postoje uglavnom dva opšteprihva-ćena koordinantna sistema. Do sada smo se uglavnom služili **Gaus-Krigerovom** (Karl Fridrich Gauss i Johannes Heinrich Louis Krüger) kartografskom projekcijom, a danas više prevlađuje **Merkatorova** (Gerhard Kremer Mercator) Univerzalna transverzalna – UTM projekcija.[3]

Prva čini geografsku mrežu linija meridijana (x) i paralela (y). Druga pravougla univerzalna transverzalna mreža se sastoji iz dva međusobno upravna sistema paralelnih pravih linija izvučenih na jednakom linijskom rastojanju tako da obrazuju kvadrate jednakih dimenzija, koje u prirodnoj veličini odgovaraju cijelom broju kilometara. To je čini praktičnijom u primjeni. Dimenzije današnje Bosne i Hercegovine, odnosno krajnje njene tačke prema sjeveru, jugu, istoku i zapadu u slijedećoj tabeli date su u obje projekcije.

S tim u vezi, i grubo uzeto, pod bosanskohercegovačkim prostorom podrazumijevamo geografsku cjelinu ograničenu rijekama **Drinom**, **Savom**, **Unom** i **Jadranskim morem**. Na istoku i zapadu Bosna i

[3] Universal Transversal Mercator Projection (Univerzalna transverzalna Merkatorova projekcija).

Hercegovina danas samo nešto malo prelazi granice tako definisane cjeline. Međutim, na jugu je njen oslonac na more, tokom vremena sveden na neprirodno uzak izlaz, uz to komunikacijski neadekvatno povezan sa zaleđem. Neveliki kopneni dio granice na istoku i zapadu u ranijim historijskim periodima bio je manje stabilan i duže vremena je u osnovi bio određen rijekom Cetinom i Bokokotorskim zalivom.

	SJEVERNA GEOGRAFSKA ŠIRINA	ISTOČNA GEOGRAFSKA DUŽINA	UTM KOORDINATE	OPŠTINA	NASELJENO MJESTO	ZRAČNA UDALJENOST	
						IZMEĐU KOORDINATA	OD CENTRA ZEMLJE
SJEVER	42^0 16' 31"	16^0 56' 20"	XL 147 512	B. DUBICA	D. GRADINA	324 km	140 km
JUG	42^0 33' 36"	18^0 26' 25"	BN 926 180	TREBINJE	PODŠTIROVNIK		184 km
ISTOK	44^0 03' 06"	19^0 37' 32"	CP 499 785	BRATUNAC	ŽLIJEBAC	309 km	149 km
ZAPAD	44^0 49' 38"	15^0 43' 40"	WK 639 510	BIHAĆ	BUGAR		181 km

Ovako određen bosanskohercegovački geografski prostor, odnosno Bosna i Hercegovina nalazi se u **umjerenom pojasu sjeverne zemljine hemisfere**, na jugu evropskog kontinenta. To osigurava **veoma pogodne uslove za život čovjeka**. To je prostor u sjeverozapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, uglavnom smješten između Une na zapadu, Save na sjeveru, Drine na istoku i Jadranskog mora na jugu. Specifičost njenog položaja je u tome što njen sjeverni dio (Posavina i donje Pounje) periferno ulazi u Panonsku niziju, dok na jugu zahvata dio Jadranske akvatorije. Pored toga što je **južnoevropska** i **zapadno balkanska zemlja**, to je čini i **panonskom** i **jadranskom**, ili **mediteranskom zemljom**. Najveći dio površine Bosne i Hercegovine zaprema planinsko-kotlinski prostor Dinarskog sistema, pa je ona uglavnom **planinska zemlja**.

Sa stanovišta odnosa kopna i mora Bosna i Hercegovina je na prelazu između **polukontinentalnog** i **kontinentalnog** položaja, pa izlaz na more i značajne komunikacije prema njemu omogućavaju neposredne trgovačke veze sa drugim pomorskim zemljama. Bez obzira na historijske promjene dimenzija i krakteristika obalskog ruba to je uvijek imalo i veliki **odbrambeni značaj**.

Za našu zemlju značajna je i veza Padske i Panonske nizije, koja svojom osom Milano - Ljubljanska vrata - Zagreb - Pešta - Kijev tangira zapadni i centralni Balkan, što određuje politiku i strategiju velikih

sila u ovom regionu, ali je još značajnija transbalkanska veza srednje Evrope i bliskog Istoka, bez obzira ide li preko Bosne ili je, preko Beograda obilazi. Zbog toga se ova veza u prošlosti (kada su postali aktuelni Mosulski izvori nafte) označava i kao pravac Beč - Beograd - Bagdad (B - B - B).

Širi region na kome je smještena Bosna i Hercegovina - jugoistočna Evropa, odnosno Balkansko poluostrvo karakterističan je po tome što se na relativno malom prostoru nalazi mozaik različitih društveno-političkih i vjerskih opredjeljenja, ekonomskih usmjerenja, vojnih saveza, etničkih grupa i naroda. To ga čini osjetljivim i nestabilnim pa i prostorom ukrštanja interesa velikih sila.

Zapravo to je njegova karakteristika u dužem historijskom periodu. Posebno je dolazila do izražaja u sudarima interesa Rima i Bizanta, Vizantije sa Franačkom državom i Mađarskim kraljevstvom, pa Habzburške i Osmanske imperije.

U novije vrijeme sve su dominantnije suprotnosti lokalnih interesa, posebno na relaciji Beograd - Zagreb, iako se često prelamaju sa suprotstavljenim interesima velikih sila i saveza globalnog karaktera, kao što su: Antanta i Centralne sile u Prvom, Osovina Rim-Berlin i Saveznici u Drugom svjetskom ratu, Varšavski i Atlanski pakt u toku globalnog hladnog rata, čiji ostaci su određeni ruski intersi na Balkanu.

Prostor je u više navrata bio direktrisa velikih seoba naroda. Ovuda su vodili putevi osvajanja sa juga na sjever, sa sjevera na jug, sa istoka na zapad i zapada na istok. Istočna granica bosanskohercegovačkog prostora dio je milenijske konstante: **Dunav - Drina - Boka - Area Filaenorum** (**Area Philaenorum**)[4], kojom je još u trećem vijeku (395.) Rimsko carstvo podijeljeno na Istočno i Zapadno, na što se veže i linija raskola (od 1054.) katoličanstva i pravoslavlja.

Granice Bosanske države u periodu nastanka bile su uže od današnjeg prostora, ali su u kasnijim periodima i znatno prelazile okvire naprijed definisanog geografskog prostora. Današnje granice Bosne i Hercego-

[4] U zalivu Veliki sirt zapadno od Kirenaike u Libiji.

vine u osnovi su regulisane sa dva međunarodna ugovora. Prvi je **Karlovački mirovni ugovor iz 1699. godine**, a drugi **Berlinski kongres iz 1878. godine**. Dakle, regulisane su međunarodnim ugovorima od prije 120 i 300 godina, pa su tako među najstarijim i **najstabilnijim granicama evropskih država**. Neki odsjeci bosanskohercegovačkih granica praktično se nisu mijenjali i preko pet stotina godina, na primjer granica prema Dubrovačkoj republici.

Ukupna **dužina granica** Bosne i Hercegovine iznosi 1.537 km. Polovina te dužine je, u bukvalnom smislu - **prirodna granica** i čine je rječni tokovi u dužini 751 km i more 12 km, što znači da je kopnena granica samo 11 km duža od vodene. Najveći dio kopnene granice predstavljaju visoki planinski grebeni Plješivice (1649 m), i Dinare (1813 m) prema Hrvatskoj - 494 km; te grebeni planinskog lanca: Orjen - Njeguš - Golija - Lebršnik - Volujak - Maglić - Ljubišnja sa vrhovima od 1721 do 2386 metara nadmorske visine, prema Crnoj Gori (84 km) i ograncima Zlatibora i Tare prema Srbiji, 196 km. Od ukupno 1537 km bosanskohercegovačke granice najduža je ona sa Hrvatskom - 931 km (494 km suhozemne i 425 km vodene); prema Srbiji ona iznosi 357 km (84 km suhozemne i 237 km rječne), a prema Crnoj Gori 249 km (196 km suhozemne i 53 vodene) i na kraju prema međunarodnom moru 12 km. Već iz ovoga, da se ne upuštamo u detaljniji opis karakteristika granice, jasno je da se tu radi o značajnim prirodnim vojnogeografskim preprekama.

Sa svojom **površinom od 51.182 km**^{2} Bosna i Hercegovina spada u red **manjih država**, ali je veća od mnogih drugih država i u Evropi i u svijetu.[5] Površina Bosne u vrijeme bana Kulina (1167. do 1204.) bila je manja i iznosila je 23.368 km^2; u vrijeme Stjepana II Kotromanića (1322. do 1353.) i Tvrtkovih nasljednika uglavnom ista oko 50.000 km^2. Za vrijeme kralja Tvrtka (1353. do 1391.) zahvatala je 68.622 km^2. Površina ejaleta Bosna 1606. godine bila je još veća - gotovo 80.000 km^2.

Ta nevelika površina implicira veliku osjetljivost na gubitak teritorije u eventualnom ratu, i nešto manju osjetljivost na iznenađenje i

[5] Veća je, na primjer, od petnaestak evropskih država.

mogućnosti manevra jedinicama, te brzinu izvođenja mobilizacije. Geomorfološkim karakteristikama reljefa i hidrografskom mrežom uslovljena je određena kanalisanost pravaca kretanja. Zavisno od prilika, ove karakteristike ublažavaju ili otežavaju tu osjetljivost.

Oblik naše države je uveliko **prikupljen** i sa tog stanovišta pogodan za odbranu. Širina je približno jednaka dužini, a **geografski centar** zemlje (**Mošunj**, kod Viteza) je približno podjednako udaljen (prosječno oko 150 km) od svih perifernih dijelova. Ta činjenica omogućava manevar po unutrašnjim pravcima pod relativno najpovoljnijim uslovima, a prikupljen oblik zemlje posebno povoljno utiče na vođenje odbrambenog rata.

U zastavu Bosne i Hercegovine, kao simbol je ugrađen **pravougli trokut**, na koga asocira stvarno protezanje granica naše zemlje, ali bi njen prikupljeni oblik još jasnije mogli izraziti **trapezoid**, odnosno njen **pentagonalni** ili **heksagonalni** lik, čija površina znatno manje odstupa od ukupne površine Države, nego što je to slučaj sa upisanim pravouglim (ugao gama = 82^0 25' 48") trouglom (13.658 km^2).[6]

U odnosu na ukupnu dužinu protezanja granica na terenu i njihovu izlomljenost, posebno u meandrima rijeka i na brdsko-planinskim odsjecima opseg upisanih geometrijskih slika (trougao - 931.250 km na primjer), ima relativno najmanje odstupanje od ukupne dužine stvarnih granica.

Morfološke karakteristike zemljišta, posebno reljef i hidrografija, pored pomenutog prikupljenog oblika, su značajan faktor modela i načina odbrane naše Države. Reljef Bosne i Hercegovine, i pored prikupljenog oblika zemlje, više pogoduje odbrani po dubini, nego njenoj odbrani na graničnoj liniji. Dvadesetak najviših planina (sa preko 1900 m n/v) grupisano je u središnjem dijelu zemlje, a 57 % zemljišta prelazi nadmorsku visinu od 500 metara dok su najniži predjeli raspoređeni uglavnom na sjeveru, uz Savu. Doline glavnih pritoka rijeke Save uvlače se

---

[6] Stranica upisanog trougla, uzimajući za osnovicu najdužu, u ovom slučaju hipotenuzu, iznose: a = 362.803 km, b = 281.475 km i c = 268.972 km, odstojanje od geografskog centra do vrha uglova, alfa = 195.117 km, beta (Podštirovnik, x = 6536340, t = 4712540) = 186.016 km i ugao gama (ušće Drine, x = 6608970, y = 4971520) = 148.562 km; a okomica na stranu a = 58.369 km, b = 97.243 km i c = 98.527 km.

duboko u unutrašnjost zemlje, zbog čega je bosanskohercegovački **odbrambeni pivo**[7] najpristupačniji upravo sa te, sjeverne strane. Nedostatak se može nadoknaditi adekvatnim uređenjem i korištenjem velikih vodotokova graničnih rijeka Une, Save i Drine. Utvrđeni odbrambeni objekti u klancima njihovih pritoka dugo su u prošlosti predstavljali osnovnu odbrambenu infrastrukturu Države. U cjelini reljef je vrlo raznolik, blaže nagnut prema sjeveru, odnosno Savi, čijem slivu pripada **70%** ukupnih površina zemlje. **Vododjelnica** od Dinare (tt 1831) ide preko Šatora (tt 1872), Staretine (tt 1891), Cincara (tt 2006), Raduše (tt 1956), Bitovnje (tt 1700), Bjelašnice (tt 2067), Treskavice (tt 1877), Lelije (tt 2032) i Zelengore (tt 2015) na (prevoj) Čemerno i Lebršnik (1985). Kako niže planine, tako i najviši masivi raščlanjeni su i često ispresijecani dubokim klisurama, dolinama i kotlinama, a prevoji na njihovim grebenima su vrlo rijetki, što sve značajno kanališe kretanje trupa i njihovu logističku podršku.[8]

Prostrane rječne kotline, rudarstvo i ovakvim reljefom uslovljeno protezanje komunikacija odredili su razvoj gradova, a kasnije i industrije, omogućili su **gušću naseljenost u središnjem dijelu zemlje**, što je oduvijek, uveliko, diktiralo **koncipiranje odbrane tako da se taj centralni rejon najbolje i najduže zaštiti**.

U dugom historijskom toku registrovano je i opisano više primjera uspješnog korištenja ovih uslova, kako graničnih prirodnih prepreka, tako i stoljećima dopunjavanog uređenja teritorije baziranog na sistemu utvrđenja vezanih za primjereno korištenje hidrografije i konfiguracije reljefa u unutrašnjosti, za odbranu zemlje.

Dok naseljenost ljudi nije dostigla određenu gustinu, nije postojala opasnost za stanovnike bilo kog pa ni ovog prostora. Indoevropski narodi koji i danas nastanjuju Evropu u nju su došli uglavnom preko ovog prostora. Tako su krajem četvrtog ili početkom trećeg milenija stare ere

---

[7] Vojnostručni pojam francuskog porijekla – *le pivot* = glavni oslonac, stožer.

[8] U tom pogledu posebno su karakteristični prevoji na glavnoj vododjelnici (Čemerno, Hojta, Ivan, Pogorelica, Makljen, Borova glava, Vaganj, Uništa, Derala) ali i drugi: Grebak, Rogoj, Pogledalo, Nišići, Karaula, Komar, Kupreška vrata, Korita, Oštrelj, Laništa, Mliništa, Korićani. Neke od njih su veoma duboki kanjoni (800-1000 m).

širi zapadnobalkanski, pa i bosanskohercegovački prostor, naselili **Iliri** i do početka nove ere bili njegovi gospodari. Oni su bili **narod koji je taj prostor morao braniti od drugih**, naprimjer Kelta sa sjevera, i u tom cilju graditi odbrambene objekte, čije ostatke danas nazivamo **gradine**. Međutim, nisu ga mogli odbraniti pred naletom Rimske imperije sa juga. Rim je zapravo jedina tadašnja svjetska sila. Pa i takvoj sili za pokoravanje Ilira trebalo je čitavih 150 godina.

Za četiristopedeset godina vladavine po slamanju Batonovog ustanka Rimljani, a potom i njihov nasljednik, Vizantija, izgradili su i održavali čitav **sistem odbrambenih objekata**, koji je uključivao prema sjeveru dobro uređen granični bedem - **limes**,[9] povezan odličnim komunikacijama sa primorjem i preko njega sa centrom države Rimom. I limes i **rimski putevi** bili su čvrsto posjednuti trupama za odbranu i jedinicama za održavanje, smještenim u utvrđenjima različitog stepena fortifikacijskog uređenja.

Sve je to palo pred velikom seobom naroda čija je provala početkom VII stoljeća rezultirala i naseljavanjem na Balkanu novodošlog Avarsko-slovenskog plemenskog saveza.

Pad zapadnog Rimskog carstva (pod kraj petog) i anarhija u istočnom na prelomu šestog i sedmog vijeka, i u Panoniji i na Balkanu označili su propast antičke civilizacije i robovlasničkog sistema u proizvodnji. Proizvođačku masu rimskih robova i kolona zamijenili su slobodni slovenski seljaci. Dva stoljeća, oni su u Avarskom kaganatu i na prostorima obnovljene vizantijske vlasti predstavljali osnovnu masu njihove pješadije kojom je lako dominirala i upravljala brzopokretna avarska i teška vizantijska konjica. Nepismenost došljaka (Avara i Slovena) pa i prorijeđenih i asimiliranih ostataka romanizovanog ilirskog stanovništva uslovila je nekoliko stoljeća ranosrednjevjekovnog siromaštva i odsustva pisanih preostataka, pa o događajima iz tog perioda nemamo meritornih sudova. Uništenje Avarskog kaganata i dolazak već feudalizovane Franačke države u Panoniji i na Balkanu nije u tom pogledu

---

[9] Latinska riječ *limes* potječe od pojma limus – transversus, brazda, staza, međa. Znači utvrđena granica Rimske imperije. Šire o tom vidi Borivoje Rockov, L I M E S, Vojna enciklopedija, II izdanje, sveska 5, Beograd 1973., str. 83-86.

zadugo izmijenilo situaciju. Samo je jedan vizantijski rival zamijenjen drugim i moćnijim. Vizantija se ipak pokazala stabilnijom i na najvećem dijelu Balkana obnovila svoju dominaciju a uveliko i vlast. **Tematsko uređenje**, vojni okruzi i u vojnu službu unajmljeni slobodni seljaci-**stratioti**, a onda i kristjanizacija (IX stoljeće) bili su osnova vizantijske feudalizacije. Sistem je definitivno utvrđen kada je **pronija** (feudalno dobro) u XI vijeku dobila i vojnički karakter, pa je slobodni seljak – poreski obveznik i vojnik, sveden na **kmeta**, dok pronijar u cjelini preuzima vojnu obavezu. Za određenu službu od svojih kmetova ubira novčanu rentu i u slučaju potrebe se, sa pratnjom, odaziva u rat.

U tim uslovima izvršena je i feudalizacija društva na širim prostorima Balkana, a kao rezultat prirodnohistorijskog raspadanja rodovsko-plemenskog društva i utjecaja okruženja na Balkanu su se javile i prve slovenske države pa i Bosna.

Poslije propasti moćne Rimske imperije, ni Vizantija ni niko drugi nije imao snage za izgradnju odbrambenog sistema sličnog limesu. Shodno tome i srednjevjekovna Bosna i Osmansko carstvo, u kome je Bosna bila značajna granična provincija sa visokim stepenom autonomije u odbrani vlastitog prostora, morali su se oslanjati na **sistem odvojenih utvrđenja**, koje su predstavljale kapetanije, tvrđave, palanke i kule da bi tek Austro-ugarska na jednom dijelu započela značajnije povezivanje sistema izgradnjom **pojasnih tvrđava**. Poslije njene propasti i pojasne tvrđave su izgubile svaki značaj, pošto je prevladalo **pokretno ratovanje**. Što se Bosne tiče, i u kasnijim vremenima nalazimo elemente nasljeđa modifikovanog sistema avarskih ringova.

Suočena sa mogućnosti fašističke agresije Kraljevina Jugoslavija je tek 1937. godine počela sa izgradnjom utvrđenih graničnih frontova. Prvo prema Italiji, a potom uglavnom prema Njemačkoj i Mađarskoj pa (po njenoj okupaciji) i prema Albaniji. Na najizgrađenijim odsjecima bio je to sistem poljske fortifikacije, ojačan sa dva reda mitraljeskih i jednim redom artiljerijskih bunkera, ispred kojih su iskopani protivtenkovski rovovi i mjestimično postavljena žičana ograda i minska polja. Na rijekama izgrađen je niz mostobrana (u BiH samo na Uni) za prihvat jedinica koje se povlače.

U Aprilskom ratu sve se to pokazalo neefikasnim. Motorizovane i oklopne njemačke jedinice to su jednostavno zaobišle, a čitavi fortifikacijski odsjeci nisu ni aktivirani.

Da bi se suprostavili partizanskom načinu ratovanja NOVJ, okupatori su morali na drugim principima uređivati Ratište i ograničili se na osiguranje prije svega željezničkih komunikacija.

Ratište SFRJ, uređeno za odbranu od spoljnjeg neprijatelja, takođe se pokazalo neefikasnim. Iznimka je, donekle, uveliko razoružana teritorijalna odbrana i njena infrastruktura.

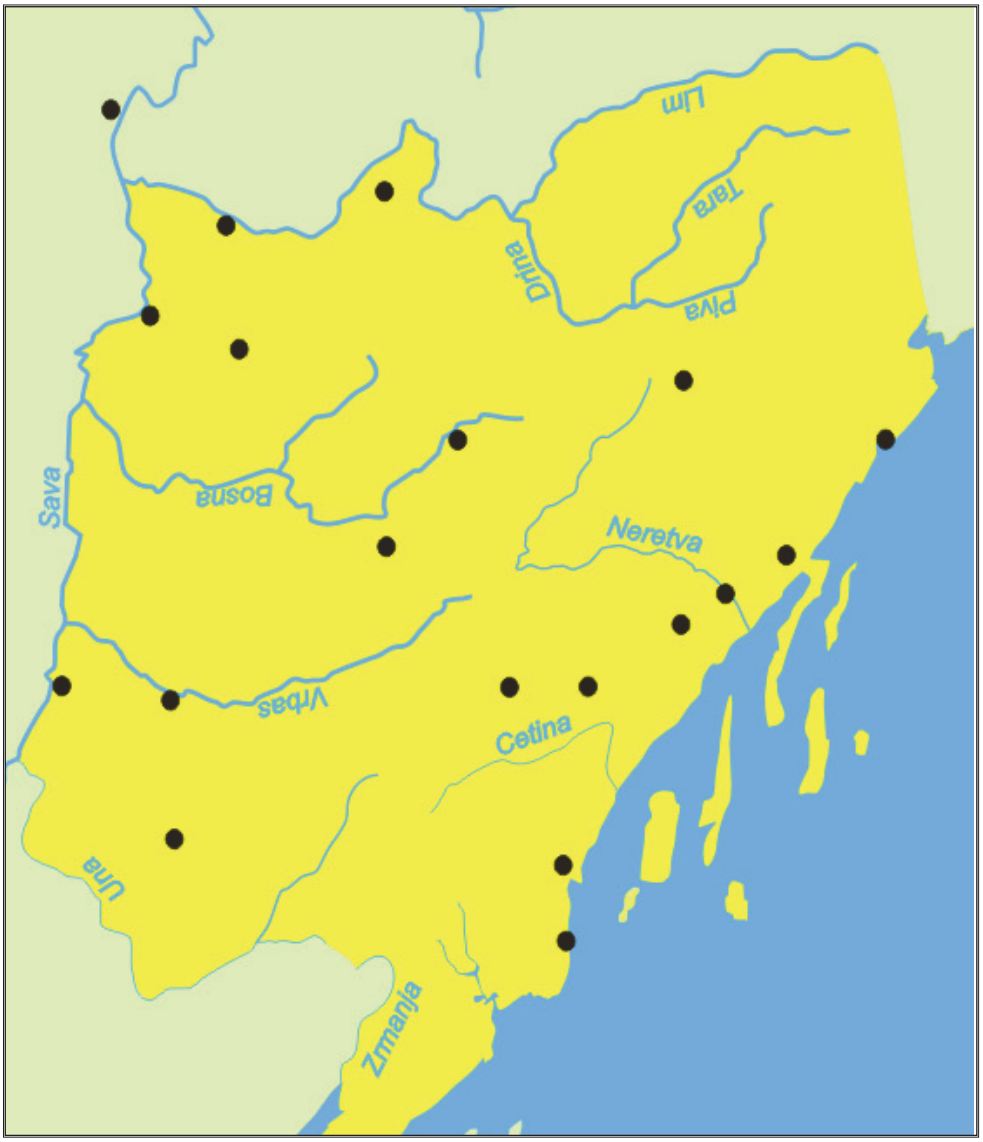

I/1 BOSANSKOHERCEGOVAČKI GEOGRAFSKI PROSTOR

I/2 KARTA BOSNE I HERCEGOVINE
(1991.)

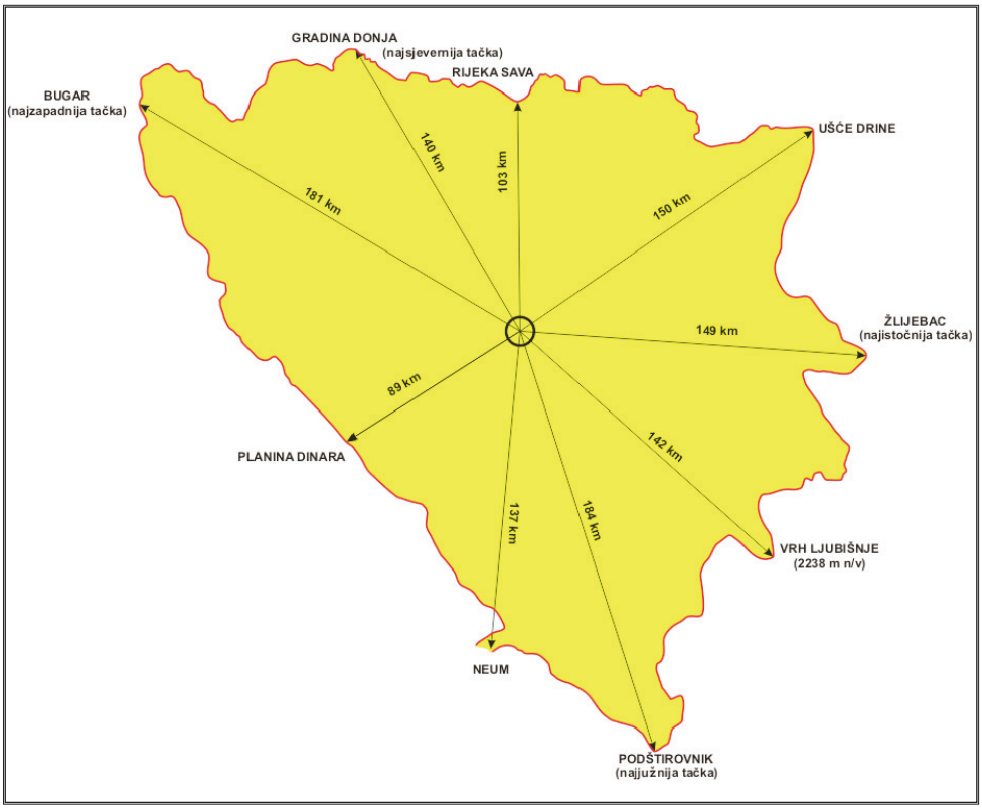

I/3 OBLIK I DIMENZIJE DRŽAVE BiH

► **Površina (1991.)**: 51.182 km^2

► **Dimenzije**:

- Gradina Donja – Podštirovnik 324 km
- Bugar – Žlijebac 309 km

► **Stanovništvo (1991.)**: 4,384.649

► Struktura stanovništva (1991.):
Bošnjaka 1,905.649 (47,7%);
Srba 1,369.883 (31,49%);
Hrvata 755.883 (17,3%);
ostalih 333.609 (7,6%).

I/4 HIDROGRAFIJA
(od uticaja na odbranu)

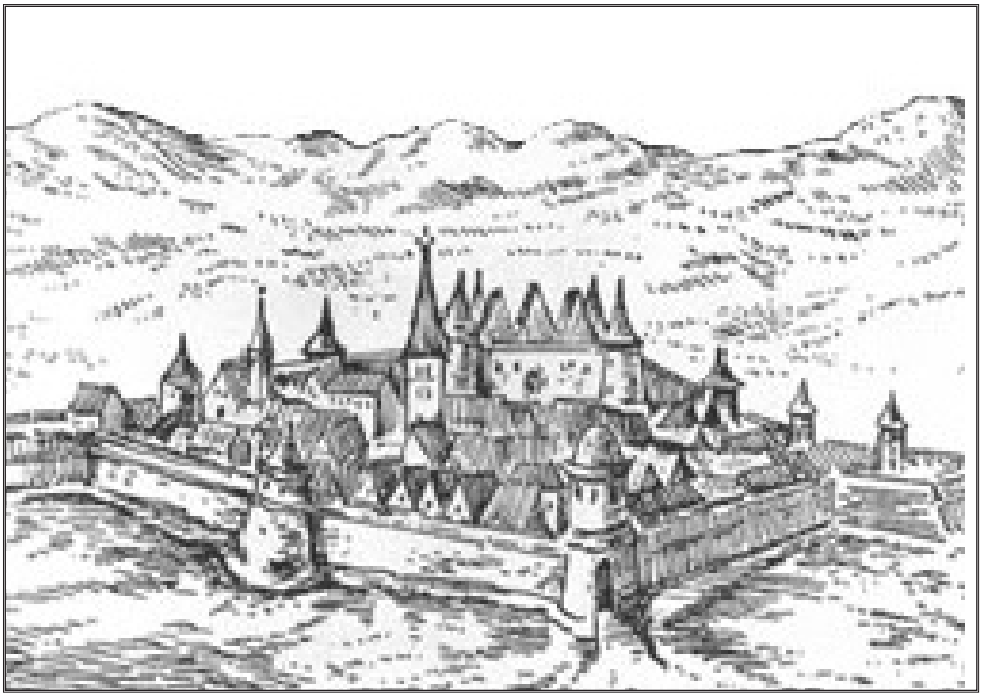

I/5 BIHAĆ

I/6 TRAVNIK

DRUGI DIO

ODBRANA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG GEOGRAFSKOG PROSTORA DO FORMIRANJA BOSANSKE DRŽAVE

1. **Ilirski pokušaji organizacije Prostora i njegove odbrane**
2. **Odbrana ilirskih zemalja od rimske invazije**
3. **Batonov ustanak i njegov koncept odbrane Ilirika**
4. **Rimska uprava i odbrana bosanskohercegovačkog prostora u sastavu Rimskih carstava**
5. **Avarsko-slovenski plemenski savez i njihovo naseljavanje Balkana**
6. **Vojne organizacije i koncepcije ratovanja starog vijeka**

1. **Ilirski pokušaji organizacije Prostora i njegove odbrane**

I prostor Bosne i Hercegovine i čovjek na njemu pojavili su se u dalekoj **prošlosti**. Razmeđima prošlosti i sadašnjosti bave se dvije nauke. Jedna se bavi prošlosti Planete i zove se **geološka historija**, a druga nastankom i historijom čovjeka i zove se **historija čovječanstva**. Historija u užem smislu zasnovana je na pisanim izvorima, dok sve ostalo spada u predhistoriju.

Pojavu čovjeka na zemlji, prva stavlja u četvrtu etapu (kvartar) posljednje formacije njene prošlosti – pleistocena, kada je, zahvaljujući svojoj prilagodljivosti, čovjekoliko biće, u periodu učestalih klimatskih mijena u kojima se ledeni pokrivač duboko spuštao prema ekvatoru i povlačio prema arktiku, počelo da upotrebljava oruđa a potom uspravilo i počelo da ih izrađuje i koristi vatru. **Geološku sadašnjost** (holocen), ova nauka proteže na svih desetak hiljada godina proteklih od posljednjeg ledenog doba, a početni period zatopljavanja ograničava na dvije do tri hiljade godina poslije koga je nastupio **klimatski optimum - atlantikum**.

Vrijeme od pojave čovjeka, historija i predhistorija čovječanstva, dijele prema materijalu od koga je čovjek izrađivao svoja oruđa i oružja na: **kameno**, **bronzano** i **željezno doba**, a kao početak sadašnjosti uzimaju **industrijsku revoluciju**. Kameno doba, zbog svoje dužine od gotovo sto hiljada godina dijele na staro (paleolit), srednje (mezolit) i mlađe (neolit).

Donedavno se smatralo da Bosna i Hercegovina, odnosno bosanskohercegovački geografski prostor u starijem kamenom dobu (paleolitu – 4.000 do – 10.000) nije bila nastanjena. Arheološki nalazi su to demantovali i do sada je poznato bar pet neolitskih grupacija nalazišta (Kakanj, Posavina, Tuzla, Butmir i Lisičići). Jednostavna kamena oruđa iz kamenoloma na ušću Usore, te crtež konja u Badnju kod Stoca potvrdili su prisustvo ljudi na ovom prostoru više desetina hiljada godina.

Mezolit – srednje kameno doba (- 10000 do - 4000 godine p.n.e.) je znatno bogatije. Na bosanskohercegovačkom prostoru otkriven je čitav niz manjih naselja. Čovjek je u tom prvom postglacijalnom periodu naselio čitav evropski kontinent. Nalaze karakterišu sitna kremena oruđa i primitivna zemljoradnja, a čovjek je uz to i ribar, pa su mu i naselja blizu rijeka.

U **neolitu** (mlađem kamenom dobu – 4.000 do – 10.000 godine) čovjek je od sakupljača, lovca i ribara postao odgajivač stoke, a sve intenzivnije bavljenje zemljoradnjom učinili su njegova naselja stalnijim. Ni u jednom nisu uočeni nikakvi tragovi utvrđivanja, što ukazuje na njihovu relativnu sigurnost. Na bosanskohercegovačkom prostoru razlikujemo bar pet kultura (Kakanj, Posavina, Tuzla, Butmir i Lisičići), od kojih su dvije posljednje najrazvijenije. Sitno kameno oruđe (sjekira, čekić, strijela) ljepše je oblikovano i polirano. Razvijena je i keramika sa geometrijskim ukrasima, a u Butmiru su nađene velike količine životinjskih i ljudskih figura.

Ljudi ovog doba bili su zadovoljni svojim životnim prostorom i uglavnom su provodili miran život. Naselja su znatno veća – 20 do 30 dunuma. Preovlađuju jednobrodne zemunice okruglog oblika sa krovom od pečene gline (samo u Lisičićima nađene su četvrtaste).

Bakarno doba, završnu fazu neolita, karakteriše istovremena upotreba kamena i bakra, te efikasnija oruđa: - budak, - plosnata sjekira sa svedenim listom i cilindrom za nasađivanje, te dvosjekli budak.

"Idila" mirnog života, međusobno razdvojenih i udaljenih neolitskih grupa, u kojoj njihov životni prostor nije ugrožavan, nestala je onda kada je čovjek naučio da upotrebljava metal. Prva metalna oruđa i oružja izrađivana su od bakra, koji je bio lakši za obradu i u prirodi se mogao naći kao samorodan. Kameno oruđe nije bilo napušteno, pa se bakarno doba, smatra prelaznim i trajalo je kratko. Stvarni preokret nastao je sa upotrebom bronze, pa **bronzano doba** i sa vojnog, odnosno odbrambenog aspekta smatramo vrlo značajnim. Nastalo je novo doba u svim oblastima ljudske djelatnosti.

Naoružani snažnim kopljima, jačim i oštrijim strjelicama i sjekirama, i snabdjeveni boljim poljoprivrednim alatom, ljudi su sve brže

osvajali prirodna bogastva, do njih se sada moglo doći i **otimanjem**. To je omogućilo prelaz na individualno gazdinstvo i uslovilo raspad prvobitne zajednice. Mogućnost olakog osvajanja tuđih dobara otvorila je vrata periodu stalnih međusobnih borbi, ali i ubrzalo razvoj novih proizvodnih snaga i novih društvenih odnosa. Pristupačna naselja iz dolina rijeka povlače se na nepristupačnija brda (gradine). U močvarnom zemljištu naselja se podižu na sojenicama, i dobro se utvrđuju, a ponovo se koriste i pećine.

Rana faza bronzanog doba na našem prostoru obilježena je takozvanom "slavonskom kulturom", koja zahvata šire prostore jugoistočne i srednje Evrope. Sredinom drugog milenijuma p.n.e. ona je smijenjena protoilirskom, u nauci poznatoj kao **glasinačka kultura**. Za nju su karakteristični mnogobrojni kameni tulumi pod kojim je nađeno mnoštvo bronzanog, oruđa, oružja, nakita i drugog pribora, a značajna je i po tom što predstavlja kontinuiran razvoj od rimskog vremena i dalje.

Glasinac je, takođe bogato nalazište iz perioda **željeznog doba**. Smatra se da je naselje nastalo sa prvim stoljećima prvog milenija stare ere i nije prestalo postojati ni poslije tri milenija, ali ćemo se ovdje ograničiti na njegov predhistorijski dio koji se završava sa starom erom. Karakterističan je po (daleko brojnijim) gradinskim i sojeničkim naseljima, što je posljedica značajnog porasta ekonomski stabilne populacije, koja je ovladala zemljoradnjom i stočarstvom, ali se uspješno bavi i lovom i ribolovom.

Arheološki nalazi jasno ukazuju da se na čitavom bosanskohercegovačkom prostoru radi o ilirskoj populaciji. Međusobna komunikacija naselja je redovna a potvrđene su i veze i uticaji na širem evropskom prostoru. **Duga željezna koplja** su nacionalno obilježje Ilira, a upotrebljavaju i kraća za bacanje; **mačevi** sa štitnikom rukohvata slični su sa onim iz Halštata. U oklop bi mogli ubrojiti i plitke **kacige** i bronzane štitnike za noge. Prisutni su i brojni ukrasi i vojničke oznake.

Ilirske gradine (sojenička naselja ispitana su samo na dva lokaliteta: Donja Dolina – kod Prašnje i Ripča na Uni) tipični odbrambeni objekti, utvrđena naselja. Leže na isturenim brežuljcima, veći broj ih je opasan suhozidom ili nasipom od kamena a gdje je ovog nedostajalo i drvenim palisadom.

Mlađe željezno doba, posljednji predhistorijski period koji obuhvata posljednjih pet vjekova stare ere to ustvari i nije, jer su susjedna Egipat, Grčka i Italija već odavno bile ušle u svoj historijski period, pa su i u našem prostoru ostavili i pisane izvore.

Karakteristično je po tome što Iliri ulaze u **veće plemenske formacije** i što u ove krajeve sa sjevera prodiru **Kelti**, pa se za odbranu od njih formiraju i širi savezi ilirskih plemena, što je u organizacionom smislu daleko iza susjednih robovlasničkih država. Ipak su znatno napredovali u izgradnji utvrda. Mnoge gradine su sada opasane sa dva ili više zidova, sa dobro branjenim ulazima i unutarnjim jezgrom. Tvrđava u Ošanićima (Daorson), opasana megalitskim zidom od tesanog kamena, svakako je izuzetak i grčkih kolonija u primorju. Tri posljednja vijeka stare ere obilježena su **nasrtajima moćne Rimske imperije**, a to je i period **formiranja prve Ilirske države**.

Ni u mezolitu na prostoru Bosne i Hercegovine nije bilo većih ljudskih zajednica. Ljudi su uglavnom živjeli od rezultata lovačke privrede i sakupljanja plodova biljaka. Nomadski način života nije omogućavao osnivanje trajnijih naselja, a sigurni tragovi čovjekovog boravka uopšte sežu do oko 17000-te godine (pećina Badanj u dolini Bregave). Nema razloga da Prostor nije bio naseljen ni prije 60.000 godina, od kada datiraju nalazi Krapinskog čovjeka u bliskom susjedstvu. U cjelini radilo se o veoma malom broju ljudi. Nešto više ih je moglo biti tek po poboljšanju klimatskih uslova (između sedme i pete hiljade godina p. n. e.), pod kraj mezolita.

Čovjek već tada ima sva **sapienska** obilježja. Njegove anatomsko-morfološke karakteristike su jednake današnjim. Od skupljača plodova i lova čovjek postepeno prelazi na **pripitomljavanje životinja i kultivisanje biljaka**, što je osnovna karakteristika **neolita**. Neolitski ljudi na prostoru Bosne i Hercegovine žive u uređenim, **pećinskim** ili **zemuničkim naseljima**, a javljaju se i **sojenička**. Zemljoradnja i uzgoj krupne stoke omogućavali su trajnije zadržavanje na istim - istina dosta rijetkim - za to pogodnim mjestima. Nivo proizvodnje omogućavao je zajednički život najviše 150 do 300 čeljadi. Zajednice su postajale sve brojnije, ali

su živjele u međusobnom miru. Vjerovatno je vladao matrijarhat – njegovali su kult plodnosti. Kontakti među srodnim zajednicama bili su češći, ali su postojali i među zajednicama koje su pripadale različitim, na našim prostorima registrovanim, kulturama. Dokumentovana je i razmjena dobara, kao i sakupljanje samorodnog zlata i bakra. Nalazišta (Kakanj, Butmir, Lisičići i dr.) govore o originalnim kulturama, ali i širokom uticaju, pa i prisustvu mediteranskih i centralno-balkanskih kultura.

Sredinom trećeg milenijuma stare ere, klimatski poremećaji i velika suša, pokrenule su prvu veliku **seobu naroda** u kojoj su indoevropski narodi iz crnomorsko-kaspijskih stepa preplavili Evropu, a u tom okviru i Balkan. Domaće, malobrojno, miroljubljivo stanovništvo nije se oduprlo došljacima. Ono vjerovatno nije potpuno nestalo, ali iznenađuje potpun nestanak neolitskih bosanskih kultura, naročito **butmirske**, koja je bila dostigla izuzetan domet u umjetnosti.

Početkom **bronzanog doba** (oko 1700. p. n. e.) posljednji talasi novog stanovništva donijeli su u ove krajeve i tehniku lijevanja bronze, pa i stabilizaciju kultura (**Glasinačka**) i u narednom periodu do organiziranja većih plemenskih zajednica sa rodovskom aristokracijom na čelu. Kasniji grčki i rimski pisci nazivaju ih **Ilirima** ili uže: Panonima, Delmatima itd.

Na bosanskohercegovački geografski prostor **željezno doba** je došlo, sa zakašnjenjem od dva milenija, oko 800. godine savremene ere i karakteriše se značajnom eksploatacijom željezne rude u dolini Sane i njenog izvoza i izvoza željeznih predmeta u druge krajeve, pa metalurgija ostaje značajna privredna grana i po završetku stare ere. Najkasnije u ovo doba, ovim prostorima (dolinom rijeka Bosne i Neretve) išao je i čuveni **jantarski** (ćilibar) put sa Baltika prema Mediteranu, što govori o trgovini nakitom i drugim upotrebnim predmetima.

U četvrtom stoljeću p. n. e. na ovaj prostor i Balkan su prodrli **Kelti**, i **značajno se pomiješali** sa ilirskim plemenima. Tek po njihovom odlasku u trećem stoljeću p. n. e. na Zapad, ilirska, odnosno ilirsko-keltska plemena počinju sa **organizacijom prostora i države**. Ni jedan od ranijih pokušaja nismo u mogućnosti rekonstruisati. Najviše uspjeha u tom su imali Ardijeji, sa kraljem **Agronom** i kraljicom **Teutom** (sjedište u Risnu),

ali su uskoro došli u sukob sa Rimskom imperijom u usponu, koja ih je u posljednjem stoljeću stare ere potpuno pokorila. Na ovom prostoru u to vrijeme registrovana su slijedeća ilirska plemena: Japodi, Desidijati, Breuci, Ardijeji, Dalmati, Davosi, Autarijati, Dindari, te još neki.

Time je, na prelomu stare i nove ere, ukupan bosanskohercegovački prostor došao u sastav **Rimskog carstva**. Za ovaj prostor to je istodobno značilo prelazak iz prahistorijskog u **historijsko doba**, jer se rekonstrukcija njegovog historijskog razvoja može osloniti i na pisane dokumente.

U **predilirskom periodu**, zbog iznesenih činjenica, ne možemo govoriti o organizaciji i odbrani ovog prostora. Ni u njihovo vrijeme organizacija prostora nije jasno uobličena. Plemenski rascjepkani nisu odoljeli keltskoj invaziji, ali ni invaziji Rima, iako su mu se gotovo dva stoljeća odupirali. Atraktivnost položaja Prostora došla je do izražaja posebno u odnosu na Mediteran i Panoniju kao i na vezu Male Azije i Evrope. Arheološka istraživanja potvrdila su da je taj prostor naseljavao još **pračovjek**, a iz mlađeg paleolita imamo potvrdu i o **homo sapiensu** (Badanj 17000 g. s. e). U **neolitu** naselja zahvataju površinu i do 20-30 dunuma, ljudi obrađuju zemlju, uzgajaju stoku, bave se lončarstvom i grade kuće.

Izuzetno povoljni uslovi Mediterana i blizina na njegovim obalama i otocima razvijenih civilizacija (grčke kolonije), odavno su privlačili okolne pa i udaljene narode. Tako je, u okviru jedne od velikih seoba naroda, podkraj drugog milenija stare ere, ovaj i širi prostor uz Jadransko more naselio indoevropski narod **I l i r i**. Prije toga (zbog izuzetno rijetke naseljenosti) nema ni mogućnosti a kamo li uobličene koncepcije odbrane, ovog prostora.

Još u dolasku pred kraj **bronzanog doba**, Iliri su bili na stepenu razvoja rodovskog uređenja i organizovani u veliki broj plemena. Stanovali su po **gradinama**, uglavnom građenim od kamena na vrhovima brda i brjegova (Daorson, Delminium) ili drveno-zemljanim **utvrdama**. Arheološki nalazi su potvrdili i naselja na **sojenicama** (uz Unu i Savu) i u zemunicama na kraškim poljima (Glasinac) ograđenim **palisadama**. Živjeli su od stočarstva i zemljoradnje upotrebljavajući **bronzana pa željezna oruđa za rad, nakit i oružja** (sačuvani su mačevi i vrhovi

kopalja i strijela). Bavili su se trgovinom, grnčarstvom i rudarstvom i eksploatisali nalazišta bakra i kalaja, a onda i željeza, **te kovali svoj novac**, ali su **državu osnovali kasno**, najkasnije u prvoj polovini III stoljeća stare ere, neposredno pred rimska osvajanja na Balkanu.

Zbog plemenske rascjepkanosti (a i međusobno su ratovali) nisu bili dostigli stepen političkog jedinstva, pa su u više navrata u doba novih seoba naroda podlijegali najezdama došljaka. Ni kasnije, kada su stvorili prve države, Iliri nisu imali zajedničke koncepcije odbrane, jer ni ilirske kraljevine (u toku stotinjak godina) nisu obuhvatile ukupnu teritoriju koju su nastanjivali, niti su obuhvatile sva ilirska plemena.

Kao što su i sami pri naseljavanju, apsorbovali malobrojno starosjedilačko stanovništvo Iliri su se u tom i kasnijim periodima **miješali sa narodima**, koji su sa sjevera prodirali na ovaj prostor.

Sjedilačko i u dodiru sa helenskom kulturom, kultiviranije ilirsko stanovništvo u četvrtom vijeku stare ere nije se moglo oduprijeti eksplozivnoj invaziji i migraciji ratobornih nomadskih Kelta u njihovoj potrazi za novim životnim prostorima. U IV i III vijeku p.n.e. Kelti su dominirali Evropom i svojim hordama ratnika iz Panonije i Padske nizije pustošili čitavim Balkanom. U tom procesu izmiješali su se i sa ilirskim plemenima u Posavini i u slivu Une. Jedno takvo ilirsko-keltsko pleme - Japodi u II vijeku - je sa Keltima upadalo čak u Italiju, a duboko su se proširili i u primorje do Neretve. Tu su ostali i kad su Kelti napustili Balkan i Panoniju. Nešto pomjerena na jugoistok ostala ilirska plemena su bila manje zahvaćena tim miješanjem.

Valjda poučeni ovim, sredinom III stoljeća ilirsko pleme **Ardijeji** osnivanjem **Južnoilirskog saveza**, pod kraljem **Agronom I** (umro 231. godine stare ere) obrazovali su **ilirsku državu**, sa sjedištem u Risnu (Rizon). Već njegova žena kraljica **Teuta** pokušala je državu proširiti na sjever i flotom **Demetrija Hvaranina** i gusarenjem zauzeti preostale grčke kolonije na istočnim obalama Jadranskog mora.

Na periferiji mediteranskog kulturnog svijeta, ilirska plemena su u ovom periodu pod snažnim kulturnim i ekonomskim uticajem grčkih gradova-država, a onda i Kelta.

Pod tim uticajima već od V stoljeća intenzivira se društveno raslojavanje. Sloj rodovske aristokratije i sloj ratnika ubrzavaju formiranje većih teritorijalno-političkih zajednica, a međusobni sukobi masovniju proizvodnju naoružanja i luksuzne robe, pa rudarstvo i metalurgija postaju jedna od glavnih pokretačkih snaga ukupnog progresa na ovom tlu. Javljaju se i prva urbana, (Donja Dolina kod B. Gradiške, Podi kod Bugojna), pa i prava gradska naselja (Daorson, na primjer).

U trećem stoljeću stare ere ilirska država dolazi u sukob sa Rimskom imperijom, koja do kraja ere potpuno ovladava i bosansko-hercegovačkim geografskim prostorom. U prvoj deceniji nove ere po slamanju Batonovog ustanka B/H geografski prostor definitivno se uključuje u okvir Rimskog carstva, a time i u historiju.

Svako poznato ilirsko pleme imalo je razvijenu proizvodnju metala. Po osvajanju zemlje rudišta, rudnici i metalurški pogoni postali su vlasništvo građana Rima koje je onda izdavano u zakup ili prelazilo u vlasništvo pojedinaca pa i imperatora, koje su više zanimali rudnici zlata i srebra. Vađenje i prerada željeza i u Rimskom periodu bilo je teži i manje rentabilan posao, ali su reviri Argentarie i distrikta Japra-Sana, svakako bili najveći, radili u kontinuitetu i bili u vlasništvu države. Reviri oko Vranice u osnovi su proizvodili zlato (Centralna Bosna). Usavršenija tehnologija i veći kapaciteti, pa je značaj u podmirenju potreba Carstva i vojske svakako bio mnogo veći.

Tek što su bili postavili temelje svoje državnosti, pod kraj III stoljeća stare ere, Iliri su se neminovno sukobili sa najmoćnijim carstvom epohe - Rimskom imperijom. Sukobi su formalno počeli rimskom zaštitom jadranskih grčkih kolonija i suzbijanjem gusarstva. Međutim, moćnu Rimsku imperiju ovamo su privlačile rudne naslage i šumski kompleksi, a osvajački ratovi su bili i način pribavljanja robova za održavanje **robovlasničke privrede Imperije**. Rimska osvajanja su potrajala. Od 229. do 76. godine stare ere, između Rima i ilirskih plemena, vođeno je desetak ratova,[10] a da za to vrijeme čitav Ilirik nije bio savladan, niti je otpor ilirskih plemena bio skršen. Rimski protektorat u Iliriku u početku (167. godine stare ere) obuhvatao je uzak primorski pojas i postepeno se širio prema sjeveru. Može se reći da je to učinjeno tek slamanjem Batonovog ustanka 6. do 9. godine nove ere, u najvećem naponu snage Rima.

2. **Odbrana ilirskih zemalja od rimske invazije**

Nasrtaji tehnički i organizaciono superiornijih Kelta, koji su početkom prethodna dva vijeka dominirali Evropom, pored toga što su doveli do preotimanja dijelova ilirske teritorije i potiskivanja ilirskih plemena prema jugu, doveli su Ilire do značajnog preuzimanja tekovina zavojevača. Time, i povezivanjem u saveze plemena u trećem vijeku stare ere Iliri su se osposobili, ne samo za efikasnu odbranu, nego i započeli i sopstvenu ekspanziju, naročito izraženu u gusarstvu na Jadranskom moru i napadima na grčke kolonije na ostrvima i u njegovom obalskom pojasu.

Prvi sukob između Rima i Ilira odigrao se 229. godine stare ere. Ratno stanje sa prekidima je potrajalo 218 godina. Na moru je superiorniji Rim lahko uništio pomorske snage ilirske države, i učvrstio se na ostrvima, ali je osvajanje na kopnu išlo mnogo teže. Rim je nastupao u dva pravca: - kopnom preko Istre, pa duž Kupe i Save koje su bile značajan trgovački put; i - morem prema južnom dijelu istočnog Jadrana, gdje su bili Dalmati i Ardijeji. Nas prije svega zanima ovaj drugi pravac.

U III vijeku stare ere Rim je stupio u društvo svjetskih helenističkih država: Egipta, Sirije, Makedonije i Kartage, prvo kao njihov rival a onda kao njihov nasljednik.

Da bi granicu na Balkanu pomjerio na Dunav Oktavijan je 35. godine p.n.e. pripremio krupne operacije za pokoravanje Ilira (Ilirski rat – 35. do 33. s.e.). U toku dvije godine koliko je komandovao legijama na kopnenom planu, bio je dva puta ranjen, ali je i pokorio Japode

---

[10] U trijumfalnoj povorci 167. g. p. n. e. iz riznice kralja Gencija u Rimu je nošeno 27 tovara zlata, 19 tovara srebra i 133 hiljade srebrenjaka. Enver Imamović, HISTORIJA BOSANSKE VOJSKE, Sarajevo 1999., str. 19.

i Dalmate. Ostali su samo nominalno prihvatili vlast Rima. Na tome se 33. godine rat i završio jer se Oktavijan morao okrenuti svom suparniku Marku Antoniju. Ovdje se, međutim, ratovalo i 16. i 11. godine s.e, a onda je nastupilo 17-godišnje zatišje. Detaljniji opis bi nas udaljio od teme, pa ćemo to dočarati na primjeru plemena **Daorsa**, ne baš brojnog plemena pod jakim grčkim uticajem. Njihova je bila i Narona. Godine 167. nisu poslali pomoć ardijejskom kralju Genciju i time su pomogli Rim, a onda priznali i njegovu vlast. Od tada Narona služi kao rimska baza za ratovanje protiv Dalmata. Njihova utvrda Vrsnik na Ošanićima kod Stoca ima površinu od 8 hektara, sa trostrukim kamenim nasipom i prstenastim opkopom oko njih (ukupne dužine 2,5 km i 35.000 m^2 ugrađenog kamena). Na uskom jeziku brežuljka između zavoja potoka Radimlje nalazila se glavna njihova utvrda, čija citadela je od ostalog gradskog prostora odvojena kamenim zidom dugim 74 metra, sa dvije kule na krajevima.

Rimsko obezbjeđenje okupacije osvojenih zemalja počivalo je na rasporedu velikih koncentracija vojske u naročito utvrđenim logorima u ravnici na saobraćajnicama u blizini vode. Zemljani nasipi sa palisadom, kasnije su zamijenjeni kamenim zidovima skromne visine. U oba slučaja bili su dovoljni za zaštitu od iznenadnog napada, ali nisu bili namijenjeni da izdrže opsadu.

Najstariji i najveći rimski logor bio je na Trebižatu Humac kod Narone, a najočuvaniji Mogorjelo kod Čapljine. Tri manja (150 x 120 m – za jednu kohortu) otkriveni su u: Makljenovcu kod Doboja, u Šipovu na obali Plive i kod Srebrenice na obali Drine. Rimske legije na maršu su zastanke i privremeni boravak provodili u tipskim logorima. Nacionalne auksilije nisu boravile u svojoj zemlji. Iz tih logora legije su osiguravale pokornost okupiranih naroda, a eventualne legije sa tog područja služili su na limesu van Ilirika. Drugi bitan elemenat obezbjeđenja okupacije predstavljele su **rimske ceste**.

Prve grčke kolonije na jadranskoj obali i ostrvima osnovali su Grci sa Sicilije. U VI vijeku u našim krajevima pojavili su se Kelti i sa sjeverozapada potisli neka ilirska plemena, zbog čega je došlo i do pomjeranja ostalih prema jugoistoku.

Tako su iz doline Neretve prema Skadarskom jezeru potisnuti Ardijeji, gdje su im glavni gradovi bili Skadar pa Risan. Sredinom III vijeka stvorili su plemensko-aristokratsku državu i pokorili mnoga druga ilirska plemana i pod **Agronom I** proglasili se kraljevima. Na iskustvima odbrane od Kelta Agron i njegova žena kraljica Teuta razvili su jaku vojničku i pomorsku silu kojom su pljačkali grčke kolonije na obali i ostrvima, a već početkom druge polovine vijeka i rimske brodove, koji su se u Jadranu pojavili po rimskom zauzimanju Apeninskog poluostrva.

Do 10. godine n.e. sve osvojene ilirske teritorije sačinjavale su rimsku provinciju – **Ilirik**. Te godine Oktavijan August je Ilirik podijelio na dvije provincije: Dalmaciju i Panoniju. Kasnije je, u doba cara Hadrijana (107.) i Dioklecijana (297.) na tom području bilo formirano više provincija (Prevalitana na primjer). Dok je bio pogranična provincija Ilirikom je upravljao car preko svog **legata**, a posjedale su je legije. Stanovništvo je plaćalo veliki **tribut**, odnosno porez.

Uporišta rimske vlasti, pored vojnih jedinica njihovih utvrđenih logora i kastela te njihovih cesta, bili su malobrojni gradovi, muncipiji i kolonije. Bila je organizovana plemenska samouprava, čija se teritorija dijelila na dekurije, iz kojih su se kasnije razvile župe. Gradovi (civitas) su bili organizovani po ugledu na Rim. Imali su trg, za održavanje gradskih skupština (forum), vijećnicu (kuriju), amfiteatar, kupatila, vodovod i sl. Privreda se bazirala na robovskom radu, u rudnicima, na latifundijama, u manufakturama, dok su se uglavnom slobodni seljaci bavili stočarstvom. Rimske kolonije, i dugotrajna služba u legijama bili su sredstva uspješne romanizacije.

Iliri su bili dobri ratnici, pa su vrlo rano regrutovani u rimske pomoćne trupe. To im je omogućilo da već u građanskim ratovima (50. do 45. i 44. do 31. godine stare ere) igraju značajnu ulogu. Od cara Hadrijana (117. do 138.) regrutovani su i u rimske **l e g i j e**, a od Klaudija II (214.) su bili i carevi Rima.

U vrijeme osvajanja Ilirika (76. godine stare ere) **Rimska vojska** je već bila **profesionalna**, dobro uvježbana, disciplinovana trupa, na

vrhuncu efikasnosti. Popunjavana je uglavnom slobodnim rimskim građanima bez cenzusa - **proleterima** – a oficiri **optimatima**. Od 89. godine p. n. e. **rimsko građansko pravo** dobili su svi stanovnici Italije, a od 212. p.n.e. svi stanovnici Carstva. Vojska je raspolagala sa 300.000 boraca. Polovicu od toga činile su 25 legija sa po 6.000 teških pješaka. Drugu polovicu činile su **pretorijanska garda** (9.000 teških pješaka), **posadne** i **pomoćne trupe** (organizovane u kohorte teških pješaka, strjelaca i lahkih konjanika). Legionari su bili naoružani štitom, kopljem (2 m) i kratkim mačem sa dvije oštrice.

Na prelomu stare i nove ere car Oktavijan August je granice Rimske imperije pomjerio na **velike prirodne prepreke** i svih 25 legija uputio na **limes**, koji se sastojao od stalnih vojnih logora i kaštela, povezanih dobrim putevima sa stražarnicama i osmatračnicama. **Uređenje državne teritorije** (**ratišta**) baziralo se na **mreži odličnih puteva**, koji su se **od Rima radijalno širili prema limesu** carstva. Na važnim tačkama ovih puteva i raskršćima izgrađivani su **stalni vojni logori**, oko kojih su se i na ovim prostorima mahom razvili gradovi.

Time uslovljena stabilizacija donijela je prosperitet i razvoj gradova, a onda i ubrzan raspad ilirskog rodovskog uređenja i romanizaciju ilirskog stanovništva oko njih. Eksteritorijalna popuna legija, čiji su veterani nakon odsluženja roka (16 do 20 godina) dobijali zemlju u provincijama gdje su služili, pospješivala je taj proces. Intenzivno miješanje stanovništva sa tri kontinenta uslovilo je **koegzistenciju različitih kultova sa rimskom državnom religijom, oličenom u Panteonu - hramu svih rimskih bogova. Hrišćanstvo** je 313. godine Milanskim ediktom (Ediktom tolerancije) postalo **ravnopravna** a zatim, Teodosijevim ediktom 391. godine privilegovana **državna religija**. Ostali kultovi nisu ukinuti, nego su i dalje tolerisani.

Atmosfera vjerske tolerancije i multilaterizma tako je doživjela svoj vrhunac. Na toj osnovi, praktikovanoj posljednjih stoljeća Imperije u Evropi pod rimskom upravom multilateralne udare srednjevjekovnog modela **preživjela je jedino u Bosni**.

Car Konstantin je 330. godine prenio sjedište Carstva u **Bizant**, a onda ga podijelio na **Istočno** i **Zapadno**. Podjela je išla linijom **Dunav - Drina - Boka**, te ravno preko mora do grada **Area Filaenorum**, na Afričkoj obali blizu današnjeg Tripolija. Definitivna podjela ostvarena je 395. godine, a samo 80 godina kasnije propalo je Zapadno rimsko carstvo. Ta granica je, uz izvjesne modifikacije ovog prostora i do danas ostala **konstanta**.

Tako su još u staroj eri propali pokušaji da se bosanskohercegovački geografski prostor samostalno organizuje za odbranu kao cjelina. Za to su bila dva osnovna razloga:

1. Prvobitno, pa i ilirsko sjedilačko stanovništvo bilo je malobrojno i - po bratstvima i plemenima - živjelo u razdvojenim rječnim dolinama ili na kraškim poljima. Sa susjedima su rijetko dolazili u dodir i sukobe. Globalna pomjeranja bila su rijetka, pa nije bilo ni potrebe za širu organizaciju. Protiv masovnih invazija nomada, kakva su bila i doseljavanja Ilira i Kelta, to ne bi ni pomoglo.

2. Malobrojno sjedilačko stanovništvo sporo se povećavalo. Prve demografske eksplozije omogućene su napretkom u stočarstvu i korištenju višestrukih mogućnosti konja, a došle su do izražaja prije svega u nomadskim zajednicama evroazijskih stepa. Dostizanje određenog stepena njihove naseljenosti uslovilo je njihove invazije na druga područja, a povoljniji uslovi za život u Sredozemlju djelovali su kao snažan magnet.

Koncepti odbrane starog vijeka diktirani su tadašnjim razvojem organizacije društva. Karakterisali su ga: **robovlasnički sistem** kulturnih sjedilačkih naroda i **plemenska organizacija** pokretnih nomadsko-stočarskih naroda, koje su ovi nazivali **barbarima**, pa je **globalni sukob** bio između ove dvije grupacije: - Između naroda koji su na, za život najpogodnijim područjima, plodnih dolina (Nil, Eufrat, Gang, Jangcekjang, Sredozemno more, Arapsko more) dostigli određen stepen civilizacije i bogatstva i ostalih, uglavnom stočarskih (nomadskih i polunomadskih) naroda stepskih i polustepskih područja pokrenutih dostizanjem iscrpljenosti ispaša i prilivom novih stanovnika sa još nepo-

voljnijih područja. **To je dovelo do najveće seobe naroda koja je trajala više stoljeća**. Prvi su bili u poziciji da se **brane** a drugi da **napadaju**.

Prvi su bili motivisani da **brane opstanak**, na ranije stečenim za život povoljnijim područjima i stečena bogatstva bazirana na znanju, organizaciji i eksploataciji tuđeg rada. **Drugi** su porastom broja i iscrpljivanjem resursa, koji su omogućavali njihovu nomadsku stočarsku proizvodnju u evroazijskim stepskim oblastima **pokrenuti da traže nove za život pogodne prostore**. Takvih prostora bivalo je sve manje i na kraju ih više nije bilo nikako. Pored toga došli su i u bliski dodir sa civilizacijom koja je imala uslova da u stalnim naseljima nagomila znatna bogatstva. To je pod kraj starog vijeka dovelo do prvih sukoba globalnih razmjera između zemalja starog svijeta, i germanskih naroda iz srednje Evrope.

3. **Batonov ustanak i njegov koncept odbrane Ilirika**

Car Oktavijan je limes u Evropi postavio na Dunav i Rajnu. Tako se između limesa na Dunavu i njegovog nastavka na Rajni pojavio značajan upadni ugao. Oktavijan ga je pokušao ispraviti pomjeranjem granice na Elbu, ali se zapetljao u sukob sa germanskim plemenima predvođenim **Markomanima**. Zloupotreba vlasti, veliki porezi i prisilno regrutovanje u rimsku vojsku za rat protiv Markomana izazvli su **opšti ustanak Ilira**. Za to je iskorišteno i odsustvo rimskih legija iz zemlje. Oslonili su se i na tradiciju, jer su Iliri i u građanskom ratu 44. do 31. godine stare ere bili na strani pobunjenih Cezarovih protivnika.

Ovaj četverogodišnji rat nazvan je **Belum Batonianum**, jer su na njegovom čelu bila dva imenjaka - Batona, vođe plemena **Desidijata** (iz Bosne) i **Breuca** (iz Panonije, današnji Srem i Slavonija). Glavnu snagu su predstavljali Desidijati. Vrhovna komanda bila je u rukama **Batona Desidijata**, čije je sjedište, izgleda, bilo u **Pardubi** (Vranduk).

Cilj ustanka je bio oslobođanje svih Ilira i stvaranje, odnosno obnova ilirske države.

U toku ljeta 6. godine ustanici su oslobodili gotovo čitav teritorij naseljen Ilirima između Jadrana (od Apolonije na rijeci Semeni u Albaniji do Riječkog zaliva) na jugu i Dunava i Drave na sjeveru, ali nisu mogli zauzeti **Salonu** u kojoj je već bilo nastanjeno mnogo rimskih građana, ni **Sirmium**, koga su odbranile svježe rimske trupe i federati iz Mezije. Broj ustanika procijenjen je na 200.000 pješaka i 9.000 konjanika, pri čemu bi prva cifra mogla biti preuveličana.

Guverner Ilirika uspio je jedino da savlada ustanike na sjeverozapadu i, nastupajući niz Savu, dospio je do **Siska** (Siscium). Ne zadržavajući se oko Salone, Baton Desidijat je sa glavninom krenuo na zapad sa namjerom da upadne u Italiju, što je u Rimu izazvalo paniku. Oktavijan je od Senata zatražio vanredne mjere (pod zastavu su pozvani i veterani, a za nove kohorte oslobođeni su i mnogi robovi). Obustavio je operacije u Germaniji i **Tiberija uputio u pomoć guverneru Ilirika** i tako na Kupi prikupio 5 legija. To je Batona prisililo da sa glavninom skrene na sjever preko Save i na Fruškoj Gori (Alma Mons) objedini glavne ilirske snage. Tako se našao između dvije vatre, **Severa** na istoku i **Tiberija** na zapadu, što je moglo biti vrlo opasno. Međutim, napao ih je sam Sever, ali se morao povući da odbrani Meziju od upada **Sarmata**. Potom je u neaktivnosti prošla i prva zima.

U proljeće 7. godine, pošto je dobio još neka pojačanja, Tiberije je nastupio prema Vinkovcima (Cibalea). Dok mu se Rimska vojska (5 legija sa značajnim pomoćnim trupama - ukupno možda i blizu 50.000) pripremala da se ulogori kod močvara pored rijeke Vuke, Batoni su izvršili iznenadan napad i razbili je tako da se to smatra **najvećim porazom Rima** od punskih ratova. Preostale rimske snage povukle su se u Sisak i tamo još jednom prezimile.

Do proljeća 8. godine prikupljeno je čak 10 legija, 80 pomoćnih kohorti, 10.000 veterana i brojne jedinice tračkog kralja, što bi ukupno moglo biti i do 150.000. U toku ljeta pod pritiskom Rimljana i zbog međusobne nesloge Breučkih vođa, Breuci su kapitulirali na rijeci **Bathinus**

(u donjem toku Bosne). Baton Desidijat je uspio da ih ponovo pokrene, ali je do zime njihov ustanički pokret (sjeverno od Save) ugušen.

Baton Desidijat je ponovo **zatvorio klance** koji vode prema Bosni, dok su se Rimljani ponovo povukli na zimovanje, i ovaj put u Sirmium i Siscium. Time se slobodna teritorija Ilirika uglavnom svela na bosanskohercegovački ili nešto širi prostor Ilirika ograničen morem i rijekama (zanemarujući neoslobođeni primorski pojas oko Salone), po aktuelnoj Oktavijanovoj koncepciji odbrane zemlje osloncem na velike (vodene) prepreke, pored Save na sjeveru i Jadrana na jugu, na zapadu je to mogla biti Kupa ili Una, a na istoku Drina sa Limom i Drimom.

Baton je morao biti dobro upoznat sa tom, tada modernom Oktavijanovom koncepcijom, koja je nešto modificirana, mogla odgovarati i Iliriku, odnosno dugotrajnim ratom izmijenjenom odnosu snaga između njega i prvorazredne svjetske sile kakav je bio Rim. Tako se može reći da je i Batonova odluka da "**zatvori klance**" prema današnjoj Bosni, odnosno jezgru Ilirika i njegovom vodećem plemenu, bila u skladu sa tada modernom vojnom teorijom.

Za nastavak rata u ljeto 9. godine Rimljani su dio trupa iz Siska predislocirali u do tada neaktivnu Salonu, gdje se nalazio i Oktavijanov sestrić **Germanik**, tako da je Baton sada prema sebi imao tri grupacije. **Silvana** sa sjeveroistoka (iz Sirmiuma), **Lapida** sa sjeverozapada (iz Sisciuma) i **Germanika** sa juga (iz Salone). Do tada zanemarivana i dugo izolovana Salona, koja se obilno mogla pomoći i brodovima, sada je dobila **glavnu ulogu**. Na tom pravcu nije bilo ni većih vodenih prepreka, a Oktavijan je na taj pravac premjestio i **Tiberija**, koji od početka komanduje ukupnim operacijama za ugušenje ustanka i koji je zbog toga ovamo i povučen iz Germanije. Ta činjenica je opredjelila i Batona da kao vrhovni komandant preuzme odbranu tog, sada **glavnog pravca odbrane**.

Početne uspjehe postigli su Tiberije i Germanik zauzimanjem nekoliko tvrđava u Dalmaciji (Splonum, Retinum i Serecium) što je zasjenilo eventualne uspjehe na druga dva pravca pa o njima nema značajnijih podataka. Ishod rata, međutim, prije je opredijelila iscrpljenost snaga i glad opustošene zemlje, uzrokovana četverogodišnjim ratnim operacijama a po nekima i epidemijom kuge, nego to što se, u tvrđavi **Andetrium**

(Muć) Rimljanima **predao opkoljeni vrhovni komandant Ilira**. Posljednja uporišta ustanka Rimljani su savladali na području Ardijeja i Desidijata, u njihovim glavnim gradovima Risnu i Vranduku. Rimski izvori su zabilježeli da su žene i djevojke **Pardube** (Vranduka) **poskakale u Bosnu** da ne bi pale u ruke osvajača.

O ovoj četvrtoj godini rata nemamo valjane podatke. Nemamo podatke ni o ukupno angažovanim snagama i njihovom broju, pa onda ni o njihovom rasporedu na pojedinim pravcima. O broju i organizaciji ilirskih ustaničkih snaga, također, nismo našli podatke, ali treba smatrati da su bili opremljeni i naoružani slično rimskim vojnicima. Možda i bolje od rimskih federata, ali svakako slabije od teških pješaka rimskih legija. U nekim analizama govori se da je za ugušenje ustanka u Iliriku Rim angažovao 15 legija i možda je to broj angažovanih legija u ovoj, posljednjoj godini rata.

Teško da je namjera Batona da provali u Rim bila stvarna. Prije će biti da je to njegova varka ili efekat panike, a možda i Okatavijanov instrument mobilizacije snaga. Organizacija ustaničke vojske ne može se rekonstruisati, pa ni organizacija vlasti na slobodnoj teritoriji.

4. **Rimska uprava i odbrana bosanskohercegovačkog prostora u sastavu Imperije**

Bosanskohercegovački prostor, odnosno jedna od četiri Dioklecijanove **prefekture** Imperije - **Ilirik**, po učvršćenju rimske vlasti na njemu pripadala je dvjema rimskim provincijama: - Primorski i planinski dio **Dalmaciji**, a sjeverni ravničarski dio **Panoniji**, koje su imena dobile po najjačim tamošnjim ilirskim plemenima. Do rimske okupacije na tom prostoru, sem Salone i Sirmiuma gotovo nije bilo gradova, izuzeci bi možda bili Narona i Daorson. Bio ih je nevelik broj i locirani su duž glavnih cesta: Ilidža, Glamoč, Domavia kod Srebrenice, Šipovo.

Antička kultura bila je gradska, u principu svaki grad je bio država (civitas, res publica) i stajao je na čelu prostranog ruralnog seoskog teritorija. Teritorije ilirskih plemena u unutrašnjosti nisu imale gradova, a dijelili su se na župne geografske cjeline, koje su Rimljani prihvatili i u njihovim centrima počeli stvarati urbana naselja. Rimska uprava je ta urbanizovana naselja nazvala "**municipiumima**" (civitates) i rjeđe "**koloniama**". Na čelu ilirske plemenske samouprave, čiji je "**senat**" brojao 100 članova i zasjedao u "**kuriji**", izvršnu vlast predstavljala su dvojica izabranih na mandat od godinu dana pod prismotrom **prefekta** ili **prepozita** (najčešće je to bio centurion), a pomagao im je savjet starješina (principes).

Do trećeg vijeka nove ere, (dok je vladao – rimski mir ("**Pax Romana**") gradovi, municipiji i kolonije nisu utvrđivane i samo su primorski gradovi još ojačali svoje bedeme. Municipiji su obavezno imale trg (forum) na kome su ispred kurije podizani spomenici i oko koga su podizane stambene zgrade, trgovine i zanatske radionice. U ostacima bogatijih kuća mogu se naći mozaički podovi i centralno grijanje. Centralno grijanje imale su i tzv. **vila rustica** na privatnim imanjima i latifundijama (Pahanik kod Bileće, Mogorjelo kod Čapljine, Strupnić kod Livna).

Rudarstvo (i topionice) bilo je razvijeno na dva mjesta oko **Srebrenice** (Argentaria) i u dolini Japre – **Stari Majdan**, a zlato se ispiralo u gornjim tokovima Vrbasa i Fojnice. Korištene su i ljekovite vode i na tim mjestima podignute banje (thermee) Ilidža, Teslić, Srebrenica. So se eksploatisala iz slanih bunara (Tuzla), ili isparavanjem iz mora.

Glomazni vojnobirokratski aparat Rimske imperije upropastio je ekonomsku snagu robovlasničkog društva i doveo je u krizu već u III vijeku n.e. Robovi su se teže nabavljali, njihov rad je postojao sve manje produktivan, naročito na krupnim zemljoposjedima – **latifundijama**. Ekonomska moć pomjerila se na istok, pa je Konstatin veliki (306.-337.) prenio sjedište u Bizant (Konstantinopol), a priznavanjem hrišćanstva, njegovu crkvenu hijerarhiju stavio u službu svoje vlasti i nastavio varvarizaciju vojske uvlačenjem u nju federata.

Povećani troškovi nisu omogućili uspješnu odbranu sjevernih granica u Evropi i Imperija je 395. konačno podijeljena na dva carstva, **Istočno** (Bizant, Vizantija) i **Zapadno** (sa sjedištem u Rimu). Nije pomoglo ni uvođenje **kolonata**. Robovlasnički poredak se raspao iznutra i sami robovlasnici su počeli ustupati u zakup dijelove svojih posjeda oslobođenim robovima ili sirotinji. Ti sitni zakupci postali su nova društvena klasa, zainteresovanija za proizvodnju od robova. Kasniji propisi su zabranili kolonima napuštanje zemlje dok ne ispune obaveze prema vlasniku zemlje. Tako su opet postali neslobodni, ali je kolonatsko pravo odigralo značajnu ulogu u izgradnji novog, **feudalnog društva**. Njihove vojskovođe i plemenske starješine prigrabile su najveći dio zauzetog zemljišta. Posjed ustupan ratnicima zvao se **beneficium**, a kad je kasnije postao nasljedan – **feud** ili **leno**. Nije više bilo aristokratije starog Rima i na čelo države su dolazili vojnici iz reda pokorenih naroda, pa i Iliri, bjesnili su građanski ratovi, a okolni barbari su pljačkali bogate rimske gradove. Rimska imperija jednom je spašena zahvaljujući ilirskom elementu, koji je nekad bio njen najogorčeniji protivnik, te je krajem vijeka prebrodila krizu.

Po konačnom umirenju zemlje početkom nove ere Rim je i u Iliriku izgradio impozantnu mrežu puteva. Namjesnik rimske provincije Dalmacije **Dolabela** (14-20. g. n.e.) izgradio je četiri glavne ceste[11] koje su iz Salone vodile u unutrašnjost zemlje, odnosno prema Limesu, a onda i jednu transverzalu duž morske obale prema sjeveru i jugu. Kasnije su dodate i nove tako da je rimska cestovna mreža u Bosni i Hercegovini bila bolja nego 1955. godine. Jedna od cesta koje su polazile iz Salone vodila je preko Glamoča i Mliništa za Banja Luku i Bosansku Gradišku, a druga od Narone, preko Nevesinjskog polja, na Konjic – Sarajevo – Han Pijesak – Drinjaču – Raču. Na njima je bio uređen poštanski saobraćaj, isključivo u državne svrhe, poštanske stanice i konaci, zamjena konja i dr.

Rimska imperija je postala svjetska sila poslije pobjede nad Hanibalom u II punskom ratu 218. do 201. godine stare ere, i tu poziciju

---

[11] Komora Rimske vojske je bila na tovarnim konjima pa je uspon na njima bio i do 15^0, širina 5-6 m, sa usjecima, podzidama, propustima, zastor je bio običan makadam, rjeđe kaldrma od krupnog kamenja. Miljokazi sa natpisima, bili su od istog kamena i istog oblika.

održala do definitivne podjele na **Istočno** i **Zapadno** rimsko carstvo 395. godine nove ere. Granica između njih, podsjećamo išla je linijom: Dunav, Drina, Boka, Area Filaenorum u Vel. sirtu (Libija). Bosansko-hercegovački prostor Imperija je osvojila u desetak ratova od 229. do 76. godine stare ere.

Nakon što su Iliri imali značajnu ulogu i u građanskim ratovima Rima (50. do 31. godine stare ere) te slamanja Batonovog ustanka 9. godine nove ere, u Iliriku je definitivno učvršćena vlast Rimske imperije. Tada su u njenom okviru obrazovane dvije provincije, **Dalmacija** i **Panonija** sa sjedištem u Saloni i Sirmiumu. Za vrijeme Dioklecijana podjela je izvršena na **Dalmaciju** i **Prevalitanu** sa sjedištima u Saloni i Skadru. Ilirikom je upravljao prokonzul i imao skupštinu. Iliri su od tada regrutovani u pomoćne a od Hadrijana (117-138). i u regularne trupe Imperije. Dolaskom na prijesto **Klaudija II** (214.) Rimskom imperijom stotinjak godina upravljaju ilirski carevi do Dioklecijana (305.).

Prostor je od tada **stoljećima ugrožavan** upadima barbarskih naroda sa sjevera (Germani, Huni, Goti, Sloveni, Avari) a **branjena po koncepciji** prvog rimskog cara **Oktavijana Augusta** (27. stare ere do 14. nove ere), posebno kada je 11. godine stare ere Ilirik proširen i novoosvojenom Panonijom, radi oslanjanja državne granice na Dunav. Oktavijanova koncepcija odbrane na **l i m e s u**, oslonjenom na velike vodene prepreke i visokokvalitetnu mrežu puteva ("svi putevi vode u Rim") i sistem fortifikacijskih objekata, raspoređenih duž limesa i putne mreže, preživjela je Imperiju (i Zapadno rimsko carstvo - 476). Napuštena je tek za vrijeme vizantijskog cara **Justinijana** (527. do 565.), koji je pokušao da obnovi integralnu Rimsku imperiju. U tom je gotovo i uspio, a bosanskohercegovačkim prostorom ovladao je već 535. godine.[12]

Po Oktavijanovoj koncepciji izgrađeni limes se sastojao od visokog **nasipa** (valum), koji se završavao **vojničkom cestom** (5-6 m širine) sa tvrdom podlogom, **zaštićen** kamenim zidom ili palisadom. Pored njega je paralelno tekao 2-5 m duboki **rov**, često ispunjen vodom. Na određenim razmacima na nasipu su instalirane osmatračke i signalne izviđačke **kule** i **utvrde** (castela), a pozadi **utvrđeni logori** (castra) iz kojih su se

[12] Pošto su njime 50 godina (488. do 538.) vladali istočni Goti.

smjenjivale posade utvrda i kula. Sve to je bilo povezano dobrim putevima sa glavnim graničnim **logorom legije**, koja je posjedala određeni granični odsjek, tako da su od Zemuna do Beča (oko 120. godine) bile raspoređene četiri legije, oslonjene na radijalne magistralne puteve koji su povezivali Rim sa graničnim provincijama. Limes je građen stoljećima (a sa Rimom je povezan poslije 200 godina). Izgrađeni odsjeci limesa pomalo su ličili na **kineski zid**, a zapravo su im **funkcija i kocept** bili isti. Najveći nedostatak i jednog i drugog limesa, bio je **kordonsko** raspoređivanje snaga, što je i bio razlog da ga **Justinijan napusti**. Međutim, ni njegove **oslone tačke** i **redviji** na ugroženim pravcima nisu mogli zadržati nomadske invazore.

Ovaj nedostatak je uočen i ranije, kada su zbog koncentracije snaga na ugroženim punktovima napuštani čitavi odsjeci limesa. Pod kraj Imperije, u nedostatku snaga, odbrana pojedinih odsjeka limesa povjeravana je **federatima,** naseljenim u njegovu okolinu.

I u ovom periodu osnovnu snagu Rimske vojske činile su legije teških pješaka, (oko 200. godine bilo ih je 30), regrutovanih na 16, kasnije na 20 godina, visoko profesionalnih i dobro plaćenih slobodnih građana bez cenzusa (proleteri), dok su komandni kadar činili bogati - optimati. Zapravo takva je od konzula **Marija Gaja** (oko 100. godine stare ere), koji je brojno stanje legije povećao na 6.000. Cezar je iz njenog sastava izdvojio lahke pješake i konjicu i legije podigao na stepen **roda vojske**. Oktavijan je **dovršio reorganizaciju**, usavršio obuku, ustrojio stajaću vojsku i mornaricu, te 25 legija, prema njegovom konceptu odbrane, uputio na limes. Tih 25 legija, odnosno 150.000 teških pješaka činilo je samo polovinu, ukupnih oružanih snaga Imperije, dok su drugu polovinu činili: **Pretorijanska garda** (9.000), **posadne kohorte** teških pješaka (po većim gradovima i na raskršćima puteva), **konjica** i mnoštvo centurija **pomoćnih trupa** sa opsadnim i bacačkim spravama, prevoznim i prenosnim sredstvima, a za slučaj potrebe angažovani su i saveznici (socii, federati).

Ratna mornarica je raspolagala velikim brojem brodova različitih tipova na jedra i vesla (ilirska **liburna** u Oktavijanovo vrijeme postala je osnovni tip ratnog broda Rimske imperije). Imala je dvije stalne **eska-**

dre (za zaštitu Jadranskog i Tirenskog mora) i više (manjih) provincijskih eskadri (flota), te rječne flotile.

Legije su se za bitku postrojavale u **falangu**. Rimska falanga ovog perioda je bila elastična, zbog šahovskog rasporeda njenih kohorti, a postrojavala se u jednu, dvije ili tri linije. Prve dvije linije kohorti po dubini su imale 6 redova, a treća 3 reda. Na krilima falange postrojavale bi se pomoćne trupe i konjica. Ako je bilo lahke pješadije, ova bi svoje bacačko naoružanje (koplje i strijele) iskoristila na odgovarajućem odstojanju i potom se kroz međuprostore sklanjala u pozadinu. Ako se protivnik ne bi mogao slomiti udarom prve linije u borbu je stupala druga, a prva se povlačila na njeno mjesto. U krajnjem slučaju angažovana je i treća linija, dok bi se za gonjenje koristila konjica i lahka pješadija.

Ogromno Rimsko carstvo, u posljednjim stoljećima postojanja (III do V vijeka) imalo je čak 100 **provincija**, koje su po 3-4 objedinjene u **dijeceze**, a ove (opet 3-4) u **pretorske prefekture**, da bi već pod Dioklecijanom bile grupisane u dva dijela Carstva kojima su upravljala dva **suvladara**.

Organizacija, doktrina i taktika kakvu je postavio Oktavijan bila je efikasna u prvim stoljećima nove ere. Doduše, i u tom periodu legije sa limesa morale su napuštati njegove odsjeke radi angažovanja za gušenje pobuna pokorenih naroda ili robova. Narasle kadrovske potrebe vojske Rim više nije bio u stanju da podmiruje i u nju su sve više regrutovani stanovnici provincija. Plijenom iz osvajačkih ratova i eksploatacijom u njima pribavljenih robova izdržavana Imperija od kraja II vijeka nije mogla da uredno plaća vojsku pa se legije na limesu teritorijalizuju dodjelom zemlje na obradu i pretvaraju u **miliciju**, što je bilo najuočljiviji znak njene krize. Uskoro nije pomoglo ni regrutovanje jeftinijih barbara, pa ni njihovo naseljavanje duž granice, kao federata ili kolona. Zapadno rimsko carstvo, kome je pripadao Ilirik propalo je 476. godine. Stodvadeset šest godina kasnije, u doba **velike seobe naroda** ova organizacija pokazala se potpuno neefikasna. Naime, barbarski narodi **nisu stupali u uređene bitke**, a njihova glavna snaga - lahka konjica, koja bi prethodno opljačkala i opustošila čitave krajeve, je redovno izmicala pripremljenim udarima rimskih legija.

Veliku seobu naroda pokrenuli su Huni 370. godine i ona je dovela do propasti Rimskog carstva. Trajala je dugo, na ovim prostorima do 567. godine kad su se u Panoniji učvrstili Avari, ili do 802. kada su Franci razbili njihov kaganat. Velika seoba naroda, koju su pokrenuli Huni 370. godine zahvatila je bosanskohercegovački prostor, odnosno Ilirik, krajem IV vijeka, odnosno one (395.) godine kada je Rimska imperija definitivno podijeljena na Istočno i Zapadno carstvo, ali su oba carstva zadržali epitet **Rimsko**.

Osnovni uzroci slabljenja Rimske imperije bili su unutrašnjeg karaktera. Zapravo je to bila **kriza robovlasničkog društva** izazvana nemogućnošću pribavljanja dovoljnog broja robovske radne snage i sve manjom efikasnošću te radne snage u proizvodnji. Ostvarena bogatstva i luksuz rimskih gradova magnetnom snagom privlačili su barbarske narode i iz velikih daljina. S druge strane, u evroazijskim stepama došlo je do **iscrpljenja ispaša** pa su tamošnji nomadski narodi bili u potrazi za novim ispašama. U tom okviru sve više su se odavali pljački. Pored velikih pustinjskih oblasti na istoku, gdje su Kinezi bili podigli **veliki zid** (započet 214. godine stare ere) je onemogućio prodor barbara na istok. To su bili osnovni uslovi za pokretanje **velike seobe naroda**, a nemogućnost ekspanzije na istok osnovni razlog za pokretanje velikog broja naroda prema **zapadu**.

Intenzivna seoba na zapad počela je 370. godine. Pokrenuli su je **Huni**,[13] potčinjavajući sebi i druge narode (Alane, Vizigote, Ostrogote, …), i okupljajući ih u potrazi za novim prostorima. Za pet godina stvorili su državu od istočnih Alpa do Urala, sa centrom u Panoniji. Time su ugrozili Rimsku imperiju, ali kako država nije bila baš jedinstvena, mnogi njeni narodi postali su federati Rimske imperije. Prvi među njima bili su Vizigoti koji su kao federati 376. godine prešli Dunav i naselili granične provincije uz njegov donji tok.

Kada je 395. godine Rimsko carstvo podijeljeno na Istočno i Zapadno, novoizabrani vizigotski kralj **Alarih** počeo je osvajati Ilirik, i tamo pomjerati centar države. Za dvadesetak godina osvojili su Panoniju i Norik

[13] Huni su u to vrijeme bili jedan od najorganizovanijih naroda u Kaspijskoj depresiji, ali su i oni izgleda bili pritisnuti navalom još teže pogođenih istočnih susjeda.

(408.), spalili Rim (410.) i 419. prešli u Galiju, a onda u Španiju. Na putu za Italiju oko 400. godine Alarih je razrušio Mogorjelo, ali su zidine Dioklecijanove palate sačuvale Split. Kako se manji gradovi nisu mogli okružiti bedemima, od tada se ponovo rade objekti za sklanjanje – **refugiumi** (zbjegovi). U okviru Justinijanovog koncepta odbrane iz istih razloga nastali su mnogi kasteli, za šta su upotrijebljene i brojne stare ilirske gradine.

Oslabljeno Zapadno rimsko carstvo održalo se još 66 godina, ali se nije moglo oduprijeti pljačkaškim pohodima Huna u čijem sastavu su, posebno 441. i 447. učestvovali i Sloveni. Zapadno rimsko carstvo 476. definitivno je srušio germanski vojskovođa **Odoakar** i proglasio se kraljem Italije, ali je Ilirik anektirao tek 481. godine. Samo 7 godina kasnije u igru oko ovog prostora uključili su se **Ostrogoti**. Iz Panonije gdje su se u međuvremenu učvrstili, oni su na nagovor Istočnorimskog carstva 488. godine ovladali ovim prostorom i za razliku od Vizigota, tu se zadržali 50 godina, odnosno do 538. godine.

U pljačkaške prodore na ovaj prostor sada se samostalno uključuju i Sloveni. Poslije Atiline smrti (453) masovnije su naselili donji Dunav i sa Bugarima od 519. do 551. godine pustošili Balkan, pa i Ilirik. Tu su u istočnoj Bosni prvi put (541/542) i prezimili.

U ambiciji da obnovi integralno Rimsko carstvo, vizantijski car **Justinijan ponovo** je zauzeo bosanskohercegovački prostor. Međutim, ni Goti ni Bizant nisu ništa mijenjali u upravi, a zadržali su i **latinski jezik** ne samo do avarskoslovenske invazije 602. do 614. godine, nego i više od pola stoljeća poslije toga.

Za tih 250 godina Oktavijanov koncept odbrane na limesu, jednostavno nije funkcionisao, jer nije bilo snaga koje bi ga bile u stanju braniti. Zbog sveg tog, pod kraj perioda Justinijan je **napustio koncept odbrane na limesu** i odbranu Carstva bazirao na nizu **odbrambenih tačaka raspoređenih po dubini** na ugroženim pravcima. Ni rimske ni vizantijske legije, popunjavane barbarima, vezanim za zemlju koja im je davana umjesto plata, nisu više bile onakve kakve ih je Oktavijan ustrojio, a uz to (neredi, **gušenje pobuna**, suzbijanja barbarskih provala) prebacivane su na druge sektore.

5. **Avarsko-slovenski plemenski savez i njihovo naseljavanje Balkana**

Avari su, izgleda, imali udjela u pokretanju velike seobe naroda 370. godine. Sa njima će se ona na bosanskohercegovačkom prostoru i završiti. Avari, ili **Obri**, kako su ih zvali Sloveni, su mongolski narod (tursko-tatarska grana) iz srednje Azije. U drugoj polovini IV vijeka nadirući sa istoka izgleda su potisli Hune u stepama oko Kaspijskog jezera, čime je pokrenuta lavina nomadskih naroda prema zapadu i Mediteranu.

Dva stoljeća kasnije, 552. do 557. godine njihovu državu koja se prostirala od Koreje do Kaspijskog jezera, razorili su Turci. Dio pobijeđenih Avara krenuo je za Hunima i iste godine izbio na Kavkaz i Crno More. Za desetak godina, kao saveznici (federati) Bizanta i uz njihovu novčanu pomoć, pokorili su Ujgure, Alane, Hune, Bugare a poslije i srodne im **Ante** (560.) te druge Slovene od Sudeta do Crnog Mora i stvorili državu - **Avarsko-slovenski savez od Azovskog mora do Šlezije**. Učvrstili su se na Dunavu, nizvodno od Komarna i konfrontirali se sa obnovljenim Rimskim carstvom, odnosno Vizantijom, ali ih je Justinijan spriječio da pređu donji Dunav i nasele se u Dobrudži. Godine 567. sa Langobardima su – u dijelu Panonije – uništili državu Gepida, a iduće godine iskoristili njihov odlazak i postali gospodari čitave **Panonije**. Tu su prenijeli i sjedište kaganata pošto je Panonija najbolje odgovarala njihovom načinu života i ratovanja.

Avari nisu bili brojan narod, ali su bili dobro organizovani i vješto su koristili svoju i konjicu pokorenih nomada, kao i pješadiju zahvaćenog sjedilačkog stanovništva, posebno Slovena. Po dolasku u Evropu imali su 20.000 ratnika, a pred invaziju Balkana 50.000 konjanika, što svojih, što pokorenih nomadskih naroda.

Slovensko naseljavanje bosanskohercegovačkog prostora uglavnom je izvršeno u prvim decenijama VII stoljeća, a pojačavano je u još dva navrata – po uništenju Avarske države na prelomu VIII i IX, te po doseljavanju Mađara u Panoniju na prelomu IX i X vijeka. U VII i VIII stoljeću arheolozi su utvrdili prisustvo Avara na čitavom bosanskoherce-

govačkom prostoru, ali su u odnosu na Slovene i starosjedilačke romanizovane i neromanizovane Ilire bili malobrojni.

Reljefom diktirane rimske (ilirske) dekurije postale su slovenske **župe**, na čijem čelu su stajali župani. Više župa objedinjavano je u oblasti, koje su Avari nazvali **banatima** ili **banovinama** jer im se na čelu nalazio ban. Porfirogenit ih smatra kao neku vrstu malih vladara, koji položaj stiču nasljedstvom, dok zemlju naziva "horion" – zemlja, a oblasti **arhontijama** (Neretvanska, Zahumska, Travunija, odnosno Trebinjska arhontija itd).

Kasnije i sami počinju podizati gradove umjesto ringova. Katera (Kotorac) koje se sastoji od refugijuma opkoljenog zidom i naselja od drvenih kuća, bilo je sjedište jednog župana.

Porfirogenitova tvrdnja da je čitavo preostalo romansko stanovništvo pred najezdom Avara i Slovena izbjeglo na primorje i na otoke (tamo se do XII stoljeća govorilo latinski) nije vjerovatna. Vjerovatnija je Jiričekova pretpostavka da su se u unutrašnjosti Balkana pa i u Panoniji održale manje ili veće ilirske i romanske enklave, ne samo u planinskim zbjegovima, koje su tek kasnije, neke čak i u X stoljeću slovenizirane, a da ni svi Goti nisu bili otišli sa Teodorikom (538. godine). Toj činjenici idu u prilog i očuvanje u toku amalgamizacije brojnih drugih kultova pored primarnog oblika hrišćanstva, kao i, iz rimskog vremena naslijeđene, vjerske tolerancije.

Način proizvodnje, primitivna zemljoradnja i ekstenzivno stočarstvo prisiljavali su i Slovene da češće mijenjaju mjesto stanovanja i uslovljavao da se koriste velikim prostranstvima. To je bio prvi razlog za njihovo pomjeranje iz pradomovine. Drugi je nastupio pod kraj IV stoljeća, kada je i njih zahvatila velika seoba naroda. Kao i druge, porast stanovništva uz to, ih je prisiljavao na naseljavanje novih teritorija. Na zapad su se, preko Visle (do Labe) pomjerili popunjavajući napuštene prostore germanskih plemena, angažovanih u pljački i naseljavanju dijelova Zapadnog rimskog carstva, a onda su, zahvaćeni najezdom Huna i sami krenuli prema jugu. Time su i njihove seobe dobile osvajački karakter. Tako su u V i VI vijeku naselili Panoniju i Donji Dunav. Za razliku od germanskih i nomadskih, plemena su se često cijepala prilikom tih seoba, bilo da su

njihovi dijelovi ostajali na starim staništima ili su se morali prilagođavati zatečenim geografskim uslovima osvojenih prostora. U drugoj polovini VI vijeka su potpali pod vlast Avara i zajedno sa njima u VII vijeku naselili Balkan.

Avarsko-slovenski plemenski savez predstavljao je potom prvorazrednu vojnu silu, kojoj nije moglo odoljeti ni pod Justinijanom (527-565) obnovljeno Rimsko carstvo čije su granice na sjeveru bile uglavnom Dunav i Sava. Ta snaga se zasnivala na masi slovenskih pješaka i manevarskim sposobnostima konjice Avara u koje su se uključile slične konjice pokorenih Huna i Bugara.

U vrijeme kada ih je zahvatila velika seoba naroda Sloveni su živjeli u velikim porodičnim zajednicama - **zadrugama**. Više zadruga sačinjavalo je **rod**, a više rodova **bratstvo**, dok se više bratstava udruživalo u **pleme**. Pleme, međutim, nije moralo počivati na krvnom srodstvu. To je olakšalo međusobno stapanje - miješanjem i teritorijalizacijom uslovljenih - novih zajednica.

Južni Sloveni tada nisu imali privatnog vlasništva. Zemlja za obradu, pašnjaci i šume su pripadali rodu, a zgrade, stoka i sitni inventar zadruzi. Na čelu zadruge stajao je **domaćin**, dok se za čelnika rodova, bratstava i plemena, sem opštih (čelnik, starješina) nisu sačuvali precizni termini. Takvo uređenje nazivamo **rodovskim** i na ovom stepenu razvoja bio je to **patrijarhat**. Po stupanju u savez sa Avarima i teritorijalizaciju za takve prirodne cjeline udomaćen je avarski termin **župa** i njenog izbornog starješinu **župana**. Domaćin je bio najsposobniji član porodice, a čelnici rodova, bratstava i plemena birani su na opštim skupštinama, gdje su se rješavala i druga pitanja, pa i pitanje eventualne odbrane. Po dolasku na Balkan, naseljeni u brdskim krajevima, za zbjeg u slučaju odbrane je svaka župa koristila i uređivala ilirsku gradinu, koja je preuzimala funkciju avarskog **ringa**, kakve su i oni podizali u ravničarskim krajevima pored rijeka. U slučaju potrebe u odbrani je učestvovalo čitavo pleme, a za zajedničke akcije izdvajan je određen broj fizički jačih saplemenika. Raspolagalo se uglavnom lovačkim oružjem, luk i strijela, praćka, koplje za bacanje i rjeđe mač. Za akcije na i oko rijeke izrađivali su odlične **jednodjelne čamce** (jednotrupce, monoksile), duge i preko 12 metara.

Zarobljenike nisu ubijali, niti pretvarali u robove. Davali su ih u otkup i otkup međusobno dijelili. Neotkupljeni bi poslije izvjesnog vremena mogli izabrati da ostanu u zajednici kao ravnopravni članovi ili da je napuste.

Sloveni se u historiji, prvi put izričito pominju u toku velike seobe naroda, koju su 370. godine pokrenuli Huni, i u okviru nje (posebno 441. i 447. godine i raspada Hunske države 454.) učestvovali u njihovim pljačkaškim pohodima na području Rimskog carstva. Pradomovina im je između Karpata i Baltičkog mora. Uglavnom nastanjuju slivove Visle i Dnjepra, odakle se šire na zapad do Odre i Alpa, na jug do Dunava i Crnog mora i na istok u današnju centralnu Rusiju.

Pored zajedničkog imena, običaja i načina ratovanja imali su i zajednički jezik. Lingvisti već u to vrijeme u tom jeziku razlikuju tri dijalekta: **zapadni** – **Vindi** (što je i germanski opšti naziv za Slovene), **istočni** – **Anti**, kako ih nazivaju vizantijski hroničari i **južni** – za koje se uglavnom koristi samo opšti naziv **Sloveni**.

Kao i ostali barbari, Sloveni nisu pismeni, uglavnom se bave zemljoradnjom, ratuju pješke, vješti su u bojevima oko rijeka i močvara; naoružani su kopljima, te praćkom, lukom i strijelom, a štite se kožom okovanim drvenim štitom. Nemaju oklopa.

Ratnički, dobro organizovan mongolski narod (turske grane) **Avari** ili **Obri** pojavili su se u isto vrijeme (sredina V vijeka) na obalama Kaspijskog i Crnog mora. Stotinjak godina kasnije osnivača Avarske države, platio je 557. godine Justinijan da napadne Bugare i Ante, koji su preko Dunava vršili upade na vizantijsku teritoriju. Kagan **Bajan** je prvo razbio Bugare na Donu, a 560. i Ante na crnomorskom primorju između Dnjepra i Dnjestra. I jednom i drugom narodu Bajan je nametnuo svoju vlast, a potom i brojnim južnoslovenskim plemenima na donjem Dunavu. Godine 567. Avari su obostrano obišli Karpate i zajedno sa Langobardima uništili germanski narod Gepide. Kad su se iduće godine Langobardi pomjerili u Italiju (s njima su pošli i Gepidi), Avari su učvrstili svoju vlast od Karpata do Dnjepra i sami se nastanili u Panoniji, gdje je u predhodnom stoljeću bila baza Atilinih Huna iz koje su izvodili svoje pljačkaške upade. **Avarskoslovenski plemenski savez**, obuhvativši – pored južnih i dio zapadnih (Alpskih) Slovena, tako je postao vrlo moćna država.

Još dok je Avarski kaganat bio na vrhuncu moći, kako su ojačale vojničke družine oko plemenskih vojskovođa i starješina, tri godine pred njegov pokušaj da zauzme Konstantinopol, počeli su se osipati njegovi periferni saveznici, i stvarati drugačije plemenske saveze. Prvi takav savez stvorio je knez **Samo** 623. godine na prostoru Slovenije, Austrije i Češke.

Uspješna vojna saradnja sa Slovenima omogućila im je sve češće upade na područje Rimskog carstva, koje je Justinijan (527. do 565.) godine bio obnovio. Godine 582. ili 583. Avari su zauzeli i razorili **Sirmium**, čime su izbili na Savu i direktno ugrozili današnji bosansko-hercegovački prostor. Od Sirmijuma je prema njegovom centru - Saloni vodio **odličan rimski put**, pa će on vjerovatno biti jedna od **direktrisa** avarsko-slovenskih pljačkaških upada u narednim godinama, ali i konačnog ovlađivanja i naseljavanja gotovo čitavim Balkanskim poluostrvom od 602. do 619. godine.

Ti upadi su posebno bili učestali 579. do 586. godine, kada je Vizantija bila zauzeta ratom sa Perzijom, ali su sa promjenljivim uspjehom nastavljeni i u desetogodišnjem pokušaju Vizantije (592. do 602.) da ih zaustavi.

Za sedam godina, 602. do 609. godine, Avari i Sloveni su uglavnom izbili na crnomorsko-jadransku vododjelnicu, a do 613. i do mora, gdje su razorene **Salona** (njeni stanovnici su se sklonili u Dioklecijanovu palatu u Splitu i tu se održali), **Narona** (Vid na Neretvi kod Metkovića), **Epidaurum** (današnji Cavtat čiji su stanovnici na desetak kilometara udaljenom hridu osnovali Raguzium - Dubrovnik) i druge gradove. Plemenske glavnine sa ženama i djecom iza njih su naseljavali rimske latifundije i druga kultivisana područja u dolinama rijeka i na kraškim poljima. Vizantijski upravni organi i dio stanovništva naselja povlačili su se zajedno sa vojnim posadama kastela još pred prednjim odredima osvajača, ali je najviše njih svakako pod pritiskom doseljenika izbjeglo u okolne planine gdje se još nalazila većina neromanizovanih Ilira.

Kako se samo mali broj mogao brodovima evakuisati u nezauzete vizantijske luke sjevernog Jadrana ili u Italiju, romanizovano stanovništvo se u većem broju grupisalo u Primorju. Godine 602. do 619. trajala je invazija Balkana, i svakako sve vrijeme su pristizali novi talasi useljenika. Te godine (619.) je car Heraklije sklopio s Avarima nepo-

voljan mir da bi se prvo obračunao sa Perzijancima. Reorganizovao je upravu a vojsku i carstvo podijelio na vojne oblasti (u početku nazvane **stratos** a potom teme), vojnicima je dao imanja s obavezom vojne službe na konju sopstvenim oružjem i opremom i tako došao do domaće vojske vezane za zemlju. Dok se nalazio daleko od Konstantinopola u borbama sa Perzijancima Avari su prekršili mir i 626. napali ga. Pobjedom na moru Vizantija je razbila opsadu grada i avarsko-slovenske trupe odbacila na sjever do Dunava, Save i Drine.

Još u toku zajedničke invazije Balkana starješine pojedinih slovenskih plemena i užih plemenskih saveza visoko su kotirali na hijerarhijskoj ljestvici ukupnog saveza. Tako je knez Hakon, već 615. godine komandovao četverodnevnom opsadom Soluna i u njoj poginuo. Neki drugi periferni starješine, međutim, kao knez Samo (623. godine) već su tada na vrhuncu Avarske moći počeli da se odvajaju. Vizantijska odbrana Konstantinopola 626. definitivno je zaustavila pritisak Avara i neka slovenska plemena su prelazila i u službu Vizantije.

Tako se na bosanskohercegovačkom prostoru stvorila **izmijenjena**, ali **opet multietnička i multireligiozna struktura stanovništva**. Nosioci vlasti Avari i nomadski saveznici (Ujguri, Huni, Gepidi, i Alani) jedva da su učestvovali u tom. O brojnom odnosu Slovena u odnosu na Ilire (romanizovane i neromanizovane) ima različitih predpostavki, ali kasnija jezička situacija daje prednost Slovenima, pogotovu što je, bar romanizovano, ilirsko stanovništvo bilo na višem stepenu kulture i već bilo kristjanizirano.

6. **Vojne organizacije i koncepcije ratovanja starog vijeka**

Vizantijska vojska ovog perioda ustrojena prema Justinijanovim (527. do 565.) reformama dijelila se na **graničnu vojsku** (stalne posade i obveznici graničnih provincija), **posade ostalih provincija** i **Operativnu vojsku**. Ova posljednja stvarno je bila najjača i sastojala se od

pješadijskih, **konjičkih** i **gardijskih legija** popunjavanih **slobodnim seljacima** i **kolonima**, a onda i **stranim najamnicima**. Njeno jezgro bili su privatni vojnici bogatijih vojskovođa i teška konjica federata. Pošto je **Foka** odveo **operativnu vojsku sa Limesa u Carigrad**, a u Carstvu za njegove vlade (602. do 610.) zavladala anarhija, odbrana je pala na stalne posade utvrđenih gradova i kastela, koji se pojedinačno nisu mogli odbraniti tako masovnoj invaziji.

Sa kolikim snagama su Avari krenuli u napad nije moguće reći. Od nekakve pomoći nam je jedini vizantijski podatak da su 626. u napadu na Carigrad angažovali 80.000 ljudi. Njihovu udarnu snagu, koja se mogla brzo premještati i koncentrisati na odlučujućim tačkama, činila je **lahka konjica** i **konjica nomadskih saveznika**, dok su **masu pješadije činili Sloveni** (koji su imali i nešto konja). Demografske promjene, na Balkanu međutim, donijelo je pomjeranje bar tridesetak južnoslovenskih plemena, koji su u prethodnim pljačkaškim pohodima upoznali pogodnosti ovih prostora.

Na glavnom pravcu napada (prema Solunu i Carigradu) poslije 614. godine više nije bilo uspjeha. Očuvani egzarhati u Africi, Aziji i na Apeninskom poluostrvu pobunili su se protiv Foke, učinili kraj osmogodišnjoj anarhiji i za cara krunisali **Heraklija** (610. do 641.).[14] Avarsko-slovenski savez je u drugoj deceniji VII stoljeća više puta pokušavao zauzeti Solun, a onda i Carigrad (617. i 619.). Zbog toga je Heraklije pristao na nepovoljan mir sa Avarima (619.), čime je, uz visoki danak, **prihvatio izvršeno naseljavanje Slovena** i izvršene demografske promjene na Balkanu.

U ovoj višedecenijskoj stihiji novodoseljena slovenska plemena nisu se mogla ustaliti u određenim oblastima. Dolazilo je do razdvajanja, i preslojavanja narednim talasima doseljenika, a pomjeranja stanovništva je bilo i u slijedeća dva stoljeća.[15] Paralelno sa tim teklo je povezivanje

---

[14] Za njegove vlade grčki jezik je postao službeni i crkveni i time je počelo stvaranje pravoslavne Vizantije iako se tek 812. godine odustalo od prava nasljeđa Rimske Imperije.

[15] Tradicija Drobnjaka govori da se jako pleme sa Vlašića u X vijeku premjestilo na jug i posjelo Rudine u istočnoj Hercegovini a njihove prethodnike potislo na nepovoljnu planinsku oblast Durmitora, gdje su se na pojilištima rijeke Tare sukobili i sprijateljili sa zaostalim ilirskim prekotarskim plemenom Kričima.

i asimilacija sa zaostalim starosjediocima. Uz to, novija istraživanja su na prostoru Bosne, Hercegovine i Crne Gore potvrdila i trajnija naselja Avara, koji su, također, asimilirani. Eventualne enklave avarskih konjaničkih saveznika još lakše su asimilirane. To je ubrzalo raspadanje njihovog rodovskog uređenja. Zamjenjuje ga **seoska opština** i teritorijalizacija stanovništva, praćena jačanjem vlasništva pojedinih porodica, što je **početak feudalizacije** i centralizacije vlasti na njenoj osnovi, a time i **utiranja puta stvaranju države**.

Do 622. Iraklije je sproveo reorganizaciju uprave i vojske, uveo **tematsko uređenje** (administrativne vojne oblasti sa sopstvenim vojskama), a bio je vješt i u diplomatiji.

U Avarskoslovenskom savezu sigurno ostaju Sloveni od Gvozda do Drave i gotovo čitav bosanskohercegovački geografski prostor do Jadranskog mora, sem uskog pojasa vizantijske teme Dalmacije (opštine Dubrovnik, Split, Zadar i Vrgada).

Bajanovim neuspjehom da zajedno sa Persijancima 626. godine vojskom od 80.000 ljudi zauzme Carigrad, Avarskoslovenski savez se počeo jače **osipati**. Na istoku Balkanskog poluostrva odvojili su se Bugari (635.) i sa njima slovenska plemena, koja su ih kasnije asimilirala.

Za avarski način života Panonija je bila znatno pogodnija i oni su se tamo već bili udomaćili, pa su se na Balkanu naselili uglavnom Sloveni, ali su novija arheološka istraživanja potvrdila i trajnija avarska naselja u dijelovima Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Crne Gore. Što se organizacije vlasti tiče postoje pokazatelji (Nada Klaić) da su ovdje u Bosni još u VII ili VIII vijeku bila formirana **bar dva banata, odnosno banovine**.[16] Jedan od njih je obuhvatao uglavnom izvorni a drugi donji dio porječja rijeke Bosne i njenih pritoka Usore i Spreče. Zahvaljujući, prije svega, otporu makedonskih Slovena i zauzetosti u borbama sa Arabljanima, Vizantija je sporo uspostavljala vlast na Balkanu. Tako je najveći dio slovenskih plemena bosanskohercegovačkog geografskog prostora ostao u **sastavu Avarskog kaganata**, dok ga Franci nisu uništili

[16] Otuda tradicija vladarskog naziva u Bosni (bajan=ban, u Češkoj pan, bajanat = banat, ban=banovina). Kombinovanjem slovenskog naziva za seosku teritorijalnu općinu - župu i avarskog za titulu ban dobijen je termin župan i td.

u ratovima 796. do 802. godine. Knez **Ljudevit Posavski** u toku franačke najezde prešao je na njihovu stranu, ali je kasnije 818. i protiv njih digao ustanak.

Heraklije je, prema nekim izvorima,[17] poslije 635. godine, za svoje federate za borbu protiv Avara pridobio iza Karpata i dva zapadnoslovenska plemena. Sudeći prema rasporedu u pradomovini iza Karpata (gornji sliv Elbe) ni **bijeli Hrvati** ni **Lužički Srbi**, nisu pripadali južnim Slo-venima. Prvo angažovanje na Balkanu prvima je bilo u izvornom dijelu Krke, radi pojačanja odbrane teme Solina, a drugima u dolini Strume radi pojačanja odbrane Soluna. Zahvaćeni malarijom, Srbi su pokušali da se vrate preko Dunava, pa im je destinacija promijenjena. Raspoređeni su u dolinu Lima radi odbrane teme **Drač**.

Odbrana tog prostora, odnosno Avarsko-slovenskog saveza sada se bazirala na utvrđenim avarskim naseljima - **ringovima** iz kojih su ispadima konjice i koncentrisanim udarima razbijali neprijatelja na otvorenom prostoru. Kad su bili u pokretu sa ili bez porodica, Avari bi se zatvarali u **kolski logor**. U tom slučaju logor je imao namjenu kao i ring. Nomadska plemena u Savezu, zbog slične organizacije života, potpuno su se uklapala u taj koncept, ali kad bi se avarska konjica udružila sa slovenskom pješadijom postajali bi **efikasan instrument** i u napadu i u odbrani.

Slovenska plemenska vojska bila je organizovana po **decimalnom sistemu**, na čelu sa plemenskim starješinama. **Osnovni rod bila je pješadija sastavljena od strjelaca, štitonoša, praćkaša i kopljanika**. Raspolagali su i sa nešto konjice i opsadnih sprava, a bili su vješti i u borbama oko rijeka i u močvarama. I po izbijanju na more oni su se služili **trupinama** (čamcima izrađenim od jednog stabla - **monoksil**), što je kasnije Neretljane učinilo značajnom gusarskom silom. Monoksili, naravno nisu bili dorasli ni vizantijskim morskim brodovima sa tri reda vesala ni zadatku kakav je bio zauzimanje Carigrada 626. godine.

---

[17] Izvori nisu baš sigurni. O tome u historiografiji postoje različite teorije. Teorija da su Hrvate u Dalmaciju prebacili Franci iz Karantanije, potvrđuje da nisu bili u prvom talasu (602. do 614), ali nije održiva zbog toga što tada Dalmacija nije bila u franačkim rukama. Ova teorija, međutim, bar objašnjava održavanje njihovih imena.

Dolaskom na Balkan Sloveni su donijeli značajna iskustva iz stogodišnjeg ratovanja sa Vizantijom (sami ili sa Avarima). U tim borbama bili su naučili da ratuju na suhu i na vodi, u močvarama, u zasjedama i na otvorenom polju, kao i da opsjedaju gradove. Ta iskustva su im dobro došla u odbrani zaposjednute teritorije, ali su (podozrivi prema utvrđenjima) sve slične građevine porušili, a svoja razbijena naselja po bratstvima gradili od drveta.

Južnoslovenska plemena, koja su u prapostojbini živjela u prostranim ravnicama i močvarama velikih rijeka, u višeslojnom naseljavanju, po uglavnom uskim i nevelikim rječnim dolinama Balkana, neminovno su se u **teritorijalizaciji** morala **razbiti** i **prilagoditi**, reljefom diktiranom, stanju obradivih površina na terenu, potrebama avarskog komandovanja vojskom i upravljanja teritorijom, a posebno činjenici da osvojeni prostor nije ostao potpuno pust.

To je osnovni razlog što je više od tridesetak južnoslovenskih plemena razbijeno na bratstva i manje jedinice, pa je novostvorene konglomerate doseljenika i starosjedilaca i avarsku upravu (širu od župa) bilo mnogo lakše imenovati zatečenim, ili prilagođenim **geografskim pojmovima**, na primjer: Neretljani, Bošnjani, Humljani, Travunjani, Cetinjani, Sanjani, Drinjaci.[18] **Budući u vizantijskoj službi, nekoliko decenija kasnije i po drugom osnovu došli, Srbi i Hrvati**, lakše su zadržali ime, zadržani su na okupu i u kasnijem periodu lakše podređivali i asimilirali susjedne slovenske župe formirane u prvom talasu doseljavanja Slovena na Balkanu (602. do 614).

Slovenska plemena, koja su ostala u Avarsko-slovenskom savezu pred naletom neprijatelja sklanjala bi se u te avarske ringove ili logore i kao pješadija svojim bacačkim oružjem skladno dopunjavala njihovu odbranu, ili svojim brojem ojačavala ispade i gonjenje neprijatelja. Ako su morali da se brane samostalno, za sklanjanje su koristili preostale ilirske gradine ili rimske kaštele, logore, kule i druga utvrđenja, koja su

[18] To je ustvari bila opšta pojava na Balkanu i kod Slovena uopšte (Dukljani, Makedonci, Moravljani) i objašnjava, po uspostavljanju vizantijske vlasti, ostvareno širenje ta dva imena. Isto tako objašnjava i proširenje turskotatarskog imena Bugari, na Slovene glavnog doseljeničkog talasa na krajnjem istočnom dijelu Balkana.

u naseljavanju često razarali ili oštetili. Eventualnu konjicu bi koristili kao što su naučili od Avara.

Takvim načinom su se mogli odbraniti od eventualnih napada susjednih plemena, ali udare vizantijskih legija teške pješadije i konjice nisu mogli izdržati, pa su postepeno primali **vrhovnu vlast Vizantije**. Kad su Franci u franačko-avarskim ratovima (791. do 802.) **uništili Avarski kaganat**, Vizantija je konačno ovladala preostalim bosanskohercegovačkim prostorom, na kome su se već **bili začeli embriji sopstvene državne vlasti**.

Avarski kaganat je svoju snagu zasnivao na koncentričnim iznenadnim udarima svojih konjičkih odreda. Njihova pokretljivost je dopunjavana pomjeranjem (nekad i pravom invazijom) savezničkih, slovenskih plemena, koja su se uglavnom borila pješke.

Odbrana Kaganata zasnivana je, uz to, i na sistemu **ringova**, u koje se sklanjalo okolno stanovništvo i iz kojih su vršili konjičke ispade. Ring je građen u ravnici, na ocjeditom zemljištu, i postepeno opasivan palisadama u obliku koncentričnih krugova sa nasipima i mogućnošću kopanja bunara za vodu. U centru je bio zamak plemenskog starješine i nastambe najužeg rukovodstva i pratnje, u međuprostorima su bile nastambe i okućnice, štale za konje i stoku, smještaj rezervi hrane za ljude i stoku.

Za posljednjih 200 godina, koliko se bosanskohercegovački prostor još nalazio u sastavu Avarskog kaganata, to je važilo i za ovaj prostor. Od devetog vijeka u procesu ubrzane feudalizacije ulogu ringova postepeno su preuzeli **zamkovi** plemenskih starješina, koji su upravo u ovom periodu, slijedeći novo okruženje, izrastali u plemstvo. Tako su, logično, plemićki zamkovi - sve više građeni na pogodnim uzvišenjima - i oko njih razvijena utvrđenja – **gradovi**. Kao i u ostaloj Evropi, ovi zamkovi, postali su **okosnica odbrane Bosne** u toku njene srednjevjekovne nezavisnosti.

Viševjekovni period ranog srednjeg vijeka, nakon teškog sudara civilizacija (Rimskih carstava i barbara) od kraja IV do početka IX vijeka iz razumljivih razloga, historijska nauka nije mogla potpunije rekon-

struisati. Otuda su i vojna organizacija i operativnotaktički postupci sukobljenih strana manje jasni i sem u globalnom smislu, teško je o njima dati preciznije ocjene i sudove.

Napredovanjem feudalizacije i sa njom paralelne ponovne kristijanizacije i pismenosti, postepeno će se u narednim vjekovima kristalisati ukrupnjavanja feudalnih posjeda, pojava **oblasnih gospodara** zavisnih od stranih sizerena, pa i slovenskih država, među kojima je i Bosna, ali koje su i same često, u sklopu feudalne hijerarhije, također, manje ili više zavisile od svojih sizerena.

II/1 ILIRI
(poznatija plemena)

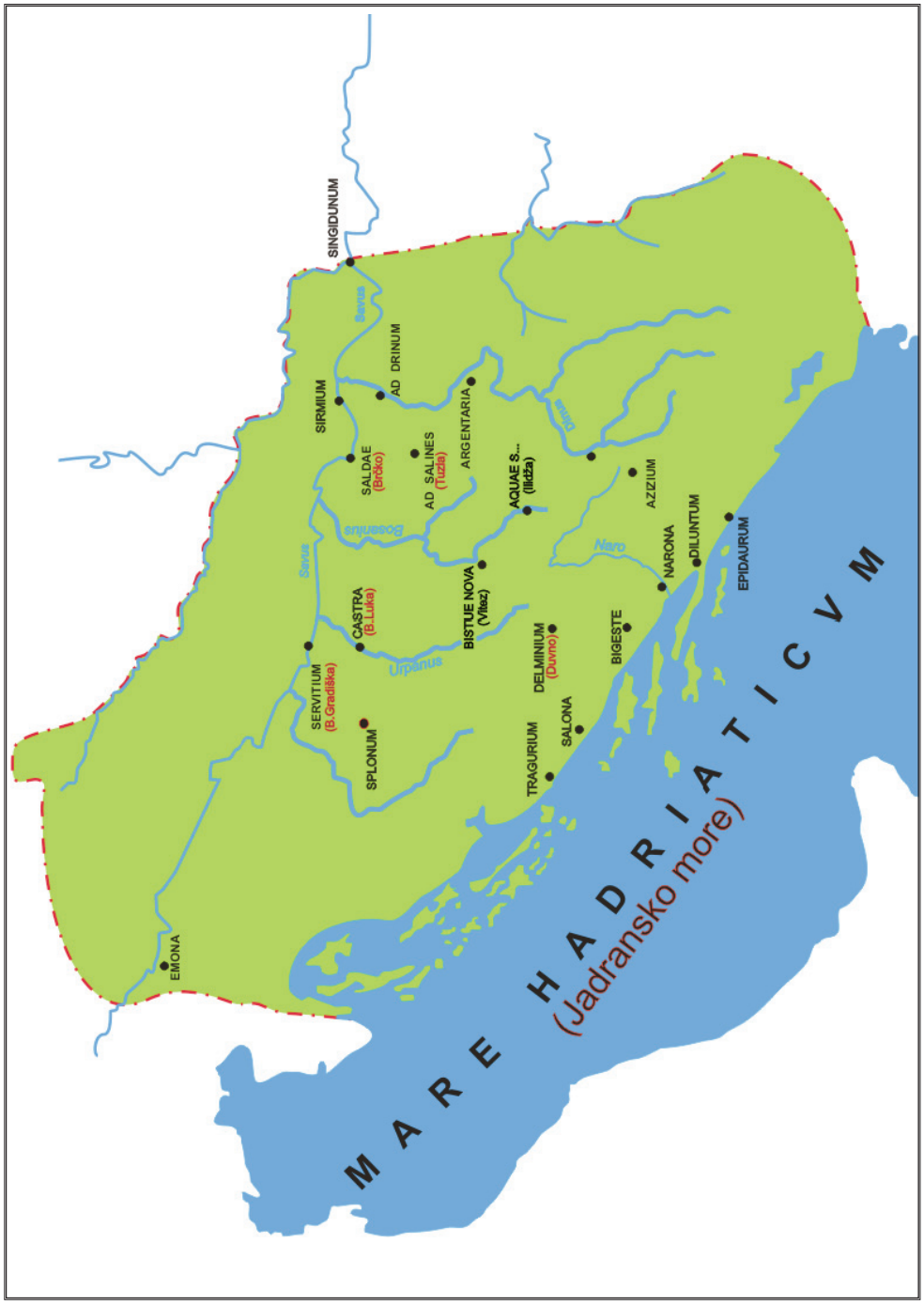

II/2 ILIRIK
(RIMSKA PROVINCIJA)

II/3 GLAVNI PUTEVI PREMA LIMESU

II/4 DAORSON
(ostaci)

II/5 MOGORJELO

TREĆI DIO

SREDNJEVJEKOVNA BOSANSKA DRŽAVA I KONCEPCIJA NJENE ODBRANE

1. **Počeci države Bosne**
2. **Razvoj srednjevjekovne države Bosne**
3. **Stanovništvo srednjevjekovne Bosne**
4. **Srednjevjekovna Bosanska vojska i koncept odbrane zemlje**
5. **Provjera koncepta odbrane u praksi**
6. **Gradovi i utvrđenja srednjevjekovne Bosne**
7. **Feudalna anarhija, slabljenje odbrane i kraj srednjovjekovne bosanske nezavisnosti**
8. **Multikonfesionalna specifičnost Bosne i njena odbrana**

1. **Počeci države Bosne**

Opšta destabilizacija izazvana seobom naroda i avarskoslovenskom invazijom Balkana, te pustošenje civilizacijskih centara na njemu uslovili su dugotrajan proces obnavljanja državne organizacije i stvaranje srednjevjekovnih država na njemu. Doseljenici su bili na znatno nižem stepenu kulture i nepismeni. Bili su rascjepkani na male plemenske i bratstveničke zajednice. U planine izbjegli i desetkovani – starosjedioci (u najvećem broju Iliri) također, nisu nastavili život u istim zajednicima, jer ih se znatan broj, pred invazijom došljaka, povukao prema moru ili se sklonio u planine. Gustina naseljenosti pala je ispod kritične tačke. Brojna nadmoćnost Slovena, **posvjedočena je općim prihvatanjem slovenskog jezika**, a prihvatanje civilizacijskih tekovina i činjenicu da su neslovenski elementi (Iliri, Avari, Goti, romanizovano stanovništvo) bili, također, **značajan faktor populacije na ovom prostoru**. Tome u prilog govori i održavanje hrišćanstva u prvobitnom obliku (religija eksploatisanih i potlačenih), uprkos nestanka Rimske imperije. Visokokvalitetni rimski putevi, neodržavanjem su zapušteni. Jezička barijera i različiti vjerski kultovi samo su pojačavali usitnjenost zajednica, pa je organizacija zajedničkog života i homogenizacija stanovništva na širem prostoru **potrajala**.

Prvi oblici samostalnih državnih organizama na bosanskohercegovačkom geografskom prostoru registrovani su još na početku IX stoljeća neposredno poslije sloma Avarskog kaganata. Da bi u to vrijeme mogli biti afirmisani, njihovi **korjeni su morali biti znatno dublji**. Smatramo da ti korjeni spadaju u period zajedničke avarsko-slovenske države, koja se upravo na ovom dijelu Balkana, održala još 170 godina po neuspjelom pokušaju osvajanja Konstatinopola 626. godine. Od početka zajedničkog života u Avarsko-slovenskom savezu to je svakako više od

200 godina. Drugi, ne manje značajan elemenat je **zadržavanje**, za ovaj prostor specifične, **multikonfesionalnosti i tolerancije** kosmopolitskog Rima, koja se u toku izgradnje i egzistencije Bosne kao nezavisne države još više pojačavala.

Presudnu ulogu za održavanje te vlasti imalo je prethodno masovno naseljavanje južnoslovenskih plemana i njihova homogenizacija sa zaostalim ilirskim i avarskim elementima. U tom burnom vremenu pojedine porodice plemenskih i vojnih starješina dokopale su se vlasti i bogatstva i izdigle iznad ostalih. To je svakako utjecalo na organizaciju vlasti nakon teritorijalizacije u novoj znatno drugačijoj sredini i učešće tih porodica u vlasti. Razbijene oblike plemenske svojine zamijenila je **teritorijalna seoska opština**. Reljefom diktirane rimske, od Ilira naslijeđene, **dekurije**[19] sada su postale **župe**, a njihovo udruživanje u šire upravne jedinice zavisilo je od moći župana ili bratstva koje bi svoju vlast nametnulo u određenoj župi, a naravno i od njihovog odnosa prema višoj, centralnoj avarskoj vlasti. Značajna je i različita pozicija na Balkan doseljenih Slovena. **Jedni** su – osnovna masa južnih Slovena, koji su se na Balkan doselili kao saveznici vodećih invazora Avara i sada ostali bez svoga sizerena i **drugi**, zapadnoslovenska plemena (Srbi i Hrvati) tridesetih godina VII stoljeća dovedeni iza Karpata kao federati Vizantije i gotovo dvjesto godina branitelji vizantijskih tema Drača i Salone, u susjedstvu. To im je omogućilo i očuvanje plemenskog imena. Došli su u priliku da u pogledu ukrupnjavanja vlasti i poboljšanih odnosa sa sizerenom, materijalizuju tu činjenicu. Bili su u prednosti nad ostalom, višestruko rascjepkanom južnoslovenskom masom.

Slom Avarskog kaganata i ubrzana feudalizacija i hristjanizacija njegovog prostora, praćena uvođenjem slovenske pismenosti (druga polovina IX vijeka i Ćirilo i Metodije) ubrzali su dovršenje tog procesa. Nestanak Avarskog kaganata (796. do 802.), a time i ostataka Avarsko-slovenskog plemenskog saveza doveo je početkom IX stoljeća i starosjedioce i novodoseljene stanovnike bosanskohercegovačkog geografskog prostora u potpuno novu poziciju – slabljenje, odnosno nestanak centralne vlasti i jačanje lokalnih moćnika. Razvoj prilika na njemu od sada je pod

[19] Dekurija znači desetina, a mogla se odnositi na porodice, porodične zadruge, ili bratstva, naselja.

oslabljenim uticajem sukoba između **Franačke države** i **Vizantije** oko prevlasti i nad bosanskohercegovačkim prostorom i nad njemu susjednim oblastima.

Obje sile su bile **države** sa izgrađenim sistemom odnosa i doduše nejednakom crkvenom hijerarhijom. Zasnovane na različitim konceptima, međusobno su se značajno razlikovale. Zatečenom slovenskom i ilirskom stanovništvu sa značajnim ostacima Avara, Ostrogota, Izigota, Vizigota i romanizovanih Ilira, sa različitim religijskim i liturgijskim opredjeljenjima oba sistema vlasti bila su tuđa. Na jednoj strani je bila Vizantijska **militarizovana administracija**, a na drugoj nasljedni, **plemićki** (**krvno plemstvo**) **feudalizam**. **Službeni i crkveni jezik** na jednoj strani je bio **njemački** i **latinski**, a na drugoj **grčki**. Značajne su bile i **razlike u teološkom shvatanju** još uvijek iste religije. Bukvalno do tada, obje sile su bile **pretendenti** za obnovu Rimske imperije i jedinstvenih liturgijskih procesa. Tek 812. godine jedna drugoj su **priznale Rimsko parcijalno nasljedstvo**.[20]

U prirodno omeđenom prostoru, dakle prirodnoj cjelini obilježenom rijekama Drinom, Savom i Unom te Jadranskim morem, po prestanku avarske vlasti, u toku dva vijeka uhodana je teritorijalizacija došljaka. Na ovom prostoru malobrojni Avari su asimilirani. Suživot između Slovena i ilirskih starosjedilaca potisnutih u planinske oblasti morao se, takođe, uspostaviti. Odnosi su najčešće bili susjedski, pa i dobrosusjedski sa sve češćim orođavanjem.

Granice ovog prostora, koji Nada Klaić naziva **bosanskim zemljama** (i dijeli ga na Zagorje i Podgorje), postavljene su davno prije. Na tim linijama Rim je postavio svoje provincijske i državne granice. Granice su ostale konstanta do danas i bile su manje podložne promjenama nego bilo gdje drugdje.

Međusobna komunikacija, razmjena dobara i usluga, trgovina, orođavanje, unutarregionalna migracija, bila je česta i sve češća do X vijeka. Tako se stanovništvo, bez obzira na povremene nesporazume, postepeno homogeniziralo.

---

[20] Te godine Vizantija je priznala krunisanje Karla Velikog za Rimskog cara, a ovaj se odrekao pretenzije na istočni dio Rimske imperije.

Značajan uticaj ima i antičko nasljeđe. Značajan broj starosjedilaca, uveliko je bio uvučen u kosmopolitsku rimsku kulturu, karakterističnu po toleranciji veoma različitih vjerskih zajednica. Govorili smo o prisustvu Avara, koji su tu poslije propasti njihovog kaganata jednostavno ostali i bili asimilirani. Dobar dio njih bili su avarski upravni činovnici u župama (ranije dekurije) i arhižupama, koje se u Bosni označavaju isključivo kao **banati** ili **banovine**, što je povezano i sa nastankom titule "**veliki ban**".

Otuda je miješanje stanovništva jedinstveno na čitavom bosansko-hercegovačkom geografskom prostoru i otuda ujednačavanje običaja, vjerovanja, jezika, leksike, izgovora, narječja, privređivanja i podjele poslova, ranije utrtih trgovačkih veza, i naročito još funkcionalnim rimskim putevima.

Ujednačavanje je u odnosu na susjedstvo uskoro u kasnijem periodu dovelo do sve češće zamjene imena jezika: **slovinski** u **bosanski**.

S druge strane **dvostoljetni zajednički boravak** doseljenih Slovena i Avara sa starosjediocima (Iliri – djelimično romanizovani) i snažni uticaj kulturnije sredine, razorio je i kod njih plemensku organizaciju. To je posljedica imovinskog izdvajanja plemenskih i vojnih starješina u prethodnim burnim vremenima, i istovremene teritorijalizacije doseljenika i njihovog miješanja sa starosjediocima, čime su i oni zahvaćeni procesom feudalizacije. Značajna posljedica toga je i napuštanje (zaboravljanje) starih plemenskih imena (vizantijski izvori govore da ih je, samo slovenskih na Balkanu, bilo bar **tridesetak**). Za označavanje novog stanja i međusobnog razlikovanja prihvatanje uglavnom **postojećih teritorijalnih oznaka** bilo je najadekvatnije rješenje.[21]

Naziv Sloveni, odnosno južni Sloveni, za to je bio **preširok**. Te činjenice su stvarnu vlast jedne i druge velike sile svodile na vazalne odnose domaćih plemenskih starješina prema njima, i istovremeno kod njih budile apetite sopstvene, od stranaca nezavisne vlasti. To je potvrdilo učešće plemena ovog prostora u **širem slovenskom ustanku protiv**

[21] Pojava je zabilježena kod svih južnih Slovena prvog talasa doseljavanja. Izuzetak su poslovenjeni Bugari, Hrvati i Srbi. Prvi su bili nesloveni, a druga dva su se doselili kao federati Vizantije kad su ostali bili već teritorijalizovani. Kao organizovaniji i jače vezani za vizantijskog cara oni su kasnije zajedno sa feudalnom zavisnosti susjedima nametali i svoje plemensko ime.

Franaka u zahvatu rijeka Save, Drave i Dunava,[22] pod **Ljudevitom Posavskim** (817. do 823.).

Ostatak IX stoljeća protekao je u povremenim sukobima Bizanta i Franačke države i pomjeranju granica u jednom i drugom pravcu, praćenim bezvlašćem ili anarhijom. Domaći feudalci i plemenske starješine su učešće na jednoj ili drugoj strani koristili za jačanje svog položaja pa i za teritorijalno proširenje, odnosno nametanje svog sizerenstva slabijim susjedima.

Na širem primorskom pojasu bosanskohercegovačkog geografskog prostora slovenizacija je išla nešto sporije, pa je homogenizacija društva i objedinjavanje, neosporno vrlo srodnih plemena u jednu državu išlo sporije. U osloncu na more i lučke gradove tamo se lakše obnavljala i održavala vlast Vizantije, posebno poslije obrazovanja **teme** Dalmacija. Ovdje je romanizovano ilirsko stanovništvo, potisnuto iz unutrašnjosti zemlje, bilo brojnije, a i visokoplaninski Dinarski sistem, kao Jadransko-Savska **vododjelnica** činio je svoje. Iako spor, proces se, međutim, nije mogao zaustaviti. Ni dvjesta godina poslije avarskoslovenskog prodora na Balkan pomjeranje pojedinih naroda i plemena nije bilo završeno. Dolazak Mađara 896. u Panoniju i stvaranje njihove države pod vojvodom **Gezom** (972.) znatno je ojačao slovenske elemente na bosanskohercegovačkom geografskom prostoru i bio faktor daljeg pomjeranja još neustaljenih grupa. U trendu je još uvijek bilo pomjeranja ka jugu, na morske obale i ostrva. U ta pomjeranja valja ubrojiti **naseljavanje Neretljana** početkom X stoljeća, bosanskohercegovačkom prostoru gravitirajućih ostrva (Mljet, Korčula, Brač i Hvar), te doseljavanje jednog stočarskog plemena sa Vlašića u hercegovačke Rudine[23] u X vijeku, kao na primjer, potiskivanje tamo naseljenih Slovena (kasnije nazvani Drobnjaci) i ilirskog plemena Kriči. Ovdje moramo pomenuti i posljednji talas pomjeranja Slovena iz Panonije na bosanskohercegovački geografski prostor, izazvan slabljenjem i slomom Moravske države (907.), te pro-

[22] Na ovom prostoru još za dugo nema pomena naziva Hrvat. Još čitavo stoljeće taj naziv je ograničen na prostor "južno od Gvozda", gdje je u VIII stoljeću pod Vizantijskim pokroviteljstvom (tema Dalmacija) obrazovan Hrvatski plemenski savez za borbu protiv Avara.

[23] Brdsko i niskoplaninsko područje između Trebinja, Stoca, Gacka i Nikšića, odakle su starosjedioci potisnuti u visokoplaninske predjele Pive i Durmitora.

dorom i učvršćivanjem Mađara u Panoniji na prelomu IX i X stoljeća. Nesumnjivo da je ovaj, možda i ne tako velik talas, u situaciji nastaloj poslije prve šizme (867.) praćen slovenskom pismenošću i obavljanjem crkvenih obreda na slovenskom jeziku, dovršio **slavizaciju** ovog prostora sve do Jadranskog mora i pribrežnih ostrva.

U takvoj situaciji, već pod kraj VIII stoljeća, u vrijeme nestanka Avarskoslovenskog kaganata, na ukupnom bosanskohercegovačkom geografskom prostoru kojeg neki historičari nazivaju i "**bosanske zemlje**" javilo se više **oblasnih gospodara** dotadašnjih sklavinija sa različitim nazivima **ban**, **knez**, **župan**. Vizantijski izvori ih jednostavno imenuju **arhontima** (poglavar, lokalni vladalac, starješina, gospodar). Na prostoru sjeverno od glavne vododjelnice bili su to u Avarskoslovensku hijerarhiju uključeni banovi, koji su se po uništenju Kaganata, najvećim dijelom osamostalili, ili su postali vizantijski arhonti odnosno oblasni gospodari.

Na prostoru južno od Jadranskocrnomorske vododjelnice, koji je znatno prije pada Kaganata bio pod jačim uticajem Vizantije, i duže vremena pod njenom neposrednom vlasti, te u prostoru od Bokokotorskog zaliva do Cetine u IX stoljeću javlja se više posebnih cjelina različitog državnopravnog položaja i veličine. Proces objedinjavanja dvadesetak i više župa ovog prostora i do ulaska u sastav Bosne išao je neravnomjerno i uz međusobno presizanje, savezništvo ili objedinjavanje, odnosno podlijeganju feudalnoj zavisnosti jačih susjeda ili velikih sila, Vizantije, Venecije, Mađarske. To su prije svega: - **Dubrovnik**, odnosno još romanski Raguzium odnosno Raguza, kao opština u sastavu vizantijske teme Dalmacija, koji će se kasnije postepeno proširiti i na uski obalski pojas i priznajući vrhovnu vlast jačih država (Mađarske, Venecije i Osmanskog carstva). Sa osloncem na razvijenu međunarodnu trgovinu i trgovačku flotu kao Republika održao se do 1805, odnosno 1808. godine.

- Kao samostalni subjekat najkasnije u početku IX vijeka javili su se **Neretljani**[24] i raspolažući značajnom flotom naselili **ostrva** Mljet, Korčulu, Brač i Hvar. U toku stoljeća do 887. pod knezovima **Družakom**,

[24] Oblast se nazivala i Paganija, što svjedoči o sporosti i neravnomjernosti hristjanizacije na ovom prostoru.

Ljuditom i drugim Neretljani - samostalno ili zajedno sa susjednim hrvatskim knezovima - vode gusarski rat protiv Venecije i uspješno slamaju njene pohode radi pacifikacije i pljačke drveta, stoke i robova sa kopna i ostrva. Pod kraj stoljeća su pali pod vlast hrvatskih kraljeva. U prvoj polovini X vijeka knez **Petar Gojniković** se oslobodio njihove vlasti, ali je uskoro došao u sukob sa humskim knezom Mihailom Višević koji mu je uz pomoć cara Simeona (895. do 927.) oteo kopneni dio oblasti dok je Venecija okupirala ostrva. Sredinom XI stoljeća Neretljani su opet djelimično slobodni pod sucem **Berigojem** (1050.) i od 1078. do 1100. pod knezovima **Jakovom**, **Rusinom** i **Slavcem**, sva tri sa sjedištem u Omišu.

Centralni dio ovog prostora prvo se javlja kao Hlm a onda kao Hum, **Humska zemlja** u slivu lijevih pritoka Neretve (Bune, Bregave i Krupe). Jačanjem se širi i zahvata staro **Zahumlje** (područje od Dubrovnika do Neretve) sa sjedištem u **Stonu**, na poluostrvu Pelješcu. U prvoj polovini X vijeka pod **Mihailom Viševićem**, kao vazalom bugarskog cara Simeona širi se i na Paganiju (između Neretve i Cetine). Po slomu Bugarskog carstva, opet je pod Vizantijom da bi na prelomu X i XI vijeka bila u sastavu Samuilovog makedonskog carstva (976. do 1014.), a onda opet Vizantije i njenih vazala Duklje, pa Raške a jedno vrijeme i Ugarske.

Pet-šest župa (jedna od njih svakako je bila Dračevica, sa Risnom i kasnije – pod Tvrtkom – izgrađenim Novim) u istočnom dijelu ovog prostora, oblast **Travuniju** sa Dračevicom Konavlima i Klobukom objedinili su trebinjski župani, od kojih je jedan, **Krajina** sredinom IX vijeka ženidbom osigurao titulu arhonta (kneza), ali je oblast i tada bila zavisna, uglavnom od Bizanta i njegovih vazala.

Kao što se iz izloženog vidi, ovaj primorski dio bosanskohercegovačkog geografskog prostora u prvih nekoliko stoljeća ima specifičnu sudbinu. To se ogleda u značajnijem uticaju Vizantije i bržem obnavljanju njene vlasti, te u činjenici da niko od oblasnih gospodara za to vrijeme nije uspio da ga potpuno objedini. U tom je najviše uspio Mihailo Višević. U religioznom pogledu iako izloženog blizini hrišćanskih žarišta u Splitu i Baru, pokrštavanje ovog primorskog prostora je znatno kasnilo kao i u Bosni. Raskol hrišćanstva 1054. godine na Rimokatoličku i Ortodoksnu (pravoslavnu) crkvu ovdje se za dugo nije osjetio. Ni kad je zajedno sa Bosnom ovaj prostor objedinjen pod Dubrovačkom nadbiskupijom

(oko 1200.) nije bilo jasnijeg opredjeljenja za **istočni** odnosno **zapadni** obred. Nije pomoglo ni energično angažovanje osnivača Srpske pravoslavne crkve (Sava Nemanjić) i osnivanje nekoliko manastira i episkopije (u Stonu 1219. godine). Činjenica da je na ovom prostoru sačuvano najviše stećaka, koji se vezuju za **Crkvu bosansku** i manihejstvo, pored brojnih zapisa o produženom prisustvu paganstva, hereze, patarena i slično, te saradnje, savezništva i rodbinskih veza ovdašnjih oblasnih gospodara sa **Bosnom** ukazuje na **kontinuitet tih veza još od doseljavanja**.[25] Plemensku srodnost sa Bosnom objašnjava i dominantno dugo zadržavanje hrišćanstva u prvobitnom obliku i potom prisustvo Bosanske crkve u ovim krajevima, dakako prije njihovog uključivanja u Bosansku državu. Pripadnici Bosanske crkve brojni su i u Mletačkoj Dalmaciji.[26]

Na veću saradnju sa državom Bosnom upućivala ih je i **komplementarna privreda** koja je uslovljavala visok stepen međusobne razmjene dobara, a naročito **međunarodna tranzitna trgovina** na karavanskim putevima od Dubrovnika (u odnosu na bosanskohercegovački prostor pa i Balkan Dubrovnik je kontinuirano imao ulogu Hongkonga) u dolinu Drine i od Stona uz Neretvu prema dolinama Bosne i Vrbasa. O tome najbolje svjedoči **Povelja Kulina bana iz 1189. godine** kao upečatljiv pisani spomenik o odnosima sa Dubrovnikom. Takvi odnosi su svakako postojali i sa drugim oblasnim gospodarima, pošto se nisu mogli preskočiti. Na kraju i činjenica da su velika Narona, Epidaurum i drugi primorski gradovi na ovom prostoru u prvom talasu bili potpuno razoreni, svjedoči o masovnom prisustvu slovenskog elementa već od početka VII vijeka. Nije bez uticaja ni činjenica da je ovaj prostor (bez Dubrovnika) **zajedno sa Bosnom već dva puta bio objedinjavan** (u okviru Simeonovog - **bugarskog** (893. do 927.) i Samuilovog - **makedonskog carstva** (976. do 1014.).

U drugoj polovini IX vijeka, u vrijeme poslije **prve šizme** (867.) Metodijevi učenici su na čitav prostor donijeli **slovensku pismenost**

---

[25] Saveznik Kulina bana humski knez Miroslav bio je oženjen njegovom sestrom i, takođe, poznat po toleranciji, a zabilježeno je i savezništvo ovdašnjih oblasnih gospodara sa velikim banom Matijom Ninoslavom.

[26] O tome opširnije u monografiji dr. Saliha Jalimana, HISTORIJA BOSANSKIH BOGUMILA, IPP Hamidović, Tuzla 1999.

(glagoljica) i masovnije primanje hrišćanstva, sada propovijedanog na **slovenskom jeziku**. Na prelomu IX i X stoljeća Bosna se našla u sastavu bugarskog Simeonovog carstva (893. do 927.) a u Panonsku niziju su se doselili i učvrstili **Mađari** (895. do 907.). Iz Panonije potisnuti Sloveni, logično su pojačali slovenski elemenat na čitavom bosanskohercegovačkom geografskom prostoru. Tako se, najkasnije u prvoj polovini X stoljeća, stvorila i **prva bosanska država**. Po procjenama demografa, krajem tog stoljeća na sadašnjem prostoru Bosne i Hercegovine živjelo je **282.000** stanovnika, u procjeni američke Centralne obavještajne službe – CIA u 2007. godini na istom prostoru živjelo je 4,552.198 stanovnika,[27] što znači šesnaest puta više. Populacija jedne države svakako utiče na mogućnosti i načine odbrane, ali je sličan porast populacije vjerovatno bio i u njihovom okruženju.

Savremeni vizantijski car Konstantin Porfirogenit (912. do 952.) na bosanskohercegovačkom prostoru izričito pominje "**zemlju Bosnu**" (horion Bosona). Njegovo djelo "DE ADMINISTRANDO IMPERIO" (O upravljanju carstvom),[28] uz sve nepreciznosti i nepotpunosti, pruža sigurne podatke o stanju na ovom dijelu Balkana. Za Bosnu se izričito kaže da joj je na čelu **ban**,[29] da se stere od Drine do Grmeča (dakle do Une). U djelu se daju podaci i o drugim dijelovima bosanskohercegovačkog prostora, koji je u to vrijeme u cjelini u sastavu njegovog carstva, odnosno Vizantije. Prije svega tu je opština **Dubrovnik** (Ragusium),[30] u sastavu vizantijske teme Dalmacije,[31] te oblasti **Travunija** između Risna i Dubrovnika i **Zahumlje** (Hum, Neretva, Paganija) između Dubrovnika i Cetine.

Slamanjem Simeonovog bugarskog carstva (927.). Vizantija je ponovo izbila na ranije sjeverne granice i od tada je franačko-vizantijsko

---

[27] Ilijas Bošnjović, BOSNA I HERCEGOVINA – DEMOGRAFSKA BARKA, Forum Bosna, broj 3-4, Sarajevo 1999, str. 119. Izvodi iz Faktografskog izvještaja CIE za 2007. godinu objavljeni 4. avgusta 2007. u sarajevskom Oslobođenju.

[28] Objavljeno više puta.

[29] Od tog perioda banovi se u Bosni pominju 968, 1042, 1084. i 1103., ali se to po imenu kaže tek za bana Borića 1154. do 1163. godine.

[30] Sveden na gradske zidine, na ostrvu.

[31] Tema Dalmacija (obuhvatala je još Split, Vrgadu, Zadar i ostrva Rab, Krk, Cres i Lošinj.

rivalstvo zamijenjeno mađarsko-vizantijskim. Mađari su već u ovom vijeku (a i u narednih nekoliko) često prodirali na Balkan, a 934. i 943. godine čak do Carigrada. U tim prodorima nekad su kao vazali ili kao saveznici učestvovali i bosanski banovi, na jednoj ili drugoj strani, što ukazuje na to da je bosanskohercegovački prostor u ovih nekoliko vjekova više puta dolazio pod vlast jedne ili druge sile i u tom okviru njegovi dijelovi pod vlast nekog od bližih susjeda sa istoka ili zapada, da bi pod kraj stoljeća (998.) za blizu dvije decenije došao u sastav još jednog velikog slovenskog, ovog puta **Makedonskog**, **Samuilovog carstva**.

Zna se da je u toku i od doseljavanja Slovena na ovaj prostor došlo i do značajnih društvenih, demografskih, religijskih,[32] kulturnih pa i vojnih promjena. Došlo je do raspada slavenskog rodovskog uređenja u kome se u ograničenom obimu praktikovalo i ropstvo, te da je na ovom prostoru u nastavku procesa stasalo **feudalno društvo**. Takođe, se zna da je feudalizaciju snažno pomoglo i hrišćanstvo,[33] začeto kao socijalni pokret siromašnih i robova. Feudalizacija društva je omogućavala crkvi jači uticaj na vjernike, izgradnju crkvene hijerarhije i raskoši u crkvama, ali se upravo na tome i u samom hrišćanstvu javio otpor.

Feudalcu je bilo svejedno, da li su njegovi kmetovi pripadali njegovom plemenu pa čak i bratstvu, ili su to bili pripadnici nekih drugih naroda. Njegova moć je zavisila isključivo od broja kmetova i površine obradive zemlje kojom je raspolagao. Vremenom su sve više i manji feudalci dolazili u vazalan odnos prema svojim jačim susjedima.

Vezanost za zemlju kmetova i slobodnih seljaka dovela je do teritorijalizacije stanovništva, a zavisnost vazalnih feudalaca prema sizerenima i do sve veće **centralizacije vlasti**, te time i do centralizovane **državne organizacije**. Feudalizacija je ostvarena prvo na nivou **ž u p a**. Sloveni su u ovim krajevima tako nazivali u kotlinama, dolinama i na kraškim poljima odvojene prostore, kojih se u toku doseljavanja doko-

---

[32] Antropomorfni kult Rimske državne religije (a ni kasnije hrišćanstvo) nikada nije na ovim prostorima dublje zahvatio seosko stanovništvo, koje je i dalje štovalo prirodne božanske sile. Uz to, prostor je u III stoljeću bio snažno zahvaćen talasom misterijskih religija Srednjeg istoka, koje su donijeli legionari, pa se na tom talasu stoljećima održao konglomerat svih tih uticaja.

[33] To je bilo moguće tek pošto bi postala državna vjera na određenom prostoru.

palo neko bratstvo ili grupa srodnih porodica. Osvajači čije su države počivale na istom sistemu, sada su to morali uvažavati, pa se njihova vlast svodila na nametanje vazalnog odnosa domaćim feudalcima, odnosno starješinama tih župa. U različitim periodima ovih je između pedeset i stotinu.

Dotadanja šarolikost različtih kultova (od praslavenskog, ilirskog i rimskog mnogoboštva do ranokršćanskog jednoboštva) uglavnom nestaje u vrijeme ubrzanog pokrštavanja balkanskih Slovena Vasilija I (867. do 886.). Ubrzano pokrštavanje, koje upravo tada masovnije zahvata Bosnu, moralo je usloviti njegovo površno i formalno prihvatanje. Kad je to isto područje, u vrijeme druge šizme, odnosno konačnog **raskola** (1054.) između pravoslavlja i katolicizma, **ostalo na periferiji sukoba**, to je rezultiralo razvojem **specifične Bosanske crkve**, koja nije pratila liturgijske novotarije ni Carigrada ni Rima. Tako su se na ovom prostoru sačuvala ranija ranohrišćanska shvatanja, jednostavna obredna praksa i multikulturna tolerancija.[34] Bosanskohercegovački prostor time je sačuvan od netrpeljivosti koja je od tada zavladala Evropom i izražavala se u načelu **cuius regio eius religio** (čija vlast onoga i religija). Tek Vestfalskim mirom (1648.) poslije tridesetogodišnjeg vjerskog rata, priznata je **ravnopravnost katoličke, luteranske i kalvinističke crkve**, ali je netolerancija prema ostalim (nehrišćanskim) vjerama ostala, i izgleda pojačana.

2. **Razvoj srednjevjekovne države Bosne**

Porfirogenitova zemlja Bosna u sačuvanim pisanim spomenicima prvi put pomenuta u prvoj polovini X stoljeća 949. godine očigledno nije mogla nastati u tom trenutku. Kao samostalan subjekat, odnosno zaseban entitet morala je postojati i znatno ranije, morala je postojati bar u prvim

[34] Za te odnose karakteristična je Kulinova povelja Dubrovačkom knezu iz 1189. godine. To je istovremeno najstariji sačuvani bosanski dokumenat pisan na narodnom jeziku, a svjedoči i o razvijenoj diplomatskoj kancelariji na Dvoru.

decenijama IX vijeka, kada se na bosanskohercegovačkom prostoru javljaju i drugi slični subjekti pod vlašću **oblasnih gospodara**, koje vizantijski izvori titulišu **arhontima** a latinski **komesima** (comes) odnosno **knezovima**. Avarske i slovenske titule (ban, župan, knez) su u izvorima ovog doba rjeđe, ali ipak su prisutne.

Njeno korjenje, međutim, treba tražiti u predhodnoj organizaciji i **hijerarhiji** vlasti **Avarskog kaganata**, kome je i ona do njegovog sloma pripadala: (**kagan**, **kan**, **ban**, **župan**, **pan**) i analogno tome: **kaganat, kanat, banat - banovina, župa** iz čega je očigledna slovenska osnova i avarska nadogradnja, a već smo vidjeli da u tom kontekstu Nada Klaić, već u vrijeme postojanja Kaganata, u slivu Bosne pominje bar dvije **banovine** (Bosna i Usora).

U dva stoljeća (IX i X) ovaj **prostor je bio tri puta zahvaćen uspjelijim pokušajima objedinjavanja** ukupnih južnoslovenskih plemena. Prvi, pod knezom **Ljudevitom Posavskim** (817. do 823.), drugi pod bugarskim carom **Simeonom** (895. do 927.) i treći pod makedonskim carem **Samuilom** (974. do 1014.). U sva tri ova pokušaja bio je uključen i bosanskohercegovački prostor. Vizantija i Franačka država bile su, međutim, velesile pa ti pokušaji nisu mogli ostaviti trajnije posljedice. Zabilježeni su i pokušaji međusobnog pokoravanja dijelova bosanskohercegovačkog prostora, kao i takvi pokušaji susjednih, u odnosu na Vizantiju vazalnih, država Raške, Hrvatske i Duklje.

Tako je političko objedinjavanje i uobličavanje bosanskohercegovačkog geografskog prostora potrajalo više vjekova. Izgleda da ga je obavila jedina bosanska **dinastija Kotromanića**, koja je rano uspostavila i uporno održavala dobre duhovne, privredne i rodbinske odnose sa svim autohtonim subjektima koji su se na njemu pojavljivali. Izvan tog objedinjavanja ostao je samo dugo neslavizirani Dubrovnik[35] kao posljedica petovjekovne vizantijske dominacije i politike separacije u odnosu na zaleđe, a onda i 150-godišnje mletačke okupacije.[36]

---

[35] Sa okončanjem mletačke okupacije 1358. godine okončana je i slavizacija Dubrovnika.

[36] Oblasni gospodari Travunije i Zahumlja za korištenje vinograda u Župi, Šumetu, Rijeci i Zatonu dobijali su po 36 zlatnika mogoriša do 1463. godine, a zahumski knez Mihailo Višević je u prvim decenijama IX vijeka kao vizantijski prokonzul upravljao i Dubrovnikom.

Razvoj države Bosne, kao i kod drugih južnoslovenskih naroda uslovljen je raspadom iz pradomovine donesenog rodovskog uređenja i feudalizacijom društva u toku njegove stabilizacije na ovom prostoru. Raspadanje rodovskog društva doseljenih Slovena na ovom prostoru počelo je odmah po doseljavanju. Bilo je to uslovljeno već teritorijalizacijom i miješanjem zahvaćenih doseljenika sa starosjediocima. Povoljniji uslovi za feudalizaciju nastali su, međutim, tek po uništenju Avarskog kaganata i dolaska Prostora pod vlast feudalnih velesila Vizantije i Franačke države. Izostanak paralelne kristjanizacije i kasnije sporo učvršćenje državne i crkvene hijerarhije ponovo je usporilo proces feudalizacije, pa se on protegao do u X stoljeće.

Kao i u drugim zemljama prvi feudalci su i ovdje obogaćene plemenske starješine rodovskog društva u raspadanju, a uspostavljanje hijerarhije među njima zavisilo je od njihovog pojedinačnog bogatstva, najčešće stečenog u međusobnim sukobima ili ratovima. Uspješnije plemenske starješine obično bi prvo svoje suplemenike i dužnike pretvorili u kmetove, a onda se, u nestalnim vremenima, nametli susjedima u okolnim seoskim opštinama, a onda i županama. Naravno da se pri tom najveći broj slobodnih seljaka pretvorio u kmetove.

U toku ova dva - okolnostima usporena - procesa uloga političkog objedinjavanja bosanskohercegovačkog geografskog prostora uglavnom je pripala domaćoj dinastiji **Kotromanića**. Na političku scenu mogla je stupiti najkasnije u prvoj polovini desetog stoljeća, pošto se od tada u historjiskim izvorima **kontinuirano pominju i država i titula njenog bana**. Vjerovatno su joj pripadali i prvih nekoliko banova, jer se u poveljama često ističe da je dinastija Kotromanića "**odvazda**", odnosno da Dinastija upravlja Bosnom od njenog **postanka**. Pod kraj Avarskog kaganata bosanskohercegovački geografski prostor je izgleda bio organizovan u banovinama. Ako su dvije bile u slivu Bosne (Bosna i Usora) u svemu ih je moglo biti i desetak. Objedinjene su bile pod vlašću kagana i ako je u njima očigledno bila slovenska većina. Nestankom Kaganata u odsustvu čvršće vlasti Vizantije u X i XI stoljeću to se kao, i u susjedstvu, manifestovalo vlašću oblasnih gospodara, od kojih su se neki i dalje titulisali banovima, dok jedan od njih nije postao "**veliki ban**". Najviše izgleda za to imao je ban istoimene banovine (Bosne) koji je

u ranim godinama X vijeka objedinjavao desetak dobro povezanih župa. Tu se sredinom XII stoljeća javlja i prvi ban po imenu **Borić**, čija se banovina mjeri sa "**deset i više dana hoda**". U pisanim izvorima Borić se pominje sredinom XII vijeka kao egzarh (vladar) ... zemlje Bosne. Za vrijeme obnove vizantijske moći i cara Manuela Komnena (1143.-1180) Borić se 1154. godine javlja kao saveznik mađarskog kralja u opsadi Braničeva (na Dunavu).

Porodici Kotromanića za čitavo vrijeme postojanja srednjevjekovne Bosanske države **legitimitet bosanske vladarske kuće nije osporavan**. U skladu sa važećim pravilima ponašanja feudalnog društva taj legitimitet su priznavali i povremeni osvajači, namećući joj samo svoje sizerenstvo. Nekad se to ostvarivalo i promjenom ličnosti bana, ali uvijek iz iste porodice.[37]

Pouzdanih izvora o usponu Dinastije i razvoju začetka države nema, ali prema drugim poznatim događajima matična župa Dinastije Kotromanića nalazila se u srednjoj od **tri velike kotline** (Sarajevska, Visočka i Zenička) **gornjeg toka Bosne**. Tu se u **Milima** (danas Arnautovići) nalazilo i **sjedište Države**, odnosno **Bosanski dvor**, a održavao se i **Bosanski stanak**. Desetak-petnaest župa ovih kotlina rijekom Bosnom i njenim ovdašnjim pritokama (Lašva, Fojnica, Trstionica, Ribnica, Stavnja, Miljacka, Željeznica, Zujevina) saobraćajno je bilo veoma dobro povezano i njihovo objedinjavanje moralo je značiti **dovoljno jezgro Države**, čije je ime logično nametala osnova tog povezivanja - rijeka **Bosna**.

To objedinjavanje moralo se dogoditi znatno prije sredine desetog stoljeća, kada je za vlade Konstantina Porfirogenita (912. do 952.) "**zemlja Bosn**a" u daleko širem obimu ("deset i više dana hoda" – kako je Kulin rekao Kazamarisu) bila **nepobitna činjenica**. Iz sačuvanih pisanih izvora, jedino je sigurno da Bosnom i dalje vladaju **banovi**, te da u nerijetkim mađarsko-vizantijskim ratovima učestvuju na jednoj ili drugoj strani. Nekad kao vazali, nekad kao saveznici. U tom periodu u dva navrata Bosna je u sastavu drugih država južnoslovenskih naroda

---

[37] Neki historičari, međutim, uporno odriču da je taj, za to vrijeme legitimni kontinuitet, karakterističan ne samo za Bosnu nego i za Evropu u cjelini, pošto se vladarsko pravo smatralo datim od boga i u tom bilo snažno podržano od crkve.

a bar po jednom pod vlašću neposrednih susjeda (Hrvatske, Raške i Duklje), kao i da je od raskola (1054.) pružen jak otpor katoličkoj crkvi zbog uvođenja desetine. Takav otpor je bio omogućen jakom postojećom vjerskom organizacijom drugačijih ciljeva.

Institucija **bana** i **banovine**, usamljene u širem okruženju upućuju na porijeklo entiteta Bosne i kontinuiteta sa avarskoslovenskim periodom (602. do 803) te kontinuitetom unutrašnjeg uređenja na ovom prostoru.

Pisani izvori, sa druge strane, upućuju na to da se sklavinija Bosna osamostalila i uspostavila svoju državnost negdje u sredini između perioda Ljudevita Posavskog i cara Simeuna, najkasnije prije 949. godine, kada je bosanskom rodovskom plemstvu uspjelo da se u odsustvu oslabljene vlasti Vizantije, oslobodi hrvatske prevlasti i ubije njihovog kralja Miroslava, kao i da se u neposrednoj blizini javila nova sila – Mađarska država.

Jasno se o bosanskoj državi može govoriti od bana **Kulina**, koga je za svoga vazala vjerovatno već sredinom šezdesetih godina (između 1164. i 1167.) postavio vizantijski car Manojlo Komnen (Manuel Komnen).[38] Manojlo je tada u svoju carsku titulu unio podatke da je i "**car Bošnjana**". U drugom pisanom izvoru Kulin je spomenut 1180. kao "**bosanski veliki ban**",[39] kada je poslije katastrofalnog poraza Vizantije 17. septembra 1180. i Manuelove smrti, priznao vrhovnu vlast Ugarske. Gotovo četiri decenije njegove vlasti titulu velikog bana pratila je

---

[38] Pisani izvori sugerišu da je prvi po imenu poznati ban Borić. Za njega se zna da je, kao ugarski saveznik vladao od 1154. do 1163. godine. Očigledno je došao na vlast pod kraj mađarsko-vizantijskog rata 1149. do 1155. a otišao pošto je Vizantija ponovo zauzela Bosnu (pa i Hrvatsku), a očigledno i Ugarsku prisilila na pokornost, na početku rata 1164. do 1167. Bosna je i do tada imala bana. Mogao bi to biti onaj **arhižupan**, **ban Klin** ("Bankilinos") iz boja na Tari (1151.), koji se u žaru borbe našao u mačevalačkom duelu sa samim Komnenom i tom prilikom ranjen i zarobljen. Njegova mudrost u vladanju mogla je tako biti rezultat višegodišnjeg zarobljeništva i boravka na Dvoru u Carigradu.

[39] Tim povodom i tako ga je oslovio papa Aleksandar III. Papini laskavi atributi u pismu potvrđuju da je **Kulin i do te godine bio šire poznat kao iskusan vladalac**. Direktnija potvrda o tome je zabilješka Manojlovog ljetopisca Kinama da "Bosna ne sluša velikog župana Raške; to im je tek susjedni narod koji ima svoje običaje i vlast", kao i da Bosnu od Srbije "dijeli rijeka Drina", Cinnamus, EPITOME, str. 194. Ni atribut "**veliki**" nije bez osnova jer se na bosanskom prostoru (u dolini Bosne) znatno ranije (za Avarskog kaganata) pominju **dvije banovine**.

uređena uprava,[40] razvoj trgovine, red i sigurnost, te razvijeni odnosi sa susjedima; Bosanska biskupija pripadala je Splitskoj pa Dubrovačkoj katoličkoj nadbiskupiji, ženidbene veze sa Humom i dr.). Organizovana državna kancelarija i organi vlasti (župani, banovi, banovi časnici, diplomate, carine neupitne su činjenice ovog vremena. Kapitalan dokumenat o postojanju, stepenu razvoja i moći, te uređenju Dvora i visoka razina kancelarije. Bosanske države toga doba je **Kulinova povelja iz 1189. godine** kojom je garantovana sloboda trgovine dubrovačkim trgovcima.

U toku IX i X vijeka su nastavljene integracije došljaka i starosjedilaca. Na ovom prostoru se oformila **specifična mješavina** starokršćanskih shvatanja, ostataka drugih kultova, te nešto izraženijeg uticaja Metodijevih učenika - nosilaca bogosluženja na jeziku slavenskih Makedonaca, a svakako i različitih savremenih **reformskih pokreta** u hrišćanskom svijetu. Za sve vrijeme dogmatskih sukoba Rima i Bizanta, posebno u vrijeme prve šizme (867.) i konačnog raskola (1054.), Bosna se nalazila na periferiji tih sukoba i nije bila u mogućnosti da prati doktrinarne i obredne novotarije ni Rima ni Carigrada. Sve agresivniji nastup Carigrada da sa Balkana potisne uticaj Rima i nametne svoje kanone i liturgiju u Bosni su uslovili konzervativizam i dalje, specifično oblikovanje "**Crkve bosanske**", pa je Bosanska biskupija i po raskolu ostala vezana za katoličke primorske nadbiskupije. Međutim, jezička barijera (latinska bogosluženja) i politička neovisnost od njih limitirali su njihov uticaj na Bosnu. Dokaz za to je i činjenica da je i osuda hereze u Bosni od strane Splitskog sinoda 1185. godine ostala bez efekta.

Drugačija vjerska shvatanja i praksa u Bosni nisu bila nikad njen izuzetak. Manifestovana kao konzervatizam ili reformizam, ovakva shvatanja su stoljećima prisutna od Male Azije preko Balkana i Italije do Francuske, pa je bilo i pokušaja međusobnog povezivanja. Pošto su u međuvremenu pod uticajem islama nestali patrijarhati u **Aleksandriji**, **Jerusalemu** i **Antiohiji**, **međusobni sukobi dva preostala** (Rima i Carigrada) su se zbog prestiža do te mjere zaoštrila da su se 1054. godine

[40] Titula bana, je, kako je već naprijed istaknuto, avarskog porijekla (P. Anđelić) a pored Bosne u ranom srednjem vijeku praktikovana je još u Duklji i Slovinju, odnosno Slavoniji. U Bosni je zamijenjena titulom kralja tek pod kraj XIV vijeka; u Srbiji nije korištena nikad, kao ni u dalmatinskoj Hrvatskoj dok je bila nezavisna, a od 1102. nametli su im je Mađari.

dva patrijarha međusobno prokleli i praktično **konstituisali dvije nove**, **državne religije** sa izraženom raskoši **specifičnih** ceremonijala. Obje su se znatno razlikovale od prvobitnog hrišćanstva (u antičkom Rimu religija potlačenih slojeva), i stoljećima ostale u ratnom sukobu, rigorozno progoneći na svojim područjima svako odstupanje od svojih **novoproklamovanih shvatanja**.

Na toj osnovi na prelomu XII i XIII vijeka Bosna je došla u sukob sa Papskom kurijom u Rimu, koja je odlučno podržavala vladare i feudalce spremne da se uključe u pomenute progone. Vrijeme na prelomu XII i XIII stoljeća bilo je još jedna kulminacija sukoba katoličanstva i pravoslavlja, koje je već bilo preraslo u borbu za političku prevlast, a 1204. godine je rezultiralo **okupacijom vizantijskog glavnog grada - Carigrada** i obrazovanjem tamošnjeg **Latinskog carstva**.

Prateća pojava tog sukoba na ovom, nominalno njenom prostoru, koji je već 150 godina zaostajao u prihvatanju papskih doktrinarnih i obrednih novotarija, bili su pokušaji Papske kurije da na njemu učvrsti svoj položaj i prestiž. Poznati progonitelji bogumila, bosanskih krstjana zetski župan **Nemanja** (1158. do 1200.) i njegov sin **Vukan** (1196. do 1209.) u tom su vidjeli šansu za širenje svojih posjeda i bili skloni prihvatanju zapadnog obreda, odnosno katoličanstva. Nemanja je 1189. iskoristio **prolazak krstaša Fridriha Barbarose** (Friedrich Barbarosa) da zauzme Skopje i Prizren, a 1190. svom polubratu po majci humskom, knezu **Miroslavu**, koji je, takođe, tolerisao tu herezu i bio oženjen sestrom bana Kulina, oduzeo dio Humske zemlje da bi ga "**za zabavu**" dao najmlađem sinu Rastku. Vukan je 1199. optužio za herezu i samog bana Kulina i za saveznika u tom pridobio mađarskog kralja Emerika (1196. do 1203.).

Kad je 1205. godine Atos (Athos, Sveta gora) došao pod vlast katoličkog biskupa, **Rastko Nemanjić** (Sveti Sava) se vratio kući i kao arhimandrit manastira Studenice (od 1208.) i potom **prvi srpski arhiepiskop**[41] (od 1219.) učvrstio u zemlji Pravoslavnu crkvu i vezao je za drža-

[41] Tek 127 godina kasnije (1346.), kada je to bio uslov za Dušanovo proglašenje za cara, arhiepiskopat Srpske pravoslavne crkve podignut je na stepen patrijarhata.

vu. Njegov brat Stevan Prvovjenčani bio je kralj Raške države. Pored ostalog, izvršio je **znatan prodor** u Dalmaciju i Humsku zemlju.[42]

Iduće, 1200. godine papa je za to angažovao mađarskog kralja **Emerika**. Pod prijetnjom protjerivanja i oduzimanja imanja, ban Kulin je u jeku četvrtog krstaškog rata (1202. do 1204.), mudro otklonio tu ratnu opasnost. Na Bilinom polju sazvao je 8. aprila 1203. godine **sabor Crkve bosanske**. Uvjeren u ispravnost sopstvenih nazora Sabor se usvojenom abjuracijom **formalno** odrekao hereze i tako **izbjegao najavljeni prvi krstaški rat protiv Bosne**. U toku XIII vijeka, za vlade **velikog bana Matije Ninoslava** (1233. do 1250.) i **prvog krstaškog rata na Bosnu** (1227. do 1241), Bosanska crkva će se i formalno **odcijepiti** od katoličke crkve. Od tada djeluje samostalno. Na njenom čelu u ulozi biskupa nalazio se **djed** (did). Ostali svećenici bili su **starci**, **gosti** i **strojnici**. Njihova sjedišta, odnosno bogomolje, bolje reći **zajedničke kuće**, zvale su se jednostavno **hiža** (kuća), a bile su i skromnije opremljene. Za razliku od katoličke crkve za njihovo izdržavanje nije naplaćivana **desetina**. Netolerantni i radikalni, nametnuti dominikanci i biskupi nisu se u Bosni mogli održati. Njihov predstavnik, biskup Bonsa (Nijemac) premjestio je 1238. sjedište Bosanske katoličke biskupije u **Đakovo**.[43]

Bosanska crkva je od tada u zemlji bila bez konkurencije i znatno je proširila svoj uticaj u susjednim zemljama. Kada je 1310. godine papa Ivan XXII priznao da je stvar katolicizma u Bosni "**beznadežna**", pokušalo se drugačije. Po dolasku franjevaca (1291.) Bosanska crkva se oko dva stoljeća sa franjevcima natječe u uticaju.

Bosanski feudalizam više je **evropskog** nego **vizantijskog tipa**, ali sa znatnim specifičnostima pošto zemlja nije bila u rukama vladara koju bi onda davao na uživanje vazalima.[44] U Bosni je to bilo je obr-

---

[42] Još od Mihaila Višević (Hum, Zahumlje, Neretvanska oblast) iz prve polovine X vijeka bila je čas samostalna, čas vazalna oblast (Venecije, Mađarske, Duklje i Srbije) u dobrim savezničkim odnosima sa Bosnom i Dubrovnikom dok 1321. nije pod Stjepanom II Kotromanićem priključena Bosni.

[43] Tako je ostalo do 1880. godine, kada je obnovljena u Sarajevu, sada u rangu nadbiskupije.

[44] Sasvim obrnuta situacija je bila, na primjer, u Slavoniji, gdje je zemlja pripala mađarskom kralju.

nuto i često je od zemljoposjedničkog plemstva zavisilo ko će biti ban, odnosno kralj. Neposlušnost vlastele isto tako je otežavalo uspostavljanje i stabilizaciju vlasti povremenih osvajača.

Srednjevjekovna Bosanska država ima pisanim izvorima potvrđen kontinuitet od preko pet stoljeća (u prvoj polovini X do druge polovine XV), a sigurno je morala postojati bar još stotinu godina prije nego što su to zabilježili sačuvani pisani izvori. Na osnovu sada poznate historijske građe nije moguće rekonstruisati taj početni period nastanka i snaženja bosanske države do dolaska na njeno čelo "**bosanskog velikog bana Kulina**". Historičari još nisu saglasni ni o godini u kojoj se to (između 1164. i 1180.) dogodilo. Zato ćemo se ograničiti na ovaj drugi trostoljetni period čija je rekonstrukcija uglavnom moguća i, za naše potrebe, manje više poznata. Na početku obilježen snažnom ličnosti velikog bana Kulina ovaj period se završio serijom slabih kraljeva. Za to vrijeme na bosanskom prijestolju izmijenjalo se **pedeset** banova i kraljeva. Mnogi su bili efemerne ličnosti i bez značajnijeg utjecaja na tok događaja, ali su četverica od njih obilježila i ukupan period i ukupnu bosanskohercegovačku historiju. To su veliki banovi **Kulin**, **Ninoslav** i **Stjepan II**, te kralj **Tvrtko I**.

Za vlade velikog bana Kulina **Bosna je postala samostalna** i na ovom prostoru značajna država. Sterala se od Save i Drine do Jadranske vododjelnice i Grmeča na zapadu, obuhvatajući gotovo u cjelini slivove Drine, Bosne, Vrbasa i Sane. Udajom sestre za Humskog kneza **Stjepana Miroslava**, **sina Zavidina**, Poveljom dubrovačkom **knezu Krvašu** 1189. godine i drugim sličnim potezima, **Kulin je učvrstio veze i sa oblasnim gospodarima ostatka bosanskohercegovačkog geografskog prostora**.

Smrću Manojla Komnena definitivno je prestala vizantijska prevlast na bosanskom geografskom prostoru i uglavnom zamijenjena ugarskom i mletačkom, koja se u jadranskim gradovima, pa i Dubrovniku manifestovala okupacijom. Kada je prisajedinjenjem Huma 1325. godine Bosna izbila na Jadran i time uglavnom ovladala i svojim geografskim prostorom, ta 150-godišnja okupacija onemogućila je da i Dubrovnik uđe u njen sastav, ali je njegova **uloga izvozne luke** to uveliko nadoknadila. Prostiranjem države "**od Save do mora i od Cetine do**

Drine" Bosna je uglavnom ovladala ukupnim geografskim prostorom, i **uveliko zaokružila i etnički i vjerski prostor**, zbog čega se i Stjepan II i Tvrtko I titulišu kao banovi "**cijele Bosne**", odnosno svih bosanskih oblasti.

Za njihove vlade u toku XIV stoljeća Banovina pa Kraljevina Bosna zaokružila je svoj geografski prostor između rijeke Une, Save, Drine i Jadranskog mora. Pod kraj stoljeća, za vlade kralja Tvrtka Država je dostigla površinu od 66.700 km^2, sa približno 423.000 stanovnika. Sem desetak kilometara Dubrovačke obale i poluostrva Pelješca izlazila je na more od Kotora do Biograda na moru, odnosno ušću Zrmanje, a u njenom sastavu su bila velika jadranska ostrva Brač, Hvar, Korčula i Šolta.

3. **Stanovništvo srednjevjekovne Bosne**

Za ilirski, pa rimski, avarskoslovenski period, pa i period Bosanske države u srednjem vijeku ne raspolažemo, ne samo nikakvim popisima, nego nemamo ni približnih procjena koliko je stanovnika u tim periodima na bosanskohercegovačkom prostoru živjelo ili bar moglo živjeti.

Prve popise na ovom prostoru vršilo je Osmansko carstvo u svojim povremenim **defterima** (popisnicima) (od 1468./1469.). To međutim nije bio popis ukupnog broja stanovnika, nego samo **popis poreskih obveznika**, popis muških glava (obveznika glavarine), popis kuća (domaćinstava u, Rusiji – dimova). Tek 1841. godine **Mustafa Metvica** obavio je prvi Popis svih stanovnika grada Sarajeva. Ukupno je popisano 7.772 stanovnika od čega – 5.484 (70,6%) muslimana, - 1.573 (20,2%) hrišćana i kršćana, te - 715 (9,2%) Jevreja.[45]

Jedini zvanični popis stanovništva u Bosanskom ejaletu obavio je Omer paša Latas 1850./1851. Ukupno je popisano 402.878 stanovnika

[45] Jusuf Mulić, PRILOG ISTRAŽIVANJU MOGUĆNOSTI PROCJENIVANJA BROJA STANOVNIKA U BOSNI I HERCEGOVINI U VRIJEME OSMANSKE VLADAVINE, Hercegovina br. 13-14, Mostar 2001, str. 35 do 68.

od čega: - 152.914 (38,0%) muslimana; - 244.668 (60,7%) nemuslimana, te 1.041 (0,2%) Jevreja i 4.235 (1,1%) Cigana.

Sa formiranjem Bosanskog vilajeta 1865. godine, Vilajetska vlada poduzela je čitav niz mjera da utvrdi statističke podatke, pa i broj muških glava (izvršen popis 1869./1870.). Procijenjeni broj od 639.425 pomnožen sa dva daje 1,278.850 stanovnika Vilajeta (u granicama određenim Berlinskim kongresom 1978. godine).[46] Od toga je bilo: 256.900 (44,8%) muslimana, 195.536 (42,9%) pravoslavnih, 78.323 (11,3%) katolika, 1.265 (0,2%) Jevreja i 4.654 (1,2%) Cigana.

Bosansko kraljevstvo pod kraj XIV i na početku XV vijeka bilo je najjača država Balkana. Tada je zahvatala više od 60.000 km^2 i imala oko milion stanovnika, uglavnom pripadnika Crkve bosanske sa izvjesnim brojem katolika i pravoslavaca, i nešto malo muslimana.

Neposredno pred pad Bosansko kraljevstvo imalo je oko 800.000 stanovnika na manje od 50.000 km^2, nešto više katolika, i kriptobogumila. U prva dva i po vijeka osmanske vlasti, do Bečkog rata (1682.) izvršena je dobrovoljna islamizacija pa je krajem XVI stoljeća u 27 nahija Bosanskog ejaleta bilo **83% muslimana** i **17% katolika i pravoslavaca**. Do tada je Ejalet uživao političku samoupravu, a poraz Hasan-paše Predojevića pod Siskom 1593. (i pogibija 7.000 Bošnjaka) prisilio Carstvo da **uvođenjem odžakluk-timara** prizna njihovo nasljedno, krvno plemstvo.

Migracije Vlaha, kuga i ratovi XVII i XVIII stoljeća u kojim se **Bosna odbranila sopstvenim snagama**, učvrstili su novi sistem, ali su i značajno promijenili konfesionalnu strukturu stanovništva. Do Omer-paše Latasa 1852. procenat muslimana je spao na ispod 50%.

Od tridesetak južnoslovenskih plemena, koja su u savezu sa Avarima početkom VII stoljeća – koristeći nestabilnost Vizantije – preplavili i naselili Balkan, ni jedno nije sačuvalo ime. Izgubila su se potiskivanjem romanizovanih Ilira prema moru i neromanizovanih u planinske oblasti, te preslojavanjem novih talasa razbili na bratstva, rodove i plemenske

[46] Procjene Barkana (343.990), Aličića (900.000) i Hadžijahića (310.000 do 600.000) J. Mulić je ocijenio nepouzdanim.

grupe međusobnim miješanjem i asimilacijom starosjedilaca, teritorijalizovali prema župnim prostorima duž balkanskih rječnih dolina između Save i Dunava i pribrežnih obojenih mora (Crno, Mramorno, Bijelo, Plavo).

U toku dva vijeka Avarskog kaganata (do 802. godine) došljaci su od starosjedilaca primili vjeru i pismo, a brojno jači, nametnuli im svoj jezik. Ustalila su se nova teritorijalna imena na ovom prostoru Bošnjani, Neretljani, Sanjani, Drinjaci, ... Drugačije je bilo sa zapadnoslovenskim plemenima Srbima i Hrvatima, koje je između 610. i 640. godine, Iraklije iza Karpata **doveo i unajmio kao federate za odbranu svojih tema** (Dalmacija – Hrvati, Solun, pa Drač – Srbi).

Kao legitimni organi Vizantije i nosioci njene vlasti sačuvali su svoja imena, djelimično ih nametli zatečenim preostalim ilirskim starosjediocima i upravo naseljenim južnim Slovenima.

Dvomilenijska stvarnost bosanskohercegovačkog geografskog prostora na kome su se smjenjivale države različitih osposobljenosti i usmjerenja da se nose sa svojim ne baš miroljubljivim, a često i agresivnim susjedima i njihovim aspiracijama kako na ukupan prostor tako i na komunikacije koje vode preko tog prostora i povezuju njegov sjever i jug, njegov istok i zapad.

Jedina konstanta bio je upravo taj prostor i njegov položaj u okruženju – na jugu Mediteran, na sjeveru Panonija, na zapadu Evropa, na istoku Levant (trgovina začinima i svilom i kasnije nafta); njegova hidrografija i orografija i njegova rudna, šumska i druga bogatstva – koja su olakšavala ili otežavala odbranu, odnosno privlačila ne baš miroljubive susjede; njegov prikupljeni oblik (sa pivom odbrane u centru zemlje i na teže prohodnom zemljištu) i njegov oslonac na prirodne prepreke – prije svega vodene: na istoku Drina, na sjeveru Sava, na zapadu Una i na jugu Jadran.

Početke i korjene te političke organizacije, Nada Klaić prirodno smješta u period Avarsko-slovenskog saveza i Avarskog kaganata, s tim što njegove dimenzije idu do Jadranskog mora, dakle u VII i VIII vijek, odnosno prije franačkog uništenja kaganata. Avare smatra "izvanrednim državotvornim elementom" i time objašnjava njegovu snagu i prostiranje i trajnost države.

Paradoksalno je to da su najduže vremena, čak šesnaest stoljeća najustrajniji zavojevači, samostalno ili u službi određenih velikih sila, na taj prostor nasrtala neka slovenska plemena, koje je u svrhu odbrane određenih balkanskih tema od Avarsko-slovenskog saveza u četvrtoj deceniji VII stoljeća iza Karpata doveo vizantijski car Iraklije.

Ukorijenjenost avarskih termina za oznake državnih upravnih činovnika ban/bajan, banat, veliki ban, = bogat, posjednik; župan, jopan, kan/kagan, kosez (supan, suppan) i dr. na području Kaganata, N. Klaić smješta u vrijeme poslije velikog prodora (602. do 614.) i dvjesta godišnju stabilnost u Panoniji i na zapadnom Balkanu. Sve to, ta avarsko-slovenska simbioza, po propasti Kaganata završava slovenskom asimilacijom malobrojnijih, Avara - višeg ratničkog sloja, koji su bili nosioci te vojničke i političke organizacije Kaganata.

Za tih dva stoljeća **Avari su izgradili mrežu i sistem odbrambenih utvrđenja**, bez kojih se njihova dvjestogodišnja vladavina nebi mogla zamisliti. Dok su u ravnici ti **ringovi**, sva odbrambena naselja u brdskoplaninskom dijelu Kaganata rađena su u kombinaciji drvo/kamen i nalaze se na strateški važnim putevima i njihovim raskrsnicama, kakva su poznata iz vremena Ilira (gradine) i Justinijana po napuštanju strategije odbrane na limesu.

Po naseljavanju na Balkan došljaci su se počeli organizovati teritorijalno, po većim i manjim kultivisanim geografskim cjelinama, uzimajući u obzir i neke historijske okvire (s obzirom da je na prostoru ostalo i dosta romanizovanog i neromanizovanog ilirskog stanovništva). Tom teritorijalnom organizacijom prirodno su morali rukovoditi vladajući slojevi Avara, ali su se u sistem morali uključivati i brojniji doseljeni Sloveni, pa i, iz pogodnijih staništa potisnuti, starosjedioci.

Nada Klaić govori o više avarskoslovenskih talasa (541, 567, 597. i 602. do 614.) ali, za razliku od drugih dolazak Hrvata na prostor Dalmacije veže i za njihov dolazak iz Karantanije, sa Francima u vrijeme njihovih sukoba sa Avarima.

Bosanskohercegovački prostor, odnosno bosanske zemlje, su se po prestanku vizantijske centralne vlasti usitnile. Jače među njima i do

tada veće organizovane cjeline osamostalile su se pa i ovdje, kao i na drugim dijelovima, Balkana imamo **oblasne gospodare**, dok se te manje "javne vlasti" ne objedine i ne grupišu u velike, zato ima "obični ban" i "**veliki ban**", odnosno obični i veliki **župan**. Dakle onako kakva je bila hijerarhija, prilagođena trenutnoj snazi i aspiracijama starješina, pa 1180. i papa Kulina naziva "velikim banom". Manojlo mu je tu titulu (koja nije bila u njegovoj intitulaciji) dao najranije 1165. godine.

Nekoliko godina prije 1158. Ladislav, brat mađarskog kralja, bio je imenovan nadvojvodom bosanskim (herceg), a za regenta je imenovan ban Borić, koji je bježeći pred vizantijskim carem zatražio zaštitu na ugarskom dvoru. Hiljadustopedesete Bosnom je prošla ugarska vojska idući u pomoć Srbima. U okršaju na Tari te godine pobijedio je Manojlo Komnen, u dvoboju ranio bosanskog bana Kulina, i u zarobljeništvu ga zadržao na svom Dvoru. Izgleda da je Kulina naslijedio ban Stjepan do oko 1227. kada je skinut i zamijenjen patarenom (manihejem) Matijom Ninoslavom. 1233. godine zamijenjen je i domaći **biskup krivovjerac** i za katoličkog biskupa došao Ivan dominikanac, ali mu je sjedište premješteno u Đakovo u Slavoniji. Gotovo čitavo XIII stoljeće Bosna je **slobodna**. Bosna u to doba jest prava heretička zemlja. U njoj nema organizovane katoličke crkve, a nema ni katoličkih redovnika.

Bosanska privreda je još za vrijeme Kulina doživjela snažan početni uspon i uključila se u međunarodnu trgovinu, u XIII i XIV stoljeću još više je ojačala. Pored poljoprivrede i stočarstva, razvijeno je rudarstvo (rudarska naselja: Kreševo, Fojnica, Olovo, Vareš, Stari Majdan, Čajniče, Srebrenica, Gornja i Donja Tuzla) zanatstvo (34 vrste), pčelarstvo, lov, iskorištavanje šume, što je omogućavalo proizvodnju oružja i opreme za vojsku, ali i snažnu međunarodnu razmjenu. Šest vijekova zapušteni rimski kolski putevi bili su neupotrebljivi, pa su njihovu ulogu preuzeli **karavanski putevi**[47] uz koje su se postepeno množila prenoćišta i stanice za zamjenu jahaćih i tovarnih konja, pa je i to za određene pravce bila značajna privredna grana. Glavni karavanski putevi vodili su prema Dubrovniku i jedan od njih je polazio iz trgovišta Drijeva (kod Gabele) uz Neretvu i preko Ivana i Makljena u doline Bosne i

[47] Karavani su prenosili i do 300 tovara, pa su usputne stanice morale raspolagati odgovarajućim brojem tovarnih i jahaćih konja.

Vrbasa, a drugi od Dubrovnika i Novog preko Trebinja i Čemerna prema Foči, odakle je preko Srebrenice išao na sjever preko Save i na istok u Srbiju. Osim Dubrovnika i svojih izvoznih luka Drijeva (Gabela) i Makarske, korištene su i mletačke skele u Splitu, Šibeniku, Omišu i Zadru, te Kobaš i Brod na Savi, pa su i prema njima nastali dobro uređeni karavanski putevi. Izvoženi su stoka i stočni proizvodi (koža, vuna, med, vosak, suho meso, maslo, sir, kajmak), metali (srebro, zlato, bakar, željezo, olovo, drvo za kace i brodove, drveni ugalj, smole, krzna i drugo), a uvoženi: so, vino, začini, ulje, nakit, tekstil i slično. Uz dobre trgovačke odnose Dubrovnik je bio i značajan zajmodavac i depozitar za bosanske trgovce i magnate. Magnati su uz to imali u Dubrovniku i svoje kuće, a po rudarskim naseljima i trgovištima bile su brojne **dubrovačke kolonije**. Mnogi izvozni predmeti, na mediteranskim trgovima bili su cijenjeni i poznati po bosanskom načinu izrade (**a la modo bosniensis**).

Ovaj drugi period razvoja bosanske države karakteriše i **urbanizacija**. Trgovišta i podgrađa utvrđenih plemićkih zamkova postepeno prerastaju u **gradove**, pa ih je u prvoj polovini XV vijeka bilo 70, čija je veličina odgovarala veličini savremenih balkanskih i evropskih gradova. U njima su stanovali trgovci, zanatlije, činovnici i slobodna zanimanja, a sa razvojem gradova i sve više gradska sirotinja, koja je obavljala brojne fizičke poslove ili zapošljavana kao kućna posluga. Veći gradovi, banski i kraljevski dvorovi, te dvorovi magnata, bili su opasani bedemima i kulama.

Naravno da je iza svega toga stajala oružana sila, sposobna da održi red i osigura granice zemlje. Njena organizacija i struktura odgovarala je savremenim uslovima feudalnog poretka i posebno snazi privrede.

4. **Srednjevjekovna bosanska vojska i koncept odbrane zemlje**

Stanovništvo Bosne bilo je, vidjeli smo, malobrojno. Na čitavom prostoru današnje Bosne i Hercegovine, po računanju demografa dr. Ilijasa

Bošnjovića krajem X stoljeća (oko 1000 godine) živjelo je 282.000 stanovnika, dok je na tadašnjih njenih 9.300 km^2 živjelo samo 51.000 stanovnika. U naponu moći, pod kraj XIV stoljeća na 66.700 km^2 broj stanovnika Bosanske kraljevine dostigao je cifru od 423.000. Do 1463. godine, značajno smanjena u trenutku gubitka nezavisnosti, Bosna nije imala više od 337.560 stanovnika.

Kao i sve druge feudalne vojske Evrope toga vremena i **Bosanska vojska je bila, u Evropi uobičajena standardna, plemićka konjica**. Oprema i naoružanje konjanika bili su vrlo skupi. Stajali su čak "45 krava". Tako su mogli biti opremljeni samo bogatiji feudalci, čime je bilo diktirano njeno neveliko brojno stanje. Ni pri najvećem mobilizacijskom naporu ono nije moglo dostići cifru od 20.000 vojnih obveznika.

Kao i drugi evropski plemići bosanski vitezovi bili su **individualni borci** i nisu se uklapali u krute vojne formacije, niti su primjenjivali složenije taktičke postupke, pa bi se bojevi pretvarali u **linijski sudar kopljima** i završavali **pojedinačnim mačevalačkim duelima**. U uređenijim bitkama primjenjivali su **taktiku klina** na čijem čelu se nalazilo 5 ili 7 vitezova. Svaka naredna vrsta je imala dva konjanika više. Dubina klina je, također, bila 5-7, a nekad i više vrsta. Tako je za obrazovanje jednog klina bilo potrebno 45, 91 ili više vitezova, za klin dubine 10 redova trebalo je čak 160 vitezova. Po razbijanju neprijatelja i u gonjenju primjenjivali su **taktiku rojeva** (formacija od po desetak konjanika).

Vješt i dobro uvježban **vitez**, (mogao je imati 2-3 konja za ličnu upotrebu) sa svojom pratnjom (paž, oružonoša, štitonoša, sluga, konjušar, lahki konjanik i dva do tri strijelca) činio je **osnovnu taktičku jedinicu ovakve konjice, koja se zvala koplje.** Prema broju kopalja se i **računala jačina vojske**. Koplje se tako sastojalo od 5-10 ljudi i toliko jahaćih i tovarnih konja. Paž i sluga nisu učestvovali u borbi. Kao ni drugi evropski vitezovi **Bošnjani nisu napuštali bojište dok se na njemu vila i jedna bandijera** (zastava). U cjelini se **Bosanska vojska sastojala od različitih kontigenata (odreda) bosanskih magnata** i njeno jedinstvo je zavisilo od ugleda i prestiža vladara.

Organizacija Bosanske vojske, Vojna obaveza se zasnivala na veličini zemljišnog posjeda (baštine, lena) i odnosu vazala prema size-

renu. Pri mobilizaciji manji posjedi su priključivani većim, pa su krupniji plemići - magnati - obrazovali plemićke **banderije**. Banderije su bile samostalne, operativne jedinice, obično su brojale **400 do 1.000 kopalja**. Bile su uređene po **decimalnom sistemu** i na njihovom čelu se nalazio magnat o čijem trošku je banderija formirana i izdržavana. Ban odnosno kralj je, također, imao svoju banderiju (svoje banderije), a od ostatka vojnih obveznika po županama su obrazovane **župske banderije** pod komandom župana. **Kraljeve banderije** (moglo ih je biti samo nekoliko) brojale su približno 1.000 kopalja, banderije magnata 500 i banderije župa 200-250 kopalja. **Osnovu svake banderije činile su plemićke družine**, **i stalne posade tvrđava i zamkova**. Do pada Bosne 1463. u Bosni nisu zabilježeni brojniji najamnjci, kakvi su se već u XIV stoljeću pojavili i u južnoslovenskim zemljama. Suprotno tome Bošnjani su rado primani u pratnje evropskih vladara.

Bosanska vojska uglavnom se sastojala od **osam operativnih odreda** čija je jačina i unutrašnja struktura bila različita i zavisila od veličine zemljišnog posjeda feudalnih magnata. Sa uvođenjem banderijalnog sistema dobila je **ujednačeniju strukturu** kojom je bilo lakše komandovati. **Vojna obaveza plemića** bila je da na svakih 25 ili 30 kmetova opreme i u ratu izdržavaju jednog konjanika i jednog pješaka, a **slobodnih seljaka** da na svakih deset odraslih muškaraca opreme jednog pješaka ili konjanika.

U krajnjoj potrebi kad bi zaprijetila opšta opasnost, posebno **kad bi vladar "glavom išao na vojsku" niko nije mogao biti oslobođen**. U tim slučajevima dizana (mobilisana) je i **zamanička vojska** ("zamanica"), milicijskog karaktera, koja je u odsustvu glavne vojske čuvala red u svojim selima. Obaveza seljaka bila je da ispred pet kuća daju po jednog vojnika, a na Krajištima i po jednog vojnika iz svake kuće. Ovu obavezu je preuzelo i Osmansko carstvo.

Naoružanje srednjevjekovne Bosanske vojske odgovaralo je naoružanju savremenih evropskih vojski. Razlikovalo se prema bogatstvu vlasnika jer ga je svaki borac morao sam nabaviti a razlikovalo se i po tome da li se borio pješke ili na konju.

Osnovno naoružanje **konjanika** - viteza bilo je **koplje** i **mač** a dopunsko **topuz** ili **mlat**. Koplje je moglo biti i **lovačko**, (lakše, za bacanje dužine jedan metar), i **bojno** (znatno teže i duže - do pet metara - sa širim listom i tulcem sa dva krilca). Za zaštitu su služili **kaciga**, sa zaštitom oko vrata, lica ili oboje; **štit** izrađen od drveta pokovanog limom ili kožom, a tek kasnije i **pancir**, koji se oblači kao košulja. Ramena i prsa mogla su još biti zaštićena kožnim oklopom. Glava, vrat i prednji dio konja, takođe, su štićeni kožom.

Sitna vlastela, koja nije mogla opremiti konje i slobodni seljaci borili su se pješke. **Pješaci** su bili naoružani **lukom** i **strijelama**, koje su se mogle upotrebljavati i u lovu. Luk je bio od tvrdog i elastičnog drveta (**tisovina**), a tetiva od kože. Veličina je zavisila od snage borca. Strijele su mogle biti metalne ili drvene sa metalnim šiljkom (nosile su se u tobolcu na leđima - do **16 ili 20** komada), lovačko koplje za bacanje, i štit. Mogli su takođe imati sjekiru ili kosijer.

Bitan faktor koncepcije odbrane zemlje bili su utvrđeni objekti, plemićki zamkovi, postepeno razvijeni u **utvrđene gradove**. Na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine registrovano ih je više od 150, ali neki potiču i iz perioda osmanske uprave. U vrijeme nezavisne srednjevjekovne bosanske države moralo ih je biti više od stotine. Gotovo stotinu su to bila sjedišta župana i samo osam, odnosno desetak njih sjedišta magnata (velmoža), odnosno oblasnih gospodara, čiji dvorovi nisu mnogo zaostajali za banskim, odnosno kraljevskim dvorom.

Bosanska specifičnost je bila da lenska zemlja nije bila vlasništvo vladara, kao u ostaloj Evropi, pa i susjednoj Mađarskoj. Dinastija je bila vlasnik jezgra bosanske države, uobličenog još u vrijeme Kulina, poznatog kao **Kraljeve zemlje**. Bila je vlasnik i rudnika zlata, srebra, olova, bakra i gvožđa, te carina za korištenje mostova i sličnih objekata na putevima. Naročito moćne porodice su bili: oblasni **gospodari Donjih krajeva - Vukčići - Hrvatinići, sa sjedištem u Jajcu i oblasni gospodari Humske zemlje - Kosače sa sjedištem u Blagaju**. Na **stancima** vlastele, odlučujuće su uticali i na izbor kralja. Nešto manje uticajni su bili oblasni gospodari **Podrinja**, **Usore**, **Soli**, **Tropolja** (Završja), **Luke**, **Sane**. Kralj i ove porodice imali su i po nekoliko utvrđenih zamkova, sa podgrađima, koja su prerastala u trgove. Rudarski reviri, kovnice

novca, carine, radionice oružja i luksuzne ratne opreme uglavnom su bili u kraljevom vlasništvu i predstavljali osnovni izvor državnih prihoda. Od tih prihoda uveliko je zavisilo naoružanje i oprema vojske i utvrđenih gradova.

Bosanski plemići, kao i ostali u Evropi bili su **profesionalni vojnici**. Od rane mladosti su obučavani u rukovanju oružjem i vojnim vještinama. Te vještine su često usavršavali kao paževi i štitonoše na dvorovima drugih plemića. U periodima mira kondiciju su održavali redovnim vježbama i učešćem na **turnirima**. Vojnoj obavezi su podlijegali i slobodni seljaci, ali i određen broj kmetova, koji su kao sluge, oružari i sl. pratili svoje gospodare i svakako su u miru za to obučavani i bili pripremljeni.

Plemići su tako sačinjavali osnovu Bosanske vojske ali je postojao i opšti poziv, a u slučajevima neposredne ugroženosti narod se i sam dizao na otpor, a porodice sa stokom i zalihama sklanjao u šume, gradine ili plemićke zamkove.

Stalne posade utvrđenih gradova brinule su se o čuvanju i održavanju utvrđenja i čuvanju i zanavljanju rezervi (hrane, vode, oružja, opreme i dr.). Pod kraj nezavisnosti pojavile su se i puške i topovi. Stolni grad posljednjih bosanskih Kraljeva - Jajce (i desetine drugih) bilo je opkoljeno bedemima širine nekoliko metara, a Medvjed kula, na ulazu u Grad imala je zidove od 9 metara, što je najveća debljina zida u Evropi.[48]

Konjica i pješadija borila se na otvorenom polju. U slučaju nadmoći neprijatelja vojska i narod su se sklanjali u zamkove i gradine, sa visokim bedemima iz kojih su vršeni ispadi. Tvrđave i kule su bile opremljene i učvršćenim **samostrelima**, a pod kraj XIV stoljeća nabavljeni su i prvi **topovi** - nazivani su lumbardama. Iz Dubrovnika je nabavljan barut, koji se palio fitiljem, dok su **đulad** bila od kamena. Za odbranu je korišteno i ono malo **bacačkih sprava** standardne izrade i nevelikog dometa. Teža oruđa, samostreli, i bacačke sprave, a kasnije i topovi, zbog problema transporta, koristila su se uglavnom za odbranu utvrđenih gradova, a za neposrednu odbranu gradskih bedema i kapija, korištena je i **vrela voda** i **vatra**.

---

[48] Što današnji kustosi ne propuštaju reći turistima.

Za obezbjeđenje granica postojala je i **Granična vojska**, ali nije jasna njena struktura i organizacija. Kralj Tvrtko je organizovao i **Bosansku mornaricu**, koja se bazirala u **Novom** (sv. Stjepan, Stjepan-grad, Herceg-Novi) i **Brštaniku** (na Neretvi), za nju je nabavio nekoliko **galija** i manjih brodova, te angažovao mletačkog **admirala**, da njom komanduje.

Koncepcija odbrane zemlje u takvim uslovima zasnivala se na snazi prikupljenih oružanih snaga i posebno sistemu utvrđenih gradova, zamkova, gradina i kula na ugroženim pravcima po dubini teritorije. Mobilizacija je vršena zavisno od stepena ugroženosti teritorije. Prvo su mobilisane vladarske i plemićke banderije, koje su bile **kičma odbrane zemlje u cjelini**. Sitna ili osiromašena vlastela i slobodni seljaci borili su se pješke i mahom su regrutovani u banderije župa, kojima su komandovali župani. Takve banderije su prvo mobilisane u ugroženim župama, na pravcu neprijateljevog nastupanja. Izabrani kmetovi su obično činili pratnju svojih feudalnih gospodara, ali su u slučaju potrebe popunjavali i banderije župa, odnosno sa zanatlijama služili za snabdjevanje i materijalno zbrinjavanje mobilisanih jedinica. Nema izvora ali je moguće da su i bosanski gradovi i rudarska naselja, poput onih u Evropi, za neposrednu odbranu formirali gradsku miliciju ili gradske banderije.

Značajan uticaj na koncepciju odbrane imao je oblik i reljef bosansko-hercegovačkog prostora, te oslonac njegovih granica na prirodne prepreke, prije svega rijeke ali i planinske grebene. Od najznačajnijeg uticaja na koncept odbrane srednjevjekovne bosanske države bila je **otvorenost prema sjeveru**, gdje se u Panoniji nepunih stotinu godina kasnije (896. godine), umjesto sa njima pomiješanih Avara, pojavio novi, još pokretniji konjanički, **nomadski narod Mađara**.

Panonija je u međuvremenu bila postala **dio slovenskog mora**. U Panoniji zatečeni Sloveni, dijelom su pokoreni i kasnije asimilirani, dijelom potisnuti na susjedna područja, uglavnom preko Drave i Dunava, Slovenski elemenat na Balkanu pa tako i na bosanskohercegovačkom geografskom prostoru time je znatno ojačan. Pokorene Slovene, izuzev, na bosanskohercegovački prostor oslonjenog međurječja Save i Drave, Mađari su dosta brzo asimilirali, nametnuli im jezik i vlast, ali su isto

tako brzo prihvatili sjedilački život, vjeru i time se uklopili u dominantno zapadnoevropsko hrišćanstvo i feudalizam. Godine 972. stvorena Mađarska država bila je pet-šest vjekova osnovni nosilac ugrožavanja i ovog prostora i na njemu stvorene Bosanske države.

Polazeći od rimskog i avarskog nasljeđa u toku tog polumilenijskog perioda na zatvaranju za odbranu zemlje izuzetno pogodnih klanaca, izgrađena je i održavana **koncepcija odbrane srednjevjekovne Bosne**. Značajnu graničnu prepreku **Savu** bilo je, raspoloživim plovnim sredstvima, vrlo teško preći u toku jesenskih i proljetnih poplava, a ratni pohodi se i onako nisu preduzimali zimi. Na njoj u to doba i onako nije bilo mostova, a i uhodana skelska mjesta su bila rijetka, pa ih nije bilo teško kontrolisati. Međutim, nije moguće bilo kontrolisati a još manje u toku ljeta, braniti oko 400 kilometara dugački dio njenog toka. Na njenim plovnim, rijetko naseljenim, obalama nije bilo moguće izgraditi ništa slično rimskom limesu. Na samoj obali Save, uostalom (sem Kobaša i možda Gradiške), zbog neizgrađenosti nasipa i plavnog karaktera priobalja, nije bio izgrađen ni jedan grad, a bila su rijetka i manja naselja.

Lanac prvih utvrđenih gradova nalazio se zbog toga pedesetak kilometara južnije na grebenima i obroncima Kozare, Motajice, Trebovca i Majevice (Kozarac, Dobor, Srebrenik, Teočak). Brojniji su gradovi tek u prvim klisurama pritoka Save ili na brežuljcima pred ulazom u njih (Kamengrad, Zvečan [na Vrbasu], Kotor (na Vrbanji), Tešanj, Maglaj, Doboj, Gradačac, Soko, Tuzla, Zvornik). Najbrojniji su, međutim oni dalje na prilazima i samom **pivou** odbrane Bosne (Sarajevska-Visočka i Zenička kotlina).

Prema istoku, gdje se bilo razvilo više slovenskih država (Raška - kasnije srpska kraljevina i despotovina – Duklja odnosno Zeta, Makedonija, Bugarska, koje su ispoljavale povremene aspiracije i prema bosanskohercegovačkom prostoru, snažna prepreka je bila **Drina**, njeni sastavci Tara i Piva, te njena pritoka Lim. Sve četiri su bogate vodom, plahovite na čitavom toku, koji je još i kanjonskog karaktera. Osobine donje Drine bile su slične Savi u donjem toku i nisu u ovom periodu igrale značajnu ulogu. Na bosanskoj strani gradovi su na samim graničnim rijekama Drini (Zvornik, Đurđevac, Višegrad, Vratar, Brodar, Samobor, Žir i dr.) kao i u klisurama na njenim pritokama.

Planinske prevoje i klisure rijeka Jadranskog sliva (Cetina, Neretva, Trebišnjica) **brane, utvrđeni gradovi**, također, stepenasto raspoređeni sa ciljem zatvaranja pravaca koje izvode prema vododjelnici i pivou odbrane Bosne.

Suverenitet države u većem dijelu ovog perioda, sa ovog pravca manje je bio ugrožen. Uglavnom je to bio slučaj kada su u pitanju bili Mleci. Mnogo više je bio ugrožen na dijelu granice sa Mađarskom, koja je 1102. godine potpuno pokorila Hrvatsku državu (smještenu južno od Gvozda) i uključila je u svoj sastav. Time je Bosna sa mađarske strane dovedena u neku vrstu **poluokruženja**.

Oblasni gospodari na ovom prostoru već od bana Stjepana Kotromanića bili su uključeni u sastav Države, ali je opština Dubrovnik u vizantijskoj temi Dalmacija, okupirana od strane Mletačke republike.

U toku invazije Balkana početkom VII stoljeća Avarsko-slovenski savez je uglavnom **ovladao Jadranskim obalskim pojasom**, ali ne i ostrvljem ispred njega. Na obalskom pojasu i ostrvima stanovništvo je bilo potpunije romanizovano, a sada je ojačano i - iz unutrašnjosti potisnutim - romanizovanim Ilirima. Kamenito bespuće na Primorju nije odgovaralo avarskim konjanicima. Slovenski stočari ovdje nisu imali pravih ispaša, a njihovi zemljoradnici se još nisu snalazili sa mediteranskim kulturama. Ni ribariti na moru nije isto što i rukama hvatati ribe u rijekama i potocima. Sve je to uticalo da **Kaganat preferira panonske stepe i podcijeni značaj izlaska na takvu prirodnu prepreku kao što je more**. Zanemaren je i značaj koje ono istovremeno pruža za uspostavljanje unosne trgovine, kojoj, također, nisu bili vični.

Ove okolnosti, poslije poraza pod Carigradom 626. godine omogućili su da ojačana Vizantija pod carom Iraklijem obnovi svoju vlast i uticaj na Jadranu, a Kaganat potisne dalje u unutrašnjost. Idućih nekoliko stoljeća, kada je Kaganata bilo nestalo i kada je iz Panonije potisnuto stanovništvo ojačalo slovenski elemenat na čitavom bosanskohercegovačkom prostoru, i u tom okviru dovršeno slaviziranje i Jadranskog obalskog pojasa, omogućilo je ovdašnjim oblasnim gospodarima (Neretljani i Humljani) da slaviziraju i veća jadranska ostrva (Hvar, Brač, Korčulu, Mljet…). Međutim, već od sredine IX stoljeća bili su u stalnim suko-

bima sa Mlecima. Ovi su na istočnom Jadranskom obalskom pojasu otimali robove – galiote i drvo za svoju moćnu mornaricu. **Neretljani (Humljani) su gusarskim prepadima ometali mletačku plovidbu**, pa su za neometanje naplaćivali i danak.

U sjeni Vizantije i Mletaka na malom školju ispred obale razvio se **Dubrovnik**. U početku je to bila opština u sastavu vizantijske teme Dalmacije. Njega su pod imenom Raguzium (Rhagusium), u drugoj deceniji VII stoljeća osnovali izbjegli stanovnici – od Slovena i Avara – 614. razorenog Epidauruma (Cavtata). Pored Vizantije kasnije je bio pod (vrhovnom) vlašću Makedonaca, Mletaka, Mađara, Normana i Osmanskog carstva. Ratovao je i sklapao ugovore sa susjedima. Položaj mu se ustalio 1205. kada je ponovo priznao mletačku vrhovnu vlast ali bez mletačke posade u gradu. Godine 1358. priznaje nominalnu vrhovnu vlast Mađara, pa od 1526. vlast Osmanskog carstva. Iako je redovno plaćao danak, bio je stvarno **nezavisna državica** koja se zvala **opštinom**, a od XV vijeka **Republikom**.

Postepeno se ratom, ugovorima i kupovinom proširio, pored neposredne okoline, na Gruž, Župu, Konavle, Mljet, Lastovo, Pelješac. Napoleonova Francuska je 1806. okupirala Republiku Dubrovnik i dvije godine kasnije je ukinula.

5. **Provjera koncepta odbrane u praksi**

U tri vijeka (XIII, XIV i XV) Bosna je **kao vazalna zemlja ili saveznik** učestvovala u nekoliko ratova za račun Ugarske ili Vizantije. Kao **koalicioni partner** učestvovala je i u razbijanju mađarskog vazala Nikole Altomanovića 1373. kao i Kosovskoj bici 1389. godine.[49]

[49] Pored ispoljene opasnosti po svoju zemlju, Tvrtko I je za ovo bio motivisan i činjenicom da je nosio i srpsku krunu. Ako je procjena o učešću 5.000 Bosanaca u bici tačna, bile bi to dvije kraljevske banderije sa po 1.000 kopalja, odnosno po 1.000 vitezova i po 1.500 slugu, te bar 3.000 konja.

Kao samostalna država Bosna je vodila uglavnom odbrambene ratove. Bilo je i unutrašnjih sukoba među magnatima. Pod kraj perioda anarhija je dovodila i magnate i bosanske kraljeve u **tributarni odnos** i sa po dva **sizerena**.

Međusobno ugrožavanje južnoslovenskih feudalnih državica i **feudalni sukobi** u ovom periodu, posebno kad nisu bili i ideološkog karaktera, po šire stanovništvo nisu morali imati teže posljedice. Na bojištima i putevima kuda su vojske prolazile vršena je pljačka i odvođenje u roblje, ali su se sukobi u osnovi završavali nametanjem vazalnog odnosa pokorenim feudalcima.

Bosna je uz to bila ugrožena evropskim i lokalnim krstaškim ratovima. Prva iskustva sa evropskim križarima stekla je u zimu 1096./1097. godine, a svih **pet lokalnih križarskih ratova na Bosnu vodili su mađarski "apostolski kraljevi"**.

Seriju od osam krstaških pohoda od 1096. do 1270. **pokrenuo je papa Urban II** na crkvenom saboru u Klermon-Feranu (Clermont Ferrand) novembra 1095. godine. Po rascjepu hrišćanstva 1054. na dvije crkve, autokratski i centralistički uređena Katolička crkva uspjela se nametnuti i svjetovnim vlastima, pa je **papa postao senior svim vladarima**, kao njegovim vazalima, a mobilizaciju je olakšala **i glad** i epidemija 1094. i 1095. godine.[50]

Cilj pohoda evropskih križara nije bio proklamovano "oslobođenje Hristovog groba", nego ovlađivanje trgovačkim putevima i unosna trgovina začinima i svilom. Bosna tada nije bila cilj križara, ali je sa zapada na istok, od Une do Drine, preko nje prešla jedna od tri križarske armije ovog pohoda.

---

[50] Brojni demoralisani i iznemogli križari, vraćali su se i pojedinačno preko Bosne u Evropu. Izdržavali su se milostinjom i pošto nisu znali jezik, uz pruženu ruku, narod ih je upamtio po njemačkim riječima: **bitte** – molim i **danke** – hvala i prozvao **bitangama**. Neki su čak tu i ostali, o čemu u Hercegovini svjedoči prezime Bitanga.

Formalni uzrok bilo je navodno ometanje hodočašća Hristovom grobu u gradu manastira[51], Jerusalemu, koga su 1076. zauzeli Seldžuci. Stvarni uzrok bio je preuzimanje trgovačkih puteva za Indiju i Kinu, kojima se evropska feudalna elita u ekspanziji snabdijevala začinima i svilom.

Vizantija nije učestvovala u Pohodu, ali je križare pokušala iskoristiti za povrat u Aziji izgubljenih posjeda, pa ih je snabdijevala hranom, obezbjeđivala smještaj i prevoz brodovima. Mađarska je na svom prostoru likvidirala neke križarske grupe, a po prolasku križara preko Hrvatske njenu oslabljenu vojsku pobijedila na planini Gvozdu, kojom prilikom je poginuo i kralj Petar Svačić.

Najbrojnija, **srednja kolona** krenula je iz Tuluza, preko Liona i Alpa, spustila se u Lombardiju i od Venecije preko Istre u dolinu Kupe. Odavde je preko Hrvatske i Bosne (od Une do Drine) učinila polukrug do Skadarskog jezera, a onda preko Drača, Ohrida, Soluna i Jedrena stigla u Konstantinopol. Pohodom je komandovao bogati provansalski[52] feudalac i budući kralj Jerusalema, **Rajmond Tuluški** (Raymond IV de Toulouse – 1042 – 1115), a s njim se, na magarcu okićen dijamantima, kretao i **legat pape Urbana II**, Ademar Montejski.

Desna kolona iz Liona, preko Đenove i Rima stigla je u Bari, ali se na prelazu preko Jadrana u Drač u nevremenu najveći dio križara utopio. **Lijeva kolona** je iz Kelna (Köln) preko Regensburga, Dunavom i Moravsko-vardarskom dolinom stigla u Carigrad - Konstantinopol.

Zauzimanjem Antiohije 28. juna 1098. i Jerusalema 1099. krstaši su pobili svo muslimansko i jevrejsko stanovništvo, a slično su postupali i u drugim zauzetim mjestima Bliskog istoka, čak su se neprijateljski odnosili i prema domaćim hrišćanima. Jevreji su uz to nastra-

---

[51] Iako tristo godina pod vlasti islamskih država, Grad je zaista bio pun hrišćanskih manastira, a stanovništvo je bilo mješovito (muslimani, hrišćani, jevreji …), pa su 1099. – po ulasku križara – gotovo jednako svi stradali.

[52] Brojni Provansalci, koji su preživjeli Pohod i imali prethodno iskustvo otpora papinim reformama, upoznali su takođe heretičku (manihejsku) **Bosansku crkvu**. To je izgleda rezultiralo i priznavanjem primata didu Bosanske crkve, pa i studijskih putovanja svećenika Provansalske protestantske crkve u Bosnu, dvjesto godina kasnije.

dali u Francuskoj i Njemačkoj, pošto su morali platiti ucjenu ili su bili opljačkani. I iskustvo bliskog susreta bosanskog stanovništva, na maršrutom zahvaćenom pravcu, sjevernim ograncima Dinarida, bilo je bolno. Križari nisu sobom mogli nositi hranu pa su je otimali na licu mjesta, a ljude (Bošnjane kao maniheje) odvodili u ropstvo i prodavali na mediteranskim trgovima.[53]

Prvi (lokalni) **krstaški rat protiv Bosne** je, po nalogu pape Grgura IX (1227. do 1241.) vodio mađarski hercog **Koloman** i trajao je blizu četiri godine, od 1235. do 1238. Krstaši su u Bosni nanijeli velike štete. Bili su zauzeli sjevernu Bosnu i dio, istom herezom zahvaćenog Huma. Na tom prostoru pokušali su učvrstiti dominikance, ali je "**veliki ban Matija Ninoslav**" (1233. do 1250.) iz rata izašao kao pobjednik, kad se mađarska vojska morala povući radi odbrane od invazije Mongola. Ninoslav je bio toliko ojačao da je 1240. mogao preuzeti obavezu da će braniti **Republiku sv. Vlaha** (to jest Dubrovnik) i 1243. poslati pomoć Splitu protiv Trogira, lojalnog mađarskom kralju Beli IV.

U **Drugom krstaškom ratu** 1244. godine Ninoslav se morao pokoriti mađarskom kralju i katoličkoj crkvi priznati u prvom ratu dodijeljene joj posjede. Međutim, 1249. godine veliki ban Ninoslav je opet u punoj vlasti.

Treći krstaški rat (1253.) poveo je Bela IV i savladao otpor u čitavoj zemlji. Mađarska vlast je uspostavljena u sjevernoj Bosni, pa je područje slanice (slanih bunara) oko Tuzle, dodijeljeno članovima kraljevske porodice, a sjeveroistočni dio spojen sa dijelom Srbije u **Ugarsko vojvodstvo (banovinu) Mačvu**. Za bana ostatka Bosne doveden je Ninoslavov rođak **Prijezda** (1254. do 1287.). Njegov sin Stjepan I i unuk **Stjepan II** od 1299. do 1322. vladali su suženom Bosnom. Prigrabivši Donje kraje i dio Huma, **Šubići** su se za to vrijeme proglašavali "**gospodarima čitave Bosne**". O položaju Bosne u tom vremenu govori i podatak da je od 1287. do 1301. godine u Dubrovniku i na drugim jadranskim trgovima **prodato u ropstvo mnogo pripadnika** "**Crkve bosanske**".

---

[53] Fadil Ekmečić, KRIŽARI U BOSNI 1096/1097. Duriex, Zagreb/Sarajevo 2005.

Bosna se od ovog rata oporavila tek pod **velikim banom Stjepanom II Kotromanićem** (1322. do 1353.), koji je već na početku svoje vladavine politički objedinio gotovo čitav bosanskohercegovački geografski prostor, pa se njegova država prostire "**od Save do mora i od Cetine do Drine**".

Školovan u "latinskoj školi" u Dubrovniku, Stjepan II se bio dobro pripremio za vladarski poziv. Imao je dobre odnose sa stranim zemljama. Dok je u Bosni postojala hereza to nije mogao biti slučaj i sa papom. Da bi te odnose popravio prešao je na katoličku vjeru i od pape zatražio misionare vične "narodnom jeziku". Bosanska vikarija (osnovana 1340.) koju su sa sjedištem u Srebrenici uspostavili **franjevci**, u odnosu na dominikance, imala je uspjeha.[54]

Prvi su navodno došli 1291. godine. Njihova prednost bila je u činjenici da su poticali sa Jadranskog primorja i vladali bosanskim jezikom. Jačanje Bosne nije odgovaralo ni mađarskom dvoru. Dok je Stjepanov nasljednik Tvrtko I još bio maloljetan Ludovik I krenuo je na Bosnu u **Četvrti** krstaški rat 1363. godine. Moderna, dobro opremljena Bosanska vojska kod **Sokola** (blizu Jajca) porazila je Ludovika, a kod **Srebrenika** i njegovog palatina Nikolu Kontu.

Peti krstaški rat pokrenuo je pretposljednji bosanski kralj Stjepan Tomaš 1451. pošto je prihvatio da "**mačem, ognjem i smrću**" iskorijeni herezu. Ovaj put je to bio **građanski rat** vjerskog karaktera. Mase (maniheja) tada su pokrštene ili su sa strojnicima pobjegle pod okrilje odmetnutog hercega **Stjepana Kosače** i njegovog zaštitnika osmanskog Sultana. Pet godina kasnije Kralj se ipak žalio da "maniheji čine dobar dio njegovog stanovništva" i da "**posjeduju veći dio Kraljevstva**", a 1460. naredio da se **preostali prognaju ili pobiju**.

Od neposrednih slovenskih susjeda Bosna je u ovom periodu ozbiljnije bila dva puta ugrožena. Prvi put sa zapada u drugoj polovini XIV stoljeća, kada su u Trećem krstaškom ratu i poslije njega bribirski veli-

---

[54] Dvije decenije kasnije imala je 35 samostana, ali samo 4 u Bosni (Sutjeska, Visoko, Lašva i Olovo). Franjevačka provincija "**Bosna Srebrena**" bila je nadležna od Trsta do Crnog mora, dakle za čitav Balkan.

kaši **Šubići** prigrabili Donje kraje i dio Huma. Pošto je u međuvremenu postao nasljedni ban Primorske Hrvatske Pavao Šubić je 1299. godine, po nekima prisilio bana sužene Bosne Stjepana I na vazalni odnos i proglasio se "gospodarom Bosne". Vlast Šubića nad Bosnom **potrajala je dvadesetak godina** i prestala je 1322. godine, poslije njihovog poraza kod **Blizne** u Poljicama. Drugi put je ugrožavanje došlo sa istoka, kada je **car Dušan**, koji nije mogao da se pomiri sa gubitkom Huma, 1350. godine pokušao da pokori Bosnu. U jesen te godine provalio je u Hum, zauzeo neke gradove u donjoj Neretvi, a jačim snagama **izbio pred Bobovac**. Morao se, međutim, **povući** zbog napada Vizantije, koja je već bila zauzela Voden i još neke nedavno osvojene gradove u Makedoniji. Oba rata bila su **osvajački**, ali su uspješnom odbranom ostali bez značajnijih posljedica.

U nadiranju Osmanskog carstva na Balkan Bosanska vojska je 1386. suzbila odred **akindžija**, koji je prodro do Neretve i **spalio Drijeva**. Dvije godine kasnije bosanski vojvoda **Vlatko Vuković** je 27. avgusta 1388. kod **Bileće** potukao jači akindžijski odred (18.000) pod komandom Rumelijskog beglerbega **Lala Šahin-paše**. Neuspjeh je doživio i treći osmanski rejd izveden deset godina kasnije. Da bi spriječio takve pljačkaške rejdove kralj Tvrtko je iduće godine vojvodu Vukovića poslao kao pomoć **knezu Lazaru Hrebeljanoviću** u **bici na Kosovu polju** 28. juna 1389. godine.[55] Međutim, u još sudbonosnijoj bici za osmansko nastupanje u Evropu - **Nikopoljska bitka** (1396.) to kraljici Jeleni Gruboj nije ni palo na pamet. Zbog anarhije u Državi, to joj ne bi ni pošlo za rukom. Tri osmanska rejda imali su pljačkaški karakter u funkciji priprema za kasnije **osvajačke ratove**, a bosansko učešće u Kosovskoj bici **odbrambeni karakter**.

[55] Odred Bosanske vojske brojao je 5.000, a nadvojvoda Vlatko Vuković, u Kosovskoj bici komandovao je i čitavim lijevim krilom Lazareve vojske. Pobjeda lijevog krila ipak nije riješila Bitku, ali su prve vijesti o tome euforično uzbudile Evropu.

6. **Gradovi i utvrđenja srednjevjekovne Bosne**

U srednjem vijeku gradovi su imali posebnu i veoma značajnu ulogu u **uređenju ratišta**. Do usavršavanja vatrenog oružja (prva decenija XV stoljeća) odolijevali su svim dotadanjim napadnim sredstvima i omogućavali **efikasnu odbranu od nadmoćnijeg neprijatelja**. Pretežno planinski karakter bosanskohercegovačkog prostora, uz to, uslovljavao je **kanalisanost prolaznosti na predjele niže nadmorske visine**, rječne doline, kotline, kraška polja i planinske prevoje. To je opet omogućavalo da se, na pogodnim mjestima, ti pravci zatvore utvrđenjima ili utvrđenim gradovima, koji istovremeno osiguravaju kontrolu saobraćaja a sopstvenim snagama mogu poslužiti i kao oslonac za aktivna djelovanja. Između ostalog, to je razlog što u historiji srednjevjekovne bosanske države **ima malo velikih uređenih bitaka**. Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine registrovana su **134 takva grada**,[56] dok ih je na ukupnom bosanskohercegovačkom geografskom prostoru moglo biti blizu dvije stotine. Do danas su samo neki očuvani, i uz razvaline ostalih, uglavnom služe kao spomenici bosanske kulture i posebno vojne arhitekture.

U dva i po vijeka uspona i ekspanzije Osmanskog carstva mnogi bosanski gradovi i utvrđeni plemićki zamkovi, posebno oni u dubljoj unutrašnjosti, bili su zanemareni i napušteni, ali su ih porazi u Bečkom ratu (1682. do 1699.) aktuelizirali. Uprkos daljnjem usavršavanju vatrenih oruđa gradovi i novi odbrambeni fortifikacijski objekti (čardaci, palanke, odžaci, šarampovi ...)[57] **u vezi sa izgradnjom sistema kapetanija ostali su kičma odbrambenog sistema zemlje**.

Preteče srednjevjekovnoj fortifikaciji u Bosni i na bosanskohercegovačkom geografskom prostoru predstavljale su **ilirske gradine**,[58] a

---

[56] Imenični pregled vidi u Peter Tomac i drugi, GRAD Vojna enciklopedija, II izadnje, sveska 3, strana 252. do 273.

[57] H. Kreševljaković je nabrojao 146 kula i 115 drugih objekata koji su služili u stambeno-odbrambene svrhe.

[58] Daorson (na Ošaniću kod Stoca) sa kiklopskim kamenim blokovima i površinom od oko 35.000 m^2 je najveći i najočuvaniji.

onda i rimske ceste i **kastrumi**,[59] te **utvrđenja**, **kasteli** i **kule** za odbranu klanaca i mostova na njihovim putevima iz Justinijanovog perioda, ali među njima nema kontinuiteta postojanja.

Srednjevjekovni bosanski gradovi razvili su se iz plemićkih zamkova, čiji počeci su sjedišta plemenskih starješina i župana iz vremena Avarskog kaganata, građenih od drveta po uzoru na avarske ringove. U svakoj župi razvio se bar po jedan takav grad, u koje se u slučaju opasnosti moglo skloniti okolno stanovništvo, na primjer Samobor u župi Prača, Počitelj u župi Dubrava.

Na bosanskohercegovačkom geografskom prostoru razlikujemo **župske**, **krajiške** i **vojne gradove**. Prvi su uglavnom prekrivali unutrašnjost zemlje ili oblasti. Drugi, krajiški su građeni u pograničnom pojasu i spadali su u nadležnost vladara. Takvi su na primjer: Dobor, Doboj, Zvornik. Vojni gradovi, u kojima je bila samo vojna posada i nisu imali podgrađa uglavnom su služila za zaštitu klanaca i mostova na putevima.

Gradovi su predstavljali tvrđave ili sistem tvrđava i kula (sa citadelom) podignute na nepristupačnim grebenima, ali i u ravnici (rjeđe i uglavnom pored rijeka). Zaštićivali su vladarevu ili vlastelinovu rezidenciju, trgovište, podgrađe, manastir ili crkvu, trg, rudnik, put. Gradski bedemi su često opasavali i varoš, odnosno podgrađe, i za razliku od onih na grebenima imali su pravilan geometrijski oblik i opkop ispunjen vodom.

Gradovi, kao i oklopljeni vitezovi predstavljali su, kao i u ostaloj Evropi, integralni dio feudalne organizacije i njenu infrastrukturu. Bili su sredstvo kojim se zemlja držala i propadala, osvajala ili gubila. Stanovništvo koje ne bi moglo stati u utvrđene gradove sklanjalo se sa stokom u zbjegove šumovitih planinskih oblasti.

Gradovi su bili sjedišta upravne i vojne vlasti. Župskim gradom je načelno upravljao župan, zapovjednik grada se zvao **kastelan**, a najvažnijim banskim, odnosno kraljevskim gradovima (**Visoki**, **Bobovac**, **Vranduk**, **Jajce**, ...) zapovjedali su knezovi, vojvode. Posade su obično bile malobrojne i veličina im je zavisila od značaja. Tek pod kraj srednje-

[59] Mogorjelo, kod Čapljine, na primjer.

vjekovne bosanske države u XV vijeku gradovi su se počeli naoružavati topovima, puškama, lumbardama i samostrelima.

Obaveze izgradnje, održavanja i dogradnje gradova padale su na stanovnike župe u kojoj se grad nalazio, a u izgradnji i održavanju važnijih učestvovali su i vladari. U početku je težište odbrane grada bilo na **citadeli**, odnosno glavnoj odbrambenoj kuli, ali se u kasnijim periodima težište odbrane prenosi na gradske bedeme ojačane kulama.

O gradovima srednjevjekovne Bosne, koji su nesumnjivo imali značajnu ulogu u odbrani od pokušaja njenih susjeda da je pokore, od brojnih krstaških pohoda i u međusobnim sukobima oblasnih gospodara i kasnijim međusobnim sukobima bosanskih magnata, često podržanim stranim trupama, znamo veoma malo. Naročito malo znamo o njihovoj ulozi u odbrambenom ratu 1463. godine. Većina historičara se slaže da osnovni razlog poraza leži u brojnoj nadmoćnosti osmanske vojske Mehmeda Osvajača, a naročito u brojnoj i tehničkoj usavršenosti osmanskih topova tog doba. Bosanska vojska tog vremena ni slučajno se ne bi mogla oduprijeti osmanskoj sili na otvorenom. Nemamo opis ni jedne bitke iz tog rata, a rijetki opisi sukoba se uglavnom odnose na opsade i zauzimanja pojedinih gradova. Najviše ih se (njih 70) predalo po naređenju zarobljenog kralja.

Kralj Stjepan Tomašević je 20. juna 1459. godine predao Smederevo, kojim je kao bosanski prestolonasljednik upravljao kao **despot**. **Bosanska vojska je proizvodila i dobro bila naoružana sa svim vrstama savremenog oružja, sem balističkog**. Uzrok tome treba tražiti u nikakvom kvalitetu Tvrtkovih nasljednika, koji za više od 50 godina nisu učinili ništa ni na razvoju ni na nabavci takvog naoružanja i tek pred sam rat nabavljene su samo simbolične količine samostrela, nekoliko topova, te izvjesne količine baruta.

Kad je godine 1403. kralj Ostoja pripremio napad na Ston, njegove dvije tvrđave su raspolagale sa po pet topova i 4 samostrela. Deset godina prije pada Bosne Dubrovnik je pojačao odbranu sa 40 bombarda od 5, 10 i 20 libara, te 200 pušaka i 10 puškona, kao i velikim brojem samostrela. Godinu dana prije tog **herceg Stjepan je bio odvojen od Kralja, a sin mu Vladislav bio prišao Turcima**.

Postupak sa zarobljenim vojnicima (vitezovi, vlastela, knezovi, vjerski poglavari, komandanti) u srednjem vijeku bio je različit, najčešće nečovječan. Vrlo često je zavisio od vladara ili komandanta pobjedničke vojske. Zavisno od njihovog društvenog položaja i bogatstva najčešće su držani kao taoci, odnosno dijeljeni učesnicima boja kao roblje i potom otkupljivani, ili po okončanju rata razmjenjivani ili pušteni na slobodu što se obično regulisalo mirovnim ugovorima. Vladarima su češće odsijecane glave, nego što se za njih uzimao otkup. Postupak je ponekad zavisio i o ličnom stavu pobjednika.

Zavisno stanovništvo obično nije učestvovalo u vojnim akcijama i kao nezainteresovano nije snosilo ratne posljedice. Prisilno odvođenje stanovništva u ropstvo javljalo se i kao cilj rata, jer su opustjeli krajevi i veće oblasti otežavali snabdijevanje neprijatelja, a motiv za to je mogla biti i mogućnost prodaje robova na trgovima. U Bosni je ovo dolazilo do izražaja u krstaškim ratovima, a na primorskim trgovima bogumilski robovi su se mogli slobodno prodavati. Bila je samo zabrana prodaje hrišćana.

U prvobitnim zajednicama nije bilo ratnih zarobljenika. U borbi zarobljeni neprijatelji su ili ubijani ili primani za ravnopravne članove pobjedničkog plemena. Sa razvojem proizvodnih snaga u društvu i privatne svojine ratni zarobljenici se sve više, kao dio ratnog plijena, pretvaraju u besplatnu i bespravnu robovsku radnu snagu. Držanje robova postaje sve unosnije, pa i ratovi sve češće imaju za cilj pribavljanje robova. Ipak u robovlasničkim državama, kakvo je bilo Rimsko carstvo bilo je slučajeva da su ratni zarobljenici puštani na slobodu ili primani u vojsku. Kad proletarijat grada Rima nije mogao više zadovoljiti vojne potrebe, teret vojne obaveze je prenošen na pokorene narode. Tako je bilo i sa Ilirima koji su preko vojne obaveze i ratnih zasluga pod kraj Imperije postali i rimski carevi i imali svoje dinastije. Obrazovali su jednorodne taktičke (centurije, manipule i kohorte), a onda i operativne jedinice (legije) Rimske vojske.

Još od cara Konstantina Velikog (306.-337.) bilo je uobičajeno da **carska garda bude sastavljena od stranaca. Tako su nastali i janičari u Osmanskom carstvu**. Godine 1260. u Ugarskoj vojsci u bici kod Krojcenbruna (Kreuzenbruna) protiv češkog kralja Otokara II učestvo-

vali su kao najamnici i Bosanci. Za vrijeme Konavoskog rata (1430. do 1433.) bosanski najamnici borili su se i u vojsci Dubrovačke republike.

Domoroci su također mogli biti najamnici, ako nisu obavezni prema svom sizerenu, a bili su podesniji i jeftiniji. Poljičani i drugi oblasni gospodari išli su u najam u Dubrovačku republiku, ali su izgleda prije toga u Dubrovniku postojali i najamnici iz Neretve (Neretljani). Plaćani su 5 do 7 perpera, za svakog ubijenog i zarobljenog neprijatelja dobijali su 10 perpera. U mirno vrijeme strani vitezovi su iznajmljivani kao instruktori vlasteli na dvoru, a u ratu kao komandanti jedinica.

Dakle svi imaju najamnike i uzimali su iz bližih i daljih zemalja, pa ni Bosna nije bila izuzetak, ali ih je koristila izgleda daleko manje od drugih. Godine 1330. kao vođa najamnika kod Stjepana Kotromanića spominje se Talijan Ruđero (Ruggierro). Uzimani su na 200 ratnih dana u godini, od kraja aprila do početka novembra, slično se i hajdukovalo od Đurđevdana do Mitrovadana. Akindžija Šahin-paša je izgleda prije toga bio najamnik.

7. **Feudalna anarhija, slabljenje odbrane i kraj srednjovjekovne bosanske nezavisnosti**

Za evropski feudalizam tipična **snaga i privilegije magnata** vremenom su postale **velika slabost Bosanske države**. U Bosni je to bilo potencirano činjenicom da **zemlja nije bila vlasništvo kralja**, nego u osnovi još **plemenska baština** mnogih sitnih i krupnijih feudalaca pa su se kraljeve darovnice (lena) utapale u te "baštine", u "plemenito". Dakle (za razliku, na primjer od Slavonije, gdje je sva zemlja bila u vlasništvu mađarskog kralja), po završetku službe ili otkazivanju poslušnosti bosanski kralj nije mogao zemlju oduzeti plemiću i dati drugom feudalcu.

Poslije Tvrtkove smrti, tokom više od sedam decenija, niko od osam kraljeva nije bio u stanju da disciplinuje bosansku vlastelu. Za to vrijeme čak se broj stvarnih moćnika sveo na nekoliko porodica: **Hrvatinići**,

Kosače, Pavlovići, Radenovići. **Kotromanići** su bili samo jedna - povremeno i manje moćna - takva porodica. Doduše, niko im kao porodici **nije osporavao pravo na bosansku kraljevsku krunu**.[60]

Zavađena bosanska vlastela na prelomu XIV i XV vijeka međusobno je ratovala, smjenjivala i zamjenjivala kraljeve i protukraljeve, odmetala se od kralja, primala od stranih vladara titule i manje ili veće teritorije, sa svojom vojskom učestvovala u njihovim unutrašnjim sukobima ili ratovima, ili prihvatale njihovu vojnu pomoć i sa njima stupali u vazalni ili tributarni odnos, čak su se i međusobno ubijali. Ti sukobi su poprimali i karakter građanskog rata, ali su i ovo najčešće bili osvajački ratovi susjednih sila, u čiju službu je bio uključen i neko od domaćih magnata, pa i protukraljeva.

Nosilac ovog destruktivnog ponašanja bio je najmoćniji magnat Hrvoje Vukčić-Hrvatinić, kome je još Tvrtko I dao titulu **velikog vojvode bosanskog**, a Anžuovinac, Vladislav Napuljski pretendent na mađarski presto, titulu hercega od Splita. On je spriječio i Tvrtkovog sina Tvrtka II da odmah preuzme krunu. Na prijestolu su se za 13 godina izredali: **Dabiša**, **Marija Gruba** i **Stjepan Ostoja**. **Tvrtko II Tvrtković** od 1404. do 1443. godine imao je od 1409. do 1420. protukralja u licu **Stjepana Ostoje** i njegovog sina **Stjepana Ostojića**.

Tu situaciju je 1404. godine pokušao da iskoristi mađarski kralj Žigmund Luksemburški i krenuo sa jakom vojskom na Bosnu, djelimično opet podstaknut od Papske kurije, i motivisan uništenjem heretika - maniheja. Do 1407. godine zauzeti su samo neki bosanski gradovi, pa je Žigmund 1408. godine opremio jaku vojsku, s njom prodro duboko u

---

[60] Kotromanići, su pod tim imenom, poznati tek od kraja XIII stoljeća. U pisanim izvorima prvih desetak banova nije spomenuto ni po imenu. Od Borića i Kulina do Ninoslava i Prijezde bosanskim banovima se ne pominje prezime, ali se i malo pažljivijijem istraživaču nameće činjenica da su oni svi u bliskom srodstvu što znači da su iz iste porodice. Na razmišljanja u ovom pravcu upućuju dvije činjenice: - u poznatim ispravama Kotromanića često se ističe da je to dinastija od **postanka** Bosne ("od vazda"), da su banovi i kraljevi Bosne uvijek birani iz jedne porodice. Čak i oni koje bi postavljao neko drugi (vizantijski car, mađarski kralj, ili sultan Osmanskog carstva) bili su iz te porodice. Za germanske narode tipična prezimena sa završetkom na "**man**", nisu uobičajena među Slovenima. Obje vladarske porodice na bosanskom geografskom prostoru (Kotromanići i Altomanovići) imaju taj završetak. Danas uglavnom u Bosni i Hercegovini ima više od dvjesta prezimena sa završetkom na "**man**", bez obzira što sva nisu istog porijekla. Međutim, ova karakteristična specifičnost još nije proučena.

unutrašnjost, i kod **Doboja** nanio strašan poraz bosanskoj vlasteli. Potom je u **Doboru pogubio i u Bosnu bacio 170 bosanskih velikaša, a onda** "**po običaju mača**" dao poubijati "**buntovnike oba pola, ljude, djecu i starce iz svih krajeva Bosne**", a gradove i varoši "**u ništa pretvoriti.**"

U nekim tvrđavama ostavljene su posade koje su činile mnoga nasilja prilikom ispada iz njih. Moćna srednjevjekovna sredozemna pomorska država, Mletačka Republika 1402. godine od Anžuovinaca je kupila pravo na Dalmaciju i od tada je neposredni susjed Bosanske kraljevine i kasnije Bosanskog ejaleta, što će imati bitan uticaj na njihovu stabilnost i posebno na ograničavanje pozicija na Jadranskom moru. Značajan dio Bosne (Usora i Soli) izdvojen je i stavljen pod neposrednu vlast Žigmunda. Protiv Bosne izvedena je još jedna akcija (1410. godine) a 1412., **bogati rudnici i grad Srebrenica** predati su srpskom despotu Stefanu Lazareviću.

Bosna se sporo oporavljala. Zločinima ozlojeđena vlastela se djelimično ujedinila oko otpora prema Žigmundu, a najmoćniji, **herceg Hrvoje** je 1414. godine za saveznika pridobio i osmanskog namjesnika Skopskog krajišta, **Ishak-bega**, koji je u ljeto te godine propušten preko bosanske teritorije izveo dubok akindžijski rejd u Ugarsku. Iduće, 1415. godine Žigmund je posljednji put duboko prodro u Bosnu, ali je u julu kod **Doboja** (u Lašvi, danas selo kod Kaknja) pretrpio težak poraz i povukao se preko Save.

Razdor bosanske vlastele, međutim, je opet nastavljen. Nastavljeni su i upadi turskih odreda, a u dijelu Bosne te snage su se i definitivno zadržale. Turski i mađarski uticaj se smjenjivao, a često su i kralj i pojedini magnati istovremeno bili u vazalnom odnosu prema obje strane sile. Tako je postepeno pripreman teren za osmansko osvajanje Bosne.

Po smrti Tvrtka II na prijesto je došao njegov nepoznati rođak Stjepan Tomaš (1443. do 1461.). Pokazao se vješt političar, i gotovo dvije decenije se održao na vlasti. U pokušajima da za borbu protiv Osmanskog carstva pridobije pomoć Rima, prešao je na kataličanstvo i **u zemlji pokrenuo otvoreni progon pripadnika manohejske Bosanske crkve**. Time su svoju pomoć uslovljavali i susjedi despot Branković i erdeljski vojvoda Janoš Hunjadi. Bosanska crkva se ipak pokazala moćna i Stjepan

Tomaš je ostao usamljen. Godine 1457. morao je isplatiti sultanu 160.000 dukata, a i umro je u strahu od Crkve bosanske. Njegov sin Stjepan Tomašević očajnički je nastavio da uzalud traži pomoć. Papa mu je samo poslao krunu, kojom se 1461. godine okrunio u novoj prijestonici Jajcu.

Godine 1326. emirat koji je **Osman I** ostavio svome sinu, bijaše mala državica, manja od današnjeg Istanbula. Nalazila se na azijskoj obali Mramornog mora, i iste godine prekoračila Dardanele i učvrstila se na poluostrvu Galipolju. Dobro organizovana država, na vojnofeudalnoj nenasljednoj osnovi, centralizovana pod njegovim nasljednicima (Murat I, Bajazid I, Murat II) brzo je napredovala, pa je i prijestonica prenesena u Evropu (u Jedrene - Edirne). Time su potvrđene njene ambicije da naslijedi Vizantiju, odnosno Rimsko carstvo. Terminom **Rumelija** to je izraženo i u nazivu novoosvojenih krajeva u Evropi.

Osvajanjem Carigrada 1453. godine sultan Mehmed II Osvajač je, konačno uništio Vizantiju, a savladane su i brojne državice na Balkanu pa je došao red i na Bosnu. Turskim ratnim ciljem, zapravo su bila ugrožena sva tri aktuelna državna subjekta na bosanskohercegovačkom prostoru (Bosanska kraljevina, odmetnuta Hercegova zemlja i Republika Dubrovnik).

Od 1414. godine kada je osmanski krajišnik **Ishak-beg Hranušić** pozvan u pomoć radi slamanja Žigmundove invazije na Bosnu, štiteći svoje tributare među bosanskim magnatima, osmanske trupe su stalno prisutne u Bosni. Između 1448. i 1453. godine obrazovano je "**Bosansko krajište**", koje je uglavnom obuhvatalo župu Vrhbosnu. Pad Despotovine i Smedereva 1459. jasno je označio da je Bosna na redu, pa su već 1460. Osmanlije zauzele Zvornik, Srebrenik i cijelu Usoru.

Neposredno uoči konačnog osvajanja Bosne 1463. godine, sultan je dao **Vladislavu**, sinu odmetnutog hercega Stjepana, 15.000 vojnika da ga uvede u posjed pripadajućeg dijela očevine. Vladislav je sa tom vojskom u februaru provalio u Hercegovu zemlju i Hercega porazio na rijeci **Breznici**, kod Pljevalja. Time je neutralisan jedan od moćnih bosanskih magnata. Bosanski kralj **Stjepan Tomašević** (1461. do 1463.), pošto je uvidio da mu niko (ni papa, ni Venecija, ni Mađarska) neće pomoći, zatražio je primirje, koje mu je, radi obmane, i obećano. Dub-

rovnik se najviše uzdao u svoju diplomatiju i trgovački interes bilo koga ko vlada Balkanom.

Sakupljenom vojskom Sultan je do maja 1463. stigao u Sjenicu i odatle "udario niz Drinu" (ustvari Lim), bez otpora ušao u zemlju Pavlovića i Kovačevića i otuda 19. maja izbio pred **Bobovac**. Sutradan je Sultan preuzeo opsadu Bobovca, a **Mahmud-pašu Anđelovića** uputio na zapad da goni Kralja koji je stolovao u Jajcu.

Bobovac je zapravo bio centralna, najjače utvrđena ključna tačka u lancu okolnih bosanskih utvrđenih gradova između planina Zvijezde i Vranice. Danonoćni napadi, neko vrijeme nisu davali rezultate a livenje topova bilo je još u toku. Komandant susjednog grada **Goruški**, odbio je napad turskog paše, i ovaj se bio povukao, a onda je učinjena nesmotrenost. Komandant Goruškog je slabo ocijenio otporni duh stanovništva i sam je spalio grad i napustio ga. Slično je postupio i grad **Kozao** (kod Fojnice), a možda i neki drugi.

Sudbinu Kraljevstva već u ranoj fazi rata procijenili su franjevci.[61] Jedan od vodećih gvardijana fra Anđeo Zvizdović (iz Vrhbosne) već 28. maja 1463. u Sultanovom Glavnom stanu – Milodražu u ime katoličkog svećenstva izrazio je pokornost novoj vlasti i isposlovao slobodu ispovjedanja i o tome carsku Povelju (**Ahdnamu**).[62]

---

[61] Franjevci koji su se prvi put u Bosni pojavili 1291., a 1340. u Bosni je formirana franjevačka Bosanska vikarija sa sjedištem u Đakovu (1514. godine Vikarija je podijeljena na "Tursku" ("Bosna Srebrena") i "Hrvatsku" Bosnu, a pet godina kasnije (1517) preimenovana u Franjevačku provinciju "**Bosna srebrena**".

[62] Original ahdname čuva se u Fojničkom samostanu, a prevod je objavljen više puta. On u izvodu glasi: "... ja sultan Mehmed-han, dajem na znanje svom puku i odličnicima, da su posjednici ovog carskog fermana, bosanski duhovnici, našli moju veliku milost pa zapovijedam:

Neka nitko ne smeta i ne uznemiruje spomenute ni njihove crkve. Neka mirno stanuju u mom carstvu. A oni koji su izbjegli neka budu slobodni i sigurni. Neka se povrate i neka se bez straha u zemljama moga carstva nastane u svojim manastirima.

Ni moje visoko Veličanstvo, ni moji veziri, ni moji službenici, ni moji podanici, niti itko od stanovnika moga carstva, neka ih ne vrijeđa i ne uznemiruje. Neka nitko ne napada, niti vrijeđa i ugrožava: ni njih, ni njihov život, ni njihov imetak, ni njihove crkve. Pa i to, ako bi iz tuđine doveli kojega čovjeka u moju državu, da im je dopušteno.

Budući da sam spomenutima milostivo dao ovu carsku Zapovijed, kunem se slijedećom zakletvom: ...

Pisano 28. maja (1463.) u stanu u Milodraž."

Otpor Bobovca nije spriječio Sultana da do kraja mjeseca zauzme Travnik, Vinac, Novi i Jezero, te početkom juna opsjedne **Jajce**. Paša Anđelović je Kralja stigao u **Ključu**, pošto je potukao suprotstavljenu Bosansku vojsku, zarobio ga na riječ i doveo pod opsjednuto Jajce. U nezavidnoj situaciji kralj je naredio obustavu otpora, pa i Jajca, a onda - za osam dana - i preostalih 70 tvrđava. Ipak je bio pogubljen.[63]

Ostavljena i prepuštena sama sebi Bosna je za otprilike mjesec dana podlegla najvećoj savremenoj svjetskoj sili i armiji od 150 hiljada ljudi[64] dobro opremljenih i jedinstveno vođenih disciplinovanih vojnika sa najstrašnijom artiljerijom na svijetu. Neosnovane su priče da je Bosna "šaptom pala", odnosno da se raspala "kao crvotočna zgrada", niti da su je izdali "patareni" jer se ni jedan od njih nije bio pridružio Turcima. Jedini od magnata na turskoj strani je bio **Vladislav**, koji je bio u sukobu sa ocem Herceg Stjepanom i imao druge motive. "**Pred očima svijeta izgorjelo je jedno ugledno kraljevstvo**", već sredinom juna 1463. godine ocijenili su oni koji su ga ostavili na cjedilu.[65]

Ne raspolažemo upotrebljivim podacima o jačini, sastavu i strukturi Bosanske vojske, kako bi mogli uporediti odnos snaga i izglede na ishod sukoba. Pod uslovom da je bila čitava, Bosna je 1463. godine, pri maksimalnom mobilizacijskom naporu od 10%, mogla raspolagati sa tridesetak hiljada konjanika i pješaka, uključujući i posade **117 utvrđenih gradova**. Neutralizovana Hercegova zemlja, Bosansko krajište i prethodno zauzeti Zvornik i Srebrenica morali su tada činiti bar četvrtinu ili čak trećinu Kraljevstva i populacije pa time i ukupnog kontigenta vojske. Kralj je, prema tome, mogao raspolagati sa dvadesetak hiljada konjanika i pješaka.

Napadač je tada bio bar osam do deset puta brojniji.[66] U takvim uslovima nije bilo uslova za frontalne sudare jačih formacija na bojnom

---

63 Marko Šunić, KRAJ SREDNJEVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE, u zborniku BOSNA I HERCEGOVINA OD NAJSTARIJIH VREMENA DO DANAS, BKC, Sarajevo 1998., str. 83-95.

64 Cifra je svakako pretjerana iako se pominje i cifra od 200.000. Isto, str. 63.

65 Tako je 14. juna 1463. godine Venecija javila Firenci.

66 U to vrijeme sultan je raspolagao sa ukupno 1.000 topdžija, a samo neki bosanski gradovi sa po jednim ili dva do tri manja topa.

polju. Nada Bosanske vojske svodila se na izdržljivost tvrdih gradova u koje su se pojedini odredi pred naletima Osmanlija zatvarali. U takvim uslovima nije mogla doći do izražaja ni janičarska taktika pozicione odbrane, a ni slaba pokretljivost bosanskih vitezova u teškim oklopima. Osmanska artiljerija takođe nije došla do izražaja. Rat je suviše kratko trajao da bi se izlili baljemez topovi za rušenje opsjednutih gradova. Najveći broj, 77 gradova predao se po naređenju Kralja, kada je bio doveden pod opsjednuto Jajce.

Ovog puta, za odbranu se bio pripremio i Dubrovnik. Ispred zidina Grada, između ostalog, je posjekao šume i voće, nabavio nešto artiljerijskog oruđa i samostrela, porušio kuće u pretpolju i dopunio zaklone na zidinama, ali je **povećanjem harača** problem riješila njegova diplomatija.

8. **Multikonfesionalna specifičnost Bosne i njena odbrana**

Multikonfesionalost je imanentna konstanta Bosne, odnosno Bosne i Hercegovine. Na nju su se nadovezivale i druge specifičnosti kako internih odnosa tako i odnosa sa susjedima, uključujući i brojne **krstaške** i **osvajačke** ratove pokrenutih upravo radi te multikonfesionalnosti i drugih – iz toga proizilazećih - specifičnosti. Sama, pak nikada nije pokretala niti bila nosilac takvih ratova.[67]

Njeno postojanje, uprkos svemu, nije upitno ni danas, ali historijski izvori ne omogućavaju nam da utvrdimo, kada je nastala ta složena konstelacija, koja je podrazumijevala **višestruku toleranciju** i takve međuljudske i međudržavne odnose. Sigurno je da ona duboko seže u ilirski period. Evidentna je i u kosmopolitskom Rimskom carstvu, uprkos postojanja njegove državne vjere, a potom i u Avarskom kaganatu. Dakle, bila je **nepobitno prisutna na prostoru i u vrijeme nastajanja srednje-**

[67] Izuzetak je možda, sa knezom Lazarom 1373. dogovorena podjela države župana Nikole Altomanovića, mađarskog vazala, koji je neposredno prije toga zauzeo gornje Podrinje, a onda i Travuniju sa Konavlima i Dračevicom.

vjekovne bosanske države, bez obzira na, i tada aktuelne akcije, masovnog pokrštavanja čitavih naroda, kako vizantijskih careva tako i franačkih kraljeva (VIII i IX vijek), te međusobna potiskivanja u borbi za primat dva preostala patrijarhata hrišćanstva (katolički u Rimu i Vaseljenski u Konstantinopolu), od kojih su 1054. godine konačnim raskolom – nastale dvije međusobno nezavisne velike crkve.[68]

Za razliku od Crkve bosanske, ni katolička ni pravoslavna crkva u Bosni (uključujući i Humsku zemlju) nikada nisu bile samostalne. Bile su uvijek u sastavu susjednih nadbiskupija, odnosno mitropolija. Na prostor Bosne kršćanstvo je ponovo došlo iz Makedonije, od tamošnjih propovjednika, prije svega vizantijskih misionara Ćirila i Metodija sredinom druge polovine IX stoljeća, kada su iz Moravske stigli u Panoniju, odnosno vjerovatnije iz susjedne Dalmacije, gdje je Katolička crkva već imala izgrađenu mrežu institucija, na čelu sa Salonitanskom nadbiskupijom.

Arheološki nalazi iz trećeg i četvrtog stoljeća svjedoče o tragovima prvobitnog kršćanstva, a pisani i o prisustvu Zeničkog (Bistue Nova) biskupa Andrije na crkvenim saborima u Solinu (Salona) održanim 530. i 533. godine. Invazija Avarskoslovenskog saveza i njihovo doseljavanje na Balkan i u Panoniju, te dvostoljetna (602. do 802.) egzistencija Avarskog kaganata uslovili su da je veći dio bosanskog geografskog prostora bio van domašaja vlasti Vizantije a onda i Franačke države pa nije isključeno da su se na ovom prostoru zadržali neki (možda i značajniji) ostaci kršćanstva, i to, onog **prvobitnog** (kada je ona bila religija siromašnih, potlačenih i robova). To ne bi čudilo, kad znamo da se bosanskohercegovački geografski prostor praktično čitavo to vrijeme (ne samo do raskola 1054. godine) nalazio na **periferiji** rivalstva za primat i sukobljavanja ne samo Zapadnog i Istočnog rimskog carstva nego i dva paralelna hrišćanska patrijarhata - **Rima** i **Bizanta**. Jednostavno

---

[68] Pojava nove monoteističke religije u prvim decenijama VII stoljeća (oko 622. godine nove ere) bazirane na značajnim moralno-pravnim elementima i kontinuitetu božijih objava (i poslanika) razriješila je bitne suprotnosti i mudra ekonomska politika "**zlatnog doba islama**" ne samo arabijskog poluostrva nego i klasnim i etničkim suprotnostima poljuljanog Vizantijskog i Persijskog carstva, što je osiguralo masovno primanje islama, i rezultiralo nestankom Aleksandrijskog, Jerusalemskog i Nikejskog patrijarhata.

ne vidimo drugih razloga zašto bi se upravo na ovom prostoru održao tako dubok kontinuitet sličnih idejnih i dogmatskih stavova između prvobitnog hrišćanstva, manihejstva (bogumilstva) i Islama, vrlo često prisutnih u kasnijim razmatranjima tog pitanja.[69]

Bosna se već u procesu nastajanja, pod kraj X stoljeća, suočila sa najdestruktivnijom pojavom **prozelitizma** – krstaškim (križarskim) ratovima. Bio je to Prvi krstaški rat započet 1096. godine, koga je predhodne godine, na crkvenom saboru u Klermon - Feranu (Clermont - Ferrand), pokrenuo papa Urban II, tobože radi ometanja hodočašća Hristovom grobu.[70]

Serija od osam evropskih krstaških ratova vođenih "**za oslobođenje Hristovog groba**" u razdoblju od 174 godine, praktično je nastavljena da kažemo **lokalnim** krstaškim ratovima unutar Evrope, vođenim kako za gušenje heretičkih pokreta, tako i za širenje katoličanstva na istok i zapad Evrope (Pruska je pokorena 1283; Litva 1387; a Španija 1492. godine). Među brojnim lokalnim ratovima za slamanje heretičkih pokreta pet ih je vođeno protiv Bosne. Vođeni su u razdoblju od 224 godine. U nekima su krstaši uspijevali da zemlju i pokore, ali nisu mogli da tu "herezu" istrijebe.

Ciljevi krstaških ratova protiv Bosne bili su dvostruki. Prije svega radilo se o pokušaju Katoličke crkve da istrijebi Crkvu bosansku i u Državi nametne svoju hijerarhiju. S druge strane mađarski kraljevi težili su da unište bosansku državu i zaokruže zemlje Krune sv. Stefana. Već 1102. godine bili su pokorili i prisajedinili Hrvatsku, a 1358. godine osigurali i vrhovnu vlast nad Dubrovnikom.

Koristeći multikonfesionalnost Bosne u periodima mira Katolička crkva je u Bosnu uporno slala misionare različitih profila. Najčešće su to bili redovnici. Među njima su se posebno isticali **prosjački redovi** – dominikanci i franjevci, koji su u određenom periodu izborili i pravo **inkvizicije**. Dvadesetih godina XIV stoljeća radi rješavanja njihovog

---

[69] Salih Jaliman, HISTORIJA BOSANSKIH BOGUMILA, IPP Hamidović, Tuzla 1999. i više drugih njegovih i drugih radova na temu Bogumila.

[70] Stvarni razlog ovladavanja unosnom trgovinom i trgovačkim putevima na Levantu, odnosno bliskom istoku.

međusobnog spora o prvenstvu na to pravo u Bosnu je dolazio fra Fabijan, inkvizitor Slavonije. Bosanski banovi i većina kraljeva su ipak nalazili načina da inkviziciju ometu, pa je bogumilstvo, odnosno manihejstvo, u Bosni stoljećima bilo dominantno i imalo ingerencije državne vjere. Bilo je autentično i autohtono, bilo je biće i simbol slobodne države, i to ostalo do pod sam kraj njene nezavisnosti. Ugled bogumilstva, odnosno Crkve bosanske potvrđuju i vijesti o vezama bogumila sa drugim evropskim "heretičkim" pokretima, kao i pominjanje da su mnogi išli u Bosnu da nauče **načela "vire dobrih Bošnjana**", kao i da je Bosna smatrana "sigurnim mjestom" i za heretike zapada i za heretike istoka.

Prvi muslimani na prostoru Bosne neosporno su se javili znatno prije 1463. godine, odnosno njenog pada pod vlast Osmanskog carstva. Najstariji pomeni se odnose na trgovce soli u današnjoj Tuzli (Handžić), najkasnije u IX ili X stoljeću, dakle u vrijeme stvaranja bosanske države, zatim na seldžučka plemena u Mađarskoj,[71] Ismaelite i Kaleše na prelomu X i XI (1025.) i kraj XII stoljeća (1196.) za koje se zna da su bili muslimani.[72]

Značajnije primanje islama bogumilskih plemića (Ahmed-beg Hercegović, Ishak-beg Kraljević-Kotromanić, Mahmud-paša Anđelović, Skender-beg Mihajlović, Mahmut-paša Janković i drugi) zabilježeno je u vrijeme ankidžijskih rejdova u Bosnu, te bitke na Kosovu polju 1389. godine i ispomoći Skopskog krajišta u odbrani Bosne protiv mađarskog kralja Sigismunda (1407. i 1415. godine).

Poznate cifre Safet-bega Bašagića da je "**prilikom osvajanja bosanskog grada Jajca 36.000 bogumila prihvatilo islam**" i zapisu Poljaka Jana Dlugoša da je sam Fatih izjavio "da je istom prilikom odveo u ropstvo 100.000 osoba oba pola od kojih je trideset hiljada snažnih mladića uvrstio u janičare", malo su vjerovatne. Zakon o janičarima onih 36.000 opisuje kao "sva raja i beraja" – podanici koji plaćaju porez i oni koji su od toga oslobođeni i dodaje da su tom prilikom zatražili da se mladići

---

[71] Neka od njih došli su kao muslimani u Panoniju zajedno sa Mađarima kad su ovi potisnuti od Bugara i Pečenega 896. prešli preko Karpata.

[72] Salih Jaliman, HISTORIJA BOSANSKIH BOGUMILA, IPP Hamidović, Tuzla 1999.

iz ove zemlje "bili obrezani ili neobrezani" devširmom kupe u "adžami oglan", te da im je tome udovoljeno.[73]

Navedene cifre u izvorima su svakako pretjerane. Teško je bilo u datim uslovima prikupiti u Jajcu 36.000 bogumila, makar da se uračunaju i kriptobogumili, ali je moguće da se radilo o hiljadama - makar samo nekolike. S obzirom da je sultanu pripadala petina zarobljenika i da je imao pravo da izabere mlađe i korpulentnije, nije moguće da ih je bilo 30.000 kako navodi Dlugoš, jer bi to značilo da je zarobljeno 150.000 vojnika Bosanske vojske, a ni ukupno brojno stanje te vojske nije bilo toliko. To isto se odnosi i na broj ukupnog roblja od 100.000 ali je teško dati bilo kakvu drugu procjenu.

Višestoljetni pokušaji Papske kurije te Mađarske kraljevine i Mletačke republike da se milom ili silom katoličanstvo nametne jednoj državi nisu mogli ostati bez rezultata, naročito ne progoni dva posljednja kralja, kada je samo Hercegu Stjepanu "prebjeglo 40.000 bogumila", pa možemo reći da je 1463. zajedno sa Kraljem, moglo biti veća polovina katolika, iako su znatan broj bili kriptobogumili.

Dodamo li tome da je u Bosni pod kraj njene nezavisnosti, bio i značajan broj pravoslavaca (od 1377., donje Polimlje, sliv Čehotine i Pive, donje Potarje, Nikšić i Prijepolje).

Na prostorima Bosne hrišćanstvo se u procesu širenja najvjerovatnije javilo u drugom stoljeću. Tada je, naravno, kao vjera potlačenih, siromašnih i robova, bilo nelegalno i progonjeno od Rimske imperije. Arheološki nalazi i pisani izvori potvrđuju prisustvo njegovih bogomolja iz III i IV vijeka, koje je najefikasnije gušio Dioklecijan (284. do 305.) te 303. i 304. ustanovio mjere protiv hrišćana i sistem vlasti dva cara, da bi samo deset godina kasnije (313.) njegov nasljednik Konstantin Veliki (Flavius Valerius Constantinus Magnus – 306. do 397) donio **Edikt o slobodi ispovijedanja hrišćanstva**. Potom je prenio prestonicu u Bizant i hrišćanstvo učinio državnom vjerom Rima. Carstvo je podijelio na četiri prefekture, od kojih je jedna bila **Ilirik**. Početkom trećeg vijeka zabranio je ubijanje robova i 211. sve stanovnike Imperije proglasio

[73] Isto.

građanima Rima. Godine 395. Carstvo je definitivno podijeljeno na istočno i zapadno, a hrićanstvo postalo zvanična državna religija.

Uvođenjem grčkog službenog i crkvenog jezika (634.-641.) u Vizantiji započeo je i zaoštrio se sukob dva patrijarhata. **Godine 867. dogodila se prva šizma, a 1054. definitivni raskol** između njih, da bi 1095. na saboru u Klermon-Feranu bila **pokrenuta serija krstaških ratova**.

U Četvrtom krstaškom ratu 1204. krstaši su osvojili Carigrad i formirali četiri svoje države **Latinsko carstvo**, **Nikejsko carstvo, Trapezuntsko carstvo** i **Epirska despotovina**. Potisnuti u Nikeju vizantijski car i vaseljanski patrijarh su 1219. Savu Nemanjića postavili za arhiepiskopa Autokefalne srpske crkve (Žiča). U toku pripreme za Dušanovo krunisanje za cara 1345. Srpska arhiepiskopija je podignuta na stepen Patrijaršije. Godine 1261. Vizantija je srušila Latinsko carstvo i carsku stolicu vratilo u Carigrad, da bi 1453. godine Osmansko carstvo zauzelo Carigrad i time uništilo Vizantiju, ali je vaseljenski patrijarh ostao da stoluje u Carigradu zajedno sa sultanom.

III/1 **ZAČETAK BOSANSKE DRŽAVE**
(po P. Anđeliću)

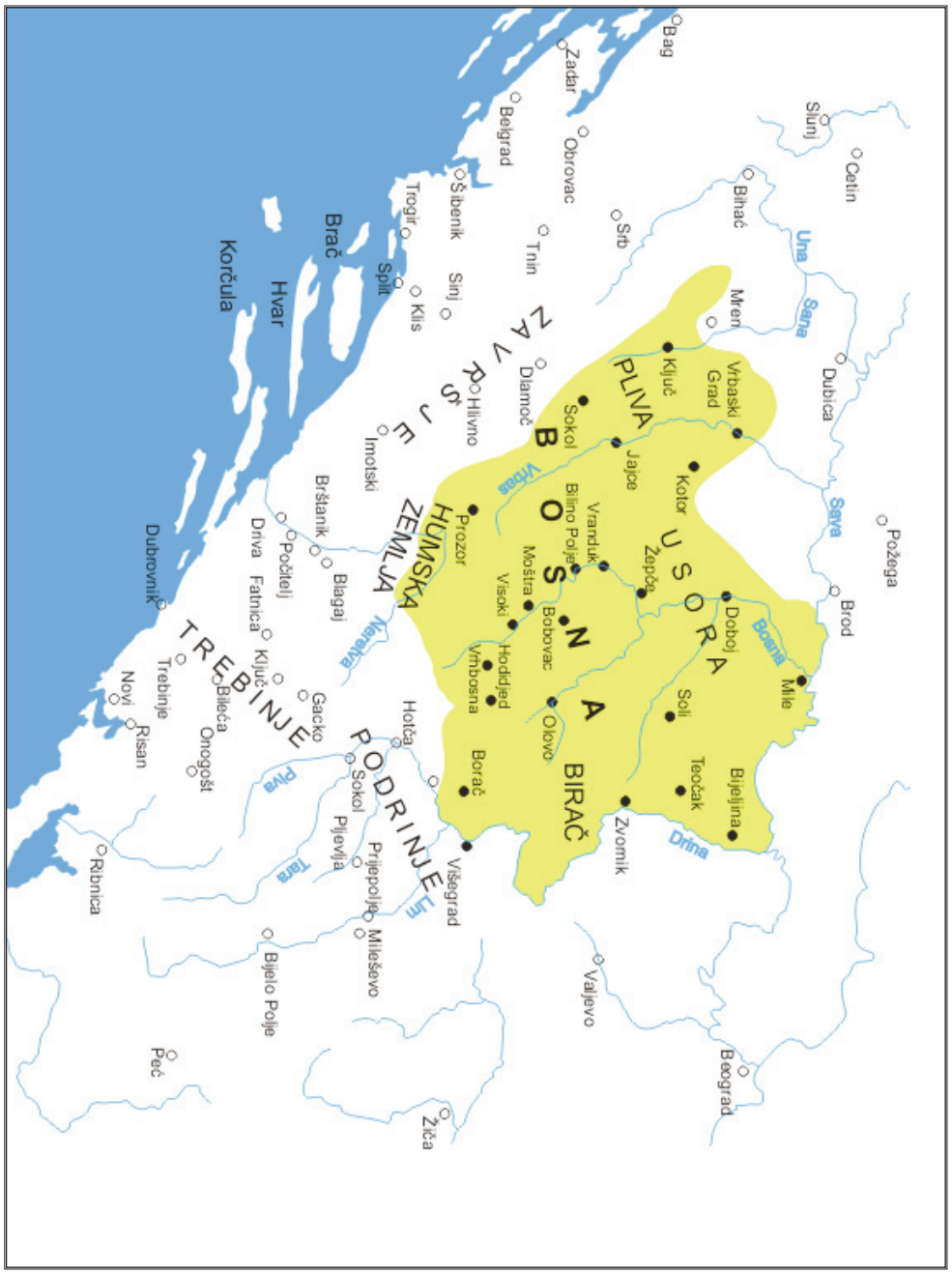

III/2 **BOSNA U DOBA KULINA BANA**
(1180. – 1204.)

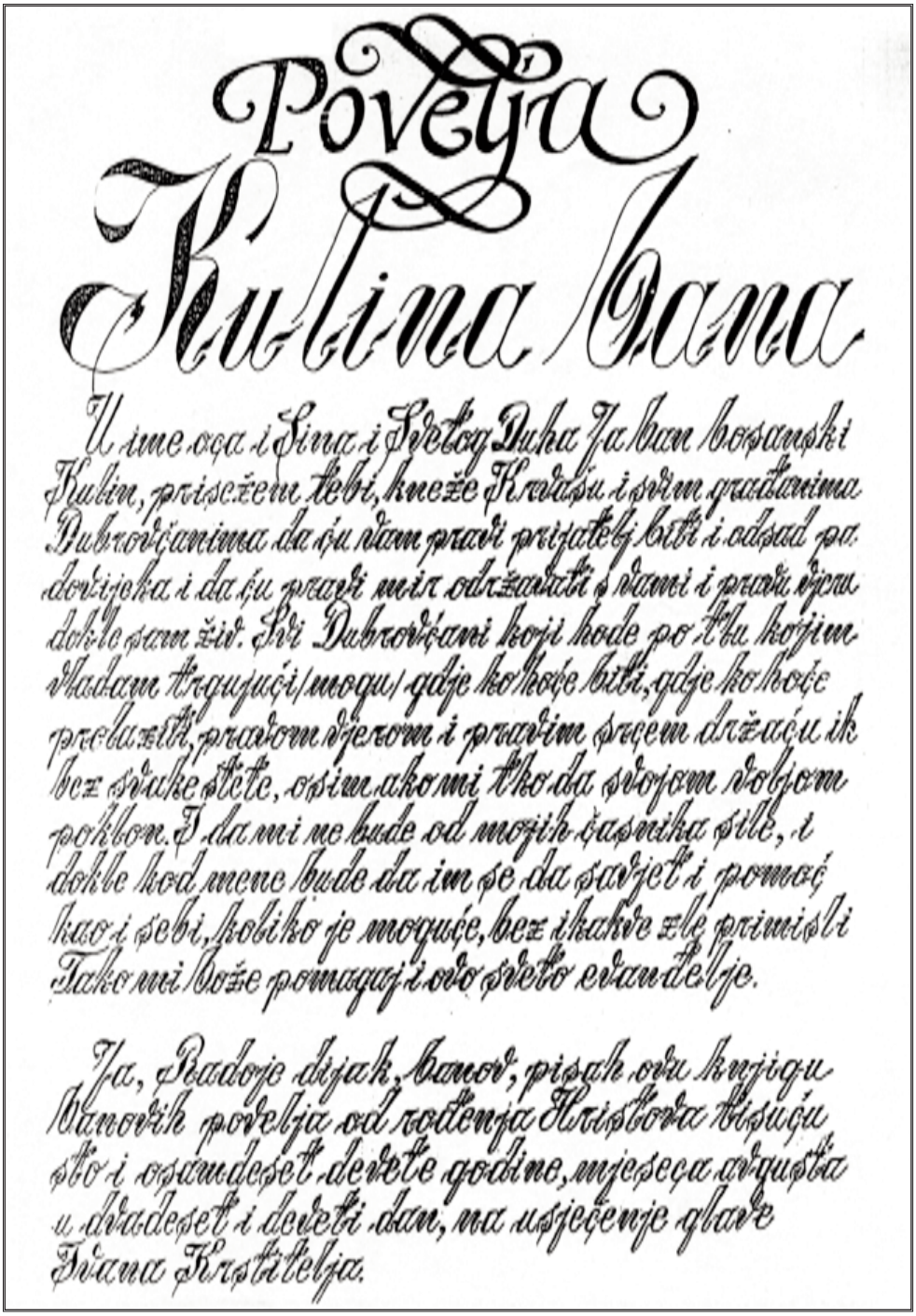

III/3 **POVELJA KULINA BANA, izdata 29. avgusta 1189.**
(kaligrafija Šukrija Gavranović)

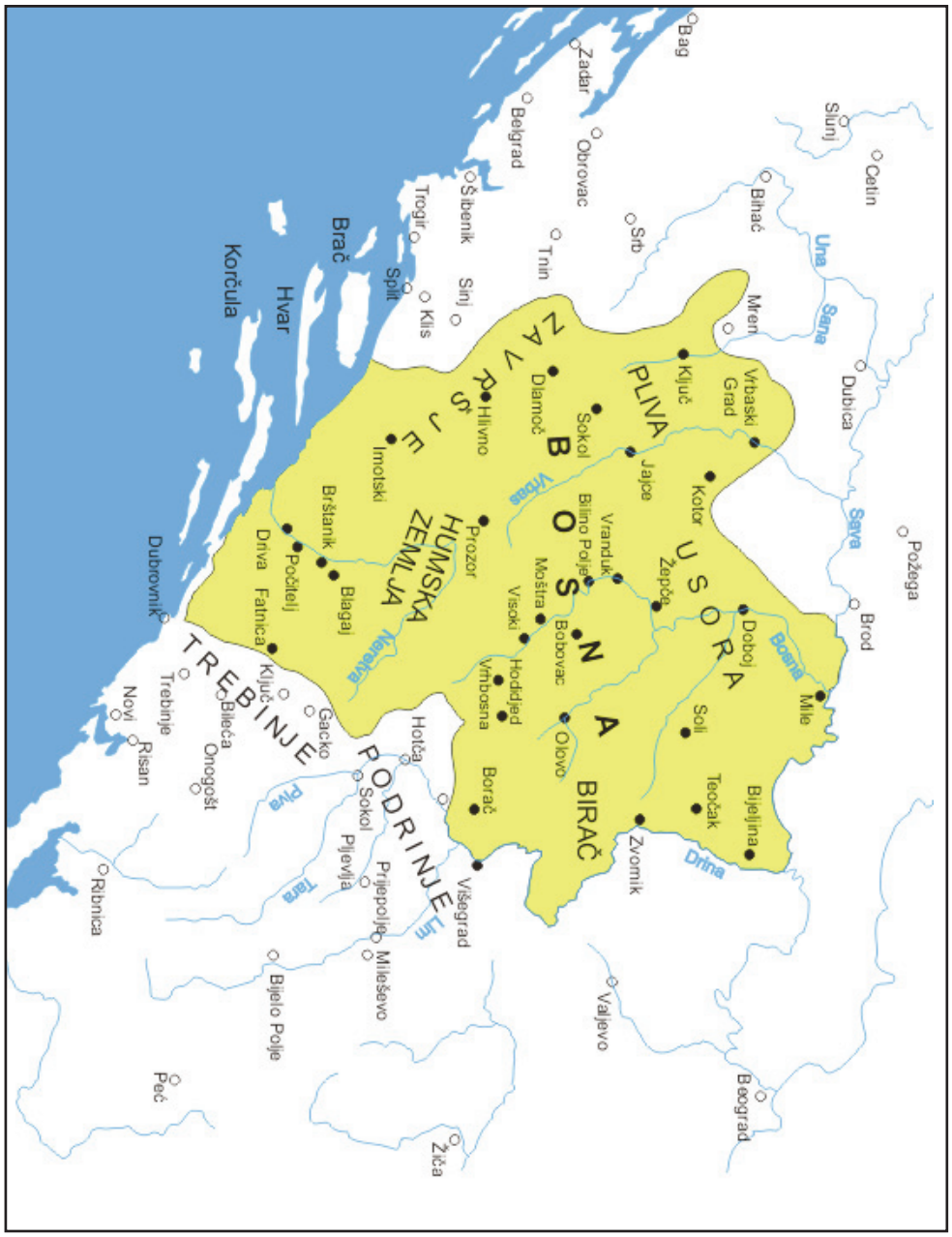

III/4 **BOSNA U DOBA BANA STJEPANA II KOTROMANIĆA**
(1322. – 1353.)

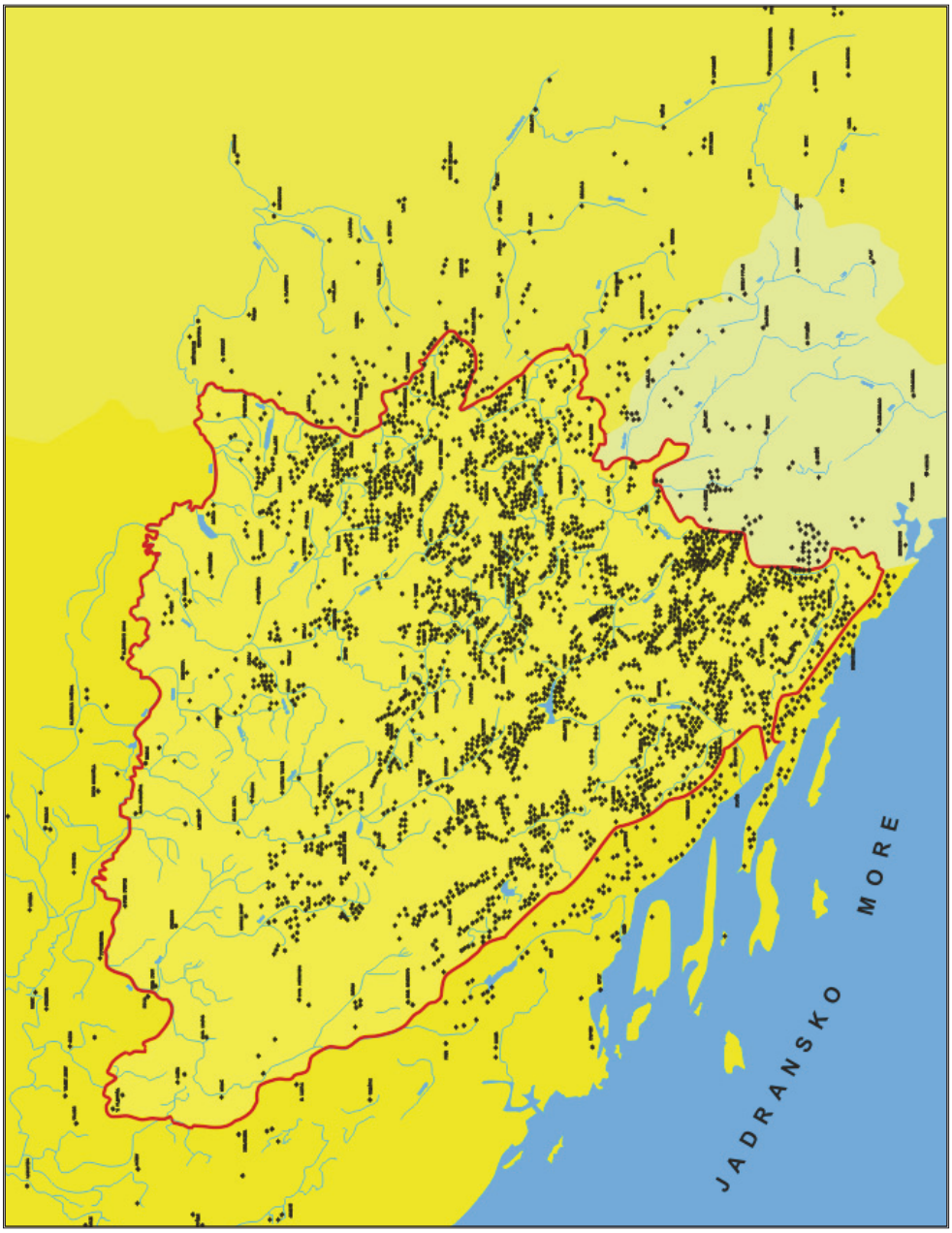

III/5 **NEKROPOLE STEĆAKA NA BOSANSKOHERCEGOVAČKOM GEOGRAFSKOM PROSTORU**(po Š. Bešlagiću)

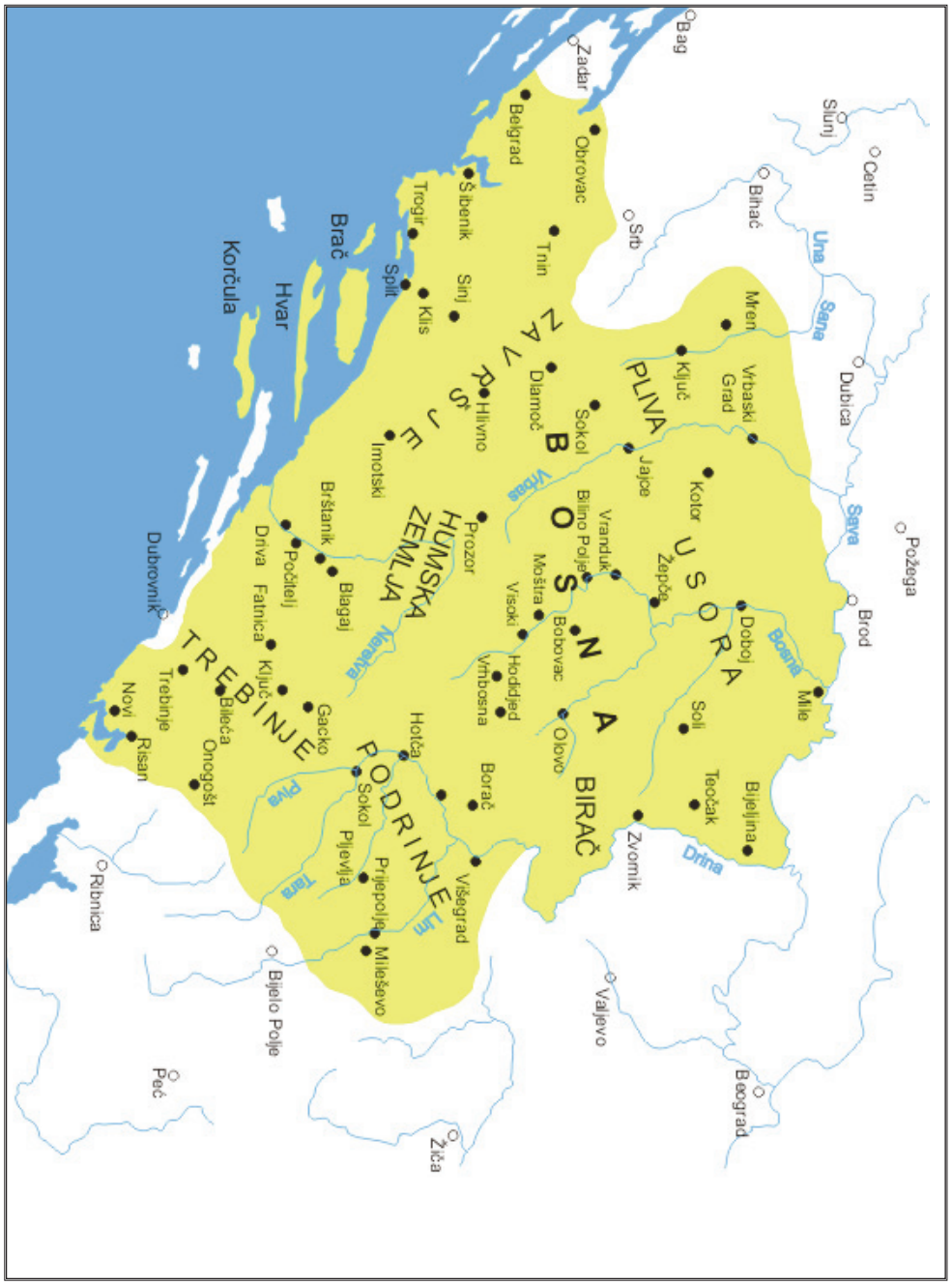

III/6 **BOSNA U DOBA KRALJA TVRTKA I KOTROMANIĆA**
(1353. – 1391.)

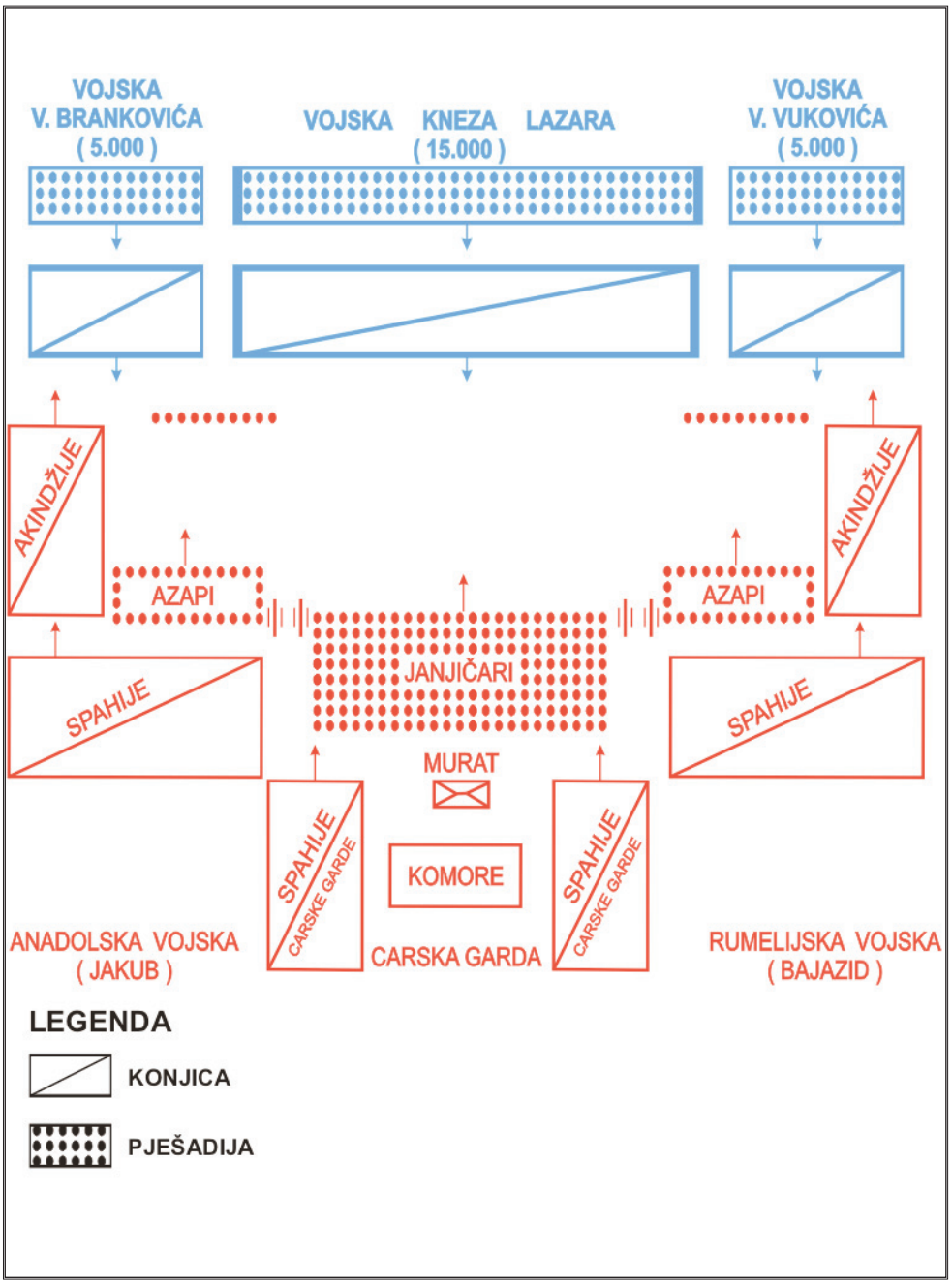

III/7 **NAČELNI BORBENI POREDAK OSMANSKE VOJSKE**
(Kosovska bitka, 28.06.1389.)

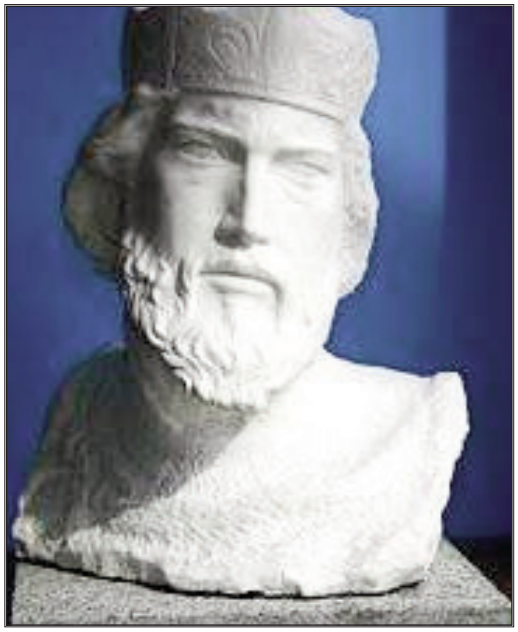

III/8 **TVRTKO PRVI KOTROMANIĆ**

III/9 **KRALJEVSKA STOLICA - BOBOVAC**

III/10 **BOSANSKA DINASTIJA KOTROMANIĆA**
(Po E. Imamoviću)

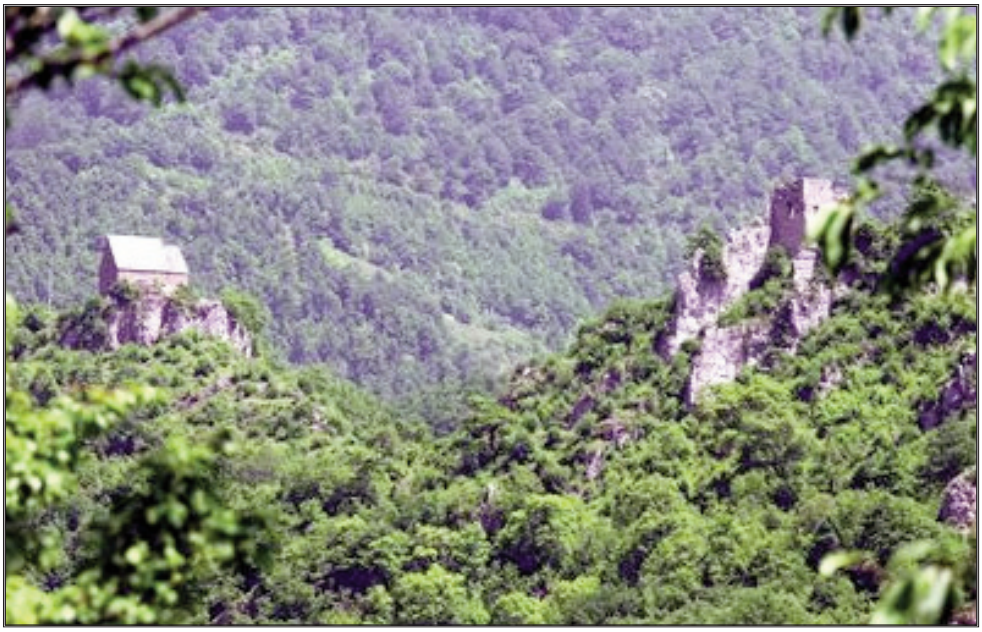

III/11 **STOLNI GRAD BOBOVAC**

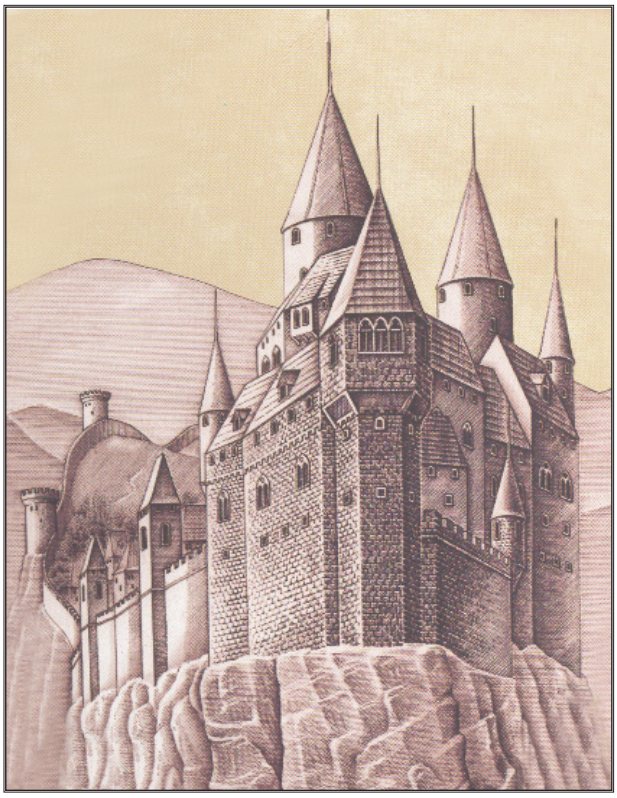

III/12 **BOBOVAC**
(Rekonstrukcija po
P. Anđeliću)

ČETVRTI DIO

BOSNA U SASTAVU OSMANSKOG CARSTVA (1463. DO 1878.)

A. **NASTANAK I USPON OSMANSKOG CARSTVA**

B. **SAMOODBRANA BOSANSKOG EJALETA - KONCEPT I PRAKSA U XVIII STOLJEĆU**

C. **ODBRANA STARIH PRAVICA I BORBA ZA OSAMOSTALJENJE BOSNE**

IV / A

NASTANAK I USPON OSMANSKOG CARSTVA

1. **Državna organizacija, uređenje i uprava**
2. **Uspon carstva i organizacija ejaleta Bosne**
3. **Počeci krize i pokušaji njenog prevladavanja**
4. **Iskustva velikih ratova XVII stoljeća**
5. **Osmanska vojska (organizacija i upotreba)**

1. **Državna organizacija, uređenje i uprava**

Uživaoci timara (vojnici – konjanici, spahije u Osmanskom carstvu) imali su samo pravo ubiranja dohotka, odnosno rente sa dodijeljenog im timara. Uživaoci zijameta imali su, uz to, svu političku (upravnu i policijsku) vlast nad stanovnicima njegovog zijameta. Bili su to niži komandanti spahijske konjice i često nosili titulu bega.

Godine 1516. kanunnamom je u Bosni zabranjeno dodjeljivanje timara strancima. Povremeno uzimanje zarobljenika za popunu vojske u vrijeme Murata I postalo je zakon, pa je svaki peti zarobljeni vojnik obrazovan u adžami odžaku i njima popunjavana **nova vojska janičari**, plaćena pješadija.

U vojni sistem Osmanske države uvršteni su i balkanski stočarski rod vojske **vojnuci** a onda i **martolozi**, koji su zadugo bili dva osnovna kršćanska roda Osmanske vojske u Rumeliji. Istovremeno su u Maloj aziji ukinuti bejluci i time nasljedno feudalno pravo.

Carstvo je za Bajazida (1389-1402) postalo svjetska sila, **a spahijska konjica osnova osmanske vojne moći**. Evropski vazali su davali pomoćne vojske. Za njegove vlade uveden je i drugi ejalet odnosno beglerbegluk Anadolija. Poslije bitke kod Angore (1402) nastao je rat među sultanovim sinovima, a onda i seljački ustanak pod šejh Bedrudinom. Nedim Filipović je o tome napisao temeljitu studiju (PRINC MUSA I ŠEJH BEDRUDIN). Tek je Murat II (1421-1451) učvrstio vlast.

Opće, upravne, političke i vojne poslove u Osmanskom carstvu obavljala je neka vrsta vlade – **Divan**, kasnije nazvana **Velika porta**. Predsjednik te vlade bio je **veliki vezir**, a ministri su se zvali veziri. Dva

važnija su: **kazasker** (pravni poslovi) i **deftedar** (finansijski poslovi) – pod njegovom kontrolom je bila Defterhana. Najvažnije odluke su donošene na sjednicama carskog divana, sjednicama kojima je predsjedavao car. Administracija je bila vrlo razgranata i u kancelarijama su se vodili defteri u koje su upisivane sve odluke i izvještaji, popisi, propisi.

Bosanski ejalet obrazovan je 1580. godine, ali nije bio prvi. Prije njega, 1541. osnovan je Budimski beglerbegluk, a 1553. Temišvarski.

Beglerbeg (valija) je bio **upravnik ejaleta** i vojni zapovjednik u njemu. Imao je dvor sa dostojanstvenicima i kancelariju sa ćehajom (načelnikom) i činovnicima. Savjetodavni organ je bio divan s defedarom (šefom ejaletske finansijske uprave), teskeredžijom (šef kancelarije divana) i timarskom defterhanom (upravom lena, kojoj je na čelu stajao timar-deftedar. Popisi su vršeni povremeno, obično na godišnjoj smotri timarnika (joklama) i unošeni u deftere u duplikatu.

Krajiški sandžaci su bili specifični u tome što su krajiški sandžakbegovi komandovali vojskom na granici i bili čuvari graničnih tvrđava. Jedno vrijeme ti sandžaci su bili i akindžijski sandžaci zbog čega su raspolagali akindžijama i organizovali njihove rejdove. Sa formiranjem Budimskog ejaleta njegov beglerbeg je dobio funkciju vrhovnog akindžijskog zapovjednika na zapadu.

- Osmanska administracija je naselja dijelila na **selo** (kary), **trg** (bazar), **varošicu** (kasabu) i **grad** (šeher). U gradovima su postojali organi gradske uprave i službe, koje su kupile sandžakbegove i careve prihode od obrta i trgovine. U gradovima su postojale esnafske organizacije i organi sa značajnim uticajem, a brinuli su se o redu na tržištu.

- Gradovi i kasabe su se dijelile na **džemate** (općine) i **mahale** (stambene četvrti). Džemati su bili organizovani po vjeri i donekle po socijalnom položaju. Strani državljani su u gradu također mogli osnovati džemat.

- Osnova pravnog uređenja bio je **šerijat**. Značajna pitanja pozitivnog zakonodavstva u državno-političkom, finansijskom i ekonomskom životu rješavana su i **kanunima** (zakonima), koji načelno nisu smjeli

biti suprotni šerijatu. Zakonitost pravnih akata ocjenjivana je odgovarajućim **fetvama** (pravno mišljenje). Najviši autoritet u tom pogledu postao je carigradski muftija, odnosno **šejhulislam**.

- Kadije su morale imati teološko i pravno obrazovanje. Bilo ih je pet stepena, postavljane su **beratom**, na prijedlog kazaskera ili velikog vezira. Kadije I i II stepena imali su naslov **mule** (gospodina), kadije III stepena su bili **inspektori**, IV kadije u običnim kadilucima, V sudski pomoćnici (naibi). Kao kontrolni organi centralne vlasti mogli su podnositi izvještaje direktno velikom veziru ili sultanu.

Po slomu Kraljevine Bosne 1463. godine, Bosna je došla u sastav kosmopolitskog Osmanskog carstva, odnosno pod njegovu upravu, ali je – za razliku od drugih osvojenih evropskih zemalja – u njemu **zadržala svoje** ime i u osnovi opseg, pa i visok stepen autonomije.

Nosioci vlasti u svaka od tri dosad pomenutih perioda (ilirski, avarsko-slovenski, rimski) bile su svjetske države. U svakom periodu izgrađivana je potpuno nova civilizacija, pa su za akulturaciju bila neophodna stoljeća.

Za razliku od ostalih, dolazak Avarskoslovenskog saveza na Balkan i slovensko naseljavanje ovih prostora **izmijenio je demografsku strukturu**. Barbarski došljaci su prihvatili zatečene civilizacijske i kulturne tekovine, ali su, brojnom nadmoćnošću **starosjediocima nametnuli svoj** jezik. Došljaci su u osnovi od starosjedilaca primili i hrišćanstvo, u njegovom prvobitnom obliku, zajedno sa brojnim nataloženim kultovima. Uz to, pošto se prostor nalazio na periferiji međusobnog sukoba unutar dva dijela Rimske imperije, a hrišćanstvo propovijedano na njima stranim jezicima, samo fragmentarno. Zbog toga su u kasnijem periodu imali problema sa, u Rimu i Carigradu institucionalizovanim i inoviranim varijantama hrišćanstva, stavljenim u službu države. Time je došlo do raskola u liturgijskim obredima. Raskol je naročito potenciran izvođenjem božije službe na ovom ili onom (grčkom ili latinskom) jeziku. Tek je dolazak učenika Ćirila i Metodija okončao formalnu kristijanizaciju Bošnjana, zbog mogućnosti molitve i na slovenskom jeziku. Za razliku od ostalih dijelova Balkana u Bosni i Humu, iz Bugarske i Makedonije, preko Raške i Zete, ukorijenilo se manihejstvo.

2. **Uspon carstva i organizacija ejaleta Bosne**

Organizacija Osmanske vlasti u Bosni.[74] Već smo rekli da je desetak godina prije osvajanja Bosne, na njenom dijelu od Podrinja do Sarajevskog polja, obrazovano **Bosansko krajište**, na čijem čelu se nalazio učbeg Isa-beg Ishaković. Sa osvajanjem Bosne 1463. godine obrazovan je **Bosanski sandžak**. Na čitavo područje Bosanskog sandžaka protegnuto je i novo, agrarno uređenje - **timarski sistem**. Jedinstvena vojno-administrativna podjela Carstva sastojala se iz **ejaleta** (provincija), **sandžaka** (oblasti), **vilajeta** (administrativnih okruga) odnosno **kadiluka** (sudskih okruga) i **nahija** (župa, srezova).

Mehmed Osvajač je sa glavninom vojske brzo napustio Bosnu. Ohrabreni mađarski kralj Matija Korvin je pod kraj istog ljeta krenuo na Bosnu. Ugarska vojska je osvojila Donje kraje i Usoru. Od osvojenih krajeva formirane su dvije **banovine Jajačka** i **Srebrenička**, kao istureni bastioni za odbranu južne mađarske granice. Time je sandžak Bosna sveden na **Kraljeve zemlje**, oblasti **Pavlovića** i **Kovačevića**, te dio **Hercegove zemlje** i ranije **Bosansko krajište** koje je zahvatalo i neke raške vilajete. Da bi mađarska osvajanja parirao, Sultan je 1465. godine, od sjevernog dijela Bosanskog sandžaka, kao tampon-zonu između svojih i ugarskih posjeda u Bosni obrazovao "**Bosansko kraljevstvo**" sa sjedištem u **Vranduku** (jer su u međuvremenu Mađari zauzeli opsjednuto Jajce) i za kralja postavio **Matiju Sabančića**,[75] sa ciljem stvaranja ilu-zije o obnovi bosanske države. Kraljevstvo Matije Sabančića obuhvatalo je "kraljeve zemlje" (Zenička i Visočka kotlina sa župama Lašvom, Plivom i Lukom). Međutim, 1476. od toga se odustalo i Kraljevstvo je vraćeno u okvir Bosanskog sandžaka.

---

[74] Nastupanje prema Bosni, označeno je 1392. obrazovanjem Skopskog krajišta u kom cilju je Vuk Branković Osmanlijama morao predati Skoplje i još neke gradove uz "**Bosanski drum**".

[75] Matija Sabančić bio je sin Radivoja Kotromanića, strica kralja Stjepana Tomaševića sa kojim je zajedno pogubljen, pod Jajcem 1463. godine. I najmlađi polubrat pogubljenog kralja Stjepana Tomaševića Sigismund, kao Ishak Tomašević bio je posljednjih decenija XV vijeka sandžakbeg u Anadoliji.

Srebrenička banovina je vraćena tek 1512. a Jajačka 1528. godine. Najveći dio Hercegove zemlje osvojen je 1464. da bi 1470. vilajet Hercegovina u sastavu sandžaka Bosne sa sjedištem u Foči (do 1572.) bio dignut na stepen **sandžaka**. Potom je, 1483. Bosanskom ejaletu priključen i **Zvornički sandžak**.[76]

Iako su kasnije formirana još tri sandžaka, ovim je u trećoj deceniji XVI stoljeća "cijela Bosna" već bila u sastavu Osmanskog carstva, ali je tek 1580. godine objedinjena u **Bosanski ejalet**. To je prvi put da se jedna osmanska provincija na Balkanu poklapa sa nekom historijskom zemljom. Do tada je ukupan osvojeni prostor na Balkanu činio **Rumelijski ejalet**. Prvi beglerbeg Bosanskog ejaleta bio je **Ferhadpaša Sokolović**, a sjedište mu je bilo u **Banja Luci** do 1635. godine, kada je premješteno u **Sarajevo**. Od 1697. godine kada ga je spalio princ Eugen, (a od 1699. i zvanično) sjedište Ejaleta je u **Travniku** do 1851. da bi potom do 1878. godine bilo ponovo u **Sarajevu**. Od 298 godina postojanja Ejaleta, sjedište mu je bilo u tri grada: Banja Luka - 55 godina, Sarajevo - 91 godina - u dva navrata i Travnik - 152 godine. Sarajevo je, međutim, stalno bilo najveći grad i neosporan privredni, politički i kulturni centar zemlje, odnosno ejaleta.

U vrijeme obrazovanja Bosanski ejalet je, zahvatajući privremeno i periferna područja susjednih zemalja, obuhvatao sedam sandžaka (Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Krčki, Pakrački i Požeški). Požeški sandžak, koji je sa Pakračkim obuhvatao gotovo čitavu Slavoniju uskoro je pretpočinjen Kanjiškom ejaletu. Pakrački, Krčki (Lički) i dio Kliškog sandžaka izgubljeni su u Bečkom ratu pod kraj XVII vijeka.

Ejalet Bosna uskoro je tako sveden na prostor, koji je i u ranijem periodu smatran "**cijelom Bosnom**". Jedino je, kasnije obrazovani Bihaćki sandžak zapadnom polovinom prelazio taj okvir. Dok se Ejalet prostirao i van granica "cijele Bosne" ostale su izražene razlike u odnosu na te krajeve, naročito u pogledu stepena akulturacije i uklapanja u civilizacijski orijentalni krug. To je očigledno posljedica bosanske tradicije multikulturalnosti, uključujući i multikonfesionalnost.

---

[76] Prije toga, od 1541. do 1580. Zvornički sandžak je bio u sastavu Budimskog beglerbegluka (ejaleta).

Organizacija i struktura vojne, upravne i sudske vlasti u provinciji bila je jedinstvena. Na čelu Ejaleta bio je **beglerbeg** (valija) u činu **paše** sa tri tuga, a postavljao ga je **Carski divan**, na prijedlog sadrazama - **velikog vezira**. Uz položaj beglerbeg je dobivao has od preko 100.000 akči. Namjesnici, odnosno valije Ejaleta najviše pažnje posvećivali su vojnim poslovima, a imali su i široka ovlaštenja u timarsko-spahijskoj organizaciji, koja je uključivala pravo da dodjeljuje timare. Beglerbegov dvor je bio minijatura dvora velikog vezira, pa mu je u upravljanju Ejaletom pomagao **divan** - vlada. Članovi divana bili su: **ćehaja** – zamjenik velikog vezira, **defterdar** - upravitelj državnih dobara, **divan-efendija** - sekretar vlade, i **kadiasker** – sudac čitavog askera. Beglerbeg je, također, raspolagao značajnom svitom, čiji su članovi obavljali činovničke poslove Ejaleta. Kao granična provincija (serhat) Bosanski ejalet i njegov beglerbeg imali su znatno šira ovlaštenja pa i **širu autonomiju**, od provincija u unutrašnjosti Carstva.

Svi bosanski sandžaci (oblasti, okruzi) imali su, također, krajiški karakter i satus. Na čelu sandžaka nalazio se **sandžakbeg**, i imao je vojnu i upravnu vlast. Sandžakbeg nije imao divan, imao je titulu bega, i rang paše sa jednim tugom. I njih je postavljao carski divan, odnosno veliki vezir na prijedlog bosanskog beglerbega. Sandžakbeg Bosanskog sandžaka kao najvećeg, matičnog sandžaka imao je has od 650.000 akči, a Zvorničkog 245.793 akče.

Sandžaci su se upravno dijelili na **vilajete** ili **subašiluke**, čija je teritorija načelno odgovarala **kadilucima**, a ovi na **nahije**. Kasnije su se sandžaci dijelili na kadiluke kao sudske teritorijalne jedinice i na **nahije**, kao teritorijalne upravne jedinice. U vojnom pogledu sandžak je predstavljao **livu** – vojni okrug, koji je vodio evidenciju vojne obaveze građana.

Spahije jednog sandžaka činile su vojnu formaciju **alaj**, na čijem čelu je bio **alajbeg** ili **miralaj**, starješina svih **spahija** i **zaima** jednog sandžaka. Svaki alaj imao je nekoliko bajraktara, čerisurudžija i čauša. Glavnu zastavu alaja nosio je **sandžaktar** (alajbajraktar).

Timarski, **dirlik sistem.** Stanovništvo se u Osmanskom carstvu dijelilo na dvije polarizovane društvene strukture: - **a s k e r** - vojnički, vladajući neproizvodni sloj koji **brani** Carstvo i **njim upravlja; - r a j u**

- proizvodni, podanički sloj društva, koji stvara **sredstva za izdržavanje** Carstva. Osmanski pravnici, detaljnije svoje društvo razvrstavaju u četiri sloja: - **vojsku**, - **ulemu**, - **zanatlije** i **trgovce**, te - **poljoprivredne proizvođače**, sa tačno utvrđenim pravima i obavezama te posebnim interesom za državu i društvo. Sistem nazivaju d i r l i k sistemom, jer sistem određuje **dohodak** sa dodijeljenog zemljišnog posjeda kao platu za određenu službu.

Posjed je mogao biti **privatni** (mulk, baština, čift) ili državni, **carski** (mirija), koje on daje vojnicima na uživanje za vršenje njihove službe. Vojnički posjed se dijelio na tri vrste: – **t i m a r**, sitni vojnički posjed koji donosi prihod do 20.000 akči godišnje. Dodjeljivan je spahijama - običnim vojnicima, konjanicima i nižim starješinama. Krupni vojnički posjed – **z e a m e t**, je donosio prihod do 100.000 akči i dodjeljivan je višem komandnom kadru – begovima. Krupni vojnički posjed – **h a s**, donosio je prihod od preko 100.000 akči i pripadao je velikodostojnicima u pokrajinama i na Porti, uključujući i Sultana.

Timarski sistem, odnosno osmansko agrarno uređenje, nastalo je u uslovima naturalne privrede. Izgrađeno je na osnovama sličnih perzijskih i vizantijskih ustanova. Otuda mu je naziv vezan za perzijski glagol t i m a r i t i, koji i u bosanskom jeziku gotovo ima isto značenje (njegovati, održavati), pa **timar** predstavlja prihod, dohodak, sa zemljišnog posjeda, koji uživaocu upravljaču, staratelju (vojniku, spahiji-konjaniku) osigurava izdržavanje i opremanje sebe i konja. Kako je gotovo[77] **cjelokupna obradiva zemlja bila državno vlasništvo**, a društvo bilo podijeljeno na dvije klase: vojnike (asker) i podanike (raju), to je ovim sistemom bila određena cjelokupna finansijska, socijalna i agrarna politika Carstva.

Kanunnamom iz 1516. bilo je određeno da timare u Bosni mogu dobiti **samo domaći ljudi**, a uspostavljanjem **odžakluk-timara** (1594.), sistem se značajno približio ranijem bosanskom **nasljednom feudalizmu**. To je, pored **značajne autonomije** zemlje, jačalo konzerviranje ranijih feudalnih posjeda i svijesti o njihovoj vječnosti, jačalo uticaj

[77] Izuzetak je bilo privatno vlasništvo (mulk) i vakuf, kao i baština (čift, okućnica), koja je u Bosni iznosila do 10 dunuma i služila za vlastite potrebe spahija, odnosno seljaka, koji je na miriji imao status nasljednog obrađivača.

pojedinih porodica i kasnije, ubrzavalo proces **čiflučenja**, odnosno pretvaranje timara u privatno vlasništvo čifluk-sahibija.

Po padu pod vlast Osmanskog carstva u Bosni su zatečeni pripadnici **tri konfesije**: **krstjani**, **katolici** i **pravoslavci**. **Svi oni su govorili bosanski jezik**. U većini su bili slavenskog porijekla, dok je **značajna asimilirana manjina bila ilirskog porijekla**, od kojih su neki bili romanizovani. Pojedine porodice mogle su, takođe, biti avarskog, gotskog ili nekog drugog porijekla. Asimilacija je bila davno završena. **Svi su jednako prelazili na Islam**, a takođe i Vlasi, koji su pod Osmanskom vlasti sa drugim pravoslavcima iz unutrašnjosti Carstva sve češće doseljavali u Ejalet. Romani (Rimljani) su bili i nomadski stočari **Vlasi** koji su ovamo počeli doseljavati krajem XIII stoljeća. Zbog njihove podobnosti za obavljanje nekih vojnih zadataka, - karavanski transport, obezbjeđenje puteva i objekata na njima, - kao martolozi, derbendžije, čerahori i akindžije, uključili su se u osmansku vojnu obavezu i timarski sistem pa su nastavili da se doseljavaju u Bosanski ejalet.

Pomjeranjem granice Osmanskog carstva na zapad i u Panoniju sultan Sulejman Zakonodavac ukinuo je vlaške povlastice 1521. i **Vlahe sveo na raju**. Vlasi su odgovorili prelaskom u službu Mletačke republike i Habzburške monarhije. Privilegije su im, i plaćanje poreza odsjekom (filurija) vraćene i zadržali su ih do kraja osmanskog perioda.[78]

Uključivanje Bosne u novu civilizaciju. Osmansko carstvo je posebnu pažnju posvetilo putevima. Postojeći karavanski putevi su zaštićeni, uređeni i opremljeni. Izgrađeni su brojni **hanovi** i **stanice** za zamjenu jahaćih i tovarnih konja, izgrađeni su solidni **mostovi**, a **klanci** osigurani stražama. Osnovicu je činio Carigradski, odnosno **Bosanski drum**, koji se u Plovdivu odvajao od "glavnog vojnog puta Carigrad - Beograd" i preko Skoplja i Prištine vodio prema Sarajevu. Iz Sarajeva su se putevi granali u više pravaca, prema Jadranu, prema zapadu i u Panoniju, prateći trase ranijih karavanskih i rimskih puteva.

Ta činjenica je pogodovala snažnijem razvoju gradova. Uz to razvoju gradova pogodovao je ubrzani razvoj zanatstva neophodnog za

---

78 Jusuf Mulić, PRILOG ISTRAŽIVANJU MOGUĆNOSTI PROCJENJIVANJA BROJA STANOVNIKA U BOSNI I HERCEGOVINI U VRIJEME OSMANSKE VLADAVINE, Hercegovina br. 13-14, Mostar 2001, str. 35 do 68.

opremanje vojske, uprave i sudstva, a posebno javne dobrotvorne ustanove (**imareti**), koje su osnivali bogati pojedinci za podmirenje vjersko-prosvjetnih, kulturnih i društvenih potreba: **džamije**, **mektebi**, **medrese**, **bolnice**, **vodovodi**, **česme**, **mostovi**, za čije izdržavanje su zavještani i građeni brojni **vakufi**: **musafirhane**, **hamami**, **hanovi**, **dućani**, **mlinice**, **pekare**, **bezistani**, **aščinice** i drugi privredni objekti. Ovi objekti su planski podizani i predstavljali su srž novopodignutih gradova, što je pogodovalo i daljem njihovom širenju i razvoju drugih djelatnosti. Uglavnom na bazi zatečenih rudarskih naselja i trgovišta duž trgovačkih puteva razvijeni gradovi bili su proizvodna, trgovačka i kulturna središta, a neka od njih i sjedišta većih administrativnih i sudskih jedinica.

Bosanski (i Smederevski) sandžak, kao krajiški sandžaci (serhat) bili su šest decenija (od osnivanja do Mohačke bitke 1526.), izrazito **akindžijske oblasti** iz kojih su prema srednjoj Evropi polazili duboki rejdovi osmanskih akindžija. Zbog toga su redovno povjeravani ličnostima koje su se već istakle ličnom hrabrošću i vojno-organizacionim sposobnostima. Za tih šezdesetak godina akindžijski odredi su redovno prodirali u Banat, Slavoniju, Ugarsku, Hrvatsku, Kranjsku, Štajersku, Korušku i Dalmaciju. Rejdove u Slavoniju iz Bosne onemogućavale su Mačvanska, Srebrenička i Jajačka banovina, pa je tridesetak prodora bosanskih akindžija u tih 60 godina bilo orjentisano više prema zapadu. Uglavnom su polazili iz dolina Sane i Sanice, odnosno utvrđenog Ključa i Kamengrada. Doduše u ovom periodu **započeli su takvi rejdovi i u obrnutom pravcu** i 1480. godine jedan od njih je dopro **čak do Sarajeva**.[79] Uz to, svaki od namjesnika Bosanskog sandžaka - sa značajnim ovlaštenjima beglerbega - bar jednom je (za 65 godina) pokušao da zauzme dosta izolovano Jajce.

Akindžijski rejdovi načelno su imali funkciju odbrane granica Osmanskog carstva, odnosno serhata, ali i ofanzivni karakter,[80] koji se pored pljačke, ogledao u pustošenju susjednih područja i po njihovom preoti-

[79] Bio je to odred od 3-4.000 vojnika, pod komandom Lasla Egervarija (Laslo Egervary) koji se poslije dvodnevnog pustošenja (9. i 10. novembra 1480.) vratio u Slavoniju.

[80] U jednom od njih (1493.) sandžakbeg Jakub-paša Hadum je sa osam hiljada akindžija dospio do Graca i u povratku, razbio zasjedu hrvatskog bana **Derenčina**. U boju koji se poslije toga zametnuo na **Krbavskom polju** poginulo je 6.500 njegovih i mađarsko-hrvatskih teških konjanika. Poslije toga su mnogi hrvatski velikaši, da bi spasili posjede, propuštali bosanske akindžije.

manju, što je - uglavnom - bila sudbina ugarskih posjeda "južno od Gvozda". Jačina ovih odreda kretala se od osam do petnaest ili dvadeset hiljada a "jurišni konjanici" su dolazili iz sandžaka u unutrašnjosti Carstva, u početku Juruci. **Juruke** su sve češće i uspješno, naročito za transport plijena zamjenjivali pokretni balkanski polunomadi - **Vlasi**, koji su u tu svrhu doseljavani u ispražnjena granična i nova područja bosanskih sandžaka. Nevolja je bila u tom što su oni kasnije - bolje plaćeni - prelazili i na drugu stranu.

Pod kraj ovog dijela tog početnog perioda Osmanske uprave u Bosni, 1512. godine zauzet je Srebrenik i likvidirana Srebrenička banovina, pa je granica Bosne ponovo na Savi. Uskoro nije bilo ni Jajačke banovine, ali se izolovano Jajce održalo do 1528. godine. Tako je pred Mohačku bitku (1526.) "**cijela Bosna**" ponovo bila na okupu, a pored istočne ni njena sjeverna granica nije više bila granica Carstva.

Akindžijske rejdove sada su zamijenili **veliki osvajački pohodi** sultana Sulejmana Veličanstvenog (1512. do 1566.) i njegovih nasljednika u Panoniju i srednju Evropu. Potrajali su narednih osamdeset godina i smatra se da je taj ofanzivni period Osmanskog carstva završen petnaestogodišnjim ratom, započetim 1583. i završenim 1699, a okončanim **Žitvatorškim mirom** 1606. godine. Treće godine tog rata Osmansko carstvo je doseglo najveće prostranstvo, ali su u njegovom toku došle do izražaja i značajne slabosti.

U toku tog perioda granice Osmanskog carstva su i na jugu i na zapadu prekoračile granice srednjevjekovne "cijele Bosne", a Bosna je obrazovanjem **Bosanskog ejaleta** 1580. godine i formalno objedinjena i dignuta na stepen jedne od provincija Osmanskog carstva. To je predstavljalo i značajan stepen samostalnosti, kao što je i ekonomski prosperitet udvostručio broj domaćinstava pa, prema tome, i naseljenost. Dostignuti stepen akulturacije i islamizacije (preko 70%), omogućavao je da se za ove pohode u Bosni mobilišu kontigenti i do 50.000 boraca (spahija i delija), pa je u carskoj ordiji na Beč (sa 200.000 boraca) Bosanski kontigent predstavljao "četvrtinu" snaga. U toku drugog dijela ovog perioda akindžijska konjica se, kao rod Osmanske vojske ugasila, a sa tim i njena taktika pljačkaških rejdova. Međutim, u mletačku i austrijsku službu prebjegli Vlasi, naseljavani u graničnom pojasu u među-

vremenu su postali brojniji i istom taktikom, sada kao **u s k o c i**, sve češće prodirali u Bosnu.[81]

Državna organizacija: Emir Orhan (1326. do 1362.), sin Osmana I, osnivača Osmanske dinastije, na sopstvenim i vizantijskim iskustvima, organizovao je čvrstu centralizovanu državu. Već smo rekli, Društvo je podijeljeno u dvije klase: **a s k e r** i **r a j u**. Prva je upravljala državom, širila je i branila, a druga stvarala sredstva za ukupno izdržavanje društva. U skladu s tim Orhan je izvršio organizaciju oružanih snaga.

- Masu vladajuće klase askera činile su **spahije** (konjanici), po ugledu na evropske feudalce, osim što njihov **leno** nije bio nasljedan, pa su lično bili trajno zainteresovani za vojnu službu u kojoj se takav leno mogao zaslužiti ili zadržati. Svi spahiluci određene teritorije (geografske cjeline) obrazovali su najvišu vojnu jedinicu **alaj** i ujedno najvišu upravnu jedinicu – **sandžak**, odnosno vojnoteritorijalni organ **livu** (vojni okrug). Naglo širenje Osmanskog carstva uslovilo je objedinjavanje sandžaka u ejalete, pa su 1362. svi evropski sandžaci objedinjeni u **Rumelijski ejalet**, a onda je obrazovan i **Anadolski**, da bi ih na kraju bilo ukupno 40, od čega 25 u evropskim dijelovima Carstva.

- Za ličnu zaštitu, okosnicu i rezervu u bitkama Orhan je stvorio prvo svoju **carsku vojsku** (kapi kullu - snaga Porte) ustvari najamničku **konjičku** i **pješadijsku gardu**, koja je imala i svoju logistiku (džebedžije - oružari) a onda je oko 1330. godine ovu drugu zamijenio **janičarima** (jeni ceri = nova vojska) i polovinom XV vijeka organizovao artiljeriju (topčije).

- Dotadašnja turska konjica, dobila je status lahke neredovne konjice (akindžije), namijenjene za **izviđanje** i **dublje prodore** - **a k i n** (rejd) sa kojih su se vraćali sa plijenom, a istaknuti pojedinci su mogli biti uključeni u spahije.

- Ostali vojni obveznici mogli su dobrovoljno učestvovati u ratu kao pješaci - a z a p i, naoružani lukom, strijelama, kopljem (džilitom), jataganom. Vojna obaveza, kao i u drugim feudalnim državama odnosila

[81] Uprkos tome naseljavanje Vlaha je nastavljeno i nadomirivan gubitak prebjega, tako je 1578. godine iz stare Srbije dovedena njihova velika, možda najveća grupa.

se na vladajuću klasu, ali su u vojnu službu mogle biti uzete i druge kategorije stanovnika Carstva.

Kopnene oružane snage u naponu Carstva su se sastojale od **stajaće**, centralne sultanove vojske i **feudalnih vojski** provincija, te **pomoćnih rodova**, koji su obrazovali teritorijalnu vojsku odnosno, **mustahfiz**. Ovi rodovi su za razliku od carske garde nazivani i jerli kullu - domaće sluge.

Stajaću vojsku (jeni ceri – novi vojnik) činili su **Janjičarski korpus** (196 orti i odreda - 12.000 pješaka) i Korpus **konjičke garde** (krajem XVI vijeka šest, a krajem XVIII preko dvadeset hiljada). Oba korpusa stacionirana su u Carigradu i u bitkama su obrazovali centar borbenog poretka. Polovinom XV vijeka formiran je i **Topdžijski korpus** (u početku svega 625 ljudi, u vrijeme osvajanja Bosne 1.000, kasnije narastao na 5.000).

Vojsku i upravu provincija činile su **spahijska** i **jurišna konjica** (**akindžije)**, koja je početkom XVII vijeka zamijenjena lahkom konjicom, odnosno **delijama**. Granične provincije pored domaćih snaga (jerli kulu) imale su i granične jedinice (serhat kullu).

Ejaletske (provincijske) ratne kontigente spahijske konjice činile su spahije njegovih sandžaka pod komandom **alajbegova**. Ukupnom ejaletskom vojskom komandovao je **beglerbeg,** i istovremeno bio valija Ejaleta. Brojno stanje je bilo različito, a Bosanski ejalet je mogao podići do 10.000 konjanika. Deset posto spahija obavezno je ostajalo da vodi upravu, nadzire obradu imanja i čuva poredak. Sandžački kontigent se okuplja u alaj (puk). Niže, istovremeno vojne i upravne jedinice bili su **vilajeti** (oblasti, obuhvatale su nekoliko nahija) na čelu sa **ceribašom** (vojvoda), a u načelu su se poklapale sa kadilucima, koji su obrazovani po stepenu islamizacije. Po formiranju Hercegovačkog (i kasnije Zvorničkog) sandžaka sandžakbeg Bosanskog sandžaka, već pod kraj XV vijeka, kao **prvi među jednakim** objedinjavao je njihove vojne operacije bilo da su ofanzivnog ili odbrambenog karaktera. U to vrijeme sva tri sandžaka su bila podijeljena na po nekoliko timarsko-spahijskih vilajeta i obuhvatili ukupno oko 60 nahija. Akindžije su po pravilu djelovale na granicama Carstva i upotrebljavane za odbranu svoje i pus-

tošenje protivničke teritorije. Delije su bili plaćeni i regrutovani među slobodnim seljacima ili kmetovima u evropskim ejaletima, posebno u Bosni.

Pomoćni vojni rodovi Osmanskog carstva bili su brojni i upotrebljavani su za veoma različite zadatke. Najvažniji su: - **mustahfizi** angažovani za posade tvrđava i utvrđenih gradova,[82] - **azapi**, stražari, izviđači; **derbendžije**, angažovani za zaštitu karavanskih puteva, posebno u klancima i planinskim prevojima; **vojnuci**, angažovani kao konjušari, kamilari, sokolari i u sličnim službama; **martolozi**, su preuzeti raniji sitni feudalci-kršćani, koji su u zamjenu za vojnu službu uključivani u timarski sistem; **sejmeni** - policija. Kao i carska garda, i vojske provincija imale su svoju logistiku.

U toku ovog perioda, na graničnim rijekama i moru, javile su se i prve **kapetanije**, kao vojno-teritorijalne jedinice (Gradiška – 1537. na Savi, Gabela - 1562. na Neretvi, Obrovac - 1574. na ušću Zrmanje, Skadrin - 1577. na Krki). Na čelu im je bio kapetan a za odbranu su pored tvrđava i kula koristile i manje **rječne flotile**, ali su one do izražaja došle znatno kasnije. Za održavanje discipline i zadataka vojne policije bili su zaduženi **čerisurudžije** i **čauši**.

Provjera borbene gotovosti vršila se jednom godišnje, odnosno svakog proljeća, načelno po sandžacima, a takođe i prije i poslije ratnog pohoda. U tu svrhu organizovane su posebne **smotre** (**joklama**), na koju su sa opremom izlazili svi vojni obveznici. Inspekciju su lično vršili beglerbezi, a na smotri konkretno provjeravali i korigovali odgovarajuće **deftere** (registre), dodjeljujući slobodne timare novim uživaocima.

Koncepcija odbrane Carstva i Bosanskog ejaleta: Pohod protiv Bosne Osmansko carstvo je izvelo za manje od dva mjeseca, i već u toku juna je nesmotreno[83] napustilo, ostavljajući u osvojenim tvrđavama vrlo male posade. Odluka o povlačenju donesena je čim je zarobljeni kralj

---

[82] I u Bosni su u sastavu gradskih posada uskoro prevladali **domaći janičari** (jerli kullu), regrutovani iz reda gradskih zanatlija i trgovaca.

[83] Maj i juni su u Bosni kritično vrijeme ishrane, ali nestanak hrane za vojsku (150-200.000 je pretjerana cifra, M. Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, str. 108) ne može biti osnovan. Za konje je bar u ljeto bilo hrane u izobilju, a već u junu u Bosni počinje žetva

izdao naređenje za prestanak otpora opkoljene prijestonice i preostalih (77) tvrđava, te pokupljen plijen iz Kraljeve riznice.

Osvojena zemlja organizovana je kao **Bosanski sandžak**, sa sjedištem u Sarajevu, a za sandžakbega je postavljen **Isabeg Ishaković**, dotadašnji učbeg - vojvoda **Bosanskog krajišta**[84] i osnivač upravo utemeljenog Sarajeva.

Novoimenovanom sandžakbegu Ishakoviću, bila je dobro poznata dotadašnja koncepcija odbrane Bosanskog kraljevstva. Otuda je koncepcija odbrane bosanske države u osnovi preuzeta za bosanski sandžak/ejalet. Sada je mogla biti podržana moćnom svjetskom silom, kao što je bilo Osmansko carstvo, čija koncepcija odbrane se zasniva na konceptu samoodbrane vizantijskih tema. Isabeg Ishaković je već jednom učestvovao u odbrani Bosne po toj koncepciji. Tada 1415. godine, podržavajući - Žigmundovim zločinima - nakratko izmirenu bosansku vlastelu, kod Doboja,[85] u Lašvi, do nogu je potukao Ugarsku vojsku i odbacio je preko Save. Uostalom, tada 1415. godine, odbranom Bosne, u ime protukralja Tvrtka II, komandovao je iskusni i moćni herceg **Hrvoje Vukčić Hrvatinić** (umro 1416.).

Bez oslonca na domaće snage male posade ostavljenih janičara i pomoćnih trupa, ni uz podršku Isabegovih krajišnika, nisu mogle odbraniti toliko prostranstvo. Jedini saveznik, prevrtljivi najstariji sin Hercega Stjepana, **Vladislav** odmah po povlačenju sultana, izmirio se sa ocem. Objedinjenim snagama i osloncem na mletačku podršku krenuo je u proširenje Hercegove zemlje. Sitna bosanska vlastela, i koliko je bila uključena u odbranu i timarski sistem, nije mogla biti zadovoljna ograničenjem raspolaganja bivšim feudalnim posjedima pretvorenim u timare, pa se na nju nije moglo ozbiljno računati.

ječma. Za ljude je moglo nedostajati samo hljebno žito, ali je i njegova žetva bila u toku ili na pragu. Povrće je bilo u jeku, a stoke za klanje moralo je biti dovoljno. Ni tolika vojska nije za mjesec dana mogla iscrpiti zalihe. Razloge bi trebalo tražiti na drugoj strani.

84 Osnovao ga je 1462. godine Isabeg Ishaković.

85 Ovaj Doboj je manje poznato selo pored Kaknja, iako mnogi historičari i ovaj boj smještaju kod današnjeg grada Doboja.

Pošto su prije toga Bosnu ostavile na cjedilu, po povlačenju glavnine Osmanskog carstva Mađarska i Venecija su 12. septembra 1463. godine sklopile vojni savez protiv Osmanskog carstva i početkom oktobra krenule u napad, nadajući se lahkom plijenu. Poznavajući bolje situaciju Vladislav je već bio potisnuo turske posade iz Hercegove zemlje i u toku jeseni zauzeo devet gradova u Podrinju i jugozapadnoj Bosni (među ostalima Prozor, Uskoplje i Livno). Matija Korvin je sa dvije kolone krenuo na Jajce. Izolovana i iscrpljena posada Jajca predala se tek 26. decembra. Sultan Fatihov pokušaj da u ljeto 1464. godine vrati Jajce i pored jednomjesečne opsade nije uspio. Koristeći ovo povlačenje carske glavnine, u oktobru[86] Korvin je opet krenuo sa dvije kolone (17.000 konjanika i 7.000 pješaka) sada prema Srebreniku i Zvorniku, ali drugi nije mogao zauzeti.

Mađarska je tako ovladala sa bar 28 utvrđenih gradova donje Bosne i od toga formirala **Jajačku** i **Srebreničku banovinu**, koje su - zajedno sa Mačvanskom banovinom za više od šezdeset godina predstavljale isturenu odbranu Mađarske južne granice.

Sandžak Bosna tako je prvih godina obuhvatao preko 380 km dug klin (od Jeleča do Kamengrada) ne širi od 100 km (na liniji Zvornik - Foča). Njegova odbrana zavisila je od intervencija carske glavnine, koja je uvijek polazila iz Carigrada. To je bio suviše veliki luksuz pa je već iduće godine osvojen značajan dio Hercegove zemlje i u sastavu Bosanskog sandžaka od nje obrazovan vilajet Hercegovina.[87] Iste godine je kao tampon zona, na sjeveru obnovljeno **Bosansko kraljevstvo** sa sjedištem u **Vranduku**.

Vidjeli smo da je za odbranu novoosvojene zemlje Fatih 1463. ostavio izvjestan broj janičara, koji su angažovani za održavanje reda i djelimično za tvrđavske posade uz nešto drugih pomoćnih trupa. Prve spahije su dovedene iz Bosanskog i Skopskog krajišta, a timari su priznati i

---

[86] Iskustvo je pokazalo da eventualnu interveciju carske glavnine, u tom slučaju, ne treba očekivati prije ljeta iduće godine, pogotovu što je Fatih ovog puta u Bosnu stigao tek kad je počela žetva.

[87] Nasljednik hercega Stjepana Vlatko Hercegović 1469. prihvatio je osmansku vazalnu vlast i vilajet Hercegovina iduće godine dignut je na stepen sandžaka. Za njegovog sandžakbega je uskoro (1471.) doveden treći sin hercega Stjepana **Ahmed-paša Hercegović**.

dijelu mlađih članova sitnih a i nekih krupnih feudalnih porodica,[88] pri čemu obično nisu mijenjali vjeru. Ukupna lena (feudalni posjedi) kralja, te krupnih i sitnih feudalaca koja su činila 80% obradivih površina, postala su vlasništvo sultana. Za službu državi u spahijskotimarskom sistemu pojedinci su dobijali pravo ubiranja prihoda sa određenog imanja (spahiluka) dok tu dužnost obavljaju.

3. **Počeci krize i pokušaji njenog prevladavanja**

Fatihov sin, **Bajazid II** (1481. do 1512.), posvetio se uređenju Carstva i svestranom, posebno privrednom razvoju Države, zbog čega se za njegovu vladu veže **akulturacija**, **islamizacija** i **prosperitet Bosne**. Za razliku od njega, njegovi nasljednici - uglavnom Sulejman Veličanstveni (od Mohača - 1526. do Sigeta - 1566.)[89] su se vratili osvajanju i ta osvajanja u Evropi zaokružili. Carstvo je 1596. godine, po zauzimanju Egera (njemački Erlaun, mađarski Egra) pod Mehmedom III dostiglo najveće prostranstvo. Prvi veliki poraz u pomorskoj bici kod **Lepanta** (7. oktobra 1571. godine) ostao je bez stvarnog učinka i kriza se zapravo ispoljila dvadesetak godina kasnije u trinaestogodišnjem, Morejskom ratu (1593. do 1606.), završenim Žitvatorškim mirom.

---

[88] Pored kralja **Matije Sabančića Kotromanića** poznatiji su: - **Ahmed beg Hercegović**, (Stjepan, najmlađi sin hercega Stjepana Kosače), sandžakbeg smederevski i hercegovački, namjesnik u Anadoliji i Egiptu, kapudan-paša, veliki vezir u više navrata, **Ishak-beg Tomašević**, (Sigismund, sin predposljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaša), bio sandžakbeg u Maloj Aziji (pominje se 1487. i 1493.), **Hasan-paša Predojević**, (sin poznatog plemića iz Bileće), kasniji beglerbeg Bosanskog ejaleta, poginuo 1593. godine kod Siska. U Osmanskom carstvu i najviše dužnosti su bile dostupne svima bez obzira na socijalno i nacionalno porijeklo, pa je iz redova Bošnjana (Bošnjaka, Bosanaca) bilo više desetina velikih vezira, a broj vezira i generala (paša) se i ne zna. Pored **Matije Sabančića** i **Sigismunda–Ishaka Tomaševića**, to su: **Gazi Husref-beg Ferhatbegović**, **Ferhad-beg Sokolović** i **Ferhad-beg Vuković-Desisalić**, bosanski namjesnici, veliki veziri. **Rustem-paša Opuković** iz Sarajeva i **Mehmed-paša Sokolović** iz Sokolovića. Safetbeg Bašagić u svojoj KRATKOJ UPUTI U PROŠLOST BOSNE I HERCEGOVINE, Sarajevo 1900., str. 177-183, naveo je bar šezdeset namjesnika u Bosni i desetak velikih vezira na Porti.

[89] Ostala tri su bili: **Selim** I (1512. do 1520.), **Selim** II (1566. do 1574.) i **Murat III** (1574. do 1595.).

Na državnom i vojnom planu početak krize se ispoljio gubitkom brojnih gradova u sjevernoj i zapadnoj Ugarskoj, te seriji ustanaka u Erdelju, Vlaškoj, Moldaviji, Banatu a i u dubljim krajevima Balkana, kao i prvom pobunom spahija u Carigradu. U Bosanskom ejaletu početak krize označen je porazom bosanskog beglerbega **Hasanpaše Predojevića pod Siskom**[90] u kome je poginulo 7.000 bosanskih spahija.[91]

Uzroci su, međutim, bili prije svega u društvenom uređenju, tradicionalističkom odnosu vlasti prema savremenoj - u pojedinim regijama različitoj - realnosti a posebno u raširenoj zloupotrebi vlasti i drugih negativnih pojava u Državi i Društvu, tako da "**umjesto zakona i pravde caruju obijest i bezakonje**", kako je to naučno sagledao i ocijenio vrsni bosanski mislilac, poliglot, erudita i svestrani intelektualac, **Hasan Kafija Pruščak**[92] u svom kapitalnom djelu TEMELJI MUDROSTI O UREĐENJU SVIJETA, završenom 27. jula 1595. godine, napisanog za novog sultana Mehmeda III na arapskom i potom dopunjenog i protumačenog na turskom jeziku.[93] Ističući moralne i etičke vrijednosti Pruščak je konstatovao da je **racionalan spoj mudrosti i sile osnovni temelj svakog državnog poretka** te da je **dobro uređena, opremljena i dobro vođena vojska od prvorazredne važnosti za svaku državu**.

Hrabro je ocijenio da je u **uređenju svijeta zavladao nered**, a u **upravljanju čovječanstvom** - posebno u islamskoj zajednici - **metež i zbrka**, da je zanemarena pravednost i disciplina u upravljanju Državom; da je zavladala oholost i uobraženost prvaka te izbjegavanje učenjaka

---

[90] Uzrok poraza pod Siskom, pored nesmotrenosti beglerbega Predojevića, da uzdajući se u iznenađenje i ratnu sreću, krene u napad na brojnije Habzburške trupe smatra se i **međusobna netrpeljivost** spahijskom pobunom dovedenog velikog vezira, prema bosanskom beglerbegu, koja je u opasnom trenutku onemogućila sadejstvo Rumelijske vojske.

[91] Pored Hasan-paše, poginula su četiri sandžakbega i mnogo drugih komandanata, navodi Safvet-beg Bašagić, u KRATKOJ UPUTI U PROŠLOST BOSNE I HERCEGOVINE, Sarajevo 1900., str. 48.

[92] **Hasan Kafi bin Turhan al Bosnawi**, rođen u Pruscu 1544. gdje je i umro 1616. godine. Školovao se u Pruscu, Sarajevu i Carigradu od 1565. do 1575. godine. Bio je asistent, pa profesor u Carigradu i Pruscu, kadija Sremskog vilajeta i doživotni kadija u Pruscu, a više puta u sviti Sultana kao savjetnik, pa je i iz Prusca pisao neke radove za potrebe Porte. Napisao je dvadesetak djela iz različitih oblasti (filozofije, logike, retorike, prava, odbrane i historije). Prva od njih, **o značenju termina** "**Čelebi**", je filozofska rasprava o intelektualcu.

[93] Pošto je prevedeno na više evropskih jezika, 1919. godine je prevedeno i na bosanski jezik (H. Kreševljaković).

i pametnih ljudi; da se državni poslovi ne povjeravaju sposobnim ljudima, itd.

Pruščak je utvrdio da to uslovljava nesposobnost državnog aparata da odgovori zahtjevima vremena i potrebama Carstva; da birokratija preuzima presudnu ulogu i odbacuje kritičnost prema postojećoj praksi. Pruščak dalje osuđuje anarhiju u vojsci, pohlepu za mitom, opadanje discipline i nejedinstvo komandovanja, a naročito nebrigu države o sastavu vojske i modernizaciji ratne tehnike, te na kraju zahtijeva reforme politike, Društva i Države. Pruščak **preferira mir i osuđuje lakomislenost u donošenju odluka o ratu**. Međutim, mora da govori **ezopovskim jezikom** i ne smije da dira u najbitniji elemenat krize - da **sistem počiva na ratu, da se upravni aparat i vojska više izdržava od osvajanja i plijena nego od stvaranja novih dobara**.

Novi sultan Mehmed III, nadajući se da će kombinacijom sile i elastičnošću vladarske mudrosti vratiti povjerenje uznemirenih zapadnih pokrajina Carstva, krenuo je u veliki vojni pohod na Ugarsku. Za prvo je trebao **snažne i beskompromisne vojnike**, a za drugo **mudre** i **provjerene savjetodavce**.

Sa gotovim traktatom - svakako po predhodnom dogovoru - u Carev logor krenuo je i Prusački kadija. Na ratištu, pod Egerom u sjevernoj Mađarskoj u Carskoj sviti bila je i velika grupa Bosanaca, najviših carskih službenika na čelu sa **Ibrahim-pašom Novošeherlijom**, velikim vezirom,[94] koja je i savjetovala caru da pozove Pruščaka.

Slabu borbenost jedinica Pruščak pripisuje nebrizi komandanata, i njihovom izbjegavanju da lično nadziru izvršenje naređenja. Za dezerterstvo iz vojske u Carstvu, pa i u Bosni kaže da je počelo od ustanka u Erdelju.

Ukazujući da neprijatelji sve više koriste moderno vatreno oružje, puške i topove, a sultanova vojska zanemaruje upotrebu i klasičnog,

---

[94] Pored velikog vezira Bošnjani (Bosanci) su bili beglerbezi Anadolije, Rumelije i Budima, a pogibija bosanskog beglerbega je bila bitna manifestacija nereda koji su Carstvo doveli u krizu. Za sedamdeset godina, od 1544. do 1612. devet Bošnjaka su bili veliki veziri, upravljajući moćnim carstvom 52 godine, a trojica njihovi zamjenici. Za to vrijeme desetorica su bili veziri na Porti, šestorica beglerbezi u velikim provincijama, od kojih tri u Bosni. Stotine drugih su bili najviši činovnici na Porti, sandžakbezi, vojvode, alajbezi i drugi viši oficiri. Bašagić, nav. djelo, str. 60.

Pruščak je upozoravao "**kad bismo mi nabavili moderno oružje i upotrijebili ga kako treba, pobijedili bismo neprijatelja**". "**Junak je drag i neprijatelju... a strašljivac mrzak i rođenoj majci**", pa navodi primjere poštovanja u toku Kandijskog rata iz Bosne i Dalmacije, tako da prvima šalju i poklone, a druge nastoje poniziti. Pruščak ističe da komandant mora biti sposoban i svestran, da se neprijatelj ne smije omalovažavati ("**Ako pobijediš nećeš se proslaviti, a ako izgubiš, nećeš se opravdati**"). Upozorava na razboritost u donošenju odluke pošto komandant raspolaže ljudskim životima i treba da ih čuva. Ne ustručava se da u vezi procjene vremena pomene da su (poslije mjesec dana hoda) Pruščaci u boj za Eger stigli uoči same predaje grada i da je nebudnost 1594. dovela do toga da ustanici u Erdelju unište i oplijene 27 gradova. **Dobar komandant (car) daje prednost vaspitanju, lijepoj riječi..., nagradi nad kaznom i da ne omalovažava učenjake**, jer bi posljedice mogle biti kobne.

Traktat je veoma dobro primljen i - kod oko sultana okupljenih - velikodostojnika izazvao opštu pažnju uz sve pohvale i počasti Prusačkom kadiji. Pošto se ključ gornje Mađarske - Eger predao, a deset dana potom razbijen nadvojvoda **Maksimilijan II**, Car i Pruščak su napustili ratište. Po carevom nalogu Hasan Kafi je ponovo (vjerovatno na proljeće 1597.) u Carigradu, sa - na turski jezik prevedenim i protumačenim - Traktatom, odakle se uz velike darove i hati-šerifom, kojim mu se doživotno dodjeljuje funkcija Prusačkog kadije, vratio u svoj Prusac.

Kriza je privremeno prevladana. Prevladavanje krize potrajalo je deset godina i Pruščak je još jednom, 1605. godine na Ugarskom ratištu kao savjetnik velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića. Žitvatorški mir je zaključen na 20 godina i kasnije produžen još 37 godina. Osmansko carstvo je prvi put priznalo jednu evropsku državu – Austriju za ravnopravnog partnera. Isplatom 200.000 talira Austrija je prestala plaćati 1547. godine nametnuti joj godišnji danak. Nije bilo teritorijalnih promjena, i obje strane su uglavnom ostale na istim pozicijama. Još stotinjak godina Osmansko carstvo je neprikosnovena svjetska sila, ali je u dva velika rata, Kandijski (1645. do 1669.) i Bečki (1683. do 1699.), izgubilo ogromna prostranstva u Evropi. Bosna je od tada postala **osnovni odbrambeni ejalet** Carstva u Evropi.

Mudri savjeti učenog Pruščaka, ponovo otpremljenog u daleki Prusac, **nisu sami za sebe mogli eliminisati duboke negativne uzroke krize**. Polovično primijenjeni, ni u Carstvu, ni u Bosni nisu mogli donijeti trajnije rezultate. Bremenito tim temeljnim uzrocima, **naredno XVII stoljeće pokazaće punu opravdanost njegovih ocjena**. Nepravda, "obijest i bezakonje" u Carstvu ponovo su na sceni. Blagotvorni mir na jednoj strani, ubrzo je zamijenjen ratnim avanturama na drugoj, a dva velika besmislena rata ispuniće čitavu drugu polovinu stoljeća. Zavođenje reda u Državi i početak privrednog poleta pod dvojicom Ćuprilića (1656. do 1676.), već prvi njihov nasljednik, pohlepni Kara Mustafa-paša pretvoriće u **sunovrat Carstva**.

4. **Iskustva velikih ratova XVII stoljeća**

Kandijski rat (**1645. do 1669.**) je trajao 24 godine. Osmansko carstvo ga je povelo protiv Mletačke republike radi otoka Krita (Kreta, Kandija), ali su se borbe uskoro rasplamsale i na granici mletačkih posjeda u Dalmaciji sa Bosanskim ejaletom. Pred izbijanje Kandijskog rata, Mletačka republika držala je gotovo sve jadranske otoke i uzak obalni pojas sa gradovima Zadrom, Šibenikom, Trogirom, Splitom, Omišom i Kotorom.

Osmansku granicu prema Mlecima do Mohačke bitke (1526.) uglavnom je osiguravalo - i iz drugih krajeva Balkana doseljeno - vlaško stanovništvo. Stogodišnja stabilizacija mira eliminisala je potrebe za njegovom vojnom službom. Ukidanje vlaških privilegija i u vezi s tim, izostanak prihoda od pljačkaških rejdova preko granice i **svođenje na status raje**, u kome su se nalazili i ostali seljaci - muslimani i kršćani izazvalo je nezadovoljstvo Vlaha, pa su se - naviknuti na ratovanje - počeli baviti i hajdučijom, a prelazili su i na mletačku teritoriju.[95]

---

[95] Prvih 10.000 Vlaha prešlo je na mletačku teritoriju još u **Morejskom ratu** (1570. do 1573.).

Rat na ovom prostoru razbuktao se tek u toku njegove druge godine i pošto je Spahijska vojska Ejaleta otišla na glavno ratište. Mletačka republika - koristeći gore pomenuto nezadovoljstvo Vlaha sa prvim pobjedama na bojnom polju i obećanjem statusa slobodnih seljaka uspjela je da potakne njihovo masovno prebjegavanje i da ih organizuje u svoje **kondotjere** (condota = ugovor), **najamničke** - **uskočke** i **hajdučke čete** i **odrede**.

U toku trajanja rata protiv Osmanskog carstva obrazovana je "**Sveta liga**" (Venecija, Austrija, Poljska i Rusija) pa je Porta bila pritisnutna problemima glavnih ratišta. Teret ratovanja na ovom prostoru zbog toga je pao na granične sandžake Bosanskog ejaleta (Hercegovački, Kliški, Lički i Bihaćki) u kojima su za odbranu granice i zaštitu od hajduka i uskoka bili formirani **pandurski odredi**, koje su, pored muslimana, sačinjavali i hrišćani.

Rat je bio veoma surov. Bio je vrlo intenzivan, ali vođen samo sa lokalnim snagama ("**s krvlju ručak, a s krvlju večera**"). Ljudske i materijalne žrtve bile su ogromne. Komandanti su se u početku često dobro poznavali, nerijetko međusobno uvažavali i poštovali viteštvo. Pljačkaški rejdovi s jedne i s druge strane bili su duboki i mahom uspješni, dok su i jedni i drugi najviše poraza imali u borbi za utvrđene gradove. Manje tvrđave su češće prelazile iz ruku u ruke a nerijetko i veći gradovi. Trajanje rata povećalo je pustošenje i gubitke na obje strane. Na povratku sa jednog prodora krajišnici su donijeli **kugu**, a uskočka pustošenja zahvatala su i nemuslimanska sela u slučajevima odbijanja saradnje.

U prethodnom 13-togodišnjem, Morejskom ratu Habzburška monarhija je bila razvila posebnu vrstu ratnih operacija tzv. "**uskočki rat**", na kopnu usmjeren prema Bosni, a na moru prema mletačkoj trgovini. Podkraj tog rata i u austro-mletačkom ratu 1615. do 1618. Austrija je morala Mlečanima prepustiti prevlast na moru i uskoke preseliti i preusmjeriti na Bosnu. Od ostalih ratova koje je Osmansko carstvo vodilo u toku Kandijskog rata, treba pomenuti rat sa Austrijom 1663. do 1664. zbog toga što su u njemu **bosanski kontigenti pretrpjeli i dva poraza**: pod **Smail-pašom Čengićem**, oktobra 1663. kod **Otočca** i 1. avgusta 1664. kod **St. Gotharda**, gdje je Smail-paša i poginuo.

Stanje se popravilo tek kad je, u trenucima političkog haosa i duboke etičke krize, 1656. za velikog vezira (u osamdesetoj godini života) došao mudri starac **Mehmed-paša Ćuprilić**, čije je napore na zavođenju reda u svim oblastima državne uprave i discipline u vojsci, od 1661. do 1676. nastavio njegov učeni sin, i nasljednik na položaju velikog vezira **Ahmed-paša**. Rezultati "**Ćuprilića godina**", uspješno sređivanje državne uprave i vojske, okončanje dvadesetčetverogodišnjeg Kandijskog rata u okviru koga su Bošnjaci - pored neprekidnih okršaja na granici u primorju i stalnih obostranih, često dubokih prodora preko nje - desetak puta svojom glavninom učestvovali na ratištima (Krita, Erdelja, Austrije, Ugarske, Poljske, Rusije), a naročito privredni polet u četrnaestogodišnjem miru poslije njega, bili su uskoro degradirani zbog nepromišljenog i nesmotrenog pokušaja novog velikog vezira Kara Mustafe-paše da (1683.) ponovo i posljednji put **pokuša osvojiti Beč**.

Egejsko ostrvo, zbog koga je rat počeo, konačno je zauzeto 1669. godine i mir brzo zaključen. Mletački poraz ublažen je donekle teritorijalnim ustupcima u Jadranskom primorju (tvrđava Klis i još 4 kapetanije, uglavnom u Ravnim kotarima, te Poljica i dio Makarskog primorja).

Privreda Bosanskog ejaleta razorena dugotrajnim ratom, hajdučijom i uskočkim pustošenjem, teško se oporavljala, a nezakoniti postupci vlasti doveli su i do pobuna nezadovoljnih građana.

Veliki, Bečki rat (**1683. do 1699.**) započeo je posljednjim prodorom Osmanskog carstva u srednju Evropu. Koristeći ustanak u gornjoj Mađarskoj protiv apsolutističke i centralističke habzburške vlasti, veliki vezir **Kara Mustafa-paša** u ljeto 1683. godine sakupio je vojsku od 200.000 i preko Beograda i Mohača stigao pod Beč. Eventualno zauzimanje glavnog grada Habzburške monarhije Osmanskom carstvu je otvaralo puteve prema Njemačkoj i zapadu Evrope. **Odluka je bila nepromišljena, odnosi snaga iz prethodnog stoljeća bili su izmijenjeni**. Austrija više nije bila usamljena. Osmansko carstvo, nagriženo unutrašnjim slabostima, nije više bilo ono iz predhodnih vjekova, a veliki vezir Kara Mustafa-paša nije bio dorastao zadatku. Za dva mjeseca opsade sa 60.000 vojnika nije izašao na kraj sa 16.000 branilaca Beča, a ni osiguranju od spoljnje intervencije nije posvetio dovoljnu pažnju. Opsjednutoj habsburškoj stoli-

ci stigao je u pomoć poljski kralj **Jan Sobjeski** 12. septembra 1683. i isti dan razbio opsadu, a onda prešao u gonjenje. Kara Mustafa-paša je glavninom odstupio prema Beogradu.[96]

Pokretanje i tok ovog rata, još jednom su potvrdili mudrost Pruščakovih savjeta. Rat je tako upropastio sve tekovine Ćuprilića i četrnaestogodišnjeg mira, ili bolje reći ukupnih napora čitavih 150 godina.

Poslije tri godine (2. decembra 1686.) trupe "**Svete lige**" su zauzele Budim, ali je prošlo još deset godina do definitivne pobjede (kod **Sente** 11. septembra 1696.). Tako je poraz u Bečkom ratu ne samo zaustavio daljnji prodor Osmanskog carstva u Evropu, nego i označio početak njegovog povlačenja iz Evrope.

Poraz pod Bečom i poraz Carstva u Bečkom ratu (16 godina se front protezao od Krima do Jadrana), neposredno su se odrazili na situaciju u Bosanskom ejaletu. Neoporavljen od dugotrajnog Kandijskog rata Bosanski ejalet i **u ovom ratu je pretrpio znatne teritorijalne, ljudske i materijalne gubitke, ali se održao i prihvatio izbjeglice sa izgubljenih teritorija**, uključujući i one iz Mađarske.

Slabosti koje su bile uzrok krize pod kraj XVI vijeka u ovom ratu su ponovo došle do izražaja i mučno su pod Ćuprilićima, privremeno prevladane metodama koje je preporučivao Hasan Kafija Pruščak. Rat je bio iscrpljujući, onemogućena prekomorska trgovina ispraznila je Ejaletske blagajne. Uz sve to, Bošnjaci su učestvovali u nekoliko navrata na glavnim ratištima – na Kritu, u Erdelju, Ugarskoj, Poljskoj i dr. Osnovna karakteristika pojedinih etepa rata su pljačkaški upadi sa jedne i druge strane, i stalni okršaji na granici. U sastavu carske ordije nalazio se i uobičajeni kontigent bosanske spahijske konjice i pješadije (vjerovatno oko 20.000), i samo u jednom okršaju u **povlačenju (kod Komarna) poginulo ih je 7.000, uključujući i lično beglerbega Ejaleta**.

Već u oktobru 1683. godine u sjevernoj Dalmaciji izbio je ustanak, na proljeće 1684. godine austrijska vojska pod banom Erdedijem krenula je u ofanzivu duž čitave granice, od Velebita do Korane i Ilove. Ban

[96] Tamo je smijenjen i (i pod optužbom za sebičnost) zadavljen, ali to nije moglo promijeniti situaciju.

Erdedi prešao je Unu i opljačkao Dubicu, dok su mletački uskoci i hajduci opljačkali Gračac i Glamoč. Iduće godine je front stabilizovan i mletačka vojska pobijeđena kod Sinja, ali su u naredne četiri godine izgubljeni Sinj, Novi, Knin, te Lika i Krbava.

Samoodbrana izolovane Bosne. Po padu Budima, rat je dobio na intenzitetu. Protivofanziva od Beograda velikog vezira skršena je 12. avgusta 1687. na brdu Haršanj (Harsány) u Mohačkom polju. Poraz je izazvao pobunu vojske i ona je samovoljno krenula prema Beogradu. To je **Ludvigu Badenskom** (Ludwig von Baden) u 1688. i 1689. olakšalo da zauzme ne samo Slavoniju, nego i širi pojas duž Save sa Dubicom, Gradiškom, Derventom, Brčkim i Šapcem. U istočnom dijelu Balkana **prodor je bio mnogo dublji**. Zauzeta je čitava Srbija i Vidinska oblast, a onda i Niška oblast, Kosovo i Skoplje. Tim i **zauzimanjem Zvornika i Novog Pazara 1687. Bosna je odsječena od ostalog dijela Carstva**. Namjesnik Topal Huseinpaša, spriječio je dublje prodore u Bosnu, povratio Zvornik i Novi Pazar i time ponovo uspostavio vezu sa ostatkom Carstva 1689. godine.

U prvih pet-šest godina Bečkog rata glavnina Carske vojske u Mađarskoj (u čijem sastavu se borila i Ejaletska vojska Bosne), pretrpila je više poraza pa je 1686. godine izgubljen Budim, a 1688. i Slavonija. Preostale snage u Bosni nisu mogle odoljeti svim mletačkim i austrijskim napadima pa je i ovdje bilo značajnih teritorijalnih gubitaka (Dubica – 1684, Sinj - 1686., Novi, Derventa i Knin - 1687.; 1688. godine Ludvig Badenski je poharao i popalio Banja Luku; Zvornik, Liku i Krbavu - 1689.). Pod kraj osamdesetih godina, **iako odsječena od Carigrada**, finansijski, glađu i groznicom iscrpljena **Bosna se samostalno odbranila i uz to prihvatila izbjeglice iz Mađarske, Slavonije, Like i Dalmacije**. Računa se oko 80.000.

I u ovom ratu dogodio se još jedan smišljeni pokušaj prevladavanja krize, kao uslova da se situacija na ratištima stabilizuje i u vojsci vrati efikasnost i disciplina. Bio je to još jedan Ćuprilić Mustafa-paša (1689. do 1691.) i **bili su to isti recepti koje je Mehmed-paši Sokoloviću i Mehmedu III dao sto godina prije Hasan Pruščak**.

Preuzimajući funkciju velikog vezira, Mustafapaša Ćuprilić je u toku zime 1689./1690. reorganizovao oružane snage i uveo red, a bosanski namjesnik Topal Huseinpaša kod Višegrada tukao Ludviga Badenskog, vratio Zvornik i ponovo uspostavio vezu Bosne sa ostatkom Carstva.

U proljeće 1690. Osmanska vojska je krenula u protivofanzivu. Ostaci Pikolominijevih trupa sa učesnicima pobune pod patrijarhom Čarnojevićem povukle su se preko Save i Dunava, pa je te i naredne godine uspostavljena izvjesna ravnoteža. U 1690. godini je Husein-paša upao u Slavoniju i, opsjeo Osijek, ali Zenkoviću sa krajišnicima nije uspjelo da povrate Liku i Krbavu. U 1691. godini oslobođeni su Bosanska Dubica, Bosanski Novi, Sokol i Jasenovac, ali je bezrazložno smjenjivanje ovog uspješnog namjesnika idućih godina donijelo ponovni gubitak Bosanske Dubice, Bosanskog Novog, Bosanske Krupe, Vrnograča i Kladuše (1693.), te Trebinja, Popova Polja i Gabele (1694.). Dublji mletački prodori suzbijeni su tek kod Vitovlja, Kupresa i Ravnog.

Po uspostavljanju linije odbrane na Dunavu i Savi i odbrani Banata veliki vezir Mustafa-paša je kod Zemuna prešao Savu sa oko 100.000 vojnika i 150 topova, sa namjerom da kod Petrovaradina napadne feldmašala Badenskog (oko 55.000 sa 90 topova), koji je odavde prema Zemunu krenuo 12. avgusta. Po susretu prethodnica Badenski se povukao prema **Slankamenu**. Ne čekajući prikupljanje glavnine Mustafapaša, ga je obišao i odsjekao od baze u Petrovaradinu. Osmanska vojska je 19. avgusta 1691. odbila pokušaj Badenskog da se probije, ali je u drugom popustilo njeno desno krilo pa je u protivnapad krenuo i Mustafapaša. Njegova pogibija je unijela pometnju u Ordiju. Trupe su napustile artiljeriju i prešle u panično povlačenje, što je rezultiralo sa oko 20.000 poginulih i ranjenih, prema 7.300 Austrijanaca. Zbog iscrpljenosti ni Badenski nije preduzeo gonjenje, pa se ostatak trupa neometano povukao u Zemun.

Do novog intenziviranja operacija došlo je tek 1697. godine. Eugen Savojski i austrijski vojni vrh su smatrali da je Bihaćka tvrđava ključ za dalja osvajanja u Bosni. Habzburška vojska (13.000 i 32 topa) stigla je pod **Bihać** 9. juna i četrnaestog počela sa napadima. Bihaćka tvrđava se, međutim, bila pripremila za ovaj napad (opravljeni su bedemi, očišćeni

opkopi, pripremljene dovoljne zalihe i mjesna posada ojačana sa 3.000 vojnika). Poslije četrnaestodnevne opsade Zvornika iz Grada je izvršen ispad i neprijatelj 28. juna 1697. poražen.

Do odlučujućeg sudara ove godine došlo je kod Sente, u Podunavlju. Dugotrajni rat je bio iscrpio snage oba protivnika i na glavnom frontu u Podunavlju protivničke snage su bile dosta izjednačene. Okosnicu su činile glavnine pod komandom Mustafe II (oko 60.000 u Banatu) i Eugena Savojskog (40.000 u Bačkoj). U namjeri da zauzme Segedin Mustafa II je 11. septembra 1697. godine neoprezno počeo prelaziti Tisu kod **Sente**, ali ga je u toku prelaska napao i porazio Savojski. U bici su poginuli veliki vezir Almas Mehmed-paša, 18 beglerbegova[97] i janičarski aga sa 30.000 vojnika. Po nekim podacima među njima je bilo **7.000 Bošnjaka**, dok su Austrijanci imali samo 2.000 poginulih.

Poraz kod Sente odlučio je ishod rata. Sjeverne granice Carstva su ostale gotovo nebranjene, što je u oktobru iste godine omogućilo **Savojskom da sa svega sedam-osam hiljada vojnika iz Slavonskog Broda 1697. izvrši dubok prodor dolinom Bosne**. Pri povlačenju iz Sarajeva, Savojski je opljačkao i spalio grad, ponio velik plijen i poveo oko 30 - 50.000 stanovnika svih vjera, što u statusu roblja ili onih koji su sa njim u toku prodora sarađivali.

Primjeri neopreznosti ratovanja oko velikih rijeka, primjeri sporosti njihovih prelazaka nesigurnim pontonskim mostovima, nepripremljenosti i neobučenosti trupa u tome, veoma su poučni kako katastrofalne posljedice toga mogu biti, i kako teške traume su takvi porazi ostavljali na učesnike, od kojih je veoma mali broj uopšte znao plivati. Za razliku od uspjeha malobrojne posade Bihaća, koja brani svoju grudu, goleme carske ordije gubile su bitke i trpile katastrofalne gubitke zbog nesmotrenosti komandanta i istrošenosti ideja.

Rat je završen **Karlovačkim mirom 26. januara 1699. godine**. U šesnaestogodišnjem ratu **Osmansko carstvo je izgubilo oko 200.000 km^2 i više miliona stanovnika**. Na tom prostoru **svi pripadnici islama su pobijeni**, **protjerani ili pokršteni**. Uništeno je više hiljada islamskih

---

97 Među njima i bosanski valija Sari Mehmed-paša Tešnjak.

sakralnih i kulturnih objekata. Bosanski ejalet je privremeno **izgubio dvadesetak graničnih gradova**, a u jednom rejdu Savojski je opljačkao sve gradove u dolini Bosne, uključujući i Sarajevo, koje je spaljeno 23. i 24 oktobra 1687. godine. Jezgro Bosanskog ejaleta - klasična Bosna u borbi za opstanak **odbranilo se, između ostalog angažovanjem svih raspoloživih snaga i sredstava te opštenarodnom mobilizacijom**. Bosanski ejalet je uglavnom sveden na prostor pod kojim se i u vrijeme nezavisnosti podrazumijevala **čitava Bosna** – "prava Bosna", "totius Bosnae", "butum Bosna". Na sjeveru je granica opet išla Savom i donjim tokom Une, dok se juzogapadna granica od današnje granice Bosne i Hercegovine razlikuje za uzak pojas dubine svega 3 do 10 kilometara. Više od dvije trećine njegove granice sada su spoljne granice Carstva, pa Ejalet postaje ponovo **krajina** (serhat) na čitavoj svojoj teritoriji. **Poraz pod Bečom i uopšte poraz u Velikom ratu (1683. do 1699.) svojim životima platio je ogroman broj Bošnjaka. Najveći broj spahija i onih koji su sa njima pokrenuti radi naseljavanja novo-osvojenih krajeva u Panoniji, nikad se nisu vratili u Bosnu i u ovom ratu su pobijeni ili pokršteni**.

Posljedice poraza u ovom Velikom, šesnaestogodišnjem, Bečkom ratu bile su takvih razmjera da su "upravo u prvoj polovini XVIII vijeka Bošnjaci bili pritisnutni do tada neviđenim nevoljama". Iz mnogobrojnih razloga, i pored izvjesnog priliva iz u ratu izgubljenih područja, **broj muslimanskog stanovništva u Bosni je naglo počeo da opada.**

Od Mohačke bitke planski i pod pritiskom sprovođena je kolonizacija Bošnjaka u Slavoniju i Ugarsku. Za 150 godina na položaju Budimskog beglerbega bilo je preko dvadeset Bošnjaka. Bošnjačka naselja u Ugarskoj su bila i brojna i jaka, u Budimu i nizu velikih gradova govorilo se bosanski, pa za njih Evlija Čelebija (1661.) kaže da su "obične bošnjačke varoši". U Slavoniji, između Ilove, Save, Dunava i Drave oko 1680. godine Bošnjaci i islamizirani domaći ljudi činili su više od polovine ukupnog stanovništva i bilo ih je "otprilike 115.000". Kolonizacijom Bošnjaka bila su zahvaćena i novoosvojena područja u dolini Une, i Lici. Sa nešto domaćeg islamiziranog stanovništva i ovdje su Bošnjaci imali veliku većinu.

Demografski gubici Bosne u periodu uspona Osmanskog carstva pored na bojnom polju palih ratnika i nevelikog broja izbjeglog katoličkog stanovništva, bili su izraženi i naseljavanjem novoosvojenih područja u Panoniji. Ako uzmemo da su demografski gubici po osnovu poginulih i izbjeglih iznosili oko 50.000, u novoosvojene dijelove Panonije, za to vrijeme u više talasa je preseljeno možda čak 150.000 Bošnjaka. Iako je to dug period preseljavanja, koje je pored nagrađenih i u novoosvojenim krajevima angažovanih ratnika, službenika i zanatlija obuhvatilo i brojne njihove kmetove, za Bosnu je to značilo **gubitak gotovo trećine stanovništva**. **Gubitak je nadoknađen gotovo tolikim naseljavanjem stranog elementa**, uglavnom Vlaha iz istočnog dijela Balkana. Prepolovljeni i lišeni izvora egzistencije izbjegli povratnici nisu mogli bitnije uticati na popravak nastalog demografskog poremećaja.

Još u srednjem vijeku razvijena vjerska netolerancija u evropskim zemljama, i u ovim ratovima odigrala je značajnu ulogu. Naročito u toku Bečkog rata, pa i u njegovim pripremama uloženi su veliki napori da se hrišćansko stanovništvo balkanskih naroda pridobije za saradnju sa osvajačima. U proglasima za rat habzburških vladara ovog vremena i **pravoslavnom stanovništvu u Bosni se garantuje sloboda vjeroispovjesti**, **ali ne i muslimanima**. Njih se naprotiv poziva da prihvate katoličanstvo. Na saradnju su posebno pristali patrijarh Pećke patrijaršije Arsenije Čarnojević i crnogorski vladika, koji su 1711. prihvatili sličan poziv ruskog cara Petra Velikog, dok je na drugoj strani lansirana sintagma o Hrvatskoj kao "predziđu kršćanstva".

U velikim ratovima (Kandijskom i Bečkom) XVII stoljeća oživljeni su elementi krstaških ratova pa je u martu 1684. godine na poticaj pape, formirana i nova "**Sveta liga**". odnosno vojni savez. Udruživanja kršćanskih vojski i proglašavanja takvog saveza "svetim" bilo je i ranije (Lepant 1571.; St. Gothard -1664.).

Od vremena uspona Osmansko carstvo je za dezorganizaciju odbrane protivnika te pripremu svojih osvajačkih pohoda od XIII do XVI stoljeća uspješno koristilo duboke prekogranične rejdove lahke konjice - **a k i n dž i j a**. Akindžije su u početku regrutovani u polunomadskim turkmenskim plemenima Male Azije - **Juruci**. Po prelasku u Evropu u

tu svrhu su, od XV vijeka, sve više korišteni balkanski polunomadski stočari - **V l a s i**, kojima je pored toga povjeravana odbrana granice, karavanska i konjušarska služba. Zbog toga su iz unutrašnjosti Carstva preseljavani u granične oblasti radi odbrane granice, pa i u Bosnu. Poslije Mohačke bitke i po izgradnji Vojne granice (odnosno Vojne krajine) akindžijski rejdovi su kao metod ratovanja napušteni, pa su Vlasi izjednačeni sa ostalim podanicima Carstva, sa **r a j o m**, čime su orijentisani i na obradu zemlje. Nezadovoljni time već tridesetih godina XVI vijeka počeli su prelaziti na teritoriju Mletačke Republike, koja im je za iste usluge obećala status slobodnih seljaka, zemlju i platu za vojnu službu.

5. **Osmanska vojska** (**organizacija i upotreba**)

Već smo rekli da je osmansko društvo nastalo kao zajednica plemenskih ratnika u malom graničnom emiratu na obali Mramornog mora, i pod osnivačem Dinastije, emirom Osmanom 1299. godine osamostaljeno u zasebnu državu. Ratnički, vladajući sloj sa izrazitim smislom za političku organizaciju brzo je stvorio **moćnu teokratsku, ali multireligioznu kosmopolitsku državu**, zasnovanu na određenoj pravednosti i zakonu (šerijatu). Bila je to u početku neka vrsta plemenskog saveza, saveza plemenskih starješina (bey), po čemu neki i sistem nazivaju - **bejlik**. Kao i u drugim bliskoistočnim državama Društvo se dijelilo na dvije klase, dva društvene sloja: **vladajući** i **podanički**. Prvi, **a s k e r** je **upravljao** i **branio** Carstvo, a drugi, **r a j a proizvodio** sredstva za izdržavanje carstva, odnosno države u cjelini.

U tom okviru pripadnik upravljačkog sloja asker, dobijao je na upravljanje određeni **vojnički posjed**, **t i m a r** (leno) i postajao **spahija** - vojnik konjanik. Timar je ostajao **vlasništvo -** u sultanu oličene - **Države**. Kao i na Zapadu, obaveza je odgovarajuća vojna služba. Spahija je zapravo uživao samo novčano utvrđeni **dohodak - d i r l i k**, koji je donosio dodijeljeni mu vojnički posjed. Po tom je ovaj sistem donekle bio

sličan lenskom feudalizmu u zapadnoj Evropi. Spahijski timar nije bio nasljedan i nije postajao timarnikovo vlasništvo. Dakle, ovdje se nije radilo o krvnom, nasljednom plemstvu. Bilo je to **vojničko plemstvo** u koje se dospijevalo po vojnim zaslugama i uvijek se moralo iznova zaslužiti. U asker, vladajuću vojničku klasu spadali su svi vojnici carske vojske (garde) i svih drugih vojnih formacija, te sveštenstvo, upravno i sudsko činovništvo. Toj klasi pripadali su i članovi njihove porodice, te kućna posluga i robovi.

Ranije smo vidjeli (vidi str. 159) da se prihod sa vojničkih posjeda (dirlik) dijelio u tri kategorije: - timar, - zeamet, i has, te da je, zavisno od iznosa, dodjeljivan konjanicima i nižim starješinama spahijske vojske - timar, višem komandnom kadru (begovima) - zeamet i velikodostojnicima u pokrajinama i na Porti, uključujući i Sultana.

Osnovna razlika ovog sistema od evropskog (lenskog) bila je u tom što spahijski dohodak nije bio nasljedan. Od toga se odstupilo jedino u Bosni gdje je uvedena njegova nasljedna varijanta - **odžakluk sistem**.

Oružane snage Osmanskog carstva u usponu u osnovi su se sastojale od tri glavne komponente, često nazivane vojskama:

- Nove (stajaće, profesionalne) vojske (jeni ceri = janičari), odnosno **carske garde**;

- Provincijskih feudalnih vojski (**spahijske i akindžijske konjice**);

- Teritorijalnih vojski (mustahfiza), koje su u miru održavale red u naseljima i objekte odbrambene infrastrukture (utvrđenja, putevi, skladišta), a u ratu ih, ojačane, posjedale i branile.

Kao i na Zapadu, glavninu **oružane sile** činila je masa vladajuće klase **spahije** - vojnici na konju, konjanici. Njihovi posjedi timari, zeameti i hasovi nazivani su jednim imenom **spahiluci** odnosno timari. Svi spahiluci određene teritorije (geografske-administrativne cjeline) obrazovali su osnovnu **vojnu** operativnu jedinicu **alaj**, ujedno i mobilizacijsku – **liva** – vojni okrug, i ujedno osnovnu **upravnu** jedinicu - **sandžak**. Naglo širenje Osmanskog carstva uskoro je uslovilo objedinjavanje sandžaka u krupnije cjeline, pa su za početak, 1362. formirani prvi **ejaleti**. Prvo **Rumelijski**, pa **Anadolski**, kasnije ih je bilo više desetina.

Tako je spahijska konjica činila udarnu snagu Carstva, ali se ta snaga okupljala samo u slučaju potrebe. Dakle, bila je samo potencijalna sila dok su se njeni pripadnici bavili svojim mirnodopskim poslom, vođenjem posjeda i organizacijom proizvodnje na njemu, ne zanemarujući **lični borbeni trening** kako bi u slučaju potrebe bili stvarno spremni da odgovore osnovnoj obavezi prema sultanu. **Spahije** - konjanici, preferirajući pokretljivost nisu pretjerivali u oklopu i zadovoljavali su se **parcijalnim kožnim oklopom** i **verižnom**, **pancirnom košuljom**. Za zaštitu od strijela, džilita i iz praćki izbačenih projektila nosili su **štit**. Bili su **naoružani**: **lukom**, **kopljem** (srednje dužine, i kratkim za bacanje - **džilit**), mačem ili **sabljom**, **praćkom**, **sjekirom** ili **buzdohanom**, pa su kao i na zapadu imali pratnju, (sluge, oružonoše i dr.) i zajedno sa njom obrazovali su **osnovnu taktičku jedinicu konjice - k o p lj e**.

Carska garda. Osmanov nasljednik emir **Orhan** je daleko prije nego na Zapadu obrazovao **stajaću vojsku**, koja je činila njegovu **ličnu gardu** i bila plaćena. Sastojala se od **pješadije** i **konjice**, a onda i **artiljerije**. U bitkama se postrojavala u **centru**, predstavljajući okosnicu i rezervu ukupnog **borbenog poretka**. Carska garda je u početku regrutovana isključivo od zarobljenika (bez obzira na vjeru), pa su i nazivani "**sluge Porte**" (kapikullar). Garda je stacionirala u Istanbulu, služila za zaštitu carskog saraja i glavnog grada uopšte. Kasnije je stacionirala i u drugim većim gradovima Carstva.

- **Pješadija carske garde**: U drugoj polovini XIV stoljeća ova tri roda (pješadija, konjica, artiljerija) su dostigli jačinu korpusa (odžaka). Pješadija je dobila novu organizaciju, obuku naoružanje i taktičku namjenu, kao i sistem popune (devširma - regrutovanje). Zbog toga je dobila naziv **janičari** (jeni ceri - nova vojska). U okviru **odžaka**, kao operativno-startegijske formacije, obrazovane su taktičke jedinice: (**orte**, **buljuci**, **ode**), čija se formacija mijenjala više puta. Kolektivni život janičara u kasarnama, zajednička ishrana - **kazan**, dugotrajna obuka - **7 godina**, visok stepen **discipline**, stalna **borbena gotovost**, te vezanost za derviški red **bektešija**, koji su im bili **tabor-imami**, stvorili su od janičara nenadmašnu **visokokvalitetnu vojnu formaciju** i najznačajniju borbenu snagu Carstva. Borili su se pješke iza prepreke (obično izvrnuta kola ili palisade). Za borbu na distanci, kasnije su naoružani **puškom**.

U bitkama su obrazovali centar prve linije i njihov borbeni poredak je imao dubinu **devet vrsta**.

Od ukidanja devširme 1637. godine kao načina popune, pored carskih (kapi kullu) u provincijama se javljaju i **domaći** janičari (jerli kullu) u pograničnim pokrajinama, pa i u Bosni. U Bosni su bili raspoređeni u 19 gradova i uglavnom obuhvatali gradske zanatlije i trgovce, posebno u Sarajevu, koje je i zbog toga dobio naziv "**esnafske republike**".

- **Konjica carske garde**, u početku je, takođe, regrutovana od zarobljenika. Kasnije je popunjavana unaprjeđenjem janičara u spahije - konjanike. Takođe je stacionirana u Istanbulu. Kao stajaća, profesionalna, uostalom kao i janičari, ova konjica je bila veoma dobro uvježbana i disciplinovana. Korpus konjice carske garde u početku se sastojao od šest buljuka (eskadrona), krajem XV stoljeća imao je 6.000 konjanika da bi se u XVII i XVIII vijeku njihov broj popeo na 21.000 odnosno 22.000 ljudi. Za razliku od provincijske spahijske konjice nisu dobijali leno nego **platu u novcu**. Ova konjica je u bici neposredno obezbjeđivala sultana i komoru i predstavljala jezgro njegove **rezerve**. Evropske vojske toga vremena obično su, u skladu sa ofanzivnom taktikom, u prvi red postrojavale konjicu i kad bi se udar te konjice razbio o nesavladivi zid janičara, Osmanska konjica bi krenula u napad i gonjenje razbijenog neprijatelja.

Načelno je u jednom sandžaku mobilisan **alaj**, na čijem čelu je stjao sandžakbeg, sada u svojstvu **alajbega**. To se označavalo pobijanjem alajbajraka na poznatom zbornom mjestu, na kome su se inače održavala i godišnja smotra (joklama) svih spahija sandžaka. Jedan sandžak je načelno za rat opremao 1.000 kopalja, po čemu je alajbeg nazivan i **binbaša**. Deset posto obveznika je zadržavano na imanjima timarnika za obezbjeđenje reda i organizaciju proizvodnje. Kontigent, spahijske konjice Bosanskog ejaleta za rat na nekom drugom ratištu iznosio je najčešće 10.000 vojnika. Kada se, u kasnijim vremenima, smanjio broj spahija, to se nadoknađivalo plaćenicima (delije).

- Lahka konjica, nastala od standardne turske konjice turkmenskih stočara kad joj je promijenjena namjena za upade (rejdove) na neprijateljsku teritoriju i potom u Rumelijskom ejaletu uglavnom je svedena

na Juruke, a od 16. vijeka u Bosanskom ejaletu na Vlahe, (akindžije) i kasnije zamijenjena **delijama**. Popisivana je povremeno. U miru za eventualne rejdove na mletačku ili austrijsku teritoriju, a u ratu prvenstveno za nadoknadu traženih spahija, odnosno prema zahtjevu Velike porte.

- Artiljerija carske garde: Osmanska vojska se za vlade sultana Murata II (1421-1451) počela koristiti vatrenim oružjem, odmah po prenosu baruta iz Kine i sve do XVIII stoljeća znala je da ga vještije primjenjuje od bilo koje druge vojske. Dok su topovi bili jedina vrsta artiljerije bili su organizovani u jedinstveni korpus sa svega 625 ljudi, ali je ubrzo narastao na 5.000. U punoj snazi imao je 72 orte i pet aginih odreda. Na čelu Korpusa nalazio se **topčibaša**, na čelu orte nalazio se čorbadžija, a na čelu odreda buljubaša. Korpus se dijelio na livce i poslužioce, stacionirao je u Istanbulu i u ratne pohode išao do 1547. godine samo kad je pohod vodio lično sultan, a od tada **serdari ekrem**. Topovi su se prevozili na lafetima ili su tovareni na deve i mazge. U borbenom poretku mjesto topova je bilo na bokovima ispred pješadije (janjičara), a njihovi hici označavali su početak bitke.

Korpus je uz to imao **topove na graničnim tvrđavama**. Tvrđave u Bosni su topovima i đuladima snabdijevane iz **livnica u Skadru i Beogradu**, a imali su stalnu posadu domaćih topčija, zbog čega su bili u sastavu ejaletske vojske.

U Austro-turskom ratu 1716. do 1718, u Osmansku vojsku prebjegao je austrijski oficir francuski baron Bonval (Claude Alexsandre Bonneval). Kao Humbaradži Ahmed-paša poveo je 350 adžamioglana iz Bosne, organizovao **Mužarski** (merzer, humbara) **korpus** i potom kao komandant ukupne artiljerije značajno unaprijedio njenu obuku i organizaciju.[98]

- Minerski korpus: objedinjavao je dvije vrste specijalista. Prvi su kopali tunele (slične rudarskim oknima – otuda im i ime mine) ispod

---

[98] Kao i u drugim oblastima stagnacija i zaostajanje došlo je do izražaja i u ovoj oblasti. Za ukupnu renesansu osmanske artiljerije tridesetih godina XVIII stoljeća zaslužan je francuski stručnjak **Boneval** alias Ahmed-paša Bombarder.

U ratu protiv Skenderbega i pri zauzimanju Konstantinopola – 1450 i 1453. godine – baljemez topovi su izbacivali kamenu đulad tešku 190 i 360 kilograma. Topovi su liveni na licu mjesta, a ovaj posljednji na položaj je izvlačilo 60 volova.

tvrđavskih bedema, a drugi eksplozivom (barut) rušili te bedeme, utvrđenja ili mostove. Korpus je stacionirao i izvodio vježbe u Istanbulu i nije bio brojan.[99]

Kao i sve druge vojske i Osmanska vojska u ratu i miru imala je rodove i službe podrške. Najznačajniji rodovi bili su organizovani u korpuse. Regrutovani po sandžacima i ejaletima po jedinstvenim kriterijumima. Uživaoci timara do 100.000 akči bili su obavezni na svake 3.000 akči prihoda od timara dati 1 džebeliju, a timarnici sa preko 100.000 akči prihoda 1 džebeliju na 5.000 akči prihoda, tako ih je ukupno moglo biti između 80.000 i 100.000.

Zadatak im je bio da u odgovarajućim pogonima i radionicama izrađuju neophodna borbena i neborbena sredstva (oruđa, oružja, municiju, barut, uniforme, alat, oklope, kacige i drugo), da ih čuvaju i zanavljaju u skladištima (džebhanama, baruthanama, tophanama), te da ih na ratištu održavaju i izdaju na upotrebu.

Snaga Osmanskog carstva od XIII do XVI vijeka zasnivala se na izvanrednim osobinama profesionalne, dobro obučene i motivisane **stajaće vojske**, čiji stožer je činio njen **pješadijski korpus** - janičari, sve dok je praktikovana popuna adžami oglanom.[100] Po tome se Osmanska vojska razlikovala u efikasnosti od oružanih snaga svih savremenih država.

Provincijske vojske: Osmansko carstvo u vrijeme osvajanja Bosne (1463) dijelilo se na dvije provincije, odnosno pokrajine (ejalete), **Rumelijski** i **Anadolski**. U XVI vijeku broj ejeleta počeo je da raste. Tako je 1541. godine formiran Budimski ejalet, a nešto kasnije Temišvarski i Kanjiški. Sa daljim širenjem Carstva broj ejaleta je dostigao cifru od četrdeset.

Godine 1580. izdvajanjem bosanskih sandžaka iz ejaleta Rumelije formiran je i **Bosanski ejalet**. U njegov sastav uključen je i Zvornički

---

[99] Ovdje bi mogli pomenuti i Mornaricu Osmanskog carstva, kao drugi vid oružanih snaga u kojem su služili i mnogi Bosanci, neki od njih su bili i komandanti Mornarice – kapudan – paše.

[100] Prvo je Selim II 1568. godine odobrio da se u janičare upisuju i njihovi sinovi, a 1637. godine popuna devširmom (adžami oglan) je i potpuno ukinuta, što je širom otvorio vrata zloupotrebama, tako da su se janičari pretvorili u glavne nosioce nereda i bezvlašća, prije svega u Istanbulu.

sandžak, do tada u Budimskom ejaletu, pa je Bosna ponovno postala **cijela**, odnosno granice Bosanskog ejaleta uglavnom su izjednačene sa Bosanskim kraljevstvom. To je bila jedina pokorena zemlja, koja je u okviru Osmanskog carstva objedinjena u jedinstvenu upravnu jedinicu.

Kao što je Osmansko carstvo od Vizantije preuzelo i ime Rumelije (Rimsko carstvo) i neke druge njene osobine, u izvjesnom smislu preuzelo je i **tematsko uređenje**, u kome je na **teme** odnosno **vojne okruge (live)** prenesena obaveza **odbrane sopstvenim snagama**.

U evropskom dijelu Carstva nije preuzet sistem vlasništva nad zemljom. Evropski plemići po principu krvnog srodstva nasljeđivali su dobijena **lena**, odnosno **feude**. U Osmanskom carstvu vlasnik zemlje je bila Država odnosno sultan, pa je kičma odbrane Carstva – spahijski konjanik, odnosno timarnik bio zainteresovan da timar ponovo zasluži.

Iskustvo poraza kod Siska (1593) prisililo je Sultana na kompromis u pogledu nasljeđivanja lena, pa je već iduće godine u Bosni uveden **odžakluk timar** (ocakluk timar), odnosno **bosanskim timarnicima priznato je pravo nasljeđivanje timara**.

Timarnik u Bosni, kao i u drugim krajevima Carstva, za korištenje dohotka sa dodijeljenog mu timara, a sada i prava da taj timar nasljeđuje, preuzimao je i vrlo jasnu obavezu da se na poziv sultana odazove na vojnu.

Na svake tri hiljade akči dohotka od timara, timarnik je sa sobom morao povesti još po jednog opremljenog i uvježbanog konjanika – i jednog džebeliju. Uživaoci dohotka sa zijameta i hasova imali su istu obavezu, ali na svakih 5.000 akči dohotka. Kao granični sandžak Bosna je uz to imala obavezu samoodbrane serhata, uređenje ratišta i odbrambenih objekata na njemu, te čitav niz, drugih obaveza uglavnom i u miru plaćenih. U graničnim ejaletima, posebno na serhatu u užem smislu riječi, pa dakle i u Bosni obaveze su bile znatno brojnije. Azapi, topdžije i džebelije plaćani su iz državne kase.

Otuda su drugu komponentu Osmanske oružane sile, činile **feudalne vojske provincija** - ejaleta. Komponenta se sastojala se od dvije vrste konjice. Standardna, **spahijska**, i lahka jurišna konjica - **akindžije**, kasnije zamijenjena **delijama**. Postrojavane su na krilima carske garde.

U skladu sa svojom defanzivno-ofanzivnom taktikom i pošto nisu imali teške oklope umjesto u **kasu**, juriše u napadu, su se mogli izvršavati samo u **galopu**, pa je udar dobijao na silini. Bili su u mogućnosti da brzo manevrišu, iznenadno se povlače i zaustavljaju.

Dok je Spahijska konjica mobilisana i upotrebljavana samo za vrijeme rata i u odlučujućim bitkama, ova druga vrsta provincijske konjice - akindžije, regrutovani su uglavnom u graničnim sandžacima i ejaletima i upotrebljavani su i u miru. Nastavljajući osmansku taktiku gazija, akindžijska konjica upotrebljavana je u plićim ili dubljim prodorima (rejdovima) na teritorije susjednih država u cilju pljačke i pustošenja osvajanju namijenjenih područja. Akindžije su bile oslobođene poreza. Nagrada za učešće u rejdovima bio je plijen, a starješine su držale njihove nahije kao timare. To su u početku bili turkmenski stočari, prije svega **Juruci**,[101] a u Evropi odnosno Rumelijskom ejaletu **Vlasi**. U oba slučaja radilo se o pokretnom polunomadskom elementu, koji je - tako opustošena područja - naseljavao kad budu osvojena, pa je to bio još jedan vid motivacije. Akindžijski rejdovi su brižljivo pripremani, a izvođeni su u ljetnom periodu. Za evakuaciju plijena ova dobro naoružana i uvježbana lahka konjica sobom je u pohode vodila veći broj tovarnih konja i goniča stoke.

Do 1580. godine spahijske i akindžijske formacije bosanskih sandžaka ulazile su u sastav Rumelijske ejaletske vojske. Od osnivanja ejaleta Bosna, koji se uglavnom poklapao sa srednjevjekovnom nezavisnom Bosnom, ejaletska vojska se regrutovala sa oko 3.000 osnovnih timara, ali je uživalaca bilo znatno više, pa je po zamjeni akindžija plaćenim **delijama**, njen kontigent dostizao oko 10.000 konjanika. Uvođenje odžakluk-timara i primjena šerijatskog prava (da imovinu ravnopravno nasljeđuju svi potomci), brzo su doveli do usitnjavanja timarskih posjeda, jer je uživalaca bilo sve više.

- Teritorijalna vojska odnosno pomoćni rodovi: U sjeni ove dvije udarne komponente, ostala je treća, možda najbrojnija, **teritorijalna komponenta** (**mustahfiz** – čuvari, stalna posada tvrđave **džebedžije**

---

101 Jedan dio Juruka preseljen je u Rumeliju, pa su oni i tu (Makedonija), činili početnu bazu akindžijske konjice.

– oružari), **džebelije** – snabdjevači Osmanske vojske. Sa aspekta odbrane bila je vrlo značajna. Obično se sastojala od raznih, uglavnom **pomoćnih vojnih rodova**. Ovi pomoćni vojni rodovi su svoju službu uglavnom obavljali pješke. Načelno su to bili garnizonski, tehničko-snabdjevački poslovi i poslovi obezbjeđenja i održavanja u **gradovima**, **tvrđavama** i na **putevima**. Za obavljanje poslova dobijali su platu, zemlju ili su bili oslobađani poreza odnosno nekih drugih davanja. Nekad su nosili nazive prema poslu koji su obavljali, nekad prema načinu plaćanja, a nekad prema sredini iz koje su regrutovani. Zbog toga ih je teško pratiti, posebno što su više puta mijenjali namjenu ili naziv. To sa našeg stanovišta nije ni naročito bitno. Dvije najvažnije i najbrojnije službe koje su obavljali ovi pomoćni vojni rodovi su:

- **garnizonska služba** (službe obezbjeđenja, održavanja i snabdijevanja) po gradovima, tvrđavama, palankama i naseljima, kulama i čardacima. Obavljali su je uglavnom pješaci (yaye), regrutovani iz lokalnog gradskog stanovništva, obično nazivani zajedničkim imenom **azapi** ili **mustahfizi**, odnosno prema užoj specijalnosti: **pazbani** - noćni čuvari, **sakadžije** - vodonoše, **farisi** - tvrđavski konjanici, topčije - tvrđavska artiljerija i sl.

- obezbjeđenje saobraćaja na **karavanskim putevima** i objekata na njima (klanci, mostovi, hanovi, menzilhane i stanice za zamjenu jahaćih i tovarnih konja) pod nazivom **derbendžije**. U početku je to bio zadatak **vojnuka**, dakle kršćanskog stanovništva nastanjenog u zahvatu puta, a na značajnim mjestima obrazovana su i manja naselja (klanac - derbent) pa su i ta naselja i čitava služba i njeni pripadnici po tome dobili naziv.

Modernizacija Osmanske vojske: Ovakva temeljna struktura zadržana je do Velike francuske revolucije 1789. godine kada je Selim III, počeo da uređuje **nizami dždid** - novu vojsku, po uzoru na efikasnu Napoleonovu armiju, a onda i prema pruskom uzoru. U međuvremenu sa nastalom stagnacijom, a onda i opadanjem Carstava i za to vezanim krizama, vršena su izvjesna ali ne i dovoljna poboljšanja u naoružanju. Primjera radi, akindžije su zamijenjene **delijama** kad su osmanska osvajanja zaustavljena, a akindžije počele trpiti teške poraze. Mijenjao se način regrutovanja pojedinih rodova vojske pa i njihovog nagrađivanja.

Prva ozbiljna kriza Osmanske vojske javila se pod kraj XVI vijeka. Obilježena je porazom beglerbega Bosanskog ejaleta pod Siskom 1593. godine. U bici je poginulo 7.000 Bošnjaka, među njima i komandant operacije **Hasan-paša Predojević**. Poraz je u značajnoj mjeri rezultat popuštanja discipline u vojsci i netrpeljivosti među najvišim komandantima. Uzroci krize su prema **Hasanu Kafiji Pruščaku** još dublji i uključivali su samovolju i zloupotrebe nosilaca vlasti u Carevini, koje su prouzrokovale niz pobuna potčinjenih naroda.

To je konačno prisililo sultane da izlaz iz teškoća i problema traže u **drugačijoj organizaciji vojske**, ali i **drugačijoj koncepciji države**, zasnovanoj na **uzoru Francuske građanske revolucije** 1789. i njene koncepcije nacije (**osmanizam**). Stare strukture bile su, međutim, još čvrste, a **građanski sloj** vrlo nerazvijen. Zapravo nije bila ni stvorena njegova osnova. Osmansko carstvo još **nije imalo industrije**. Zbog toga su reforme Selima III (1789. do 1808.) i Mahmuda II (1808. do 1839.) u cilju evropeizacije Osmanskog carstva nailazile na snažan otpor. Mahmud II je u toku svoje vlade uspijevao smaknuti jednog po jednog **derebega**,[102] ili **ajana** ili ih pridobiti nudeći im položaje u novoj administraciji. Na svoju stranu je pridobio i janičarskog agu Husein-pašu pomoću koga je, uz fetvu šejh-ul-islama 15. juna 1826. godine u Istanbulu izvršio masakr nad 7.000 janičara. Likvidacija Istanbulskog janičarskog korpusa, je ocijenjena kao "povoljan početak" **za obračun sa svim vidovima autonomije u Carstvu i njegovoj centralizaciji**. Sultan Mahmud II se posebno oštro obračunavao sa pokretima za autonomiju pokrajina sa muslimanskom većinom stanovništva, dok je pod pritiskom evropskih velikih sila, dosta lahko odobravao osamostaljenje vazalnih kneževina (Moldavije, Vlaške, Srbije, Crne Gore, Grčke...). Pokret za autonomiju u Bosni i Hercegovini skršen je tek početkom pedesetih godina XIX stoljeća i tek od tada se i u njoj stvarno formiraju i funkcionišu nizamske jedinice. Ukinuti su svi oblici ranijih vojnih formacija (spahijska konjica, janičari, itd.).

Poslije Mahmuda II (umro 1839.), proces modernizacije Osmanske vojske u Bosni je sredinom XIX vijeka uglavnom nosio serasker, maršal

---

[102] Odmetnuti beg, lokalni moćnik.

Omer-paša Latas. U drugoj polovini XIX vijeka već su bile sprovedene brojne reorganizacije i reforme i uveliko sistematizovane i objedinjene. Slabosti Osmanskog carstva, ipak nisu bile prevladane, **korupcija i zloupotrebe su odnijele državni novac namijenjen za modernizaciju vojske i vlasti.**

Posljednjih decenija Osmanske vlasti u Bosni oružane snage su se sastojale iz: - regularne **aktivne vojske** (nizam); - **rezervne vojske** (redif); - te **pomoćnih, regularnih** trupa u vilajetima i vazalnim državama (Srbija, Grčka, Bugarska, Egipat, Tunis).

Polovinom XIX vijeka nizam se sastojao od šest korpusa, popunjavanih po pruskom sistemu - popunjavaju ga obveznici vilajeta koji korpus posjeda. Po završetku Krimskog rata (1856.) jačina nizama je procijenjena na oko 136.000 ljudi što je znatno ispod formacijskog brojnog stanja. Sjedišta korpusa su bila u **Istanbulu**, **Šumli**, **Erzerumu**, **Monastiru** (Bitola), **Bagdadu** i **Alepu**. Neku vrstu rezerve Vrhovne komande jačine 16.000 činila su 3 puka tvrđavske artiljerije, 1 rezervni artiljerijski puk, 2 puka sapera i minera, te 3 specijalna pješadijska odreda (na Kritu, u Tunisu i Tripolisu).

Korpus u ovom periodu se redovno sastojao od dvije divizije, od kojih je prva bila **aktivna** (nizam), a druga **rezervna** (redif). Formaciju je preuzela iz evropskih vojski.

Divizija (aktivne i rezervne vojske) se sastojala od po tri brigade i po jednog konjičkog i artiljerijskog puka. Brojala je 25.000 vojnika i oficira i imala 60 artiljerijskih oruđa.

Brigada se sastojala od po 2 pješadijska i jednog konjičkog puka i po formaciji brojala približno 7.500 vojnika i oficira.

Pješadijski puk se sastojao od 4 bataljona (po 800 vojnika) sa po 8 četa. Ukupno brojno stanje 3.250 vojnika i oficira.

Konjički puk se sastojao od 4 ulanska i 2 lovačka eskadrona, sa 151 čovjekom u svakom eskadronu. Ukupno brojno stanje oko 1.000 vojnika i oficira.

Artiljerijski puk se sastojao iz 3 diviziona sa po 5 baterija od po 4 oruđa. Ukupno 60 oruđa i oko 1.000 vojnika i oficira.

Rok službe u nizamu je bio pet godina. Slijedećih 7 godina obveznici su u slučaju potrebe obrazovali istoimene jedinice **rezervne vojske** (**redifa**), s tim da su jezgra redifskih jedinica (oficiri i podoficiri) bili uvijek na okupu, a vojnici kod svojih kuća, i jednom godišnje okupljani na vježbu. Brojno stanje rezervne vojske po formaciji bilo je ravno nizamu. Dakle, 136.000. U dvije decenije poslije Krimskog rata broj ovih, po evropskim standardima uvježbanih trupa bar dva put je povećan, a oružane snage Carstva su činili još **mustahfiz** (teritorijalna vojska) i spahije, koji su i tada stalno bili pod oružjem.

Nova organizacija Osmanske vojske ozbiljniju probu je imala u **Krimskom ratu** (1853. do 1856.), u kome su bosanski obveznici Osmanske vojske **posljednji put ratovali van svoje zemlje**. Bio je to jedan od prvih pozicijskih ratova u historiji, a ukupni gubici su dostigli čitav milion. Od dvije armije Carstva (Dunavska – u Evropi i Azijska - na Kavkazu) ispit je položila samo prva, zaustavljanjem ruskog prodora na donjem Dunavu, dok se druga praktično raspala i svela na 25.000 ljudi. Osnovni razlog uspjeha i neuspjeha bio je u stepenu organizacije, obuke i opremljenosti njihovih korpusa prema evropskim uzorima. Međutim, ni ovakva očigledna lekcija, ni u slijedeće dvije decenije (do 1878.) nije, zbog rasula sistema, bogzna kako iskorištena. Prilagođavanje evropskim uzorima ipak je nastavljeno i uskoro su Korpusi prerasli u armije. Brojno stanje vojske se znatno povećalo, ali ne i efikasnost jedinica. Zbog preuzetih obaveza da Bosanci služe samo u Bosni, Bosna se nije uklapala u novi mobilizacijski sistem, pa su u Bosni stacionirani bar po jedan nizamski puk iz 2. i 3. armije.

Oprema i naoružanje reorganizovane Osmanske vojske bila je u potpunosti imitacija opreme vojnika zapadnih zemalja i jedina razlika je bila u fesu. Naoružanje i oprema su slabo održavani, na što je uticao i animozitet prema svemu što je "đaursko", i sporo zanavljanje. Jedino je artiljerija imala odlične poljske topove livene u Istanbulu, pod rukovodstvom Krupovih inžinjera.

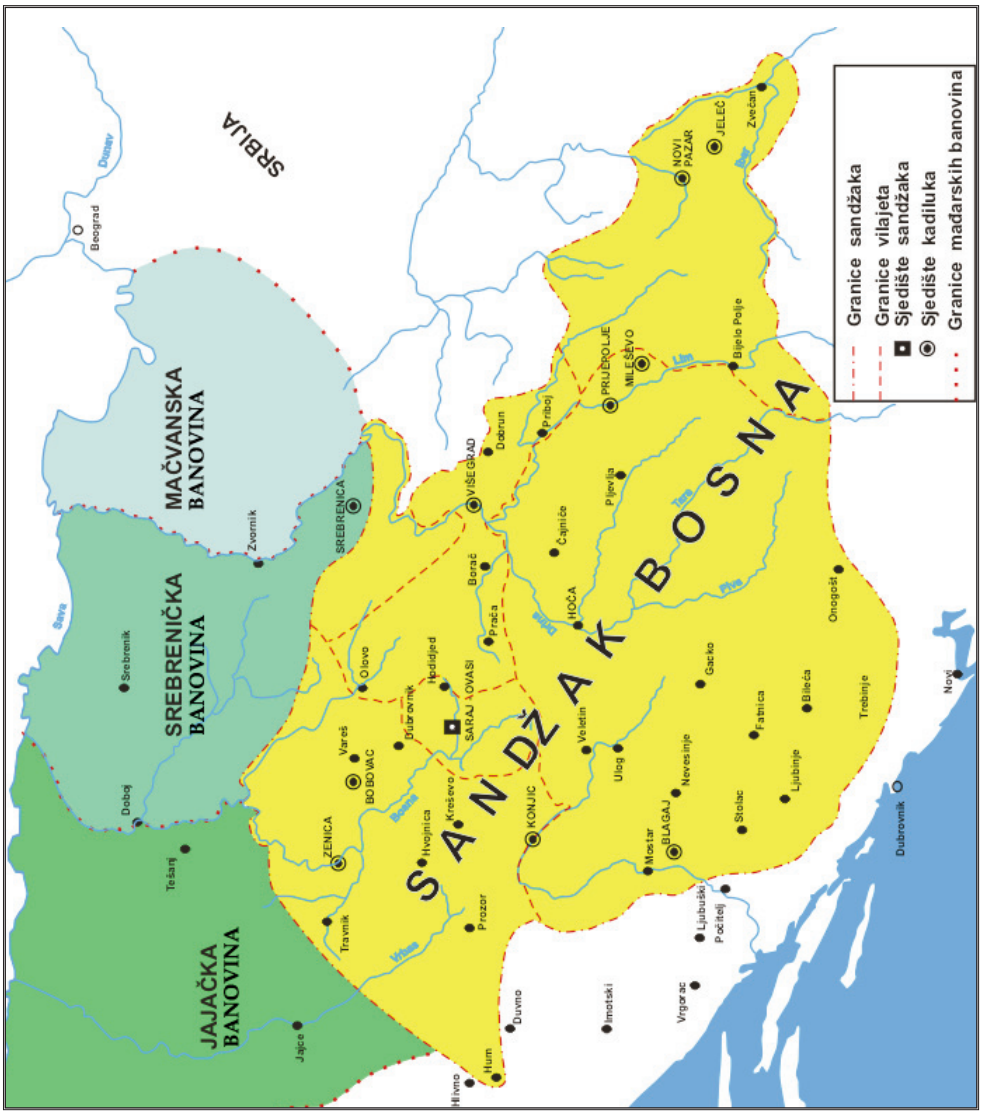

IV/1 **BOSANSKI SANDŽAK I MAĐARSKE BANOVINE**
(oko 1469.)

IV/2 **BOSANSKI EJALET**
(oko 1606.)

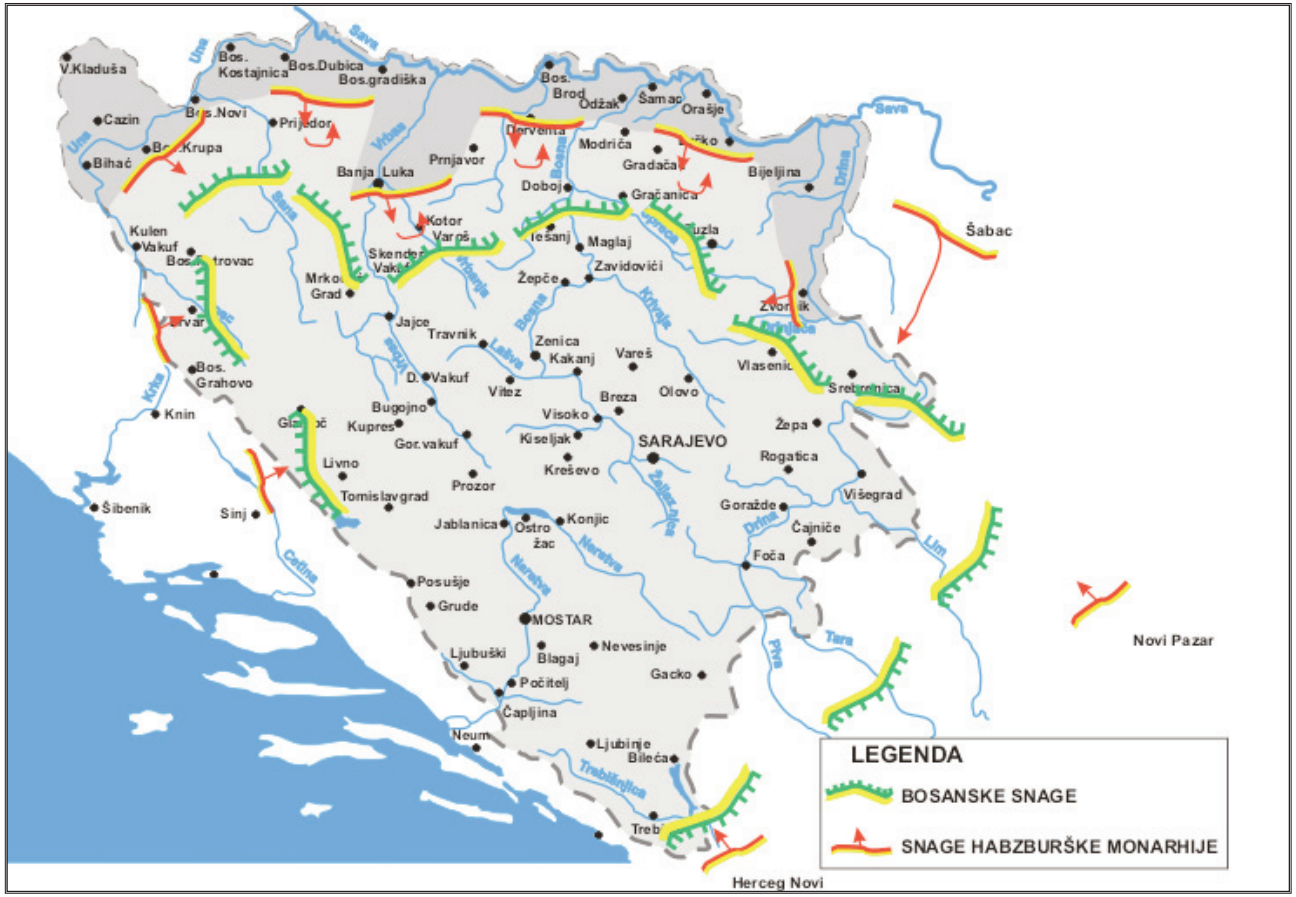

IV/3 **SAMOODBRANA IZOLOVANOG BOSANSKOG EJALETA**
(oko 1687)

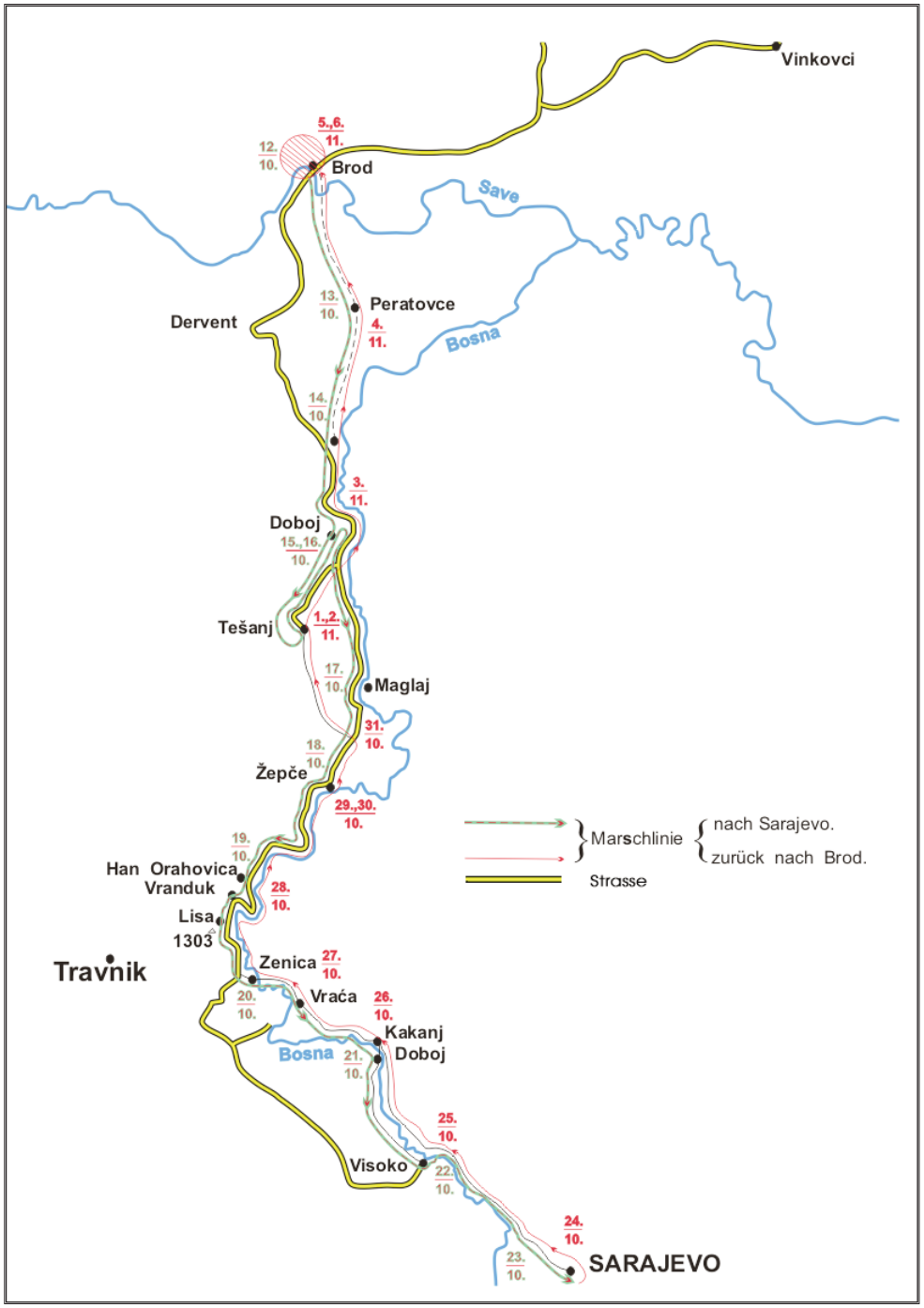

IV/4 **UPAD SAVOJSKOG U SARAJEVO**
(1697. godine)

IV/5 **EUGEN SAVOJSKI**
(1663. – 1736.)

IV/6 (**HERCEG**) **NOVI**

IV/7 **VRANDUK**

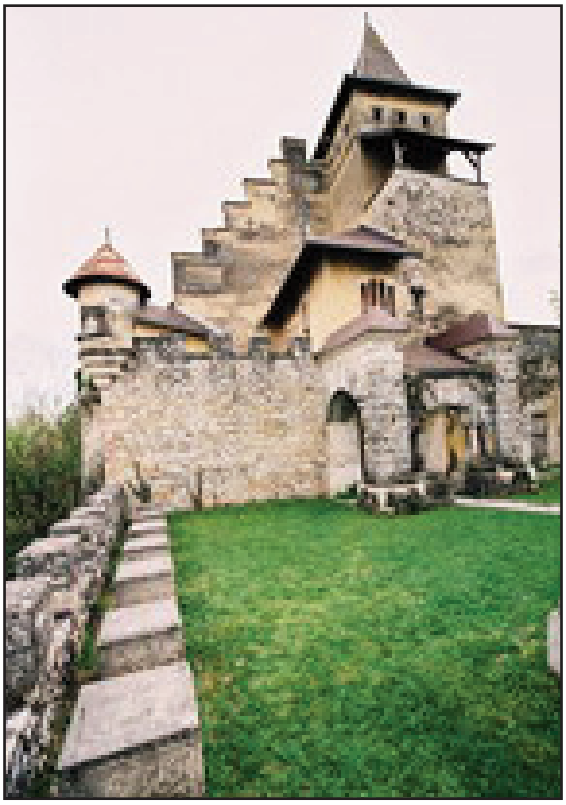

IV/8 **OSTROŽAC**

IV/9 **STOLAC**

IV / B

SAMOODBRANA BOSANSKOG EJALETA - KONCEPT I PRAKSA U XVIII STOLJEĆU

1. **Prilike na početku XVIII stoljeća i koncept samoodbrane**
2. **Kapetanije - kičma odbrambenog sistema Bosne**
3. **Ostale komponente oružanih snaga Ejaleta**
4. **Morejski rat 1714. do 1718. godine**
5. **Rat za odbranu Bosne 1737. do 1739. godine**
6. **Banjalučki boj 4. avgusta 1737. godine**
7. **Dubički rat 1788. do 1791. godine**
8. **Specifičnosti samostalno vođenih odbrambenih ratova XVIII stoljeća**

1. **Prilike na početku XVIII stoljeća i koncept samoodbrane Bosne**

Posljedice velikih ratova XVII stoljeća (Kandijski i Bečki) bile su takvih razmjera da su "upravo na prelomu XVII i XVIII vijeka Bošnjaci bili **pritisnuti do tada neviđenim nevoljama**" (S. Bašagić). Osmansko carstvo je izgubilo 200.000 km^2 posjeda u Evropi - uglavnom na širim prostorima Panonije i u Jadranskom primorju. Vlaško stanovništvo, u ranijim stoljećima dovođeno i iz Rumelije, lišeno privilegija za vojničke usluge carstvu (pljačkaški rejdovi i zaštita granica) uveliko se odalo **hajdučiji** i bolje plaćeno od Mletaka i Austrije počelo je masovnije prelaziti na njihovu stranu te, kao **uskoci**, duboko upadati na bosansku teritoriju.

Sa izgubljenih prostora u Bosnu se slilo 130.000 izbjeglica što je još više osiromašilo i onako - u dugotrajnim ratovima - iscrpljeni Ejalet. Od sada granični i sveden uglavnom na srednjevjekovnu Bosnu, odnosno ono što se i od ranije zvalo "**cijela Bosna**" (butum Bosna, totius Bosnae). U sastavu Ejaleta ostalo je 38 kadiluka i blizu 60 nahija, jer su kadiluk Sarajevo, kao i još neki kadiluci obuhvatali više nahija. (Samo Sarajevski čak pet nahija (- Sarajevo, - Visoko, - Fonjica, - Neretva-Konjic i - Prozor). Godine 1703. valija je prenio svoje sjedište u Travnik, a po većim mjestima imao povjerenike (muteselime): Sarajevo, Banja Luka, Livno, Zvornik, Pljevlja, Mostar, Foča, Nevesinje, Gacko.

I veliki ratovi XVII-og i posebno stanje u XVIII stoljeću pokazali su da Osmansko carstvo, zbog opštih problema i sukoba na drugim stranama **Carstva nije baš voljno ni u mogućnosti da brani sve dijelove Carstva, pa tako ni Bosanski ejalet**, koji je sada bio na udaru u cjelini. Ugroženost Bošnjaka bila je potencirana, negativnim iskustvima izgubljenih teritorija, te odnosom predstavnika osmanske vlasti, uzrokovanih krizom Carstva i timarskog sistema na kome je bilo zasnovano.

Uprkos produbljavanju krize Carstva i novim nevoljama u zemlji uzrokovanim ratovanjem na strani, učestalim pojavama epidemija i gladi, hajdučijom i upadima uskoka, prilivom izbjeglica, započetoj opštoj pauperizaciji, a onda i svim ovim nevoljama praćenim značajnim smanjenjem stanovništva, **svijest o potpunoj prepuštenosti samima sebi** i visokom stepenu neposredne ugroženosti, te izvršene administrativne izmjene i izmjene u oblasti vojne organizacije i odbrane omogućile su Bosni da čitavo XVIII stoljeće spremnije dočekuje neprijateljske napade. Omogućili su joj da **odbranu preuzme u svoje ruke da je organizuje prema svojim mogućnostima i potrebama i da se odbrani**. U tom pravcu je djelovalo i fiksiranje srednjeg iznosa opštedržavnih poreza Ejaleta na 38.620 groša.

Od početka XVIII stoljeća pored Austrije i Mletaka, u balkanske prilike intenzivnije se miješa i Rusija. Po izbijanju na Crno more u ruskoturskom ratu (1710. do 1711.), Petar Veliki je svoje osvajanje usmjerio i prema Balkanu, koristeći hijerarhiju pravoslavnih crkava za izazivanje pobuna. To je imalo dvostruki odraz na Bosnu. Dolazak pukovnika Miloradovića u Crnu Goru i upućivanje proklamacije (**gramata**) Petra Velikog 1711. označio je češće ustaničke pokrete, koji su ugrožavali stabilnost poretka. Odbrana granica Osmanskog carstva prema Rusiji odvlačila je krupne vojne kontigente iz Bosne, odakle su se samo malobrojni vraćali.

Prvi bosanski kontigent od 10.000 spahija odveo je 1710. godine hercegovački alajbeg **Hasan-paša Čengić**, a iduće godine mu je poslano još 4.000 sejmena. Tom prilikom na rijeci Prut opkoljeni Petar Veliki sa 38.000 vojnika i 122 topa, upravo preko Čengića je **bio najavio predaju, ali se uz pomoć mita uspio izvući**. Gubici su bili više hiljada Bošnjaka.

Sistem odbrane zemlje uveliko je proizišao iz iskustva prethodnih ratova. Vojna obaveza je omogućavala mobilizaciju i do 60.000 boraca. Obuhvatala je i hrišćane. Služili su u Pandurskom korpusu, u lahkoj konjici i komori, te na obezbjeđenju i održavanju puteva. Vilajetsku vojsku činili su pukovi spahijske konjice i delija, te pomoćni i janičarski odredi. Zaštita granica povjerena je pandurskim odredima, a bezbjednost muteselimima koji su raspolagali sejmenima i specijalizovanim čuvarima.

Naročit značaj u odbrani zemlje imale su kapetanije povjeravane istaknutijim porodicama plemstva. Od sada one čine **kičmu odbrane** i obično su se poklapale sa kadilucima. Na početku ih je bilo 12, obično na velikim graničnim rijekama i morskoj obali, a onda se izgrađuju i u unutrašnjosti, tako da ih je do 1830. godine bilo ukupno 39 sa 64 grada i 5 palanki.

Utvrđenim gradovima i tvrđavama koje su predstavljale stubove odbrane kapetanija zapovijedali su dizdari, a posjedali su ih **mustahfizi**, podijeljeni na buljuke i ode, te **topčije** na čelu sa topčibašom. Za intervencije van tvrđava upotrebljavani su **farisi** i **džebelije** - plaćena ejaletska konjica i logistika. Na plovnim rijekama bili su još i **azapi**, a kapetanije su raspolagale **flotilom** manjih brodica.

Ostatak odbrambenog sistema zasnovan na kulama, čardacima i šarampovima bio je podijeljen na **agaluke**, sa po stotinjak ljudi.

Na granicama Ejaleta prema Mlecima i Austriji u dužini od preko 1.500 km već u prve dvije decenije podignut je čitav niz tvrđava, te mnogo kula i čardaka.

Novi koncept odbrane, odnosno bolje reći **koncept samoodbrane Bosne**, nije nastao odjednom. Izrastao je u dužem periodu radikalno izmijenjene situacije i Carstva i Ejaleta. Najznačajniji elemenat te situacije je definitivan prelazak Osmanskog carstva u defanzivu, bar što se tiče evropskog ratišta. Bosanski ejalet kroz čitavo XVI i dobar dio XVII stoljeća bio je nosilac ofanzivnih akcija na tom ratištu. Istina, carska ordija i tada je sakupljana iz čitavog Carstva. Naseljavanje novoosvojenih krajeva te organizacija i izvršavanje funkcije uprave na njima uglavnom je padala na Bosanski ejalet.

To je uslovljavalo značajne migracije, te demografske i religijske promjene u Ejaletu. S jedne strane, spahije su se premještale na nove timare i zijamete u Slavoniji i Ugarskoj i sa sobom vodili sluge i kmetove. Kugom i groznicom ispražnjene timare u Bosni novi timarnici naseljavali su Vlasima (koji su upravo bili lišeni dotadašnjih privilegija i svedeni na rang raje) ili iz unutrašnjosti Carstva (Rumelije) dovodili nove.

Dugotrajnim akindžijskim prodorima novoosvojeni krajevi Pounja i Like i djelimično Dalmacije bili su izmijenili demografsku i religioznu

sliku uglavnom doseljavanjem stanovništva s krajiškim obavezama, pa je ono uveliko bilo islamizirano (valjalo je posjesti napuštene brojne utvrđene gradove). To je pod kraj Bečkog rata olakšalo odbranu Pounja i Ljute krajine, ali ne i - Plješivicom odvojene - Like sa Krbavom. Ta činjenica je rezultirala činjenicom da su Pounje i Ljuta krajina ostale u sastavu Bosne, a Lika i Krbava nisu. Tamošnji muslimani u Bečkom ratu su dijelom pobijeni, pokršteni ili protjerani.

Na srednjevjekovnu "cijelu Bosnu" uglavnom svedeni Ejalet sada sa oko 60.000 km^2, odgovara i sadanjem prostoru Bosne i Hercegovine, sem istočne, u XIX vijeku određene, granice.

U dva rata **provjereno je i potvrđeno iskustvo** rječnih i pomorskih **kapetanija**, posebno kapetanije sa sjedištem u Bihaću, koja je za neprijateljev napad blagovremeno i adekvatno pripremljena i snabdjevena naoružanjem, opremom, hranom i municijom. Infrastruktura ove kapetanije posebno glavna tvrđava Bihać bila je zaštićena debelim bedemom i kulama, te vodom ispunjenim šancem ispred koga je uklonjeno sve što bi moglo poslužiti kao zaklon za približavanje tvrđavi. Pored redovne posade, Kapetanija i Tvrđava su bile ojačane sa 3.000 boraca, od čega 500 spahija, 1.000 krajišnika i 1.500 sejmena. **General Auersperg** (G. Auersperg) je 9. juna 1697. godine pod Bihać doveo 13.000 vojnika (sa 32 topa) Karlovačkog generalata Vojne granice. Poslije trosedmične opsade, posada Tvrđave je izvršila ispad i neprijatelja natjerala na povlačenje.

Kada su bile blagovremeno pripremljene i posjednute i druge kapetanije su **potvrdile svoju vrijednost**. Najveća prednost kapetanija je bila činjenica da je u njenoj odbrani **učestvovalo ukupno stanovništvo**, te da je ono **unaprijed bilo obučeno i specijalizovano za svoje zadatke**. Zapovjednici jedinica su dobro poznavali sve sa kojima su u borbi trebali sarađivati, a ako su bili ojačani i drugim jedinicama, one su se uklapale u postojeći sistem odbrane i komandovanja Kapetanijom.

Iskustva u organizaciji odbrane kapetanija postepeno su preuzeta i u ostalim mjestima, pa su se samostalne tvđave, čardaci i agaluci branili na isti način, što je u cjelini povećalo mobilizacijske mogućnosti, i brzinu njenog izvršenja, a time ukupan uspjeh odbrane.

Značajna prednost bili su i **kapetani**, koji su svoju moć i autoritet ojačali preuzimanjem funkcije **ajana** što im je, kao nasljednim kapetanima učvrstilo položaj u odnosu na namjesnike sandžaka i ejaleta koje je postavljao sultan. Kapetani su u praksi imali i moć i ugled što im je osiguravalo neospornu vlast u Kapetaniji.

Novina u ovom vijeku bila je **ugroženost Bosne i sa istoka, kao posljedica velikoruskih pretenzija na Balkanu** i uvlačenja crkvene hijerarhije Crne Gore i Srbije u saradnju za ostvarenje tih pretenzija. Prva manifestacija novog stanja bila je pojava ruskog pukovnika Miloradovića u Crnoj Gori. Protiv Miloradovića bosanski valija Ahmed-paša, reagovao je nevelikim snagama iz Trebinja i Skadra, a od primirja na Cetinju bilo je malo koristi. Zato je 1714. godine **Numan-paša Ćuprilić** pokrenuo nov pohod na Crnu Goru sa 28.000 vojnika, iz Hercegovine i od Skadra. Crna Gora je bila brzo pokorena, a u ratovima 1716. do 1718. i 1737. do 1739. bila je lojalna. Do novog zaoštravanja došlo je 1754. i 1756. godine po povratku vladike Danila iz Rusije i 1768. pod Šćepanom Malim kada je knez Dolgorukov (Jurij Vladimirović Dolgorukov) dopremio u Crnu Goru 500-600 tovara oružja i municije. Sličnih pokreta bilo je i kasnije. Pored ruskog miješanja, za glavni uzrok crnogorskih ustanaka smatrana je agrarna prenaseljenost, pa su osmanski državnici u više navrata pokušavali da problem riješe raseljavanjem. Tako je Numanpaša Ćuprilić 1714. na kugom ispražnjeni Glasinac doveo 3.000 zarobljenih Crnogoraca sa porodicama, a na sličan način radna snaga na begovskim imanjima popunjavana je i kasnije (na pr. Ozren, Dabar i dr.)

2. **Kapetanije - kičma odbrambenog sistema Bosne**

Neposredna ugroženost Ejaleta ispostavila se tek u posljednjoj deceniji XVII stoljeća, iako su gotovo čitavu njegovu drugu polovinu zauzeli Kandijski i Bečki rat o kojima smo već govorili. Upravo u ta dva dugotrajna rata Bosna je poslije dužeg vremena sticala nova i provjeravala stara **iskustava iz neposredne odbrane zavičaja i kućnog praga**.

Dobro su iskorištena pozitivna i negativna iskustva iz odbrane pojedinih utvrđenih gradova (Bihać, Gabela, Bosanski Novi, Bosanska Dubica, Sinj, Zvornik i dr.) a naročito **organizaciona** i **operativnotaktička iskustva** novoobrazovanih **kapetanija**, koje su postale **kičma odbrane Bosne** u narednom dužem periodu.

Kako je akulturacija i islamizacija u prethodnom, XVI stoljeću u klasičnoj (čitavoj - butum) Bosni bila intenzivna i dostigla procente od preko 70% i 80%, to su i resursi vojnih obveznika bili značajno povećani, tako da je za odbranu upravo u tako shvaćenoj Bosni bilo na licu mjesta dovoljno vojnih obveznika. Bosanski ejalet je u XVII vijeku dostigao 8 sandžaka i zahvatao veću površinu (80.000 km^2) od Kraljevine Bosne u Tvrtkovo vrijeme (oko 66.700 km^2). Tragični gubici u velikim pohodima od 1593. do 1699. odnijeli su živote 50.000 spahija, delija i drugih boraca u najboljim godinama života. I iseljavanje u Slavoniju i Mađarsku broj preostalih smanjilo je za daljih 50.000 duša. Za obradu napuštenih imanja i za bolju zaštitu puteva i klanaca na ugroženim granicama iz unutrašnjosti Carstva doseljeno je gotovo isto toliko Vlaha. To je značajno izmjenilo demografsku sliku Ejaleta, budući da je sto hiljada jednih (muslimana) zamijenjeno sa 100 hiljada drugih (pravoslavaca).

Ne raspolažemo približnijim podacima o broju stanovništva Ejaleta, niti strukturi vojnih obveznika, pa je brojčano izražavanje tih resursa rizično. U svakom slučaju Ejaletski kontigent spahijske konjice i potreban broj delija (zavrbovanih kao dobrovoljci) redovno je učestvovao na glavnim ratištima u Mađarskoj, Erdelju, Kritu i drugim ratištima, odnosno u desetak pohoda koje su vodili lično sultani ili veliki veziri Carstva. U svakom od njih su gubici bosanskog kontigenta bili veoma visoki i imali teške posljedice. Povlačenje stanovništva ili njegovo odvođenje na mletačku i austrijsku teritoriju prilikom austrijskih i mletačkih rejdova, od kojih je najdublji i sa najvećim štetama i posljedicama, onaj princa Eugena Savojskog, moglo je zahvatiti više od 50.000 Vlaha, ali i zemljoradnika, koji su, takođe, morali biti nadoknađeni iz unutrašnjosti Carstva. U krajnjem slučaju ovo je ne samo pogoršalo međukonfensionalni srazmjer katoličkog i pravoslavnog življa, nego i značajno smanjilo procenat stanovništva islamske vjeroispovijesti. Sredinom XVII stoljeća cijela Bosna je mogla imati oko 520.000 stanovnika, od čega

preko 70% muslimana. U granice "cijele Bosne" - svedene Bečkim ratom, sredinom XVIII vijeka imala je oko 600.000, ali uprkos priliva povratnika samo 57% muslimana.

Pred početak velikih ratova u XVII stoljeću Bosanski ejalet je sredinom stoljeća i pored iseljavanja imao 564.000 stanovnika, od čega su oko 70% bili muslimani. Četrnaestogodišnji mir između Osmanskog carstva i Habzburške monarhije i Mletačke Republike ni izdaleka nije mogao namiriti demografske gubitke četrdesetogodišnjeg ratovanja, koje su, kao jedini vojni obveznici, ali i kao žrtve pogroma i vjerske netolerancije invazora, trpjeli samo pripadnici islamske vjeroispovjesti. U toku Bečkog rata i po zaključenju Karlovačkog mira 1699. godine ejalet Bosna je sveden na pet sandžaka (Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški i Bihaćki, koji je uskoro ukinut i pripojen Bosanskom), a time i u granice "cijele Bosne". Na sjeveru i jugozapadu to su i danas granice Bosne i Hercegovine.

Sa izgubljenih posjeda u Dalmaciji i Lici, te iz Slavonije i Ugarske Bosanski ejalet je primio i zbrinuo bar 80.000 izbjeglica. Bilo je to uglavnom nezemljoradničko stanovništvo, pa su tako i smješteni po gradovima. To je razlog da je namirenje radne snage na selu i dalje vršeno useljavanjem, uglavnom Vlaha iz Rumelijskog ejaleta. Ni prihvat tih 80.000 izbjeglica, nije mogao nadoknaditi muslimanske gubitke četrdesetogodišnjeg ratovanja, niti u pogledu odnosa muslimanskog i hrišćanskog stanovništva u Ejaletu uspostaviti status quo ante. Demografski računi ukazuju da bi, kao posljedica toga i još dva nova austroturska rata (1714. do 1718. i 1737. do 1739.) Bosanski ejalet sredinom XVIII stoljeća mogao imati 614.000 stanovnika, ali sa samo 57% muslimana u njemu. Uz sve to Bosanski ejalet je **dva puta** (Pikolomini – Feldmaršal Giovani Norbert Pikolomini – Giovani Norberto Piccolomini) 1689., feldmaršal fon Zekendorf (Fridrich Seckendorff 1737.) **odsječen od ostatka Osmanske carevine**. Carstvo je uostalom i bez toga bilo u takvom stanju da za odbranu Bosne nije moglo izdvojiti potrebne snage. Sve okolnosti upućivale su Bosnu, a pred opasnošću istrjebljenja i bosanske muslimane (kao većinsko stanovništvo) **na samoodbranu** i **isključivi oslonac na sopstvene snage**. U prethodnom periodu započeti razvoj kapetanija i **teritorijalizacija sistema odbrane**, za to je bila jedina nada.

Izrazitu specifičnost odbrambenog sistema Bosne, posebno u XVIII stoljeću predstavljale su **kapetanije**. Prve kapetanije su obrazovane na rijekama. Zadatak prvih kapetanija bio je regulisanje i osiguranje saobraćaja na datoj rijeci, te osiguranje granice, koja je išla sredinom vodotoka dotične rijeke. Kapetan je inače jedno od najstarijih vojnih zvanja, primjenjuje se u svim rodovima vojske. Po pravilu je to starješina osnovne taktičke jedinice - četa, eskadron, brod, luka. Kasnije je to i čin u svim vojskama svijeta. U srednjem vijeku na Mediteranu, po tom je nazvana **ustanova koja u miru i ratu komanduje odbranom luke i upravlja morskim ili riječnim saobraćajem**.

Po izbijanju na Dunav i Savu Osmansko carstvo se upoznalo sa ustanovom lučke kapetanije. Imala je funkciju regulisanja saobraćaja i za odbranu raspolagala izvjesnim plovnim sredstvima (šajke), ali i objektima na kopnu.

Prva kapetanija Osmanskog carstva formirana je u Bosanskoj Gradiški između 1537. i 1558. godine. Godine 1537. Gradiška je bila osvojena, a 1558. je zabilježeno prvo ime jednog njenog kapetana (Džaferbeg Karaosmanović). Uskoro zatim, 1565. zauzeta je Krupa i 1592. Bihać, pa su već postojeće kapetanije, sa novim kapetanima nastavile funkcionisati. Bar godinu dana ranije i utvrđeni grad Gabela na Neretvi dignut je na stepen kapetanije.

U XVII vijeku, Bosanski ejalet je dostigao i najveći opseg, ali je u njegovoj drugoj polovini počeo opadati, i vratio se približno u granice Kraljevine Bosne iz XV vijeka. U dva velika odbrambena rata stečena su značajna iskustva. Ljudski i teritorijalni gubici Carstva bili su ogromni. Ejalet Bosna izgubio je prostrane periferne oblasti, a ostao je i bez 17 graničnih kapetanija. Kapetanije su se zapravo već bile pretvorile u značajne **odbrambene teritorijalne ustanove**, a pored rijeka i na morskoj obali počele su se formirati i na **suhoj međi** i u **unutrašnjosti zemlje**. U graničnoj zoni, od Osijeka do Herceg Novog, bilo ih je 23, a 6 u dubini odbrane. Ovih šest kapetanija (Banja Luka, Kamengrad, Ključ, Jajce, Livno i Knin) formiranih za odbranu najznačajnijih pravaca odbrane jasno su ocrtavali **koncept samostalne odbrane zemlje bazirane na kapetanijama kao kičmi tog koncepta**.

U XVIII stoljeću Bosna je bila krajnja zapadna provincija Osmanskog carstva. Uz to je bila gotovo izolovana od ostalih njegovih dijelova, a dva puta i bukvalno. Već 1700. godine iskustvima upravo završenih ratova na preostalom prostoru počelo je formiranje novih kapetanija, izgradnja novih i opravka oštećenih utvrđenih gradova, i drugih objekata. Cilj je bio da se dobije dovoljno **efikasan i samostalan odbrambeni sistem, koji neće mnogo zavisiti od** – svojim problemima opterećene – **velike Porte**.

Do Požarevačkog mira broj kapetanija je gotovo udvostručen pa ih je 1718. bilo 23, a do 1739. godine čak 34. Od Brčkog do Kolašina[103] nije bilo pedlja granice koji nije bio prekriven nekom kapetanijom. Do 1802. godine formirano je još šest novih kapetanija, a jedna je ukinuta. Tako su tridesetdevet kapetanija i izvjestan broj samostalnih agaluka, narednih trinaest decenija predstavljale kičmu odbrambenog sistema Bosne, koji je, bez ičije pomoći u toku narednih trinaest decenija efikasno branio i odbranio Bosnu.

Dvadesetak kadiluka u unutrašnjosti zemlje nije bilo pokriveno ovom odbrambenom organizacijom, ali je bilo gradova sa posadama i dizdarima (Prusac, Travnik, Sarajevo, Hodiđed, Višegrad, Samobor, Srebrenica…). U nekim od ovih gradova bile su smještena skladišta i baruthane. Manji dio tih gradova bile su palanke, koje su zapravo predstavljale drvene utvrde. Tako da je u Ejaletu 1830. bilo svega 69 gradova i palanki. Na dijelu puteva i u klancima bile su izgrađene kule i čardaci, čime je popunjavana ova mreža odbrambenih instalacija. Istu funkciju imale su kule i čardaci u kojima su stanovali zaimi i drugi feudalci.

Tako je, postojanjem i drugih objekata po dubini, **zaokružen odbrambeni mehanizam zemlje koji je izdržao nekoliko pokušaja osvajanja Austrije, a onda i Rusije**. Gradovi, palanke i kule i po neki čardak postepeno su snabdjeveni i stacionarnim topovima. Najveća vojna skladišta i baruthane nalazile su se u Sarajevu, Travniku, Jajcu, Bihaću i Zvorniku. Njima su upravljali dizdari istoimenih tvrđava.

---

[103] Po nekim izvorima i Alipaša Gusinjac komandovao je kapetanijom, koja je obuhvatala Plavsko-gusinjsku krajinu.

Mreža ovdje pomenutih odbrambenih objekata čiju kičmu su činile kapetanije, predstavljala je značajnu infrastrukturu priprema ratišta i ukupne odbrane zemlje. Ova infrastruktura u cjelini je bila posjednuta stalnim, plaćenim i za to obučenim ljudstvom, koje se uz to još i nasljeđivalo. Bila je to **teritorijalna komponenta oružanih snaga**, slična teritorijalnoj odbrani Bosne i Hercegovine praktikovanoj u XX stoljeću. Neki od starješina ove organizacije umjesto plate uživali su timare ili zijamete. U svih 39 kapetanija oko 1830. godine moglo je biti (prema Kreševljakoviću) oko 24.000 vojnika i starješina, a prema Lopašiću samo u 4 prekounske kapetanije imale su 8.970 vojnika i starješina. Kapetanije su potom predstavljale **poseban korpus** domaćih snaga (jerli kulu). Kapetanije su odvajale jedan dio vojnika (obično svakog šestog, dvadesetog i sl.) i za Ejaletsku ordiju na poziv velike Porte. Vojnici, kapetanija (džemata, buljuka, odnosno oda) stanovali su u neposrednoj blizini utvrda koje su posjedali. Tako su se uz neke od njih obrazovala podgrađa, varoši. Ponekad su čitave jedinice premještane, čak i u druge kapetanije. Plate su se računale kao dnevnice i isplaćivale jednom godišnje. Zbog neisplata izbijale su i pobune.

Kapetani su bili vojna služba, ali su imali i stvarnu državnu vlast i na ukupnom području kapetanije. Zbog toga su obavljali i druge administrativne, policijske i carinske poslove. Po beratu pripadala im je titula age. Prvi kapetan, a potom još neki pri postavljanju na dužnost kapetana bili su begovi. Kasnije su i drugi uzurpirali tu titulu. U XVIII vijeku kapetani su sebi osiguravali veliku političku moć. To je naročito došlo do izražaja u stotinjak godina (četvrta decenija XVIII - četvrta decenija XIX vijeka) postojanja **Ajanskog vijeća**, čiji su članovi pored drugih odličnika (ajana) bili i **svi kapetani** i članovi Divana (Ejaletske skupštine). Vijeće se sastajalo na **redovna** zasjedanja svake godine trećeg dana ramazanskog bajrama, a okupljalo se i na doček novog vezira. Vezir je mogao sazvati vanredna zasjedanja, a sazivao je i tajna. **Bar u dva slučaja Vijeće se odlučno suprostavljalo nalozima Porte**.

Zavisno od značaja i veličine kapetanije, te broja tvrdih gradova i drugih odbrambenih subjekata na njoj, kapetanija je raspolagala od dvije stotine do više hiljada vojnika i starješina. Osnovnu borbenu snagu predstavljali su najbrojniji **džemati konjanika** i **azapa** u nekim i **martoloza**,

oslonjenih na fortifikacijsku opremljenost odbrambenih objekata i vatru na njima raspoređenih topova. Ostali malobrojniji rodovi (mustahfizi - čuvari, pasbani – noćni čuvari, i džebedžije – oružari) brinuli su se o čuvanju i održavanju odbrambenih objekata te zanavljanju i održavanju planiranih zaliha, te lučkih uređaja i plovnih sredstava, ako su bile na moru ili rijekama.

U organizacionom smislu vojska kapetanije dijelila se na određen broj **džemata**, džemati na **buljuke**, a ovi na **ode**. Ode su brojale desetak ljudi, buljuci do 50 a džemati i više od stotine. **Kancelarija kapetanije** je imala zamjenika kapetana - ćehaju, bajraktara, pisara - ćatiba, čauše, kalauze - vodiče, svirače. Pisare, bajraktare i svirače kao ambleme statusa imali su i džemati, kao i gradovi.

Kao specifična odbrambena teritorijalna ustanova kapetanija je u Osmanskom carstvu razvijena jedino u Bosni. Osnovna joj je specifičnost bila što je objedinjavala **ukupne upravne** i **vojne funkcije**. Na tačno određenoj teritoriji jedini stvarni izuzetak je bila sudska vlast. Prve su se, kao ustanove serhata, razvile na njenim graničnim rijekama Savi i Uni, a onda i na Krki i Neretvi, te nevelikim odsjecima obalnog ruba na moru.

Trajna i za odžakluk-timar, a kasnije i za ajanstvo vezana uspješna odbrambena funkcija kapetanija osigurala im je **poseban položaj i izvanredan značaj** u **sistemu odbrane Bosne**. To je došlo do izražaja, posebno kada se ta odbrana isključivo svela na raspoložive sopstvene snage. Značaj kapetanija je prvenstveno proisticao iz činjenice da je kapetanija predstavljala **jedinstvenu cjelovitu i zaokruženu upravnu jedinicu** (kadiluk - dva ili samo nahiju) i jedinstvenu, u miru konstituisanu, disciplinovanu i pripremljenu a koliko se može reći i **uvježbanu**, **samodovoljnu vojnu formaciju** kojom su komandovale i koju su popunjavali isključivo lokalni, od kapetana egzistencijalno zavisni, obveznici. **Odbrambeni sistem je tako djelovao kao sistem ježeva**. Po tom je donekle slična kasnijoj teritorijalnoj odbrani, razvijenoj na iskustvu Narodnooslobodilačkog rata i ustrojenog u SFRJ.

Kapetan je imao sjedište u utvrđenom gradu (obično sa dobro uređenom tvrđavom). Postavljao ga je sultan beratom, uživao je zeamet, a kasnije platu i načelno nosio titulu bega. Bio je i član **Ajanskog vijeća**

Ejaleta. Jedino nije komandovao spahijama i janičarima, a kapetanija je imala obavezu da najmanje svakog dvadesetog vojnog obveznika stavi na raspolaganje za opštu odbranu, odnosno za Ejaletsku vojsku, ma gdje ona bila angažovana.

Odbrana kapetanije se oslanjala na unaprijed izgrađenu organizacionu, fortifikacijsku, i snabdjevačku **infrastrukturu**, pri čemu je veliki broj obveznika određene poslove, uz platu, obavljao i u miru. Fortifikacijsku infrastrukturu su činile **tvrđave**, **palanke**, **kule** i **čardaci** sa **šarampovima** (opkopima, hendecima) oko njih. Ratne rezerve i zalihe hrane i opreme čuvane su u posebnim skladištima (džebhane, baruthane). Stanovnici naselja obrazovali su vojne **džemate**, koji su se zavisno od veličine naselja dijelili na **buljuke** ili na **ode**, čije je starješine (**buljubaše** i **odobaše**), kao i **agu džemata** u miru postavljao kapetan.

Tako složen organizam zahtijevao je i niz posebnih službi koje su se djelimično morale obavljati i u miru. Neke od tih funkcija obavljale su se **pješke** (azapi - stražari, mustahfizi - čuvari tvrđava, pazbani - noćni čuvari, topčije - artiljerci, džebedžije – oružari, različite zanatlije), a neke **na konju** (farisi - konjanici, koji su patrolirali na određenom agaluku). Bila je to dobro organizovana **teritorijalna vojska**.

Sa aspekta sticanja, provjere i korištenja iskustva u odbrani Bosne, poslije Kandijskog i Bečkog rata izuzetan značaj imaju tri odbrambena rata XVIII stoljeća u kome je **koncept odbrane Bosne sopstvenim snagama provjeren i usavršen**. U tom okviru posebno mjesto ima odbrambeni rat 1737. do 1739. godine. Odlučujući sudar u tom ratu bio je **Banjalučki boj** 4. avgusta 1737. godine, koji je odredio ishod čitavog rata i uveliko opredijelio dalji tok historije Bosne.

U toku ovog vijeka taj sistem je osmišljen i više puta provjeren, iako još nije u potpunosti bio materijalizovan i do kraja ostvaren. Cjelovito uzev izgledao je ovako:

Prvo je na osnovu iskustva u XVII stoljeću, poslije Karlovačkog mira (1699.) izgrađen i dopunjen **lanac** od dvadeset graničnih kapetanija:[104]

---

104 Posljednja 39-kapetanija obrazovana je 1802. godine i nije bitna za koncept kao ni još dvije neprecizno utvrđene kapetanije.

Gradačac - Derventa - Kobaš - Bosanska Gradiška - Bosanska Dubica - Bosanski Novi - Ostrožac - Bihać - Stara Ostrovica - Bosanski Petrovac - Glamoč - Livno - Duvno - Ljubuški - Počitelj - Trebinje - Klobuk - Onogošt i **Kolašin**. Tada je izgleda formirana i Gusinjska kapetanija.

Već u XVII vijeka počele su se stvarati kapetanije i u unutrašnjosti zemlje, ali su one objedinjene u sistem tek u XVIII stoljeću, oko 1710. godine. Drugi, **unutrašnji lanac** i vjerovatnu liniju odsudne odbrane činile su kapetanije: **Zvornik**, **Tuzla**, **Doboj**, **Maglaj**, **Tešanj**, **Banja Luka**, **Kozarac**, **Prijedor**, **Sanski Most**, **Kamengrad**, **Ključ**, **Jajce**, **Kupres**, **Mostar**, **Stolac**, **Ključ** kod Gacka, **Most na Tari**, **Kolašin** i **Gusinje**.

Lanac graničnih kapetanija trebao je u svakom slučaju osigurati vrijeme za mobilizaciju i prikupljanje Vilajetske vojske, kako bi se kapetanije **drugog lanca** blagovremeno ojačale za davanje **odsudne odbrane i sprječavanje prodora u centralni dio Ejaleta** (izvorni slivovi rijeka Drine, Bosne, Vrbasa i Neretve).

Osim 12 kapetanija koje su postojale i do Karlovačkog mira, u prvih 17 godina XVIII stoljeća izgrađeno je još 13, gotovo sve uz granicu – dakle u prvom lancu. U Morejskom ratu (1714-1718) to se pokazalo nedovoljnim pa se nastavilo dalje. Do novog rata 1737. godine ustrojeno je još 11 kapetanija, sada po dubini odbrane. Sistem je kompletiran uskoro poslije Beogradskog mira podizanjem još 4 kapetanije.

U svakoj kapetaniji bilo je više gradova, a u nekim i po desetak (Bihać, Ostrožac). Izvjestan broj gradova bio je samostalan i njima su komandovali dizdari, ali u nekim gradovima u okviru kapetanije komandovali su kapetani.

Sistem je tako imao ukupno 39 kapetanija sa 64 grada, 5 palanki, te više stotina kula i čardaka, kao fortifikacijski oslonci agaluka i džemata. Neke kapetanije su brojile i po 4.000 vojnika. Svi vojnici i starješine bili su plaćeni, a njihove službe nasljedne. Ukupan sistem je brojao 24.000 vojnika i starješina i tako predstavljao zaseban korpus Osmanske vojske.

3. **Ostale komponente oružanih snaga Ejaleta**

Spahijska konjica Ejaleta u XVIII stoljeću je regrutovana sa 3.617 timara i 144 zeameta. Bila je organizovana u četiri **live**, koje se nisu sasvim poklapale sa sandžacima. **Bosanska** liva dijelila se na 4 nahije (Novi Pazar, Pavle, Saraj i Brod); **Hercegovačka** na tri (Soko, Bistrica i Zagorje); **Kliška**, takođe na tri (Neretva, Uskoplje, Livno) i **Zvornička** opet na tri (Brvenik, Koraj i Šabac). Od XVI stoljeća livom je komandovao **alajbeg**, koji je u nekim mjestima postavljao svoje zastupnike. Spahije su u miru boravile na svojim spahilucima. Njihov zadatak u miru je bio upravljanje imanjem, uvježbavanje i opremanje za rat. I u slučaju rata 10% ih je ostajalo na tim zadacima.

Delije i sejmeni: Ejaletska vojska je već od ranije dopunjavana **delijama**, odnosno plaćenim konjanicima, dobrovoljcima iz reda slobodnih seljaka ili čifčija koje je opremao spahija. Njihov broj je bio vrlo različit od slučaja do slučaja; najčešće je zavisio od popunjenosti carske hazne. Zbog velike potrebe Carstva Ejaletska vojska je popunjavana i plaćenim vojnicima – pješacima. Godine 1711. Bosna je tako na ruski front mobilisala i uputila 4.000 sejmena, kao pojačanje ejaletskog kontigenta, kojeg je predhodne godine odveo hercegovački alajbeg Hasanpaša Čengić. U samom ejaletu ovi sejmeni su bili angažovani za policijsku službu, ili za ojačavanje tvrđavskih posada.

Ejaletski janičarski korpusi bili su sasvim drugačija formacija od carskog janičarskog odžaka, koji je u početku regrutovan devširmom. Sa dvadesetogodišnjom službom i platom u novcu Carski janičarski korpus predstavljao je stajaću vojsku, stacioniranu u carigradskim kasarnama bez mogućnosti zasnivanja porodice. Janičari po ejaletima bili su dobrovoljci, obavezni na vojnu službu uglavnom samo u ratu. Na funkciji je **aga** odžaka mogao ostati samo godinu dana. **Serdari**, komandanti manjih janičarskih garnizona mijenjali su se svaka tri mjeseca. Ostale janičarske starješine dodavale su svom položaju sufiks **baša** (onbaša, odobaša, buljKukbaša, subaša i sl.).

Bosanski janičarski korpus bio je stacioniran u 19 gradova, sa glavninom u Sarajevu, gdje je bilo i sjedište janičarskog age (Agina ka-

pija). Janičari Bosanskog odžaka stanovali su kod svojih kuća po pravilu u gradovima, bavili se zanatom ili trgovinom i uglavnom od toga se izdržavali. Janičarske plate odavno su bile neredovne i kasnile su i po više godina. Kao trgovci i zanatlije istovremeno su bili organizovani u daleko preciznije ustrojene **esnafe**. Janičarske starješine u Sarajevu, Travniku, Mostaru redovno su bili članovi tamošnjih **esnafskih londža** i često su zloupotrebljavali svoju vojnu obavezu u cilju preferiranja esnafskih interesa. Sarajevo je zbog toga nazivano "**Esnafskom republikom**". U janičare su se postepeno "upisivali" i siromašniji građani. Onda su čak i seljaci obavljali pojedine službe u gradskim tvrđavama. Postojanje janičara u gradovima i njihova vojna obaveza uslovljavala je često oslobađanje gradova i građana pojedinih ili svih vanrednih nameta, pa je i to razlog njihovog političkog uticaja u mjestima gdje su bili.

Pandurski korpus: Ponovna ugroženost od upada uskoka i hajdučije, te sve češće prebjegavanje - za određene poluvojne službe na granici i duž puteva - zaduženih vlaških džemata, uslovili su formiranje neke vrste granične policije – **pandura**, a onda i njihovo objedinjavanje u Pandurski korpus, u kome je angažovano 16.000 pandura. Za razliku od janičara u Pandurskom korpusu angažovani su bili i hrišćani, nekad i pretežno. Panduri su posjedali granične i druge karaule i osiguravali carinarnice. Pored Vlaha, regrutovani su obično iz reda siromašnih kmetova i domaćih janičara. Naziv je ukinut 1722. godine.

Ostalu odbrambenu **infrastrukturu** ratišta predstavljali su putevi i osiguranje objekata na njima (mostovi, klanci, hanovi, karaule, menzilhane – stanice za izmjenu poštanskih, tovarnih i jahaćih konja); državne manufakture za proizvodnju oružja, municije i vojne opreme, te glavna skladišta (u Sarajevu, Zvorniku, Bihaću i Travniku) ratnih potreba i zaliha (arsenali, tophane, baruthane, džebhane).

Ova dva lanca stalno spremnih i posjednutih, **čvrstih ježeva odbrane** trebalo bi da neprijateljev napad po mogućnosti **skrše na graničnoj liniji**, ili da napadnute kapetanije **stvore vrijeme susjednim i onim iz druge linije** na njihovom pravcu da im priteknu u pomoć. Za to vrijeme bi Vilajetska vojska (spahije, delije, janičari i dr.) bila prikupljena i usmjerena na postizanje **odlučujućeg završnog udara**. U krajnjem slučaju Vilajetska vojska djelimičnim intervencijama mogla bi

prihvatiti trupe u eventualnom povlačenju i zatvaranjem ostalih klanaca osigurati vrijeme pristizanja Carske vojske.

Ovaj koncept uz sve druge prednosti, **osigurava maksimalnu bezbjednost centralnog bastiona odbrane Bosne**, koji manje više u svim slučajevima zahvata izvorne slivove velikih rijeka Drine, Bosne, Vrbasa i Neretve. Primjenjivan je više od dva vijeka. Bosanska narodna vojska pokušala ga je, takođe, primijeniti u odbrani od austrougarske okupacije 1878. godine.

Već od 1700. godine duž novih granica podižu se čardaci i kule sa posadama, utvrđuju se ne samo granične kapetanije, nego i putevi na pravcima mogućeg prodiranja, popravljaju se stari, obnavljaju napušteni gradovi i palanke po potrebi pretvaraju u gradove. Osnivaju se novi agaluci i kapetanije. U tri prve decenije XVIII stoljeća podignuto je preko 20 novih gradova i 6 palanki.

4. **Morejski rat 1714. do 1718. godine**

Prva provjera koncepta bio je **Morejski rat**. Da bi povratilo Moreju (Peloponez), Osmansko carstvo 1714. godine je pokrenulo rat protiv Mletaka. Moreja je brzo vraćena ali se rat nastavio i u njega se 1717. uključila i Austrija. U ovom ratu Venecija je jako oslabljena i svedena na drugostepenu silu. Tako je težište operacija preneseno u Bosnu i u Srbiju. U borbama za Petrovaradin, Temišvar i Beograd osmansku glavninu je potukao Eugen Savojski. Požarevačkim mirom (21. jula 1718.) izgubljen je Srem, Banat, Oltenija i Srbija do Zapadne Morave i Timoka.

Ratna sreća na bosanskom frontu bila je promjenljiva. Austrija i Mleci zauzeli su više graničnih tvrđava i mjesta, ali su opštom mobilizacijom odbranjene najvažnije: Bihać, Novi i Zvornik. **Požarevačkim mirom** Bosni je oduzet pojas duž Save i Une, Bosanskog Novog, ali su joj vraćeni izlazi na more u **Neumu** i **Sutorini**, kao i **Gabela** na

Neretvi. Ljudski gubici nisu bili naročito veliki, ali je gubitak više od 1.000 km dugog graničnog pojasa **znatno poremetio uspostavljeni sistem odbrane i uslovio njegovu ponovnu izgradnju**, tim više što je gotovo 200 km ejaletske granice na sjeveroistoku (od Lješnice na Drini do Karanovca na ušću Ibra u Zapadnu Moravu), takođe, postalo spoljna granica Carstva. **Ejalet se sada nalazio gotovo u potpunom okruženju**, tako da se samo na oko 200 km, od Zete do Ibra oslanjao na ostali dio Carstva.

Periodi mira koji su prethodili ili slijedili Morejskom ratu (1699. do 1714. i 1718. do 1737.) u ukupnom trajanju od 35 godina iskorišteni su za dogradnju odbrambenog sistema i izgradnju novih utvrda (kula, čardaka, opkopa, palanki, tvrđava i gradova) te logističkih ustanova (tophane, džebhane, baruthane, arsenali) i formiranje novih kapetanija.

U prvih petnaest godina pored zatečenih 12 kapetanija osnovane su nove, tako da ih je 1714. bilo ukupno **23**. U drugom, dvodecenijskom periodu, prvo se morao sanirati gubitak hiljadukilometarskog oslonca na Unu i Savu, kao i organizovati još 200 kilometara nove državne granice prema od Austrije okupiranoj Srbiji (od Lješnice na Drini, do Karanovca na ušću Ibra u Zapadnu Moravu). Do 1736. osnovano je još 11 kapetanija, a ukinute Jasenovac, Kostajnica, Roška i osvojeno Gvozdansko.

Zgušnjavanje stanovništva zbog gubitka približno 1/6 teritorije samo je povećalo broj izbjeglica i pogoršalo socijalne tenzije, a time i revolt prema predstavnicima Porte. Dvadesetogodišnji mir na Balkanu (1718. do 1737.), ma koliko bio prividan, Porta je koristila da bosanske trupe angažuje na drugim ratištima. Najznačajniji od njih, kontigent pod Bećirpašom Čengićem upućen je 19. septembra 1736. godine za odbranu turske granice od Rusa na sjevernom Crnomorskom primorju.

5. **Rat za odbranu Bosne 1737. do 1739. godine**

Petnaest godina u miru građeni odbrambeni sistem Bosanskog ejaleta bio je bitno narušen Morejskim ratom i rezultatima Požarevačkog

mira kojim je ovaj rat završen. Izgubljeni su oslonci na velike rijeke kao prirodne prepreke u dužini gotovo 1.000 km. Sticajem okolnosti granica prema Mlecima i Crnoj Gori nije više bila u opasnosti i sačuvani su izlazi na Jadransko more. Padom Smederevskog sandžaka odnosno Srbije pod vlast Austrije sjeveroistočna granica Ejaleta od Lješnice do Karanovca postala je spoljna granica Carstva. Neposredna granica Bosne i Austrije tako je išla od Crnih Potoka, kod Bosanskog Grahova do Karanovca (Kraljevo) na ušću Ibra u zapadnu Moravu i bila duga gotovo 1.500 kilometara.[105]

Po odredbama Požarevačkog mira, mir sa Austrijom trebao je potrajati još 4 godine, ali se Austrija u međuvremenu (1726.) obavezala na pomoć Rusiji i otpočela pripreme za rat. Austrijski **cilj rata bio je okupacija Bosne i Albanije** do donjeg toka Drima i ostatka Srbije, te (da nebi pripali Rusiji) značajnih dijelova Vlaške i Moldavije.

Car Karlo VI je za rat mobilisao 150.000 vojnika (80.000 pješaka, 36.000 konjanika i 40-tak hiljada lokalnih neregularnih, milicijskih trupa). Vrhovnu komandu pohodom car je povjerio nadvojvodi **Lotarinškom** (Franz Stephan von Lotringen), a za početak operacija određen je **Petrovdan, 12. juli 1737. godine**.

Za postizanje ciljeva rata vojska je podijeljena u tri grupacije, tri armije, odnosno tri glavne komande:

- Glavnu grupaciju činila je Armija feldmaršala fon **Zekendorfa** (Friedrich von Seckendorff). Iz doline Zapadne i Velike Morave imala je zauzeti ostatak Srbije, odsjeći Bosnu od ostatka Carstva i nastupajući u susret Hildburghauzenu ugroziti je sa istoka; te prodrijeti u sjevernu Albaniju;

- Armija feldmaršala **Valisa** (Paul Oliver Wallis) iz Banata i Transilvanije upućena je prema Vlaškoj i Moldaviji;

- Armija princa **Hildburghauzena** (Joseph Friedrich Sachsen-Hildburghausen) imala je zadatak da napadom na širokom frontu (od Kulen Vakufa do Dervente) nastupa u više kolona, zauzme Bihać, Novi i Banja

[105] Od Lješnice na Drini išla je spoljnom granicom nahija: Loznica, Sokol, Užice, Karanovac.

Luku a potom preko Jajca i Travnika nastupi prema Doboju i Sarajevu, u susret dijelovima armije Zekendorfa, koja će nastupiti sa istoka.

Car Karlo VI je, uz to, pripremio i 15. juna potpisao **Proklamaciju** stanovništvu. **Od hrišćanskog stanovništva je tražio da podrži okupacione trupe i pravoslavcima obećao slobodu vjeroispovijesti**. **Od muslimanskog stanovništva traženo je da se uzdrži od otpora i prihvati hrišćanstvo**, u kom slučaju bi im bio garantovan imetak.[106]

Porta je pod svaku cijenu nastojala izbjeći istovremeni rat sa Rusijom i sa Austrijom. I pored uočenih priprema - bosanskom valiji naredila je pasivno držanje i **zabranjivala ozbiljnije ratne pripreme**, kako "se nebi dalo povoda da se prekrši ugovor o miru". Sve što je u tom pogledu učinila svelo se na stavljanje na raspolaganje izvjesnih finansijskih sredstava, onda i naređenja za pripremu rezervi hrane, zabrani izvoza i krijumčarenja žive stoke, kao i neke mjere protiv hajdučije.

S proljeća 1737. izviđanja su ukazivala da austrijske pripreme za rat ulaze u završnu fazu. **Ajansko vijeće** na divanu 2. juna 1737. godine – koje se taj dan i prvi put sastalo u Travniku - uvjerilo se da predstoji neposredni napad. **Jednoglasno je odlučilo da se**, **neovisno od Porte**, **neprijatelju mora pružiti otpor**. Odluku Vijeća je prihvatio i tadašnji bosanski namjesnik Ali-paša Hećim-oglu.[107] Naredio je opštu mobilizaciju, bez obzira što se glavnina Vilajetske vojske (10.000) nalazila na ruskom frontu, od prošlog ljeta oko 2.000 km od domovine, a stanovništvo, uz ostale nevolje, bilo prorijeđeno i kugom. Za zborno mjesto određen je vezirski grad Travnik, odnosno Travničko polje. Završetak mobilizacije prilagođen je Hildburghauzenovom odgovoru da "će se znati na Petrovdan". Nije ostalo tragova o planu odbrane pa pretpostavljam da je bio prilagođen pravcima napada kolona Hildburghauzenove grupacije. Pandurski korpus i posade tvrđava, gradova, kula i čardaka graničnih kapetanija jedva da su mogle imati brojno stanje sa početka stoljeća, koje je tada iznosilo 16.000 vojnika. Dramatičnost ove odluke

---

106 Imetak mogu prodati, a ako žele da ostanu pod austrijskom vlašću moraju se pokrstiti.

107 Adem Handžić, BOSANSKI NAMJESNIK HEKIM-OGLU ALI-PAŠA, u PRILOZI ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU I ISTORIJU JUGOSLOVENSKIH NARODA POD TURSKOM VLADAVINOM, Orijentalni institut Sarajevo, br. V, Sarajevo 1995., str. 135-180.

uveliko je bila potencirana činjenicom da se Bosanska ejaletska vojska pod Bećirpašom nalazila daleko od Bosne, na ruskom ratištu. Kao što smo pomenuli ona je tamo otišla prethodne godine, kada uopšte nije bio u izgledu rat sa Austrijom. Brojala je najmanje 10.000 spahija i delija, a po Bašagiću ovaj kontigent je brojao čak 20.930 ljudi. Glavnina ovog kontigenta početkom jula bila je upućena u pomoć utvrđenoj Oziji (Očakov, 300 km istočno od Odese) i tu 14. jula, upravo na dan austrijske objave rata, izginula i zarobljena.[108]

Pokreti austrijskih trupa počeli su najkasnije 10. jula, objava rata predata je u Nišu 14. jula. Dva odreda na čelu sa dva pukovnika počela su operacije na dva kraja Bosne (kod Kulen Vakufa i Lješnice kod Zvornika) po planu, na Petrovdan 12. jula 1737. godine.

- Odred pukovnika **Valvazora** (Pane Wallwasor) - 2.000 vojnika (iz bočnog osiguranja) austrijske glavnine u Srbiji zauzeo je **Lješnicu** na Drini i Korpusu generala **O'Mulriana** (Savu prešao kod Šapca) omogućio da preko Loznice[109] podiđe Zvorniku. Istog dana iz rejona Udbine kod Dobrog Sela prešao je granicu Lički odred (Južna grupa) pukovnika **Raunaha** (Raunach) jačine 4.500 vojnika i 5 topova, opkolio **Ostrovicu** a onda i **Kulen Vakuf**.

- Glavnina Karlovačkog generalata Vojne krajine (Sjeverna grupa) 16.000 vojnika pod ličnom komandom generala **Štubenberga** (Graf Stubenberg) od Slunja i Rakovice, uspostavila je vezu sa jedinicama banske Hrvatske i nastupila u dva odreda. Jednim je preko Šturlića, Tržca i Izačića (pod generalom **Herbertštajnom** – (Herbertstein) - 2.000) prodrla pod Bihać dok je drugi zaustavljen kod **Drežnik-grada**.

---

[108] Kad se Franjo **Trenk** iz Cernika (Pakrac), u početku rata za austrijsko nasljeđe 1740. do 1748, pročuo sa svojim **Pandurskim pukom** (kasnije korpusom - formiranim od "dobrovoljaca" iz Slavonije i bosanske Posavine, koja je još bila pod okupacijom Austrije (od 1718. do 1743.) u Evropi je početkom četrdesetih godina nastala trka za vrbovanje Bošnjaka u ruskom zarobljeništvu. Od njih je prvo formiran Saksonski **puk lahke konjice**, a onda i Pruski **puk** "**crnih husara**". Ima indicija da su neki stupili i u rusku vojsku, gdje je Bećir-pašin sin postao general. Hrabrost, vještina rukovanja konjem i kopljem i orijentalna nošnja bila je osnovna karakteristika jedinica, koje su se do kraja vijeka održale pod nazivom "**Bošnjaci**" (Bosniaken) iako su sve više popunjavane dobrovoljcima drugih narodnosti, prije svega Tatarima i osiromašenim poljskim plemstvom.

[109] Loznica je spaljena, zatečeni muškarci pobijeni, a žene i djeca odvedeni u ropstvo.

- **Trupe banske Hrvatske** (12.000) pod neposrednom komandom bana **Esterhazija** (Esterházy) nastupile su iz Gline i opkolile utvrđene gradove **Bužim** i **Cetin**.

- Granične kapetanije iz Slavonije imale su uglavnom zadatak obezbjeđenja ostalog dijela granice u bosanskoj Posavini. Izgleda da se aktivnije angažovala samo Brodska kapetanija i zauzela **Derventu**.

U vrijeme kad su se u Travniku počeli skupljati prvi bajraci vojske Bosanskog ejaleta Ali-paši je prvo stigla vijest o napadu na Zvorničkom pravcu, i on je tamo odmah uputio svoje delije i 5 bajraka sarajevskih janičara pod Ahmed-pašom. Ahmed-paša je stigao petnaesti dan pred Zvornik, koji se junački odupirao a u odbrani su neposredno učestvovale i žene. **Opsada je razbijena**. Zarobljeno je više austrijskih oficira i vojnika, te znatan ratni plijen.

Po prelasku granice Raunah je do 15. jula sa zapada opkolio Ostrovicu i Kulen Vakuf, a obaviješten da njihova ukupna posada broji 300 ljudi ovog dana je prešao Unu i 18-tog otvorio vatru na tvrđavu **Havalu**. Ali-paša je u pomoć Kulen Vakufu uputio jače snage (5.000) pod komandom bivšeg zvorničkog kapetana Mehmed-bega **Fidahića**. Žene su i ovdje značajno doprinijele odbrani, a u boju na Bilajskom polju 22. jula 1737. poginuo je i komandant Raunah sa 611 vojnika i oficira.

Dvadesetog jula Ali-paša je krenuo iz Travnika. U Karauli ga je stigla vijest da je deblokiran Kulen Vakuf, a u Jajcu o pobjedi kod Zvornika. U Podrašnici mu se pridružio Mehmed-beg Fidahić a stigao je i poziv Cetina (opkoljen 21-og) i Bužima (opkoljen 25-tog jula) za pomoć. Vijeće je odlučilo da se snage **više ne cijepaju** a u Banja Luku (za novog komandanta tvrđave) poslan je bivši sarajevski muteselim Ibrahim-aga. Raunahov poraz demoralisao je Štubenbergove odrede pod Drežnikom i Bihaćem, pa su uz gubitke pobjegli preko granice. To je svakako olakšalo odbranu Cetina i Bužima, koji su izdržali u opsadi 14 dana. Banska vojska Hrvatske napustila je njihovu opsadu i povukla se odmah po saznanju (7. avgusta) o porazu kod Banja Luke.

Princ Hildburghauzen sa 16.257 vojnika i oficira, krenuo je iz Cernika (Pakrac) 10. jula, 12-tog stigao u Staru Gradišku i poslije tri dana (15-tog) prešao Savu. Za 9 dana Hildburghauzen je podišao Banjaluci, podigao

logor i sutradan (25. jula) počeo opsadu Donjeg grada. Svo stanovništvo sa lijeve obale Vrbasa povuklo se u tvrđavu (Kaštel).[110] Dvadesetsedmog jula je počela opsada Tvrđave . Dvije baterije (12 topova) sa Lauša su na nju otvorile vatru, pješadija je počela kopati rovove i približnice, a inžinjerija odmah niže Tvrđave podigla pontonski most.

Dvadesetdevetog jula bombardovanjem cjelokupnom artiljerijom (22 topa - 1.800 granata dnevno) i otvaranjem pješadijske vatre iz svih rovova počeo je odsudan napad na Tvrđavu. Sutradan se preko pontonskog mosta na desnu stranu Vrbasa prebacio general Baranjaja (Baranyaya - 13 četa pješadije, 1 bataljon Hrvata, nekoliko eskadrona lahke konjice, 8 topova i znatan broj merzera), sa ciljem izviđanja i osiguranja prilaza sa te strane, a opsadna linija počela primicati Kaštelu. **Do 3. avgusta bilo je sve pripremljeno za opšti juriš**.

Premda je gotovo čitava Srbija (Smederevski sandžak) do linije Lješnica - Čačak - Stalać - Timok bila u austrijskim rukama još od Požarevačkog mira (1718.) zbog prikrivanja namjera, glavnina austrijske vojske, odnosno Zekendorfova armija grupisana je u Sremu i Banatu. Kod Šapca, Beograda i Smedereva 12. jula prešla je Savu i Dunav i glavnim snagama nastupila dolinom Velike Morave do Stalaća, a pomoćnim snagama od Šapca preko Valjeva prema Karanovcu (Kraljevu).

Do 22. jula Armija se grupisala u Stalać i Karanovac i nastupila prema Nišu i Novom Pazaru. Niš se predao 28. jula, a istog dana je sa širom okolinom zauzet i Novi Pazar **čime je Bosna prije banjalučkog boja potpuno odsječena od ostalog dijela Carstva**.

6. **Banjalučki boj 4. avgusta 1737. godine**

Do trećeg avgusta 1737. godine situacija na banjalučkom pravcu objema stranama se razbistrila. Bila su pristigla obavještenja o uspjesima

[110] Stanovništvo predgrađa na desnoj obali povuklo se preko mosta, u Tvrđavu, 29. jula pod pritiskom Baranjaje. Posada Kaštela time se zaokružila na 5.000 boraca.

i neuspjesima i na ostalim bojištima. Hildburghauzen je po dovršenim pripremama za juriš na Tvrđavu, saznao da se Bosanska vojska u jačini 10-15.000 nalazi na dan hoda (u Podrašnici) pa se odlučio da prvo nju razbije. Ali-paša je bio obaviješten o stanju u opsjednutoj tvrđavi, rasporedu i jačini opsadnih trupa, da je Niš pao, ali da se Bužim i Cetin još drže, pa je tog dana, po savjetu svećenika Crkve bosanske, skelom (kod Krupe) prešao Vrbas i preko Šahinovića i Bastasa izbio na Ponir. Tu je, zaklonjen Kovčinom (tt 560) i Kajbakovcem (tt 721), te zaštićen - prema grebenu Starčevice isturenim - obezbjeđujućim i izviđačkim dijelovima, 4. avgusta prije podne postrojenoj vojsci održao prigodan govor. Na osnovu prikupljenih podataka izdao je zapovijest za boj, i formirao borbeni poredak. Da bi uopšte mogli osmatrati situaciju u i oko Banjaluke istureni dijelovi morali su izbiti na greben Starčevice, gdje su se sudarili sa Baranjajinim osiguranjima i vjerovatno ih potisli, a izgleda da je to odjeknulo i u Tvrđavi.[111]

Hildburghauzen je pojavu Bosanske vojske na Starčevici, shvatio kao demonstraciju i varku, pa je - uvjeren da će glavni napad uslijediti lijevom stranom Vrbasa, ne remeteći linije opsade svoje desno krilo smješteno na Laušu i Hisetima ojačao sa 7 bataljona pješadije i dva puka konjice. Baranjaji je naredio da artiljeriju vrati na lijevu obalu, a da ostale snage grupiše za odbranu mostobrana. Rezerva je bila dovoljno jaka i mogla se upotrijebiti na obje strane.

Tako je još više pojačao efekat iznenađenja. Dalji izvještaji o kretanju i jačini neprijatelja upozorili su ga na zabludu, pa je uskoro promijenio odluku i odredio da se glavnina hitno prebaci na desnu stranu Vrbasa. Preko pontonskog mosta trebalo je prebaciti 12 bataljona pješadije i 19 eskadrona konjice (8 grenadira, 5 karabinjera i 6 husara). Baranjajina artiljerija (8 topova) ostala je na položajima, nedaleko od stalnog mosta koji je iz Tvrđave vodio na desnu obalu Vrbasa. Komandu je trebalo da preuzme feldmaršal Sukov (Succov), ali je u metežu došao kasno, tako da je komanda ostala u rukama Baranjaje.

Naređeno prestrojavanje austrijske vojske u podne je još bilo u toku. Baranjajina isturena konjička odjeljenja još su bila na Starčevici. Bara-

[111] Izgleda da je tim povodom iz Tvrđave izvršen slabiji ispad (od 150 boraca poginulo je 35, a 15 je zarobljeno, među njima i jedna žena).

njajin mostobran formiran od pontonskog mosta do ušća Crkvine imao je oblik pravougaonika naslonjenog na Vrbas širine oko 3 kilometra i dubine 1 kilometar. Uzvodno na desnom krilu bila je pješadija i artiljerija, a nizvodno na lijevom krilu bila je u odbrani konjica.

U obliku polumjeseca postrojeni borbeni poredak Bosanske vojske sa Ponira se spustio niz Rebrovac (tt 240). Lijevo krilo Bosanske vojske činila je spahijska konjica, pod komandom četvorice alajbega. Desno krilo su činili kapetani čitavog serhata (takođe konjica) pod komandom Mehmed-bega Fidahića, a centar pješadija - janjičari i dobrovoljci 32 kadiluka - predvođena kadijama, pod neposrednom komandom Ali-paše.

Napad je počeo oko podne, u borbeni dodir prvo je došla spahijska konjica na lijevom krilu, valjda u momentu povlačenja isturenih konjičkih odreda sa Starčevice. Spahije su to doživjeli kao protivudar, što je moglo pomoći Austrijancima da na ovom krilu izdrže prvi napad.

Kad je i desno krilo pod Mehmed-begom Fidahićem (koje je zbog zahođenja imalo duži put) stupilo u akciju, Ali-paša je naredio opšti napad. Sudar je bio žestok. Grenadiri i karabinjeri su pružili najsnažniji otpor, ali je 2. puk husara (Karolji) popustio i povukao se u pozadinu. Potom su i grenadiri i karabinjeri sa pukovnikom Lambergom i Baranjajom natjerani u Vrbas pa ih se "po pet držalo za jedan konjski rep", tako da ih se više utopilo. Poslije dva sata ljutog boja u kome su pokazana mnoga junaštva (samo pod Mehmed-begom pala su tri konja, a on ni kad je bio ranjen nije napustio bojište). Obje strane su bile iscrpljene. Polovina Austrijanaca se povukla preko Vrbasa, bili su zaplijenjeni i Baranjajini topovi, ali je druga polovina ipak održala mostobran.

Po podne je austrijska vojska ponovo krenula preko mosta u napad. U međuvremenu odmorena Bosanska vojska ponovo udari složno i poslije još dva juriša potisnu neprijatelja prema pontonskom mostu. Kad se već preko Vrbasa bilo prebacilo 5 bataljona, Hildburghauzen je odvezao pontonski most. Nemogućnost povlačenja stabilizovala je odbranu, i na desnoj strani ostavljene trupe održale su se do noći. Do noći je Bosanska vojska izvršila još nekoliko juriša u kojima su protivniku naneseni dalji gubici.

Pod kraj dana Hildburghauzen je sazvao komandante i odlučio se na povlačenje. Ponovo privezani pontonski most i noć su omogućili neopaženo napuštanje desne obale Vrbasa i formiranje odstupnog marševskog poretka. Uspjehom zadovoljna umorna Ali-pašina vojska opazila je povlačenje tek ujutro 5. avgusta. Na brzinu je izgrađena skela i bar nekoliko stotina konjanika upućeno u gonjenje.

Samoinicijativno, zakašnjelo, plitko, djelimično i slabo vođeno gonjenje i nije moglo dati bitnije rezultate. Izgleda da je i neoprezni pokušaj presijecanja odstupnice (kod Klašnice) donio nepotrebne gubitke (oko 500 ljudi). U njemu je vjerovatno učestvovala i konjica iz Tvrđave.

Podaci o gubicima obje strane nisu sasvim potpuni. Bosanska vojska imala je "mnogo (600) poginulih i 1.200 ranjenih", ne računajući gubitke u Tvrđavi. Austrijski gubici bili su 988 ljudi i 186 konja. Od toga broja oko 600 ih je poginulo u okršajima, dok su se ostali uglavnom podavili u pokušaju da pređu Vrbas. Plijen je bio veliki: 12 topova, 3 lumbarde, 2.300 šatora, 15 buradi baruta, znatan broj sabalja i pušaka, kao i veliki broj zaprežne i druge stoke.

Po završenom boju Ali-paša se u Banjaluci zadržao tri dana. U gradu su prvo **zbrinuti ranjenici, sahranjeni šehidi** i **održan divan** na kome su podijeljena priznanja, odlikovanja i unaprijeđenja. Podijeljeno je oko 2.000 čelenki. Napisan je izvještaj o pobjedi, a naređen je i popravak tvrđave i pojačana njena posada. Potom je 8. avgusta krenuo prema Sarajevu. Iz Banjaluke je Bosanska vojska krenula u dvije kolone, jednom preko Tešnja i Doboja, a drugom preko Jajca i Travnika.

Uspjeh je bio briljantan, posljedice za obje strane velike, a odjek izvanredan, pa je i u savremenoj književnosti zauzeo vidno mjesto. O pobjedi su nastale mnoge narodne i umjetničke pjesme. Po saznanju o porazu pod Banjalukom Austrijska vrhovna komanda je (oko 20. avgusta) naredila Hildburghauzenu da se iz Broda vrati i ponovo pokuša osvojiti Banjaluku, iz koje je Bosanska glavnina otišla prema Sarajevu. Na Bosnu je sa istoka usmjerena i Zekendorfova glavnina, pa je pukovnik Lentulus već 24. avgusta napustio Novi Pazar i u prvoj polovini septembra bio u Čačku, kao Zekendorfova predhodnica.

Tek na putu za Sarajevo Ali-paša je saznao za događaje u istočnom dijelu današnjeg Sandžaka. Naime, u vrijeme Zekendorfove koncentracije u širem rejonu Stalaća, 23. jula na osnovu - u martu završenih - dogovora i Proklamacije Karla VI od 15. juna 1737. godine u njegov štab je stigao patrijarh Srpske pravoslavne crkve Arsenije IV Šakabenta sa Raškim episkopom i 7 plemenskih vojvoda. Sa odredom pukovnika Lentulusa oni su sutradan iz Karanovca upućeni prema Novom Pazaru, koga su zauzeli 28. jula, a idućih dana i Sjenicu, Bihor i Bijelo Polje. Samoinicijativno organizovani otpor je bio slab ali su prodori u susjedne kadiluke bili zaustavljeni. Alipaša je zato 15. avgusta naredio hercegovačkom sandžakbegu Murat-begu Čengiću da mobiliše sve sposobne (iz 23 kadiluka), oslobodi zauzeta mjesta i uspostavi komunikacije prema Carigradu.

Hildburghauzen je stigao u Staru Gradišku, krajem avgusta, ali su mu jedinice zahvaćene malarijom imale više od 1/3 bolesnih (5.158), pa ni Savu nije prelazio. Prva polovina septembra i kod Zekendorfa je protekla u sporom pomjeranju trupa, a dolazak velikog vezira, **Ahmed-paše Ćuprilića** (sa 80.000) pod Niš i ovdje je promijenio situaciju. Austrijska vojska je faktički od gubitka Niša (16. septembra) u Srbiji bila u povlačenju i do novembra prešla Savu. Samo su feldmaršal Zekendorf i Filipi (Philippi) zauzimanjem Požege i Užica, a potom general Grine (Grünne) uspjehom prema Bosni pokušavali da poprave utisak. Zekendorf je iz Čačka nastupio tek 18. septembra, ovladao Požegom, i 24. septembra 1738. nastupio prema Užicu. Napad su u početku vodili pukovnik Lentulus i general Valdek (Waldek), ali je onda sam Zekendorf preuzeo komandu, Užičkoj tvrđavi odsjekao prilaze iz Bosne i počeo napad na grad 29. septembra.

Odsječen od Carigrada i neobaviješten o razvoju situacije na frontovima, po upućivanju Muratbega Čengića prema Novom Pazaru, Alipaša je i sam 17. septembra krenuo na zborno mjesto **Glasinac**. Poslije održanog vijeća, u pomoć okruženom **Užicu** upućen je Mehemed-beg Fidahić sa 6.000 vojnika, ali se posada, ne sačekavši pomoć, predala 2. oktobra. Fidahić, bez topova nije mogao zauzeti užičku tvrđavu, ali je potom razbio opsadu Sokola (gen. Grine), i zauzeo **Valjevo**, koje su Austrijanci već bili napustili, pa na kraju utvrdio da je **Šabac** napušten. Ali-paša, koji je s glavninom bio stigao u Zvornik, se potom vratio s vojskom u Sarajevo.

Granice Bosne su bile odbranjene i jedino je Užice ostalo do 24. marta 1738. u rukama neprijatelja. Tom prilikom zauzete su palanke Čačak, Požega i Sitnica a onda i Rudnik odakle se dominiralo čitavom zapadnom Srbijom.

Ni na ostalim granicama u 1738. nije bilo značajnijih bojeva. Borbena aktivnost se uglavnom svodila na tradicionalna pogranična čarkanja i uzajamne upade preko granice, od kojih su najjače predvodili hrvatski kapetani Dubice, Kostajnice i Zrina, a napadi su vršeni na Novi, Kozarac, Ostrožac i Derventu. Objekti napada na drugoj strani bili su: Kostajnica, Dubica, Jasenovac i Zrin, za šta je angažovan i odred Tatara od 3.000, **jedina nebosanska jedinica koja se u Bosni u 200 godina pojavila do 1832**.

U 1739. godini Bosna više nije bila ugrožena. I granične čarke su bile rjeđe, pa je Porta naredila da se Bosanska vojska pridruži velikom veziru kod Beograda. U maju je na Travničkom polju sakupljeno 12.000 vojnika. Vojska je odavde sa svom spremom i topovima krenula preko Žepča i Zvornika. Sa sobom je nosila i veoma praktičan **pontonski most Abdulaha Muzaferije** iz Sarajeva. Bio je od kože (mješina), i mogao se voziti na jednim kolima, a sidra su kovana u Kreševu i Fojnici.

Tamo je stigla pred veliku bitku kod Grocke 22. jula 1739. godine. Bosanska vojska je branila isturene položaje na brežuljcima ispred Grocke. Na njene zasjede naišla je Austrijska konjica i pretrpila teške gubitke. Po stizanju glavnina Austrijanci su u bici imali 5.865 poginulih vojnika.

Beogradskim mirom, potpisanim **1. septembra 1739.** godine Bosna je dobila sve teritorije izgubljene Požarevačkim mirom iz 1718. godine, a polovicom septembra u Bosnu se vratila i vojska iz Srbije. Rat za odbranu Bosne 1737. do 1739. godine odvijao se u **izuzetno teškim okolnostima za Bosnu**. Zemlja se nije bila oporavila od posljedica ranijih teških ratova, te čestih epidemija kuge, što je zajedno u prvoj polovini XVIII vijeka **odnijelo 50.000 mrtvih**.

Na ishod rata moglo je katastrofalno uticati odsustvo Bosanske ejalatske vojske, koja se od prošlog ljeta nalazila na ruskom frontu. Da još gore bude ona je na **dan objave ovog rata izginula i zarobljena** u boju pod **Ozijom**. Od 7.734 tog dana zarobljenih Bošnjaka najviše njih

je poslije višegodišnjeg zarobljeništva vrbovan u pukove lahke konjice evropskih zemalja (poznatim pod nazivom "**Bošnjaci**"). Od onih koji su ostali u zarobljeništvu samo ih se 1.340 vratilo 1740. godine.

Ukupni gubici Bosanske vojske u ovom trogodišnjem ratu svakako su prešli 10.000. Boj kod Grocke mogao se po žrtvama približiti Banjalučkom boju. Broj žrtava u velikom broju okršaja, čarki i rejdova uz granicu i pored malih pojedinačnih cifara, u ukupnom broju je bio znatno veći.

S obzirom da se Ejaletska vojska (spahijska konjica i delije) nalazila van zemlje, naknadno sakupljeni kontigent nikako nije mogao biti kvalitetno naoružan i opremljen, naročito zbog toga što su ga dobrim dijelom sačinjavali nedorasli mladići i ihtijari (isluženici). Uprkos izvjesne neposlušnosti, odziv je bio vrlo dobar i zasnivao se (kao u ostalom i moral u borbi), **na visokoj samosvijesti da se Bosna sobom mora braniti**. Zapravo je to i **osnovni zalog svih uspjeha i konačne pobjede**.

Briljantna pobjeda pod Banja Lukom izvojevana je pri brojno izjednačenim snagama, ali je neprijatelj tehnički bio znatno opremljeniji, naročito u vatrenom oružju, posebno topovima. Uprkos ukupno većem broju mrtvih neprijatelja, broj poginulih i ranjenih u okršajima znatno je veći na Bosanskoj strani, jer se hrabrošću i fizičkom silom morala nadoknađivati slabija tehnička opremljenost, dok se kod neprijatelja više stotina podavilo u Vrbasu nakon panike, stvorene odvezivanjem pontonskog mosta.

Položaj Bosne ni poslije ovako uspješnog završetka nije se bitno promijenio, ali je Sultan i dalje zahtijevao angažovanje Bošnjaka na drugim ratištima.

Dok se zemlja oporavljala od teških materijalnih i ljudskih gubitaka, Bosna je više od decenije morala ulagati ogromne napore na ponovnu uspostavu i opravku objekata odbrambenog sistema na privremeno okupiranom Posavskom i Pounskom graničnom pojasu, koji se čak **30 godina nalazio u tom statusu**. Trebalo je ponovo uspostaviti kapetanije Dubica, Novi, Gradiška, Kobaš i Derventu, te palanke Brod i Brčko reorganizovati u kapetanije i iznova izgraditi čitav sistem odbrambenih objekata, kakvim su raspolagale i druge kapetanije.

Dok je taj ogroman posao još trajao (jer je Austrija okupirane krajeve vratila tek 1743. godine), pod Ahmedpašom Rustempašićem upućen je 2. aprila 1747. godine u Perziju kontigent od 5.000 spahija i 4.000 delija, od koga se iduće godine vratilo samo pet stotina. Slično se događalo i kasnije. Samo od 1768. do 1774. godine na rusko ratište upućena su četiri kontigenta od 5.000 do 7.500 bosanskih spahija i delija.

Iskustva iz brojnih ratova u XVIII vijeku i gotovo redovno angažovanje domaćih hrišćana u službi neprijatelja Carstva, 1769. godine doveli su do njihovog razoružanja. Svo naoružanje kojim su tada raspolagali osmanske vlasti su jednostavno **otkupile** i zabranile im dalje držanje istog.

7. **Dubički rat 1788. do 1791. godine**

Treći odbrambeni rat Bosne u XVIII stoljeću, vođen je također samostalno i o tome da se on prihvati, također se odlučilo u Bosni, pa je i dobio ime po Dubici, gradu oko koga su se u njemu i vodile najteže borbe. Uzroci su mu, međutim, mnogo dublji i zapravo su i Dubički rat i godinu dana ranije objavljeni rat Osmanskog carstva Rusiji (1787. do 1791.) nastavak predhodnog rusko-turskog rata (1768. do 1774.), koji neki historičari označavaju kao "početak kraja Osmanskog carstva". Kučuk-kajnadžirskim mirom od 21. jula 1774. Rusija je dobila izlaz na Azovsko more, slobodu plovidbe Crnim morem, te prolaz kroz Dardanele i pravo zaštite hrišćana u Turskoj. Samo 50 dana poslije Katarina Velika predložila je austrijskom caru Josipu II "**Grčki projekat**", odnosno **likvidaciju i međusobnu podjelu posjeda Osmanskog carstva u Evropi** i time otvorila tzv. **istočno pitanje**.

U tom okviru Austrija je desetak godina kasnije isprovocirala granični spor oko "suhe međe" prema Bosni u kome je tražila 21 tvrđavu i pomjeranje krajnjeg zapadnog odsjeka granice na Unu. **Ajansko vijeće je septembra 1784. godine jednoglasno odbilo da se udovolji tom, iz Carigrada podržanom, zahtjevu**. Dvanaestog maja 1785. godine

bosanski namjesnik **Abdulah-paša Deftedarija**, rođeni Sarajlija to isto je, ispijajući carski otrov, odbio riječima: "**Glavu dajem, kamena ne dam**" (Bas vererim, bir tas vermem).

Osmansko carstvo je Rusiji objavilo rat 12. avgusta 1787. godine, ali je Austrija, kao ruski saveznik, u njega stupila 8. februara 1788. godine. Za rat je pripremila do tada najveće snage (245.000 vojnika i 1.150 topova). Od toga su prema Bosni angažovana dva korpusa Vojne krajine (Karlovački i Slavonski), ukupne jačine blizu 60.000 vojnika.

Ovaj put rat je bio mnogo bolje pripremljen, kako obavještajno tako i politički, za šta je iskorištena i katolička i pravoslavna crkva, pa se očekivao i ustanak u zemlji. Car je istupio sa **dvije proklamacije**. Proklamacijom muslimanskom stanovništvu da se uzdrži od otpora. **Prvi put je obećana sloboda vjeroispovijesti** i ravnopravnost sa ostalim građanima Carevine, a primamljiva obećanja data su i spahijama i janičarima. Zbog nesposobnosti komandanata i kordonskog rasporeda od Zrmanje do Šapca, rat je bio manje uspješna repriza onog iz 1737. do 1739. godine.

Teret odbrane opet je pao na Bosnu, i posebno na napadnute dijelove graničnog pojasa. Bosanski namjesnik odmah je napadnutoj Dubici, Gradiški, Derventi i Orahovici, iz Sarajeva i Visokog uputio pomoć od 32 bajraka (oko 1.600 vojnika) i proglasio opštu mobilizaciju.

Za šest mjeseci nesposobni princ Lihtenštajn (Johan Lichtenstein) osvojio je samo Drežnik, a poslije poraza pod opsjednutom Dubicom (25. aprila 1788.) vratio se preko granice, napustivši i opsadu Gradiške i Dervente.

Kad je saznao da se mobilizacija u Bosni otegla, da se iz Sarajeva upućena pomoć vratila s pola puta, novi komandant general Laudon (Gideon Ernest Laudon), iznenadnim napadom zauzeo je Dubicu 26. avgusta 1788, a onda i Novi (3. oktobra 1788.). Na Banjalučkom polju, tek pod jesen sakupljena vojska bila je raspoređena po tvrđavama da ih čuva preko zime. Nova mobilizacija zakazana je za proljeće 1789, a za zborno mjesto određena Podrašnica. Na vijest da je austrijska vojska prešla Savu i opsjela Gradišku, u Podrašnici skupljena Ejaletska vojska brzo je deblokirala opsjednutu Gradišku, ali je **Ajansko vijeće sa Meh-**

med-pašom Miralemom na čelu odbilo da se prelaskom preko Save upušta u rizik haranja Slavonije.

Kad se krajem maja 1790. Ejaletska vojska ponovo sakupila na zborno mjesto u Travničkom polju, general Vališ (Georg Olivije Walisch) bio je opsjeo Cetin, koga je "sa hiljadu druga" branio stodvadesetogodišnji kapetan Alibeg Beširović. Plašljivi namjesnik Hadži Salih-paša je zakasnio sa intervencijom. "Praveći od jednog konaka četiri" Cetin je zauzet i spaljen, posada izginula a ostatak (124 branioca) sa kapetanom pao u zarobljeništvo.

U međuvremenu je bio umro Josip II. Bosna je tada raspolagala sa 26.056 konjanika i pješaka, ali do Svištovskog mira 9. avgusta 1691. godine, više nije bilo značajnijih operacija. Austriji je tim mirom prepušten Drežnik, Cetin, Lapac i Srb a morala se povući iz Dubice i Gradiške. Bio je to posljednji rat, koji je Bosna vodila u sastavu Osmanskog carstva, iako je u njegovom sastavu ostalo još punih 100 godina. S ovim ratom ćemo zbog toga i dovršiti iskustva XVIII vijeka, jer sve što se dogodilo poslije Francuske revolucije spada u naredni period.

8. **Specifičnosti samostalno vođenih odbrambenih ratova XVIII stoljeća**

Osnovna karakteristika historije Bosne u XVIII stoljeću je činjenica da se Bosna u toku ovog vijeka **tri puta odbranila bukvalno sopstvenim snagama**. U dva rata cilj austrijskog cara Karla VI bio je ne samo **okupacija** Bosne i Hercegovine u cjelini, nego i **potpuno istrjebljenje Bošnjaka**, pri čemu je jedina alternativa bilo prihvatanje katoličanstva. U trećem, Dubičkom ratu, ratni cilj je ostao okupacija Bosne u cjelini, ali je novi car Josip II svojom Proklamacijom **prvi put** garantovao slobodu islamske vjeroispovijesti i ravnopravnost sa ostalim garđanima Carstva, a primamljiva obećanja uputio je i bosanskim spahijama i janičarima.

Za pripremu zemlje za samostalnu odbranu u XVIII vijeku od izuzetnog značaja su bila **iskustva** velikih ratova prethodnog stoljeća, posebno velikog Bečkog rata, ali i ukupan razvoj situacije u Bosni i Carstvu, od poraza Hasan-paše Predojevića pod Siskom 1593., do velike Francuske revolucije 1789. godine. Osnovna pouka tih iskustava bila je **neophodnost apsolutnog prioriteta odbrane domovine**, bez obzira šta se dešavalo na glavnim frontovima Osmanskog carstva.

Svijest o Bosni kao domovini, o njenom historijskom kontinuitetu i kontinuitetu prava njenog plemstva, koje je tada bilo **bosanski politički narod**, upečatljivo je potvrđena u ovim ratovima. Samo time se može objasniti kardinalno odstupanje od osnovnog principa timarskog sistema na kome je počivalo Osmansko carstvo. Nakon masovne pogibije bosanskih spahija pod Siskom isključivo u Bosni je uveden **odžakluk-timar**, što je uveliko značilo **povratak evropskog feudalnog nasljednog prava**, koje je stoljećima vladalo u Bosni.

Za Bečki rat, Safvetbeg Bašagić je konstatovao da je **Bosna u njemu izgubila više nego čitavo ostalo Osmansko carstvo**. Te ocjene su bazirane ne samo na činjenicima iz prve tri godine Bečkog rata (u Beču, kod Ostrogona, Višegrada - na Dunavu, Budimu, Kanjiži …) izginuli čitavi kontigenti bosanske Ejaletske vojske, nego i na činjenicu da je u narednom periodu privremeno bilo izgubljeno više od dvadeset bosanskih gradova, a desetak i definitivno. Zbog toga je od pada Budima (2. septembra 1686. godine) **neprikosnoven bosanski prioritet postala sopstvena odbrana**.

Pouke su značile i različite situacije, mogućnosti i ishodi koji karakterišu dva slučaja iz 1697. godine. Uspješna odbrana za opsadu u junu i julu dobro pripremljenog **Bihaća**, od čijeg pada su se u Auersperg (Herbert Auersburg) i Eugen Savojski očekivali prodor prema Sarajevu, i dezorganizacija odbrane čitavom dolinom Bosne, kad je u oktobru iste godine, ovaj drugi poslije pobjede kod Sente, sa nevelikim snagama prodro do **Sarajeva**, **opljačkao ga i spalio**.

U Morejskom ratu (1714. do 1718.) pozitivni primjeri su ispoljeni uspješnom odbranom i blagovremenom intervencijom opsjednutog Novog i Zvornika, suzbijanjem austrijskog konvergentnog napada na Bosnu

(neprijatelj je imao 18.000 mrtvih). Negativni primjeri su, takođe, bili prisutni: **nesmotrenost** zbog koje je u iznenadnom mletačkom napadu izgubljen Imotski, te kasnije Brod, Derventa i Doboj. Zbog toga je Požarevačkim mirom (1718.) granica sa Save pomjerena na 6 do 10 kilometara južnije, u bosansku Posavinu. Time je **izgubljen oslonac na ovu veliku vodenu prepreku** i na njoj izgrađeni odbrambeni objekti, ali je sistem odbrane ipak izdržao.

Naredni 18-godišnji period mira, poznat i kao **period lala** pod Damad Ibrahim-pašom, i intelektualno buđenje u Carigradu, karakterističan je po dolasku većeg broja istaknutih pojedinaca sa zapada, koji su prihvatili islam. Među njima su najznačajniji mađarski protestant Ibrahim Muteferika, koji je 1727. otvorio i vodio carigradsku štampariju i francuski plemić i artiljerijski stručnjak Ahmed-paša Humbaradži (Claud-Alexandre de Bonneval). Ovaj drugi se poslije svađe sa Eugenom Savojskim našao 1730. u Travniku i primio islam, a onda za formiranje Artiljerijskog korpusa sultanove garde odveo u Carigrad 350 mladih Bošnjaka.

Bosna se, međutim, teško oporavljala i obnavljala spaljene gradove i utvrđenja, te gradila nove (Sarajevo i Bosanski Novi, kameni most u Goraždu, na primjer). Uz to je 1725. morala intervenisati u Crnoj Gori. Dvije godine kasnije na perzijsko ratište otpremljen je kontigent od 5.000 spahija i 4.000 delija, od kojih se vratilo samo 500. Potom se 1731. pojavila kuga od koje je u većim gradovima 1732. dnevno umiralo i do tri stotine ljudi. Na samom kraju 1736. na rusko ratište poslano je opet 10.000 spahija i delija (po Bašagiću 20.930). Opterećena tim nevoljama Bosna je dočekala novi rat.

Bio je to koalicioni rat u kome je Austrija bila obavezna da pomogne Rusiji u zajedničkom slamanju Osmanskog carstva i osvajanju njegovih teritorija u jugoistočnoj Evropi. Svojim **glavnim ciljem** Austrija je smatrala **okupaciju Bosne**, pa je za to angažovala dvije armije. Ona iz Srbije je prvo trebala da je izoluje od ostalih dijelova Carstva, a da je onda konvergentnim nastupanjem sa sjeverozapada i istoka obadvije unište. Carskim proklamacijama od hrišćana je traženo da podrže okupacione trupe i pravoslavnima garantovana sloboda vjeroispovijesti. **Muslimani su pozvani da se uzdrže od otpora i prihvate katoličanstvo**. S druge stra-

ne u nadi da će se izbjeći rat na dva fronta Sultan je insistirao da Bosna ostane pasivna i sprječavao je u pripremama za odbranu.

To je odredilo i odnos prema Osmanskom carstvu i opredjeljenje za **odbranu Bosne po svaku cijenu**. Ta činjenica je omogućila da se **svenarodnom mobilizacijom** u odsustvu glavnine Ejaletske vojske, smogne hrabrost za **samostalan** – od Cara nezavisan – **otpor zavojevaču**. To je omogućila odlučnost i hrabrost u svakoj pojedinoj bici i okršaju, a ne samo odlučujućem Banjalučkom boju. Odnos valije Ali-paše Hećim-oglu, koji nije Bosanac prema problemu, uz to, odredio je i pozitivan odnos naroda prema njemu, ali isto tako i negativan odnos kada se 1746. godine vratio u Bosnu da u njoj guši seljačku bunu.

Novi, sada 49-togodišnji mir na granicama Bosne, nije bio ni mir na granicama Carstva, ni unutrašnji mir. Dugotrajnim ratovima iscrpljena i opustošena zemlja se sporo oporavljala. Zloupotrebe sa zemljom kao osnovnim izvorom prihoda postale su izvor bogaćenja nekih. Četiri nove kapetanske porodice u pola vijeka svrstale su se u red najbogatijih zemljoposjednika. Za potrebe administracije raspisivani su novi porezi. Za jedan od njih (taksit) vezano je najviše zloupotreba. Odmah po povratku na dužnost valije, popularni Ali-paša Hećim-oglu je 1745. morao utrostručiti taksit i zaoštriti poresku politiku u cjelini. Opadanje populacije uslovilo je i povećanje kuluka za opravku i podizanje novih tvrđava i oštećenih odbrambenih objekata.

Kao i u drugim slučajevima seljačkih nemira **na političku scenu stupa građanstvo**, kome su za razvoj privrede feudalni okviri postali tijesni. **Građanstvo se i ovdje založilo za veću ravnopravnost i zaštitu sirotinje**. Koristeći istovremenu pripadnost janičarskom korpusu, janičarske starješine (baše) u janičare upisuju i seljake, upisuju malo i veliko. Neredi su **prerasli u pravu seljačku bunu** koja je na ovim prostorima kasnila stotinu i više godina. Bunu je konačno 1757. ugušio Mehmed-paša Kukavica.

Kao što je Bečki rat (1683. do 1699.) označio kraj njegove ekspanzije rusko-turski ratovi 1768. do 1774. i 1787. do 1791. godine, koji su angažovali 5.700 Bošnjaka na ruskom i 7.000 na crnogorskom ratištu, označili su **početak kraja Osmanskog carstva**.

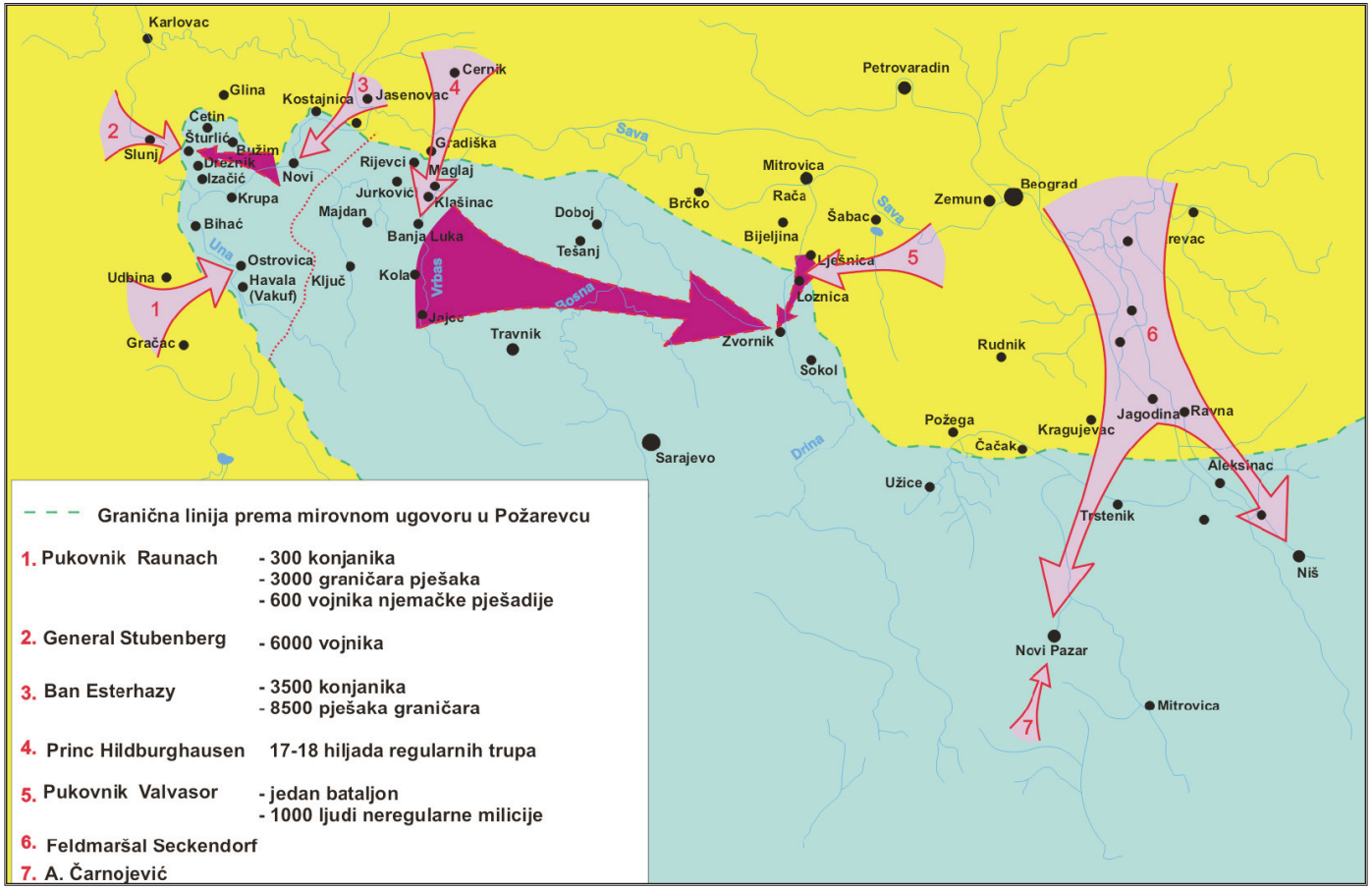

IV/10 **HABZBURŠKI PLAN NAPADA NA BOSNU**
(1737.)

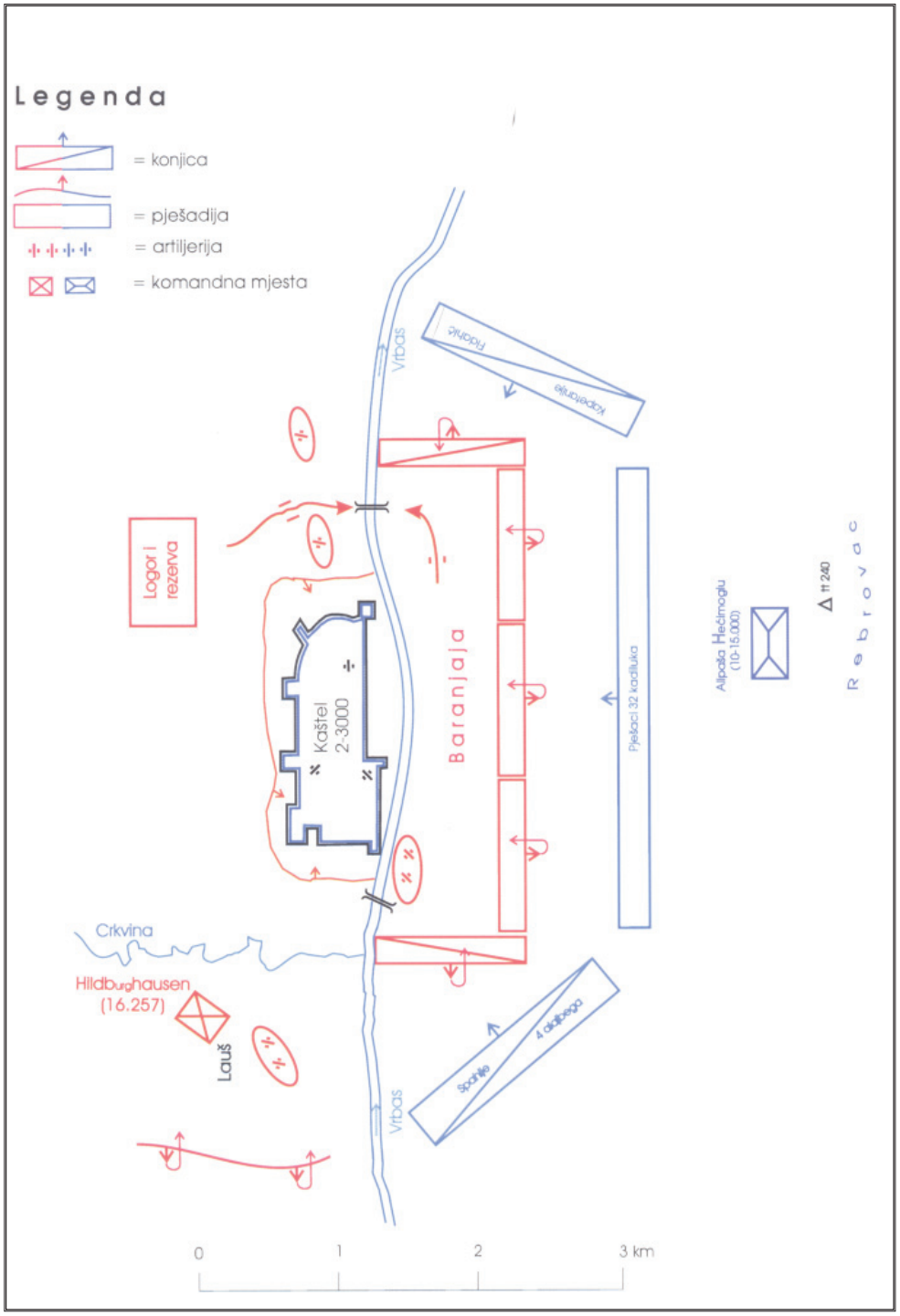

IV/11 **BANJALUČKI BOJ 04.08.1737. GODINE**

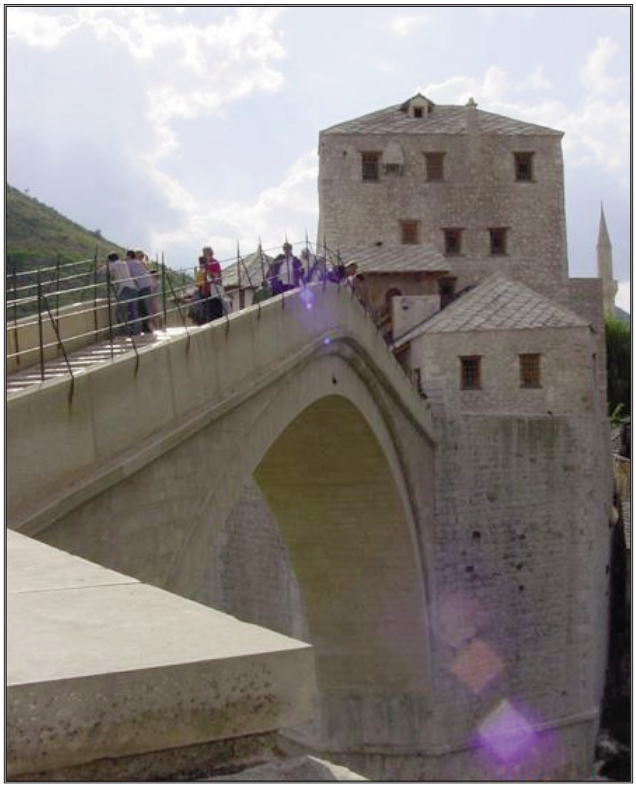

IV/12 **MOSTAR**

IV/13 **TEŠANJ**

IV / C

ODBRANA STARIH PRAVICA I BORBA ZA OSAMOSTALJENJE BOSNE

1. **Velika “muslimanska” seljačka buna (1745. do 1756.)**
2. **Neuspjeh odbrane istočnih granica na prelomu XVIII i XIX stoljeća**
3. **Pokušaj ostvarenja bosanske samostalnosti u prvoj polovini XIX stoljeća**
4. **Ustavne promjene u Bosni i bune sredinom XIX stoljeća**
5. **Svrgavanje Osmanske vlasti 1878. godine**

1. **Velika "muslimanska" seljačka buna (1745. do 1756.)**

Zgrada feudalnog društva Zapada i Istoka počivala je na eksploataciji tada najšire, gotovo jedine, proizvođačke klase svake nacije - na obrađivačima zemlje, seljaštvu. Spontane pobune protiv neke eksploatatorske mjere ili zloupotrebe vlasti, odnosno određenog feudalca obično su bile izolovane i brzo su ugušivane. Veće i **organizovanije seljačke bune uzrokovane su razvojem proizvodnih snaga i robnonovčanih odnosa, a naročito prelaskom sa naturalne na novčanu rentu**.

Istinski nosioci ovih seljačkih buna bili su **gradski elementi**, kojim su feudalna rascjepkanost i vezanost seljaka za zemlju ometali razmah **manufakturne proizvodnje** u njenom početnom stadiju. U Bosni su takve bune podržavali i često bili njihovi nosioci demokratske strukture društva, posebno intelektualci, odnosno **ulema**, prije svih sarajevski kadija **Abdurahmanefendija Muharemija**.

Seljačke bune koje su sredinom drugog milenijuma jače potresale Evropu, pa i južnoslavenske krajeve u Mletačkoj Republici i Habzburškoj monarhiji u XVII i XVIII vijeku **zahvataju i Osmansko carstvo, posebno zemlje sa muslimanskom većinom**. Na Balkanu tada je - ne računajući Carigrad, i Albaniju - u takve zemlje spadao samo Bosanski ejalet, odnosno Bosna i Hercegovina.

Kasnija pojava seljačkih buna u Osmanskom carstvu rezultat je, prije svega, činjenice da je zapadnoevropski feudalizam mnogo ranije dostigao visok stepen razvoja, pa je **tlaka** (troškovi za izdržavanje plemstva i države) ranije dostigla nivo koje seljaštvo nije moglo podnijeti. Specifičnosti osmanskog feudalizma (ako ga tako možemo nazvati)[112] i uspon Osmanskog carstva, nasuprot tome, do XVI vijeka

[112] Kasnija pojava seljačkih buna u Osmanskom carstvu uslovljena je prije svega što je zapadni evropski feudalizam mnogo ranije dostigao visok stepen razvoja, pa je porasla i tlaka koju seljaštvo nije moglo podnijeti.

omogućavali su **relativno manja davanja** i na toj osnovi veću unutrašnju stabilnost države i lakše izdržavanje vladajućeg sloja, koji još nije bio mnogobrojan. Uz to, zbog perifernog položaja i opterećenosti vojnom službom u Bosni su i **opštedržavni nameti bili blaži** u odnosu na unutrašnje provincije Carstva, pa i na Anadoliju.

Za razliku od zapadnoevropskih feudalnih društava koje su se na bazi vjerske isključivosti bar u tom, tada dominantnom pogledu, homogenizirale, u Osmanskom carstvu na bazi određene islamske vjerske tolerancije, praktično je naporedo egzistiralo više društava odnosno **mileta** (vjerskih zajednica). U Bosni i Hercegovini samo **muslimansko društvo bilo je kompletno i klasno potpuno izdiferencirano**. **Bilo je u apsolutnoj većini** i činilo blizu 60% ukupnog stanovništva. Pri tome su prirodno pretežnu većinu činili zavisni seljaci – odnosno podanici (raja).

Klasna diferencijacija se u međuvremenu još više zaoštrila, kada je od XVII vijeka, između ostalog, i zbog opadanja Carstva, došlo do propadanja nižih spahijskih slojeva i svođenja mnogih na stepen raje. Raspad klasičnog osmanskog (timarskog) feudalnog sistema, s druge strane, uzdizao je znatan broj muslimanske raje na stepen slobodnih seljaka. Malobrojnija hrišćanska raja u unutrašnjosti Ejaleta za to nije imala snage. Na stepen raje svedeno, **do tada privilegovano vlaško stanovništvo**, locirano u pograničnim kadilucima nezadovoljstvo prilikama izražavalo je prelaskom na mletačku i austrijsku teritoriju i stupalo u njihovu službu kao uskoci i kondotjeri.

Veliki (1683. do 1699.) i drugi ratovi, vođeni na granicama Bosne u drugoj plovini XVII i prvoj polovini XVIII stoljeća sa provalama i do Sarajeva (Eugen Savojski) i praćeni pustošenjima i kugom, te opšta finansijska kriza Carstva doveli su do opadanja ukupnog, naročito muslimanskog stanovništva. S tim u vezi naglo je osiromašen njegov proizvođački dio a istovremeno su povećani radni i materijalni nameti koji su se sve teže podnosili. Takva situacija kao i u svim feudalnim društvima neminovno je **rađala nezadovoljstvo eksploatisanih slojeva**. Za razliku od hrišćanske raje Osmanskog carstva koja to na čitavom Balkanu čini **hajdučijom**, muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini, prvo **protestuje peticijama**, predstavkama (mahzarima) i demonstracijama, a tek onda **bunama**. Prva seljačka buna je u historijskim izvo-

rima registrovana već 1636. godine. Posljednja bi mogla biti ona u Krajini 1778. godine, kojoj je, među ostalima, na čelu stajao **prijedorski kadija** (Mula Mehmed). Neposredni povodi najčešće su bili zloupotreba organa vlasti, prilikom uvođenja novih, ili povećanja starih dažbina.

Godine 1731. da bi se smirilo nezadovoljstvo naroda i ublažile zloupotrebe, carskim fermanom je uveden srednji iznos opštedržavnih poreza, kojih je Bosna ranije bila oslobođena i **godišnji iznos fiksiran na 38.620 groša** za cijeli Ejalet. Deset godina kasnije, 1742. godine, ovaj **namet je ubran u šest i po puta većem iznosu**. Dakle, ubrano je 250.160 groša. Izgradnja, opravka i održavanje tvrđava i drugih odbrambenih postrojenja zbog finansijske nemoći države sve više je padala gotovo isključivo na teret naroda. Ranije se učešće države u tom kretalo oko polovine troškova a ostatak bi snosilo svo lokalno stanovništvo, uključujući i spahije. Sada se ustalila formula da neferi (obični vojnici) i raja (muslimanska i hrišćanska) snose bar dvije trećine, a ostatak država, i to u novcu. Dakle, bilo je dovoljno razloga za nezadovoljstvo i bunu.

Neposredan povod opštoj buni bio je pokušaj - ranije popularnog namjesnika Bosne, Ali-paše Hekim-oglu 1745. godine da ponovo ubere **trostruki taksit**. U lokalnim okvirima mogle su se u to uračunati i neisplaćene plate vojnim posadama gradova.

Tok bune je na osnovu oskudnih izvora teško pratiti, ali je očigledno da se ona ne smiruje **čitavih dvanaest godina**. Prvi su se oprli Prozor, gornja Hercegovina i Mostar, Sarajevo, Visoko i još neki kadiluci. Vezir je odgovorio hapšenjem i **sječom prvaka bune i kaznenim ekspedicijama**.

Da bi smirio bunu sultan je smijenio Ali-pašu, ali ga je iduće godine ponovo uputio u Bosnu. Teror, pljačka, kolektivne globe i kaznene ekspedicije godinama su obilazile pojedine krajeve Bosne, što je podsticalo otpor vlasti. Do 1752. godine buna je bila zahvatila veći dio Bosne, uglavnom istočno od linije Glamoč - Donji Vakuf - Tešanj, sem naravno Travnika. Od većih gradova, sem Sarajeva i Mostara, pobunjeci su bili ovladali Tuzlom, Zvornikom, Tešnjom i Livnom.

Spontani narodni ustanak bez jedinstvenog rukovodstva sa jasnim političkim ciljevima, sem gole borbe protiv zloupotreba i **za stare**

pravice, što je karakteristika svih seljačkih buna, i sam se **izrodio u anarhiju**. To je bio osnovni unutrašnji uzrok sloma i ove bune, koju je uzalud pokušalo ugušiti bar pet vezira. Seljačka vojska, pretežno milicijskog karaktera, nepovezana čvrstom jedinstvenom komandom, nije se tako dugo mogla održati a da pojedini odredi ne podlegnu anarhiji i odaju se pljački i samovolji. Toga je bilo više i naročito se teško odrazilo u trgovačkim i zanatlijskim centrima, prije svega u Sarajevu, gdje su se esnafi bili identifikovali sa Odžakom domaćih janičara.

Tek kada je 1752. za vezira imenovan **Mehmed-paša Kukavica**, koji je kao Bosanac i dobar poznavalac domaćih prilika uočio osnovne protivrječnosti bune, uspjelo mu je da vojnim operacijama širih razmjera koje je i lično vodio, te kombinacijom lukavstva i prijetnje, obećanja sigurnosti i amnestije sa primjenom brutalne sile da stvori širi oslonac vlasti kod srednjih slojeva, što je potkopalo oslonac bune u gradovima.

Prevarama, potkupljivanjem i naručenim ubistvima Mehmed-paša je likvidirao istaknutije ustaničke vođe: **Sulejmana Rasuhaču** iz Tešnja, **Mehmeda Čorbića** iz Donjeg Vakufa, **Džin Džafu** iz Tuzle i na kraju **Abdurahmana Muharemiju**, te **braću Moriće** i **Mehmeda Halilbašića** iz Sarajeva, ali je i njemu za potpuno ugušenje bune trebalo gotovo četiri godine.

Preciznije definisanje dimenzija bune u cjelini, i posebno rekonstrukcija organizacije ustaničkih oružanih snaga i toka njihovih operacija ostaje, međutim, još da se obavi, ali se iz rečenog jasno vidi njen narodni karakter. Jasno se uočavaju njene osobine po kojima se ni malo **ne razlikuje od seljačkih buna u ostalim zemljama Evrope**. Jasni su i njeni uzroci (zloupotreba vlasti i nesnošljivi nameti). Njeni ciljevi su isti kao i kod svih drugih seljačkih buna: **samoodbrana od zloupotrebe vlasti i zahtjev za povratak na raniji blaži sistem i stepen poreza** (tlake). Kao i kod svih seljačkih buna, ista je i njena nemoć da riješi postojeće probleme i da ponudi nov koncept uređenja, drugačiji od postojećeg feudalnog, iako, kao i u nekim drugim bunama (Hvarska na primjer), **ima nešto više građanskih elemenata**. Razvoj proizvodnih snaga u Bosni i Hercegovini, nije to dopuštao, iako je u Evropi bila nastupila era građanskih revolucija.

Učešće hrišćanske raje u ovoj pobuni nije registrovano. Po svemu izgleda moglo je biti samo sporadično. Ova seljačka buna, kao i sve slične, snažno je uzdrmala postojeći feudalni poredak, ali bez obzira na dvanaestogodišnje trajanje, **zbog nepostojanja unutrašnjih snaga koje bi na bazi radikalnijih društvenih promjena jasnije formulisale ciljeve, obezbjedile koheziju pokreta i saveznika, nije mogla pobijediti**.[113]

2. Neuspjeh odbrane istočnih granica na prelomu XVIII i XIX stoljeća

Ratne operacije u toku nekoliko ratova pod kraj XVII i u toku XVIII stoljeća i višedecenijske austrijske okupacije Smederevskog sandžaka, odnosno Srbije, u kojoj islamizacija i onako nije imala masovan karakter kao u Bosni i Albaniji, značajno su izmijenile demografsku strukturu u njoj. Srbija, odnosno Beogradski pašaluk je tako po Svištovskom miru imao 500.000 stanovnika. Ne računajući turske garnizone, u njoj je tada živjelo svega 20.000 muslimana,[114] uglavnom porijeklom iz Bosne.

Za razliku od Srbije, **Bosna** se u ovim ratovima **odbranila i to sopstvenim snagama**. Upravo po njihovom završetku zapala je u velike teškoće, uzrokovane, mnogim faktorima, a najviše lošom upravom i unutrašnjom krizom u Osmanskom carstva.[115] Problemi su potrajali

---

[113] Gotovo jedini naučni rad o ovoj buni objavio je Avdo Sućeska, BUNE SELJAKA MUSLIMANA U BOSNI I HERCEGOVINI U XVII I XVIII STOLJEĆU, Zbornik radova Istorijskog instituta u Beogradu, Beograd 1976, knjiga 1, str. 69-100.

[114] U taj broj nisu uračunati stanovnici podrinjskih nahija (Jadar, Loznica, Soko, Rađevina, Ptičar), Zvorničkog sandžaka, od kojih su dvije prve u XVIII vijeku izbjegle austrijsku okupaciju. Po povlačenju iz Panonije muslimansko stanovništvo u njima je bilo u većini.

[115] Bitan elemenat te krize bila je kulminacija derebejlika (korupcije, nasilništva, banditizma), izražena u odmetanju čitavih sandžaka pa i ejaleta, posebno u Anadoliji i na Levantu. U Bosni je bio manje razvijen, ali su tri Bošnjaka, bili među najznačajnijim i najmoćnijim derebegovima: **Ahmedpaša Džezar** valija u Siriji, egipatski valija **Mehmed Alipaša** i **Osman Pazvan-oglu** u Vidinu, uz koga je bila glavnina srpskih janičara.

gotovo tri decenije. Na spoljnjem planu, pored konfrontacije sa Habzburškom monarhijom i Mletačkom Republikom, koju je sada zamijenila Francuska, došla je konfrontacija sa sultanom zbog reformi, ali i srpskim i crnogorskim ustanicima, koji **sada konačno prelaze iz austrijske u rusku službu. Zaoštravanje "istočnog pitanja" i izgledi na pljačku i otimanje muslimanskih imanja, učinili su ih agresivnijim ne samo prema Osmanskom carstvu, nego i prema muslimanskoj populaciji**. Ozbiljno su počeli ugrožavati i opstanak Bosne, naročito njene - za odbranu neorganizovane - istočne granice.

Tek što je, poslije šestogodišnjeg oklijevanja 1797. Habzburška monarhija ispunila odredbe Svištovskog mira i na sjeverozapadu Bosne vratila važne utvrđene gradove Novi, Dubicu i Gradišku, to ugrožavanje je počelo destabilizacijom Beogradskog pašaluka, odnosno Srbije, čijim je janičarima Svištovskim mirom bio zabranjen povratak u zemlju. Ovi su se oslonili na odmetnutog Vidinskog derebega Osman-agu Pazvanoglua, pa je više puta morala intervenisati i Bosanska vojska (1793., 1797., 1798., 1801. i 1804. godine). Bosanska vojska je osamdesetih i devedestih godina XVIII stoljeća upotrebljavana i za suzbijanje albanskih odmetnika, koji su uznemirivali gradove Taslidžu, Prijepolje, Kolašin i Nikšić, bilo da ih je vodio četovođa eškije **Hasan Hot**, ili derebeg Skadarski, **Mahmut-paša Bušatlija**.

I stanje u obje zemlje bilo je drugačije, i Porta je preduzimala i drugačije mjere. Prema obavezama Svištovskog mira u Srbiji, odnosno Beogradskom pašaluku ukinuto je čiftučenje. Uvedena je značajna seoska i knežinska samouprava, 1796. uvedeni su i nahijski knezovi, koji su preuzeli i sakupljanje poreza. To je oživjelo privredu i naročito trgovinu sa Austrijom, u koju se masovno izvozila stoka i naročito svinje.

Korištenjem pravoslavnog stanovništva kao dobrovoljaca u austrijskoj vojsci i protjerivanjem ogromne većine muslimanskog stanovništva sa okupiranih teritorija, višedecenijska austrijska okupacija Srbije u XVIII stoljeću, veoma je zaoštrila međureligijske odnose u njoj. Tome su doprinjele i **nesmotrene intervencije Porte**, koja je za uspostavljanje svoje vlasti u pobunjenim krajevima Carstva, upotrebljavala ejaletske vojske susjednih pokrajina, bez obzira ko je bio nosilac pobune.

Tako zaoštreni odnosi obilato su korišteni, kako u rješavanju istočne krize, tako i u neadekvatnoj primjeni ideja Francuske revolucije i obrazovanju nacionalnih država, što se sve počelo reflektovati i na međusobne odnose susjednih naroda na Balkanu.

U ljeto 1793. godine bosanski namjesnik Bećir-paša razbio je srpske janičare, kad su pokušali da zauzmu Beograd, ali ih je neko iduće godine pustio da se vrate. Hadži Mustafa paša ih je, zbog unošenja nereda, morao opet protjerati. Porta je istovremeno za borbu protiv ovih janičara počela angažovati i pravoslavno stanovništvo.

Prema Odredbama Svištovskog mira Srbiji je data određena autonomija. Turske nahije preimenovane su u **srpske knežine**, čiji knezovi su raspolagali **pandurskim buljukom** koji je vršio policijsku službu, a formirana je i **Srpska narodna vojska**, dok je janičarima zabranjen ulazak u Beogradski pašaluk. Dvije godine kasnije u Vidinu se odmetnuo derebeg Osmanaga Pazvanoglu i oko sebe okupio paravojne formacije (janičare, krdžalije i druge najamnike), koje su ostale bez posla. Od tada su srpski janičari u njemu imali snažan oslonac, pogotovo što se Porta sa njim više puta mirila (1796, 1798, 1801.) i opet sa njim ratovala, upotrebljavajući za to **srpsku Narodnu vojsku**, koja je dostigla 15.000, i više puta, zajedno sa Bosanskom vojskom napadala na Vidin. Poslije tog neuspjeha Porta je Pazvanoglua 1799. čak imenovala za Vidinskog pašu, a janičari ubili Mustafu-pašu, **zavladali Beogradskim pašalukom, odstranili tursku i raspustili Srpsku narodnu vojsku**, i u zemlji zaveli teror.

Porta je od 1802. za njihovo svrgavanje pored drugih mjera počela **pripremati i obnovu Srspke narodne vojske i njen ustanak protiv dahija**. Ustanak protiv dahija je izbio početkom 1804. godine. Od ljeta 1804. je Šumadija i znatan dio Pašaluka bio u rukama ustanika. Porta je uputila bosanskog valiju Bećir-pašu (sa 3-5.000) da sredi situaciju. Krajem jula stigao je pod Beograd a dahije pobjegle niz Dunav i kasnije pobijene na ostrvu Ada Kale. Pregovori oko uspostavljanja carske vlasti nisu uspjeli, jer su ustanici insistirali na znatno punijoj samoupravi.

Tek iduće godine Porta je odlučila da pošalje niškog Hafiz-pašu, da uspostavi punu vlast. Ovaj je pošao samo sa 15.000 vojnika. Kod

Ivankovca je 18. do 20. avgusta 1805. potučen i vraćen prema Nišu. Bosanski valija se te godine zadovoljio nekolikim manjim ekspedicijama preko Drine i jednom većom i jedinom uspješnom u Drobnjake.

Ustanički zahtjevi i ciljevi u takvoj situaciji su brzo narastali i postali agresivni. Tražili su promjene društvenog uređenja, a pomoć im je obećala i Rusija. Pošto je Francuska mirom u Požunu 1805. dobila Dalmaciju Austrija se pobojala prenošenja ustanka i na njenu teritoriju. Kulminacija je bila rusko-turski rat - izbio 28. decembra 1806. godine. Do tada su ustanici bili ovladali Smederevom, Porečom, Ražnjom i Aleksincom, zauzet je i Kruševac. Ustanici su prodrli do Višegrada i Nove Varoši i prema Novom Pazaru. Bosanska vojska ni ovaj put nije bila usmjerena na odbranu Ejaleta, nego na prodor u Srbiju. U ishitrenom nastupanju prema Beogradu, usamljena nevelika bosanska ekspedicija razbijena je sredinom aprila kod Uba, a poraz je rezultirao i povlačenjem brojnog stanovništva preko Drine.

Tek krajem juna 1806. koncentrisane su vojske sa više strana. Jedva nešto brojnije Osmanske snage (59.000 : 50.000) nastupile su vremenski neusklađeno. To je u julu Karađorđu omogućilo počesno tučenje manjih kolona i početno zaustavljanje osmanske glavnine u dolini Morave (kod Deligrada). Trinaestog avgusta, iznenadnom vatrom iz ukopanih rovova, pa bočnim udarom konjice i frontalnim ispadom, na Mišaru (kod Šapca) odlučno je tučena i glavna bosanska kolona. Potom je i glavnina kod Deligrada konačno obustavila dalje napade i povukla se prema Nišu, a 14. septembra je zaključeno šestonedjeljno primirje.

U oktobru su ruske trupe ušle u Moldaviju, Besarabiju i Vlašku, pa od – u Carigradu zaključenog - **Ičkovog mira** nije bilo ništa, a Karađorđe je 12. decembra zauzeo Beograd. Sultan je objavio rat Rusiji tek 28. decembra 1806. godine. Time je završen neprirodni rusko-turski savez, **a očitovala**[116] **se i činjenica ko stvarno stoji iza balkanskih ustaničkih pokreta**.

Po ruskom ratnom planu ustanici su trebali da prodru do Crne Gore i uspostave vezu sa ruskom flotom u Boki kotorskoj. Marta te,

---

116 Beogradska i Šabačka tvrđava tek tada su se predale ustanicima (Beogradska – 8. januara, a Šabačka – 7. februara).

1807. godine su kulminirali masovni pokolji muslimana u gradovima Beogradskog pašaluka, što je Stojan Novaković, u srpskoj historiografiji nazvao "**generalnim trebljenjem Turaka iz naroda**". Ruska Sredozemna i Crnomorska mornarica trebale su da izvrše desante na Dardanele i Bosfor i zauzmu Carigrad. **Ratni planovi ustanika na Balkanu bili su usklađeni sa ruskim planom za ovladavanje ukupnim Balkanskim poluostrvom**. Crna Gora je imala zadatak da upadne u Hercegovinu. Srpske ustaničke snage, manjom kolonom pošle su u susret Rusima, prema Vidinu, a glavninom od Višegrada (Karađorđe) i Zvornika prema Sarajevu. Za Bosnu to više nije bilo pitanje odbrane istočnih granica, nego i pitanje opstanka. Zbog neuspjeha prema Vidinu, ustanici su odustali od prodora prema Sarajevu. Zauzimanjem Nove Varoši i Užica, te prodorom prema Novom Pazaru, Bosna je bila **opet odsječena od ostalog dijela Carstva**. Jedino je, crnogorski napad prema Trebinju, uspješno odbio u maju 1807. na Klobuku mostarski ajan Ali-aga Dadić. Sem pokušaja da pritekne u pomoć opkoljenim gradovima Šapcu, Novoj Varoši i Užicu, bosanski valija nije preduzimao ništa. U Carigradu je izbila janičarska buna, svrgnut je i poslije ubijen Selim III.

U januaru 1808. bosanski namjesnik je postao Hilmipaša Ibrahimi, stanje se pogoršavalo (Rizvanbegovići su pet mjeseci međusobno krvarili oko podjele nasljeđa). Tek 1809. krenuo je Hilmi-paša sa jačom vojskom prema Beogradu, ali nije uspio. Vratio se u Bosnu i zaključio mir sa Karađorđem.

Primirje sa Rusijom potrajalo je kratko i nastavak rata objavljen 24. marta 1809. godine. Porta je opet bila bez inicijative. Karađorđe je od Užica snagama (10.000) krenuo da se spoji sa Crnogorcima. Preko Javora je izbio pred Sjenicu, 5. maja zauzeo varoš i opsjeo tvrđavu. Potom je 18-tog zauzeo i Novi Pazar (sem tvrđave). Staniša Marković sa 8.000 prešao je Drinu, opkolio Janju, Bijeljinu i Srebrenicu ali nije mogao da zauzme Sokol. Karađorđe je u ljeto prebacio snage za odbranu doline Morave, gdje je i uz rusku pomoć prevladana kriza.

U 1810. godini Karađorđe je namjeravao pokrenuti novu ofanzivu prema Bosni, Rusi su prešli Dunav tek u junu 1810. i zabavili se zaustavljanjem Huršid-paše niz Moravu. Tek u oktobru bosanski valija je prešao Drinu, opkolio Loznicu, ali je ubrzo razbijen i vratio se preko

Drine, što je, uz prisustvo ruskih trupa, omogućilo konsolidaciju Karađorđa u Srbiji. Operacije sa nejednakom srećom u 1811. dovele su do Bukureštanskog mira 28. maja 1812. u kome je **Rusija ponovo ostavila na cjedilu balkanske kolaboracioniste i Osmanskom carstvu dozvolila da okupira Srbiju**. Ova je tome opet pružila otpor. Ofanziva je počela u martu 1813. godine, opet sa tri strane, a završena ulaskom u Beograd 7. oktobra 1813. godine.

3. Pokušaj ostvarenja bosanske samostalnosti u prvoj polovini XIX stoljeća

Obrazovanje Pokreta za autonomiju Bosne. Čitav XV i prva četvrtina XVI vijeka protekla je u uključivanju Bosne posebno 1464. okupirane Srebreničke i Jajačke banovine, u Osmansko cartsvo. To je završeno **Mohačkom bitkom 1526. godine** i tri godine kasnije **predajom izolovanog Jajca**. Do kraja XVI stoljeća većina bosanskog nižeg plemstva bila je ugrađena u osmanski timarski sistem, koji je zavisno od vojnih zasluga bio pristupačan i običnim seljacima pa i Vlasima.

Privredni bum uslovljen širenjem Carstva, razvojem zanatstva, rudarstva i trgovine, naročito je **podstican izgradnjom vakufa, širinom tržišta i brzim razvojem gradova**. Rezultat toga je i širenje nove kulture i islama. Do kraja stoljeća bosansko društvo se gotovo u cjelini uklopilo u novu civilizaciju a procenat muslimana premašio je 80%. To je **Bosnu uvrstilo u red islamskih pokrajina Carstva**. Pored Carigrada i uže Trakije, u Evropi je to bila još i Albanija, ali nije bila organizovana kao ejalet.

Otkriće Amerike i konačna likvidacija islamskih država na Pirinejskom poluostrvu (1492.), te nagli razvoj robno-novčane privrede označili su početak uspona Evrope. Istovremeno je, iz više razloga (na koje je na prelomu vjekova – 1592. do 1609. - oštro ukazivao najveći bosanski filozof **Hasan Kafija Pruščak**) počelo slabljenje Osmanskog

carstva. Na ovim prostorima to je označeno porazom Bosanske spahijske vojske **pod Siskom 1593. godine**.

Veliki ratovi XVII stoljeća (Kandijski, Bečki) u ukupnom trajanju od 55 godina, ponovo su doveli Bosnu u položaj graničnog ejaleta. Bosanska spahijska vojska i dalje učestvuje na glavnim osmanskim ratištima Evrope i Azije. **Teret odbrane Ejaleta padao je, međutim, na preostali narod Bosne**.

Na iskustvima ovih ratova bazira se kasnija **koncepcija odbrane Bosne**, usavršene u odbrambenim ratovima XVIII stoljeća (1714. do 1718, 1736. do 1739. i 1788. do 1791.), odnosno od uvođenja specificiranog - za strance zatvorenog - **odžakluk timara**, koji je bio kompromis sa nasljednim feudalnim sistemom u srednjevjekovnoj Bosni i njegova kopija.

U ovim ratovima osnovni kontigent Ejaletske vojske redovno je bio na drugim ratištima i teret odbrane Bosne padao je na preostale rezerve, odnosno Narodnu vojsku, za šta je eklatantan primjer boj kod Banje Luke 4. avgusta 1737. godine. Odbrana je počivala na kapetanijama sa sistemom tvrđava upotpunjenog kulama, čardacima i šarampovima, te vrbovanju brojnih dobrovoljaca iz redova gradskog proizvodnog stanovništva (a onda i gradske sirotinje i seljaka) uvrštavanog u domaće janičare.

Od Dubičkog rata (1788. do 1791.) godine **Bošnjaci su pune četiri decenije u ratu za odbranu Carstva i Bosne**. U ratnim operacijama masovno učestvuju, ginu i bivaju ranjavani. Samo u operacijama u Srbiji (učešće u suzbijanju dahija i rusko-turskom ratu te ugušenje srpskog ustanka u njegovom okviru) izginulo ih je 10.000, a približno toliko i ranjeno. To, **glad, nerodica, povremene epidemije kuge, neredi, kaznene ekspedicije, vanredni nameti, te davanja za opravku tvrđava i ratnu opremu potpuno su osiromašili i prorijedili Bošnjake. U prve dvije decenije XIX vijeka broj muslimana u Bosni smanjen je za više od 50.000, a na** njihova imanja naseljeno je (djelimično u narednim decenijama) bar toliko Vlaha, čime je **demografska struktura znatno promijenjena i broj muslimana pao ispod dvije trećine**, tako da kritična tačka od 50% pada negdje u drugu deceniju XIX stoljeća, ili možda i kasnije.

Bile su to možda najteže godine ukupnog perioda, uzrokovane ne samo učešćem i masovnim pogibijama u ratovima i možda ne manjim umiranjem od gladi i epidemija u zemlji. Značajan uzrok tih teškoća bila je i dezorganizacija državne uprave i anarhija u Carstvu, izazvana zloupotrebom vlasti na svim nivoima. Uticaj Francuske revolucije u Bosni bio je dvostruk. S jedne strane sultan Selim je u efikasnosti njene vojske vidio uzor za reforme svojih oružanih snaga. Vladajuće strukture Carstva odavno su bile u rastakanju, a novih snaga (ni proizvodnih ni društvenih) koje bi mogle preuzeti vođenje Carstva i na koje bi se reforme mogle materijalno osloniti, nije bilo. Uticaj se ispoljio više u smislu jačanja nacionalne svijesti i više u smislu odbrane zemlje i očuvanja visokog stepena dostignute autonomnosti Pokrajine, kojoj je Francuska došla u neposredno susjedstvo. Zaobišle su je reforme Selima III (1791. do 1806.), ali su se mjere Mahmuda II (1808. do 1839.) usmjerene na uspostavljanju narušenog sistema, jačanje centralne vlasti i suzbijanje anarhije i derebejlika, a naročito separatizma - pretežno islamskih - neturskih naroda, utoliko oštrije odrazile na Bosnu.

Nosilac autonomije Bosne, do tada je bilo plemstvo. Revolucija je u Francuskoj, to plemstvo upravo bila uništila. Šta više, Francuska revolucija je sada bila na bosanskim granicama, sa pretenzijama da i nju osvoji, a donijela je i francusku bolest – frenjak, sifilis. Prepreke značajnijeg prenošenja revolucionarnih ideja, međutim, još su bile jače. **Napredna, građanska strujanja, iako minimalna**, **ovdje su bila značajnija nego u ostatku Carstva**.

Tako je i u Bosni u ovom periodu bila na sceni smjena vodećih društvenih i političkih struktura. Novonastajući vodeći sloj sačinjavali su kapetani, sitne spahije, ulema i kao najvitalniji dio, esnafom zaštićeni, trgovci, i zanatlije. **U tom sloju su definitivno sazrele ideje o posebnosti Bosne i njenoj autonomiji, pa i nezavisnosti**. Nosioci tih građanskih ideja progonjeni su kao antidržavni i antiislamski, ali ideje nisu mogle biti zaustavljene. **Prilike u Bosni** na početku XIX vijeka, je **najjasnije opisao** sarajevski kadija u progonstvu, na ostrvu Lemnos, **Muhamed Emin Isević**.

U Traktatu su iznesene nevolje sirotinje u Bosni, kako muslimanske, tako i hrišćanske raje, ali i svih onih koji su na to ukazivali. To je **istinit**

prikaz stanja i prilika opisanih između 1809. i 1812. godine. Jasno je opisana Bosna, a kvantificirane su strukture društva, posebno one koje su skrivile takve prilike:

Ejalet Bosna imao je 48 kaza, odnosno kadiluka, a zahvaljujući korupciji preko 500 "kadija, naiba i muderisa". U petnaestak godina (do oko 1810.) korupcijom i prodajama diploma (Jedrenske ili Brusanske medrese) **potpuno je poremećen više stoljeća stabilan sudski sistem**. Traktat je utvrdio i kako taj kriminal funkcioniše. Umjesto ranijim redom sada su se položaji a onda i diplome dobivali mitom, tako da je za položaje kadija, naiba i muderisa u 48 kaza, konkurisalo preko 500 lica, od kojih su većina bila potpune neznalice. U 17 godina se na tim službama u Bosni izmijenilo nekoliko hiljada lica, ali je apsolutno nemoguće da su za to bili osposobljeni. Takvih je jedva malo bilo ostalo u službi, a još manje ih se pridržavalo zakona.

U 1809. su opustošene kaze: Novi Pazar, Sjenica, Nova Varoš, Prijepolje, Srebrenica, Bijeljina, Birač (Vlasenica), Bijelo Polje, a njihova hrišćanska raja pobjegla ili pristala uz neprijatelja.

Narušeni pravosudni sistem olakšao je korupciju i razaranje svih drugih upravnih i komandnih struktura. Od 14 aktuelnih muftija, u 1809. godini, ni jedan nije to postao ispitom, niti po zasluzi. Valije su se, po pravilu, smjenjivali svake godine, svako od njih gledao je da ostavi stanje kakvo je našao, a odbranu i pripreme za nju smatrao domenom kapetana. Za izdržavanje vojske, koja je nominalno brojala i do 80.000 samo od 1804. do 1808. raspisivan je vanredan porez šest puta po 1.140 kesa, a za opravku tvrđava po 140.000 tovara žita, mesa i drugog. Tvrđave nisu popravljane, a vojsci je davana jedva četvrtina plate, pa se morala snalaziti i na nezakonit način. Zbog povećanih poreza seljaci su bježali u gradove, u druge krajeve Carstva, ali i u druge zemlje. Značajan broj hrišćana iz više od 15 opustošenih graničnih kadiluka u toku ustanka, pridružilo se neprijatelju.

Bosanska ordija se nominalno sastojala od 10.000 spahija, 20.000 janičara, 33.000 posadnika, 8.000 pandura i 9.000 ostalih (u 36 kapetanija). Bila je inflacija komandnog kadra, za dva generalska mjesta konkurisalo je 9 paša sa dva tuga, a za 4 sandžačke ordije 24 alajbega.

Umjesto 50 pod bajrak se ne skupi ni po 7 spahija, u Bosanskom janičarskom korpusu - u kome je veliki broj bio lažnih upisnica - bilo je preko 50 viših oficira (hasečije), preko 600 nižih oficira, janičarskih aga i bajraktara. Tvrđave su bile ruinirane, krovovi skladišta prokišnjavaju, a topovi i drugi ratni materijal u propadanju, ni 1% nije za upotrebu.

Namnožile su se i zloupotrebe zakupnika poreza (džizjedara). **Od zloupotreba i pljačke nisu pošteđeni ni vakufi**. Nosioci su bili nesposobne **mutevelije**. Korumpirane godišnje inspekcije to jednostavno prešute a mito raspišu na trošak kadiluka. Pojedinci obnašaju i po petnaest funkcija.[117]

Narodna svijest Bošnjaka i njihov zavičajni patriotizam, bili su oslonjeni na kolektivno pamćenje višestoljetne nezavisnosti i podržavani visokim stepenom autonomije u okviru Osmanskog carstva, pa i prepuštenosti samima sebi u pogledu odbrane Pokrajine u toku više od dva stoljeća. Sada je to pojačano opštim trendom razvoja poslije Francuske revolucije i prirodnom reakcijom na povećanu opštu eksploataciju centralne vlasti - anarhijom zahvaćenog Carstva u raspadanju - i zloupotrebom vlasti njenih namjesnika.

Nije bez značaja ni uticaj ideje **osmanizma**. Osmanska vlast je i do tada jasno razlikovala narode, ali to nije imalo nikakvog uticaja na njihovu ravnopravnost i učešće u upravi. Zapravo je preferirala podjele na **milete** (vjerske zajednice). Nastala u svjetlu ideje Francuske revolucije pod parolom **osmanizma** pojačana centralizacija vlasti značila je praktično **pretvaranje višenacionalnog Carstva** u **tursku nacionalnu državu**. S druge strane **svijest o pripadnosti narodu Bošnjaka (kako je osmanska administracija na turskom jeziku nazivala sve stanovnike Bosne, koji su govorili bosanski jezik) u zemlji Bosni ni kod starosjedilaca katolika i pravoslavnih još nije bila narušena**.[118] To se više odnosilo na period Selima III (1791. do 1806.) koji je u odnosu na autonomiju Bosne bio znatno obazriviji. **Mahmud II (1808. do 1839.)**

---

[117] To i mnogo drugih problema i zloupotreba konkretno je navedeno u Traktatu. Vidi: Ahmed Aličić, RUKOPIS (Muhameda Emina Isevića) PRILIKE U BOSNI, Prilozi za orijentalnu filologiju br. 32/33, za 1982./1983. godinu, str. 163. do 198.

[118] Brojne novodoseljene čifčije naravno nisu mogle imati tu svijest, a njihovo umnožavanje u narednim decenijama značajno je utjecalo na širenje srpske nacionalne svijesti u Bosni.

bio je rigorozniji u slamanju pretežno islamskih, nacionalnih pokreta, nego pokreta za osamostaljenje pretežno kršćanskih naroda pa i derebejlika. Uz to njegova vladavina je karakteristična po nezakonitosti i zloupotrebama carskih namjesnika, te enormno povećanim nametima i nevoljama ukupnog stanovništva Bosne, pa nije čudo što se reagovalo tako masovnim **Pokretom za autonomiju**.[119]

Osnovni razlog za stvaranje Pokreta je činjenica da je sa dolaskom na vlast Mahmuda II u Bosni bila ugrožena dugo praktikovana autonomija visokog stepena u korist stvaranja strogo **centralizovane** osmanske, zapravo turske, nacionalne države, a ne vojne reforme koje je započeo Selim III.[120]

Unutrašnja autonomija Bosne postojala je u značajnim elementima od početka osmanske vlasti u njoj. Naročito se razvila u XVI i XVII stoljeću. Od XVIII do početka XIX vijeka karakterišu je **ajansko vijeće i kapetanije** kao nosioci odbrane, specifično bosanski za strance zatvoreni **odžakluk timar**, samostalnost zanatskih i trgovačkih **esnafa** podržanih snagom domaćih janičara milicijskog karaktera u velikim gradovima, oružane pobune u slučajevima narušavanja autonomije i prava, domaći državni aparat, vojska i policija, kao i činjenica da su Bošnjaci bili redovno članovi ejaletskog divana, a često i namjesnici.[121] **Na toj osnovi se zasnivala koherentnost bosanskog društva i svijest o njegovoj posebnosti pa je pod kraj XVIII stoljeća nastao i Program bosanske nezavisnosti**.

Situacija se usložnjavala, napetost povećavala, sve češće su bile lokalne pobune,[122] pa i otpori reformama, odnosno novotarijama. Mos-

---

[119] Cjelovitu monografiju napisao je dr Ahmed S. Aličić, POKRET ZA AUTONOMIJU BOSNE OD 1831. DO 1832. GODINE, Sarajevo 1996.

[120] Reforma vojske bila je uslovljena stepenom njene neefikasnosti, a ne klasnim interesom. Janičare u Bosni gotovo je u cjelini činilo gradsko stanovništvo, prije svega zanatlije i trgovci, kojima je po interesima Francuska revolucija bila bliža.

[121] Prema S. Bašagiću od 227 namjesničkih mandata Bosanskog ejaleta između 1580. i 1878. godine, funkciju su obavljala pedesetdva Bošnjaka.

[122] Mostarska buna (pod rukovodstvom **braće Dadića**) 1814. zahvatila je veći dio Hercegovine i raspolagala sa 12.000 naoružanih boraca. Krajina je odbila da učestvuje u ugušenju ove bune, a za ugušenje sarajevske bune iste godine valija je angažavao vojsku jačine 23.000, ali su je ustanici (koje vodi kadija **M. E. Isević**) porazili i istjerali ih iz Travnika.

tarska, Krajiška i Sarajevska buna 1814. godine praktično su obustavile reforme u Bosni. Kulminacija je nastupila pod kraj druge decenije, kada je 1827. uz primjenu sile ukinut Bosanski janičarski odžak, kojom prilikom je ubijeno oko 1.000 ljudi, a naročito kada je izdiktiranom Akermanskom konvencijom 1826. praktično uveden ruski protektorat u Srbiji i obećano ustupanje Srbiji "1813. otrgnutih" nahija.[123]

Organizaciono uobličavanje Pokreta za autonomiju Bosne počelo je Inicijativnim skupom, održanim u Gradaščevića konaku u posljednjoj dekadi 1830. godine. Njegov osnovni zaključak bio je da se u najstrožijoj tajnosti održi **pripremni sastanak predstavnika svih društvenih struktura i svih 48 kadiluka zemlje**.[124]

Sastanak je počeo u Tuzli krajem januara i završen izborom Gradaščevića za vođu 5. februara 1831. godine. Na sastanku je raspravljena situacija nastala najavom ustupanja Srbiji više prekodrinskih nahija i posebno pitanje **vlasti** i uređenja **Bosne**. Zaključeno je da se u Travniku za 29. mart 1831. godine sazove **Svebosanski sabor**. **Bosanskom narodu je upućen poziv da se sprema za ustanak u odbranu Bosne**. Izabrano je rukovodstvo i **usvojen Program pokreta**.

Osnovni zahtjevi Pokreta bili su:

1. da se Srbiji opozovu samoupravna i teritorijalna obećanja;

2. da se obustavi uvođenje nove vojne organizacije;

3. da se u Bosni ukine položaj namjesnika i Porta ne miješa u unutrašnje stvari Bosne;

4. da se u Bosni uvede oblik "**republikanske vlade**" sa domaćim čovjekom na čelu;

---

123 U Konvenciji je navedeno da se radi o četiri nahije, ali one nisu pomenute. Srpska diplomatija i propaganda to su napuhali čak na 14 kadiluka i nikad nije utvrđeno o kojim se nahijama radilo. Prekodrinske nahije Bosanskog ejaleta bile su u sastavu Bosanskog odnosno Zvorničkog sandžaka, još od njihovog osnivanja 1463. i 1480. godine.

124 Vjerovatno poslije sastanka, iz ličnih razloga, Aliaga Rizvanbegović i Smailaga Čengić izjavili su da ne pristaju ni na jedan zaključak, a potom za to pridobili Hasanbega Resulbegovića iz Trebinja, Lutvibega Redžeppašića iz Nevesinja i Osmanbega Mušovića, kapetana iz Nikšića.

5. da se uvede **autonomija Bosne**, koja bi u znak priznanja vrhovne vlasti Sultana, godišnje plaćala 4.000 dukata.

Poslovi Pokreta povjereni su Husein-kapetanu Gradaščeviću, a bilo je govora i o saveznicima Pokreta i njegovoj strategiji.

Učesnici Svebosanskog sabora došli su u Travnik sa brojnim oružanim pratnjama. Bilo ih je oko 4.000. Namjesnik je to shvatio kao vojni pohod i zatvorio se u Tvrđavu, očekujući intervenciju odanih mu Sulejmanpašića. Sulejmanpašiće je napustila njihova vojska, pa su pobjegli u Duvno i preko Dalmacije u Beograd. Tako se **puč 29. marta 1931. završio bez prolijevanja krvi - carski namjesnik se predao i pristao na saradnju i ustupke.**[125] **U Ejaletu je zavladao mir. Osmanska vlast, time, je bila ukinuta**.

Svebosanski sabor održan je u valijinom konaku i počeo vrlo svečano (uz muziku) u prvoj sedmici aprila mjeseca te potrajao 15-tak dana. **Prisustvovali su mu istaknuti pojedinci iz svih slojeva društva, svi ajani, kapetani i zabiti, te predstavnici trgovaca, zanatlija i uleme iz svih 48 kadiluka**. Do 21. maja obavljeni su svi glavni poslovi:

- upostavljanje vlasti u Ejaletu, sandžacima i kadilucima;

- izvršena je mobilizacija **Bosanske narodne vojske**, te uređeno prikupljanje sredstava za njenu opremu i izdržavanje;

- Husein-kapetan Gradaščević je imenovan za civilnog gospodara Bosne i **vrhovnog komandanta odnosno seraskera Bosanske narodne vojske.**

Porta nije prihvatila promjene u Bosni (i Albaniji)[126] i odlučila je da svoju volju uspostavi oružanom borbom. Tako su se obje strane spremale za odlučujuće sudare, pošto je i Pokret od početka imao u vidu vojne akcije i izgrađivao vojnu organizaciju.

---

[125] Potom je iz Busovače pobjegao u Stolac, a onda preko Dubrovnika u Carigrad.

[126] Slično u Bosni, već od 1806. Albanija je bila u pobuni. Kada je 26. avgusta 1809. na prevaru u Bitolju ubijeno 500 albanskih ajana, vođa Albanskog pokreta za nezavisnost odlučio se za oružani ustanak i koordinaciju sa Bosnom.

Začetkom Bosanske narodne vojske trebalo bi smatrati oružane pratnje učesnika Svebosanskog sabora, koje su brojale oko četiri hiljade ljudi. Po izvršenju mobilizacije ukupno njeno brojno stanje ocijenjeno je na oko 60.000 boraca. Za operacije protiv Porte mogla se angažovati samo trećina toga broja, dok su ostale dvije morale ostati za odbranu preko 1.800 km duge granice Ejaleta, koja je istovremeno bila i državna granica Osmanskog carstva.[127]

Operativnu vojsku, jačine 20.000 do 25.000 boraca, predvodio je najkasnije od 31. maja 1831. lično vrhovni komandant Narodne vojske Huseinkapetan Gradaščević, a kad je izvojevao prvu vojničku pobjedu proglašen je 18. jula 1931. i za **bosanskog vezira**. **Glavnina Operativne vojske je, sa zbornog mjesta u Busovači, krenula 27. maja 1831. godine prema Carigradu**. Njena prethodnica krenula je nešto ranije i od Sarajeva do Novog Pazara osigurala prolaze i klance na maršruti. Operativnu vojsku su sačinjavali kontigenti spahijske konjice svih **liva**, operativni kontigenti bar 13 **kapetanija**, te kontigenti **dobrovoljaca** i mobilisanog gradskog i seoskog stanovništva svih 48 kaza, **uključujući i nekoliko hiljada nemuslimana**.[128] Za odlučujući sudar sa vojskom velikog vezira, Vojska se usput trebala sjediniti sa albanskim ustanicima skadarskog **Mustafa-paše Bušatlije**.[129] Bušatlija, međutim, nije sačekao dolazak Bosanske narodne vojske i samouvjereno je krenuo prema Carigradu. Poražen kod Prilepa (maja 1831.) povukao se u Skadar i, uz pregovore o predaji ostao pasivan do Gradaščevićeva povratka u Bosnu. Predao se u novembru 1831. godine. Za gotovo tri mjeseca na Kosovu Bosanska narodna vojska se, po dogovoru sa Bušatlijom, snabdijevala uglavnom iz mjesnih sredstava, što je znatno ublaženo plijenom u zatečenim skladištima a naročito plijenom u **bici kod Štimlja** (18. juna 1831.), a onda i Miloševom navodnom novčanom pomoći poslije nje.

---

[127] Ukupna granica Bosne i Hercegovine danas iznosi 1.537 kilometara.

[128] U izvorima se govori da su podršku dali gvardijani katoličkih samostana, među vjernicima koji su ih slijedili. Najbrojniji su bili Gradaščevića čifčije. Takođe se u njima kaže da je bosanski pravoslavni mitropolit za rat organizovao 6.000 svojih vjernika.

[129] Motiv ustanka u Albaniji bili su isti kao i u Bosni. Dakle, ne otpor građanskim reformama, nego odbrana ugrožene lokalne autonomije i cjelovitost zemlje – oduzimanjem Ohridskog i Elbasanskog sandžaka.

Za odbranu granica Ejaleta i obezbjeđenja reda u Bosni, po već ustaljenoj praksi, angažovani su osnovni kontigenti kapetanija sa posadama tvrđava, kula i čardaka, te Pandurski korpus. Naravno, svi oni su popunjeni opšetenarodnom mobilizacijom i dobrovoljcima.

Veliki vezir Mehmed Rešidpaša je za jednovremeno ugušenje ustanka u Bosni i u Albaniji pripremio vojsku jačine "preko 40.000" vojnika.[130] Okupljena u Bitolju, vojska je uz nešto artiljerije i konjice, bila grupisana u 12 tabora nizama, 9 odreda obveznika Rumelijskih sandžaka, koje su predvodili njihovi mutesarifi i 12 do 15 hiljada plaćenog bašibozuka albanskih Gega.

Pošto je odvojeno nešto snaga za gonjenje i opsadu Bušatlije u Skadru, Carska ordija je u junu krenula preko Kačanika da bi po izbijanju na Kosovo nastupila prema Bosni. Dok se Carska vojska sakupljala i bila zabavljena sudarom sa usamljenim Bušatlijom, Huseinkapetan Gradaščević sa Operativnom vojskom izbio je na Kosovo. U oštrom naletu zauzeo je Peć, a onda i Prištinu, pa tu uspostavio glavni logor i odatle upravljao operacijama.

Bitka kod Štimlja. Obaviješten da se veliki vezir od Uroševca (Ferizović) kreće prema Prištini, Gradaščević mu je krenuo u susret radi zauzimanja povoljnijeg položaja. Odsudna bitka se dogodila najvjerovatnije **18. juna 1831.** godine kod **Štimlja**, na sredokraći puta Uroševac - Priština.

U sudaru predhodnica Ali-paša Fidahić se nešto povukao i nizamsku konjicu navukao u šumovit kraj u kome nije mogla biti efikasna. Iz istog razloga nije bila efikasna ni znatno jača carska artiljerija. **U odlučnom protivudaru Bošnjaka nizamske jedinice su potpuno razbijene**. Rešid-paša je pobjegao u Skoplje, ali je krivicu svalio na bašibozuk. Bile su razbijene i spahije nekoliko sandžaka, a zarobljen ih je veći broj, među njima Ahmed-paša mutesarif Soluna (sa arhivom), koji je pored svojih spahija komandovao i dijelom nizama i bašibozuka.

---

130 Ahmed Aličić, POKRET ZA AUTONOMIJU BOSNE, Sarajevo 1996., str. 276, 300, 301 i 306.

Nažalost, ovaj poraz nije iskorišten. Ni Bošnjaci ni Albanci nisu imali planove za dalje akcije pa su zastali i samo su zatvorili Kačaničku klisuru. Izgleda da Gradaščević nije krenuo ni prema Skadru u pomoć Bušatliji, pošto je ovaj bio započeo pregovore o predaji.

Pregovore je počeo i Gradaščević. Bosanci su pristali da pošalju izaslanike u Bitolj,[131] a veliki vezir je obećao da će njihovi zahtjevi biti razmotreni i riješeni. Služeći se prevarama, poslije gotovo dvomjesečnog natezanja, koristeći nastale teškoće u snabdijevanju i izvjestan ostvareni razdor, konačno ih je veliki vezir nagovorio da se vrate u Bosnu. Gradaščević se na to odlučio 23. avgusta 1831. godine, pošto su to neki komandanti (Tuzlić, Babić) učinili dva dana ranije.

U Sarajevo je stigao 9. septembra, deset dana pošto je u katastrofalnom požaru izgorjela njegova čaršija. **Dočekan je oduševljeno, kao pravi i jedini gospodar Bosne**. Tu je treći dan počeo rad **Sabora** na kome je (12. septembra 1831) zvanično **proglašena autonomija Bosne** i jednoglasno potvrđen - u Prištini izvršeni - izbor Gradašćevića za namjesnika sa činom **paše** i zvanjem **beglerbega**. O tome je Porti upućen Zapisnik. **Po prelasku u Travnik intenzivirana je organizacija vlasti**. Uređena je Rezidencija vezira, a vezir se ponašao kao pravi **vladar**. Zvanično je obrazovan **Divan** - vlada čiji je predsjednik **Hasanbeg Sijerčić**.[132] Formiran je i širi **Savjet valije**, te uređeni organi vlasti u svih 48 kadiluka.[133] Pošto je u zemlji bio zavladao mir vojska je uglavnom demobilisana, jer su i disidenti oko Rizvanbegovića (izuzev nekoliko manjih oružanih akcija prema Počitelju, Nevesinju i Gacku za boravka glavnine na Kosovu) mirovali.

---

131 Izaslanstvo je vodio Hasanbeg Sijerčić. U Bitolj se išlo bar dva puta (18. jula i 10. avgusta). Prvi zahtjev je sadržao i zahtjeve saveznika (Skadarskog Mustafa-paše te ajana Sofije Alibega Karafejzovića), a drugi sa 86 potpisa uglavnom sveden na postavljanje Gradaščevića za namjesnika.

132 Ostali članovi: generalni sekretar, Alajbeg Sijerčić; upravnik finansija, Ahmed Vilić; te Hivziefendija Đumišić, Mustafa Prijepoljac, Mujaga Zlatar i drugi.

133 Divan je postavio ili potvrdio sve državne službenike od sandžakbegova (Osmanbeg Manov, Ahmetbeg Ljubunčić, Mehemdbeg Fidahić i muteselim - Mujaga Zlatar) do kadija i ostalih.

Da je u Bosni uspostavljena faktički samostalna i puna vlast potvrdio je i carski inspektor i da je Husein-kapetan "zaista pravi i priznati namjesnik Bosne", te molio da to Porta potvrdi. Kako od Porte nisu stizali odgovori, obraćanjem stranim vladarima, Gradaščević je pokušao **internacionalizaciju sukoba**.

Ofanziva Karamahmud Hamdi-paše 1832. godine. Veliki vezir je, međutim, pripremao vojno pokoravanje Bosne. Pošto se u novembru, konačno predao Bušatlija, već u decembru 1831. godine jačom formacijom pod komandom skopskog mutesarifa Jašarpaše pokušao je da zauzme Novi Pazar. Akcija, je međutim, uz pomoć Albanaca uz velike gubitke, potpuno razbijena kod granične kasabe **Banjska**. U januaru su Bosanski divan i Ajansko vijeće u okviru utvrđivanja definitivnog stava prema sultanu donijeli odluku da konačno riješe i problem stolačke tvrđave. U Hercegovinu je u februaru upućena ekspedicija pod komandom livanjskog kapetana **Firdusa**. Kolona iz Livna je na Utvici u teškom okršaju porazila ljubuškog kapetana Sulejmanbega i preko Mostara nastavila prema Stocu. Kolona Mujage Zlatara iz Sarajeva nastupala je preko Nevesinja, pa je Aliaga Rizvanbegović bio pred porazom.

Porta je na bosanske mahzare odgovorila tek 9. februara 1832. godine povjerljivom ličnom **kaimom "Husein-paši, valiji ejaleta Bosna**",[134] kad su već uveliko odmakle pripreme vojnog pohoda, koji je trebao krenuti odmah iza bajrama (4. marta 1832). U kaimi je pod prijetnjom istaknuto da je "**sultan preči od života i domovine**", da je "ropska dužnost muslimana da mu se pokorava", da je to "iznad patriotizma i nacionalizma...", kao i da će se udovoljiti zahtjevima Gradaščevića ako to učini, napusti pobunu i "ne obazirući se na druge popiše redovnu vojsku...". Gradaščević takvu izdaju nije mogao učiniti. **Problem je iznio na Divan i Ajansko vijeće, koje je donijelo odluku da se pripremi otpor**. Husein-paša je izdao naredbu o mobilizaciji svih spahija, svih posadnika, svih dobrovoljaca iz svih sela i gradova, obustavio akciju u Hercegovini i obje kolone pozvao na zborno mjesto **Glasinac** u istočnu Bosnu.

---

134 Što je "u prevodu" trebalo da znači: da je sultan imenovao Huseinkapetana pašom i priznao ga valijom ejaleta Bosna, odnosno da je Porta prihvatila odluke Svebosanskog sabora.

Krajem februara ususret velikom veziru upućeno je desetak hiljada vojnika pod komandom Alajbega Todorovića i Hasanbega Sijerčića, da u ulozi **prednjeg odreda** osiguraju neophodno vrijeme za izvršenje mobilizacije Narodne vojske. U tom cilju Sijerčić je opet stigao na Kosovo i čak pokušao da zauzme Vučitrn, određeno sjedište seraskera Pohoda i omete prikupljanje Carske vojske, ali se poslije neuspjeha vratio u Banjsku i Novi Pazar.

U troipomjesečnim pripremama sultan je za novu ofanzivu prema Bosni mobilisao i pripremio vojsku od oko 50.000 vojnika. Angažovane su bile gotovo sve raspoložive snage Rumelije (od Jedrena do granice Bosne). Polovinu ordije činila je dobro opremljena redovna vojska. Sastav je vjerovatno bio sličan onome iz prethodne godine.[135] **Serasker pohoda** bio je novoimenovani namjesnik Bosne Karamahmud Hamdi-paša, a njegovo snabdijevanje hranom preuzeo je vazalni knez Srbije Miloš Obrenović. Na osnovu lošeg decembarskog iskustva, te februarskog pokušaja Alajbega Todorovića da zauzme i sam Vučitrn, radi osiguranja koncentracijske prostorije još 2. marta zauzeta je bosanska granična kasaba Banjska. Uz to je bilo predviđeno i slanje pojačanja oko 2.000 vojnika Rizvanbegoviću preko Kleka.

Ofanziva je zvanično počela 16. marta 1832. godine, jednovremenim nastupanjem obje kolone i rezerve:

- Glavna kolona nastupala je carskim drumom: Vučitrn - Novi Pazar - Višegrad - Sarajevo;

- Pomoćna kolona nastupala je pravcem: Skadar - Podgorica - Pljevlja - Foča - Sarajevo;

- Veliki vezir sa rezervom i komorama kretao se za glavnom kolonom. Veliki vezir je uz to obezbijedio i fetvu šejhulislama da se prema Bošnjacima postupa kao prema nevjernicima i odmetnicima.

Napad glavne kolone počeo je dobro pripremljenim napadom sa dvije strane i žestokim **bojem za Novi Pazar**, ali nedostaju podaci o

---

135 O carskoj ordiji ni sada nema preciznih podataka. Posebno nema podataka o vrsti i kvalitetu naoružanja, naročito vatrenog, odnosno o konjici, pješadiji, artiljeriji, inžinjeriji i upotrijebljenim komorama.

angažovanim snagama, toku i trajanju. Zna se da je u njemu zarobljen komandant odbrane i muteselim Hadži Mustafabeg Prijepoljac sa 135 Bošnjaka.

Naredna velika prepreka bio je utvrđeni **Hisardžik na Limu** u kome se nalazila jaka posada pod komandom Alajbega Todorovića i Mehmedbega Beširevića. Hamdi-paša ga je krajem marta pokušao zaobići zauzimanjem **ćuprije kod Prijepolja**. Na i oko ćuprije razvio se **jedan od najtežih bojeva**. Bosanska vojska se ipak nije mogla oduprijeti, borila se do posljednjeg vojnika i gotovo svi su izginuli ili su se utopili u Limu. Spasilo se samo 17 vojnika. Tu je izgleda poginuo i **Alajbeg Todorović**. Ni na druga dva - bočna - pravca, gdje u ostalom i nije bilo tvrđava, nevelike lokalne snage nisu mogle pružiti jači otpor. Tako su krajem marta i početkom aprila zauzeti Sjenica i Pljevlja.

Višestruko nadmoćne turske trupe nastupale su sporo na oba pravca i na to do ovlađivanja prelazima na Drini utrošile gotovo dva mjeseca, kako zbog upornosti odbrane lokalnih snaga i u manjim mjestima, tako i zbog uspostavljanja Sultanove vlasti u njima. Prednji odredi Bosanske narodne vojske pod opštom komandom Hasan-bega Sijerčića tako su osigurali neophodno vrijeme za dovršenje mobilizacije i prikupljanje glavnine u Sarajevu i na Glasincu. Novih dvadesetak dana isturene snage **Hasanbega Sijerčića** (predsjednika Bosanskog divana) osigurale su **odbranom Sjemeća**. Spriječeno je nastupanje Carske ordije preko Rogatice na Glasinac, pa je ova po objedinjavanju obje kolone u gornjem Podrinju skrenula na pravac kanjonskom dolinom Prače.

Izlaskom na Drinu Carska vojska je vrlo ozbiljno zaprijetila čitavoj Bosni i prva polovina maja 1832. godine protekla je u obostranim pripremama za odlučujuću bitku za Bosnu. Napuštanje Višegrada iskorišteno je za lakše pokoravanje Foče i Goražda, a za uspostavljanje sultanove vlasti upotrijebljeni su do tada neutralni **Osman-paša Gradaščević** i **Zulfikar-paša Čengić**, koji je postavljen za muteselima Foče. Porta je istovremeno nastupila i političkim sredstvima i obećala **amnestiju** za sve učesnike Pokreta, sem **Gradaščevića**, **Fidahića**, **Beširevića** i **Zlatara**.

Taktika odsudne i pojedinačne odbrane graničnih mjesta u prva dva mjeseca i **nepovlačenje tamošnjih lokalnih snaga** značajno je istopilo isturene prednje odrede početne jačine 10.000 vojnika, a rano obustavljanje ekspedicije u Hercegovini omogućilo konsolidaciju i jačanje tamošnjih disidenata. Neophodnost **držanja jakih snaga za odbranu granice** prema Austriji i naročito Srbiji - gdje su za odbranu Zvornika odvojene značajne snage pod Mahmud-pašom Fidahićem - i ovog puta je angažovala veliki broj obveznika, i usporila ponovnu mobilizaciju. To je onemogućilo Gradaščeviću, sada bez saveznika da u odsudnu bitku uđe ukupnim snagama. Bilo je nužno da se to učini prije izbijanja Carske vojske na Drinu. Ove okolnosti su ga dovele do toga da odlučujuću bitku primi nadomak Sarajeva, poslije niza manjih poraza i gubitka značajnih teritorija.

Ipak je za bitku prikupio vojsku od 25.000. Njena glavnina nalazila se ešelonirana ali su ostavljene nedovoljne snage za odbranu desnog boka, kako prema Hercegovini, tako i za odbranu pravca dolinom Prače, što je neprijatelj u oba slučaja iskoristio.

Odlučujuća bitka za Bosnu odigrala se u nekoliko bojeva na **Glasincu**, **Podromaniji**, **Vitezu** i **Zlom Stupu**. Najznačajniji je bio onaj na prevoju Vitez, pošto je na jednoj strani komandovao Husein-paša, a na drugoj Karamahmud Hamdi-paša. Tu su i jedan i drugi međusobno suprotstavili najbolje čime su raspolagali. Od Rogatice i sa Glasinca uz to je stigao i Ali-paša Fidahić sa svojih 6.000 vojnika.

Na bojištu se našlo ukupno oko 40.000 boraca sa obje strane. Hamdi-paša je raspolagao daleko brojnijim i nadmoćnijim snagama. Vojske su stajale nekoliko dana jedna prema drugoj i utvrdile se. Bošnjaci su bili na brdu, a oslabljena krila su im bila zaštićena šumom. Branili su prevoj na grebenu između kota 1188 i 1379. Dolazeći iz Vrhprače sultanova vojska je bila koncentrisana u nevelikom polju između sela Sjetline, Grabovice i Podgraba, zahvatajući front približno oko 2 kilometra.

Boj je bio oštar. Sultanova vojska je trpjela teške gubitke i bila pred porazom. Hamdi-paša se tada poslužio varkom. Istovremeno je zatražio primirje od Husein-paše i pomoć od velikog vezira, koji se kretao sa rezervom. Ovaj mu je poslao dva konjička tabora i Hamdi-paša je odmah

krenuo u napad. Svježa konjica je izgleda uvedena na putu kod Šarenog hana (2 km od Viteza). Iznenađeni Bošnjaci su pretrpjeli poraz, i morali su se povući.

Ajansko vijeće na svom posljednjem zasjedanju (održano je poslije ovog poraza) nije ni pomišljalo na predaju. Odlučeno je da se borba nastavi. Još uvijek se raspolagalo vojskom od 20.000.

Pribranom vojskom ponovo se krenulo u susret Hamdi-paši i do sukoba je došlo na Zlom Stupu oko sat hoda od Sarajeva.[136] Boj je trajao čitav dan. U borbi prsa u prsa okršajima su neposredno komandovali Husein-paša, Ali-paša i Mujaga Zlatar. Bošnjaci su bili potpuno razbili bašibozuk i Rumelijske spahije. Na bojištu su sa obje strane ostali konjički kontigenti nizama i bosanskih spahija, napadalo se bez milosti. Kad je po nekim izvještajima i nizam bio u povlačenju, na desnom boku su se pojavili Rizvanbegović i Čengić, koji su prethodno razbili slabo bočno obezbjeđenje u selu Crnoj Rijeci. Bosanske snage su bile na izmaku izdržljivosti, **ohrabrena sultanova vojska se vratila u bitku i poraz pretvorila u pobjedu**.

Bio je to **konačan vojni slom Pokreta** iako su ostaci Bosanske narodne vojske još nekoliko dana držali front na zidinama grada. Toliko je valjda trebalo i Hamdi-paši da sredi svoje redove. Utaborena na Bakijama **Komanda bosanske vojske zaključila je da otpor više nije moguć**, pa je Gradaščević raspustio vojsku i napustio Sarajevo. Tako je Hamdi-paša ušao u Sarajevo tek 5. juna 1832. godine, ali sa strane Čengić vile, čime je izbjegnuto razaranje i pljačka grada.

Gradaščević je sa najznačajnijim saradnicima prešao u Austriju 16. juna 1832. godine, ali je cijeli mjesec juni protekao u **pokoravanju ostalih krajeva Bosne**. Sultan je zvanično izjavio da je Pokret skršen, tek kad je dobio vijest da se predao **Hasanaga Pećki**.

---

136 Teško da to može biti današnji Stup u Sarajevskom polju. Lokalitet pod tim imenom vjerovatno se nalazio u predjelu Ravne planine, kuda je Karamahmud-paša iz izvorne kotline Prače, morao potražiti drugi prolaz prema Palama. Taj prolaz je najvjerovatnije dolina potoka, koji čini prvu lijevu pritoku Paljanske Miljacke. To je ujedno logičan prostor i pravac, kuda su Hercegovački disidenti iz Crne Rijeke, mogli ući u bitku.

Sultanova vlast se sporo uspostavljala, a tvrđave su skoro ostale bez posade. Hamdi-paša je na upravne položaje postavljao ljude iz svoje svite - strance, a posade tvrđava pokušao dopunjavati dobrovoljcima iz albanskog bašibozuka.

Nije išlo ni uspostavljanje nizama. Četiri rezervna bataljona nisu predstavljala nikakvu snagu. Uz rukovodstvo Pokreta u Austriju je prešlo i više stotina drugih učesnika. Većina se vratila po osnovi sultanove ponovne amnestije (na zahtjev austrijskog cara), ali su **svi bili izigrani i poslani u progonstvo u Grčku** (Solun).

Posljedice sloma Pokreta. U okviru Osmanskog carstva Bosna je do sredine prve polovine XIX stoljeća imala specifičan i **visoko autonoman položaj**. Bosansko društvo se uveliko razvijalo **samostalno i različito** od ostalih pokrajina Carstva. U početku je to bilo izraženo i pokušajem **restauracije Kraljevstva**, a potom u formiranju **Bosanskog ejaleta identičnog sa prethodno pokorenom državom**. Osnovna specifičnost bila je uspostavljanje nasljednog (odžaluk) timara, a kasnije i nasljeđivanje komandnih položaja u odbrani granica. Visok stepen autonomnosti bio je izražen i u postojanju vlade (Divana) i Narodne skupštine (Ajanskog vijeća) te učešće u ratovima u sastavu **zasebnih bosanskih formacija** pod zastavom svoga seraskera, redovno pod komandom Bošnjaka. Uz to je **odbrana same Bosne stoljećima padala na pleća, i bila u rukama, Bošnjaka**.

Suština reformi sultana Selima III i Mahmuda II, pokrenutih iskustvom Francuske revolucije 1789. godine bila je centralizacija - porazima, neredima i nacionalnim pokretima - uzdrmane osmanske vlasti. Zbog toga su, neminovno, naišle na otpor pretežno islamskih zemalja, kakve su u Evropi bile Bosna i Albanija, koje su branile stečeni visok stepen autonomije.

Gradaščevićev pokret za autonomiju i nezavisnost bio je **tako pokret za odbranu davno stečene i jasno profilirane nacionalne autonomije**. Njegov vojni slom 1832. godine nije značio i kraj Pokreta. **Otpor se manifestovao i čitavih narednih dvadeset godina**. Konačno ga je skršio tek pohod carskog seraskera Omer-paše Latasa 1851. do 1852. godine. U pripremi ustanka i obrazovanju Pokreta značajnu ulogu je imalo stanov-

ništvo Sarajeva i drugih gradova, gdje gotovo nije bilo plemića i gdje je trgovačko-zanatlijski sloj bio vrlo bogat i organizovan u esnaf, a esnaf je gotovo identifikovan sa Bosanskim janičarskim korpusom, mnogi bez stvarnih obaveza u njemu. Nosioci idejnog sazrijevanja, pa i konkretnog pokretanja buna, koji su ustanku predhodile, bili su iz redova uleme, tako na primjer **kadija Muhamed Emin Isević** i drugi.[137]

Posljedice sloma Pokreta bile su višestruke i nepovoljne. Najznačajnija je prekid **samostalnog razvoja bosanskog društva**. Bosansko društvo ušlo je u tešku dugotrajnu krizu, čije posljedice još nisu prevaziđene. **Uništena su i zatrvena sva obilježja autonomije. Ajansko vijeće više se nikada nije zvanično sastalo. Ukinut je i Divan te je vlast namjesnika bila neograničena**. U lokalnoj upravi su sve više stranci. Bosancima je **oduzeto pravo da se brinu o odbrani svoje zemlje**. **Uništene su kapetanije koje su bile stub te odbrane**, **a gotovo je nestala i bosanska spahijska konjica**.

Do sloma Pokreta u Bosni uglavnom nije bilo međureligijskih sukoba, **a u izvorima se ne pominju termini Srbi ili Hrvati za stanovnike Bosne**. **U to vrijeme svi su se smatrali i nazivali Bošnjacima**, kako ih je stoljećima nazivala na turskom jeziku vođena administracija Osmanskog carstva. Tako ih, uostalom, u svom Načertaniju naziva i Garašanin 1844. godine.

U srednjevjekovnoj Banovini, odnosno Kraljevini, takođe, nije bilo dilema. U upotrebi je bio jedinstven domaći, autohtoni etnik **B o š nj - a n i n**. Četverostoljetna administracija Osmanskog carstva na turskom jeziku, značajno je potisla taj termin i zamijenila ga turskim prevodom **Bošnaklar**, bosanski narod, jednina Bošnak (Bošnjak). U oba perioda bosanski narod je bio u osnovi trokonfesionalan, pa je za označavanje religijske pripadnosti administracija koristila termine:

---

137 Muhamed Emin Isević, AHVALI BOSNA (Prilike u Bosni), Prilozi za orijentalnu filologiju XXXII/XXXII, Sarajevo 1984., str.163-198; Ahmed S. Aličić, POKRET ZA AUTONOMIJU BOSNE OD 1831. DO 1832. GODINE, Sarajevo 1996.; Esad Zgodić, BOŠNJAČKO ISKUSTVO POLITIKE, Sarajevo 1998., str. 278-293; Muhamed Filipović, BOŠNJAČKA POLITIKA, Sarajevo 1996.; Mustafa Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, Sarajevo 1997., str. 373-383.

Rummilleti, **Latin milleti**, i **muslim** odnosno musliman. Tek u drugoj polovini XIX vijeka javile su se tendencije monopolizacije imena Bošnjak i istovremeno pokreti za asimilaciju pripadnika pravoslavne i katoličke vjere u Srbe odnosno Hrvate, a na kraju vijeka (1900.), ime Bošnjak napustili su i pripadnici tog naroda islamske vjere i na prijedlog **Osmana Nuri-Hadžića** umjesto da se drže narodnog imena, kao na primjer Albanci (koji su također u religijskom pogledu bili podijeljeni) **počeli za označavanje nacionalne pripadnosti koristiti religijski termin Musliman**. U međuvremenu, u narodu se bio razvio – opet **autohtoni etnik Bosanac**, kako je to šezdesetih godina XVII stoljeća posvjedočio putopisac E. Čelebija.[138]

O kontraverzama ovakvog razvoja nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini, objavljena je široka literatura, ali opšti konsenzus nije na vidiku, ako to nije teza bosanskih naučnih krugova **država-nacija** (state - nation), a ne nacionalna država (nation - state).[139]

4. **Ustavne promjene u Bosni i bune sredinom XIX stoljeća**

Reforme Selima III i Mahmuda II, nastavio je Abdul Medžid 1839. godine izdavanjem Hatišerifa od Gilhane, a ubrzao ih je Krimski rat. Nizom carskih ukaza, dekreta i naredbi (Hati Humajum iz 1856, Ramazanski zakonik iz 1858, Saferska naredba iz 1859, Uredba o organizaciji vilajeta iz 1864, Vilajetski zakon iz 1867, kao i Osmanski građanski zakonik, sukcesivno izdavan od 1869. do 1876. godine) uvedena je nova upravna organizacija, izvršena reforma tradicionalnog sudstva, **uvedena građanska jednakost svih podanika** "bez obzira na vjeru, jezik ili rasu",

---

138 "Ovdje žive Bošnjaci, ali više vole da im kažete Bosanac". Evlija Čelebija, PUTOPIS, Sarajevo 1967., str. 99. i 120.

139 Najpotpuniji komentar tog razvoja, popraćen bibliografijom od gotovo dvije stotine jedinica, dao je akademik Enver Redžić u svojoj studiji STO GODINA MUSLIMANSKE POLITIKE U TEZAMA I KONTRAVERZAMA ISTORIJSKE NAUKE, Sarajevo 2000.

regulisani agrarni odnosi i postavljeni na privatno-pravnu osnovu. Time je po uzoru na Francusku **uspostavljena pravna država**, i sistem **vilajeta** u kome je Bosna bila jedna od 27 takvih administrativnih jedinica.

Nova organizacija u Bosni, naređena fermanom od 13. maja 1865. u potpunosti je stupila na snagu 1867. godine. Na čelu Vilajeta nalazio se valija sa **Upravnim vijećem**, kao njegovim **savjetodavnim organom** u koji su, po službenoj dužnosti ulazila četiri člana, a druga četiri su birana iz naroda (2 muslimana i 2 nemuslimana).

Vilajet Bosna se dijelio na **7 liva** (okruga) identičnih sa ranijim sandžacima sa sjedištem u Sarajevu, Mostaru, Travniku, Bihaću, Banja Luci, Tuzli i Sjenici. Live su se dijelile na **kaze** (srezove) a neke od ovih i na **nahije**. Upravnici liva zvali su se mutesarifima, a kaza i nahija mudiri. Zadržana je i seoska uprava, na čelu sa muhtarom, odnosno knezom, te uvedena uprava **gradske općine** (beledija). Šerijatski sudovi svedeni su na lična statusna pitanja muslimana, a uvedeni su redovni građanski sudovi – kotarski, okružni i Vrhovni vilajetski sud. Policijsku službu preuzela je **žandarmerija Vilajeta**, dok je vojska (nizam) ostala u nadležnosti Carstva.

Donošenjem Ustava Osmanskog carstva 1876. godine uveden je dvodomni parlament, garantovana jednakost građana i njihova sloboda proglašena neprikosnovenom, zavedeno moderno sudstvo, osigurana provincijska samouprava. Njegove progresivne liberalne odredbe, dovele su u konfuziju evropske velike sile, zbog čega je već u februaru 1878. godine Ustav suspendovan. Uz to je nizom "kapitulacija" nekim evropskim silama priznato **pravo zaštitnika hrišćana u Carstvu, što je pogoršalo međukonfesionalne odnose i omogućilo miješanje tih sila u unutrašnje poslove Carstva, pa i Bosne**.

Za Osmansko carstvo pripadnost **narodu Bošnjana**, odnosno Bošnjaka nikada nije bila upitna. To je jednostavno prihvatano kao **neprikosnovena**, ali za Osmansku dinastiju i državu, **nebitna** činjenica. Pod Bošnjacima Osmansko carstvo je podrazumijevalo građane Kraljevine Bosne, odnosno Bosanskog ejaleta (pod njegovom upravom) bez obzira na vjeroispovijest (bogumili, katolici, pravoslavni,

jevreji ili muslimani). Kao islamska država Carstvo, međutim, nije pravilo razlike među narodima. Podanici su se dijelili na **milete**: - muslimane, - pravoslavne, - katolike, - jevreje, i u vjerskom pogledu uživali potpunu autonomiju, a kao takve vjerski službenici su ih predstavljali kod vlasti. Osnovna podjela je bila klasna: - **asker** (vladajuća klasa) i **raja** (podanici) na šta opet nije uticala pripadnost ni vjeri ni narodu. Osmansko carstvo je ipak bilo teokratska država, zasnovana na islamskom pravu (šerijatu), pa je i pripadnost islamskoj vjeroispovjesti imala određenu težinu.

U vrijeme Francuske revolucije, vremenu formiranja nacionalnih država, čija je suština **zaokruživanje nacionalnog tržišta definiranog jezikom državne uprave**, kako je to bilo i u Francuskoj, sultan Selim III (1789. do 1807.) inicirao je **transformaciju kosmopolitskog** (multinacionalnog) **Carstva u građansko društvo**. To je podrazumijevalo i modernizaciju uprave i posebno reorganizaciju vojske radi dostizanja njene efikasnosti. Ta politika je izazvala otpore i muslimanskih i nemuslimanskih naroda i (do Mladoturskog pokreta) odredila trendove kretanja u narednih dvanaest decenija. Ideološku osnovu za to predstavljala je višestoljetna tradicija Osmanske dinastije u čijem upravnom i komandnom aparatu (sa administracijom na turskom jeziku) su se nalazili pripadnici raznih rasa, naroda, pa i religija. **Takva ideja transformacije Osmanskog carstva je** nazvana **o s m a n i z a m**.

Do sredine XIX vijeka separatne (nevelike) hrišćanske bune imale su isključivo socijalni karakter. Gore navedene nametnute, promjene i kapitulacije Visoke porte dovele su do otvorenijeg i snažnijeg uplitanja susjednih i velikih država, Srbije, Rusije, Austrije i Crne Gore. U službi velikodržavlja Rusija je lansirala ideju **panslavizma**, Austrougarska ideju "**Drang nach Südosten**". Uticaj Garašaninova "**Načertanija**" u Bosni se osjetio po slomu revolucionarnih pokreta u Evropi i posebno Mađarskoj, 1849. godine. Maja te godine vlada Srbije je izradila "**Ustav političke propagande imajuće se voditi u zemljama slavenoturskim**" i štampala "**Pravila o četničkoj vojni**", čime su stvorene materijalne pretpostavke za stvaranje **sistema agentura i tajnih organizacija u susjedstvu**. **Snažnije podržana, ta društva su obnovljena**

tek 1858. godine i njihov rad intenziviran šezdesetih godina. Pokušala se i saradnja sa begovatom, pa je u **projektu za ustanak** planiranom da se izvede u 1868. godini obećano da im se neće oduzimati spahiluci. Uz formiranje posebnih škola crkvenih opština, javljaju se i javna udruženja "**Udruženje za propagandu srpskog imena**" (1862.) i "**Ujedinjena omladina srpska**". Hrišćanski trgovci u pograničnim gradovima obogaćeni švercom i uvozom industrijske robe, bili su **značajan oslonac i instrument srpske vlade** i njene agenture u čitavoj akciji. **Sa robom su krijumčarene i "nacionalne" ideje**.

Do 1868. godine ustanak nije bio pripremljen, ali su se umnožile agenture i tajne organizacije, kojima je rukovodio **Specijalni štab u Beogradu sa arhimandritom Nićiforom Dučićem na čelu** i desetak-dvadeset krupnih agenata u Sarajevu, Bihaću, Mostaru, Banja Luci, austrougarskim pograničnim gradovima i trgovačkim centrima. **Te godine** (17. septembra 1868.), **napravljeni srpski** "**Plan o oslobođenju Bosne**" **predviđao je da se u I etapi pobuni narod**, a u II da **Srbija stupi u otvorenu akciju sa vojskom**. **Pobunu naroda trebalo je izvesti ubacivanjem** (Savom, lađama) **u Srbiji pripremljenih četa u pogranične nahije i stvaranjem** "**privida autohtonog izbijanja bune**". Ustanak bi počeo u Hercegovini (u sporazumu sa knjazom Nikolom) **a osam dana po zauzimanju Hercegovine i u Bosni**. Kad se na taj način uzbuni Bosna i Hercegovina u rat bi stupile Srbija i Crna Gora, stvorila bi se privremena bosanska vlada, kojoj bi prva politička zadaća bila izdavanje Proklamacije spahijama o nediranju u njihove spahiluke.[140]

Neprekidno pogoršavanje stanja u prvoj polovini sedamdesetih godina, a naročito zloupotrebe i nasilja u vezi sa sprovođenjem zakupa desetine i nemogućnosti vlasti da ih spriječe, kao da su pripremali uslove da se u ustanak uvuku znatno šire mase seljaštva, nego što bi agentura i propaganda ustanka mogla ostvariti.

---

[140] Plan je kasnije dorađivan, ali bez bitnih promjena, a 1872. Ljubibratić i 1874. godine Pelagić su izašli i sa svojim projektima o uređenju oslobođene Bosne i Hercegovine. Planu se otvoreno suprotstavio (januara 1875.) Svetozar Marković, zahtijevajući korjenitu promjenu srpske spoljne politike, koja prema Bosni i Hercegovini "postupa kao osvajač".

Uzaludne su bile i mješovite deputacije u Carigrad, kao što je ona tročlana mješovita "**Sarajevske skupštine**" (medžlisa), koja je pored **liste narodnih traženja u 11 tačaka**, ponijela još blizu 200 predmeta i izrazila opšte nezadovoljstvo u zemlji.

Ustanak je stvarno počeo u Hercegovini 9. jula 1875. godine, sukobom turskog potjernog odreda, koji je progonio hajdučku četu Pera Tunguza, sa oko 80 naoružanih seljaka, nedaleko od Nevesinja. "Ustanak" je zbog toga prozvan Nevesinjska puška. U atmosferi odmaklih priprema za - prethodne godine sa kraljem Nikolom dogovoreni - **ustanak** to je značilo opšti poziv, pa je ustankom uskoro zahvaćen čitav pogranični kraj prema Crnoj Gori, a stigao je i **veći odred Crnogoraca**, pod **Pekom Pavlovićem**. Već 20. avgusta komandovanje ustankom preuzeo je serdar **Petar Vukotić**, opunomoćenik kralja Nikole, a **odstranjenjem Mića Ljubibratića sa Kosijerevske skupštine**, **Crnogorska vlada potpuno preuzima ustanak u Hercegovini u svoje ruke**.

"Ustanak" u Bosni je počeo kasnije, ali tri dana prije planiranog datuma 18. avgusta 1875. godine, zbog toga što je plan otkriven i zbog neadekvatnog reagovanja lokalne vlasti u Kostajnici. Zahvatio je Kozaru i Prosaru, a onda se prenio i u oblast južno od Grmeča. Na Jamničkoj skupštini došle su do izražaja dinastičke suprotnosti između Obrenovića i Karađorđevića, ali koncepcije ni jednih ni drugih nije prihvatao Vaso Pelagić.

Na proljeće, 30. juna 1876. **Srbija i Crna Gora su objavile rat Osmanskom carstvu, a već 2. jula rukovodstvo "bosanskog ustanka" proklamovalo je prisajedinjenje kneževini Srbiji**, **pa je komandu nad ustanicima preuzeo pukovnik srpske vojske Despotović**. Prema Bosni su usmjereni **Drinska** (11 bataljona sa podrškom) i **Ibarska** (31 bataljon) **vojska**. Drinska vojska je prešla Drinu i poslije neuspjeha da zauzeme Bijeljinu povukla se nazad, a Ibarska je izgubila i Javor na kome je bila koncentrisana, pa ga tek u septembru vratila.

Zbog neuspjeha na glavnom pravcu i po gubitku Aleksinca srpska vlada je zatražila primirje, i **28. februara 1877. zaključen je mir**. **Ostavljeni na cjedilu, ustanici u Bosni, potisnuti su prema Crnim Potocima i Grahovu, a 4. avgusta doživjeli su slom i sklonili se preko granice, u Liku**.

Od objave rata ustanici u Hercegovini djeluju u sastavu Crnogorske vojske. U ratu koji se vodio sa promjenljivom srećom Crnogorci su znatno doprinijeli u više "ustaničkih" pobjeda. **Najveći uspjeh je zauzimanje Nikšića 1876, čime je definitivno izgubljen značajan dio Hercegovine**. Pregovori o miru ovdje su prekinuti aprila 1876. bez rezultata.

Rusko-turski rat 1877. do 1878. godine obnovio je akcije ustanika i u Bosni i u Hercegovini, a obnovio je i učešće Srbije i Crne Gore u ratu. Zbog koncentracije osmanske vojske prema ruskim armijama u Dobrudži, srpska vojska je zauzela Niš, Pirot, Leskovac i Vranje - četiri okruga na jugu. Zbog ponovnog ruskog pristanka na uključenje Bosne i Hercegovine u zonu uticaja Austrougarske, u Bosni nije bilo operacija i "ustanička" aktivnost je bila jenjala. **Budimpeštanskim konvencijama** (1877.) Rusija je potvrdila prethodni **Rajhštatski dogovor** (1876.) **i time ponovo i Srbiju i Crnu Goru, a posebno ustanike prepustila samima sebi**.

Trogodišnje operacije 1875. do 1878. godine u Bosni i Hercegovini, nisu ostvarile ni jedan od postavljenih ciljeva, a imali su veoma teške posljedice. **Stradalo je oko 150.000 ljudi, oko 200.000 ljudi je izbjeglo u susjedne zemlje, a materijalna razaranja su bila ogromna**.[141] Za razliku od prethodnih spontano nastalih, separatnih buna, ovaj "ustanak", ili ova "**dva ustanka**" **isplanirani su, pripremljeni i vođeni iz dvije susjedne zemlje Srbije i Crne Gore**. One su odredile njegov (uveliko nacionalni) karakter, premda su uzroci i sada, prije svega bili socijalnog karaktera.

---

[141] O ovim "ustancima" postoji obimna literatura. Njima su se posebno bavili Vaso Čubrilović i Milorad Ekmečić. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine organizovala je MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP POVODOM STOGODIŠNJICE USTANKA U BOSNI I HERCEGOVINI, DRUGIM BALKANSKIM ZEMLJAMA I ISTOČNOJ KRIZI 1875.-1878, i radove 1977. objavila u tri toma.

“Ustanak” je pripreman i pokrenut kao provokacija i povod osvajačkog rata i njegovi ciljevi su bili apsolutno podređeni ciljevima država osvajača Bosne i Hercegovine. Čim je ostvario tu funkciju ustanici su i formalno prestali biti samostalan subjekat i osvajači su najneposrednije preuzeli i rukovođenje i komandovanje u svoje ruke.

Posljedice ustanka i neuspjeha zavojevača, pa i ukupne posljedice vođenja rata moralo je snositi ukupno stanovništvo Bosne i Hercegovine. Čim se pokazao neuspjeh, organizatori i pokretači ustanka i osvajačkog rata, zatražili su primirje i zaključeni mir **platili prepuštanjem ustanika u Bosni i Hercegovini na milost**, **prvo turskih, pa onda austrougarskih okupacionih vlasti**. Šta više, pokazalo se da je i osnovna pretpostavka pokretanja i rata i ustanka - bila oslonac na Rusiju, koja se 8. jula 1876. godine u Rajhštatu, devetog dana po polasku Srbije i Crne Gore (30. juna 1876.) u rat saglasila da po uspješnom okončanju rata najveći dio Bosne i Hercegovine pripadne Austrougarskoj, a da Srbija i Crna Gora dobiju izvjesna proširenja i rijekom Lim ih međusobno podijele.

“Ustanak” u Bosni nije uhvatio dubljih korjena, nije postao ustanak pravoslavnog stanovništva čak ni u ustaničkim bazama u zapadnoj Bosni. Pošto Drinska vojska nije prodrla do njih tamo se održavao kao četovanje, pljačka i uništavanje manjih muslimanskih naselja. Broj ustanika nije prelazio cifru od 3.000 boraca, pa je i prvi jedini veći okršaj sa nizamom bio onaj 4. avgusta 1877. godine na **Crnim Potocima** (poginulo je 150 ustanika), koja nije trajala duže od dva sata. **Proglašenjem prisajedinjenja Srbiji ustanak je, po Despotoviću bio ispunio zadatak**. **Srbija, međutim, nije bila u stanju da prodre do ustaničkih baza, i poslije poraza i mira sa Turskom, ustanak je za srpsku vladu izgubio svaki smisao**.

Ubacivanje preko Drine i Uvca sračunato je na četovanje u cilju podstrekavanja izbjegavanja u Srbiju. Do objave rata “Bosanski dobrovoljački korpus” u sastavu Drinske vojske narastao je na 2.800, a u julu i na 4.000. Drinska vojska se već poslije prvih neuspjeha u Semberiji, i upozorenja u smislu Rajhštatskog dogovora, povukla nazad. Na Ibarsku vojsku angažovanu prema Novom Pazaru to je već tada imalo negativan uticaj. Umjesto da se Drinska vojska probije do zapadne Bosne

ona se polovicom septembra povukla i već u avgustu su razoružana 4 bataljona mobilisanih, nedisciplinovanih i neobučenih "dobrovoljaca" iz okupiranih dijelova Bosne.

Do tada dominantni socijalni ciljevi seljačkih ustanaka i uvijek prisutni elementi međukonfesionalne saradnje u ovim ratnim zbivanjima, bili su grubo ignorisani. Nosioci takvih ciljeva i takva saradnja brzo su odstranjivani (M. Ljubibratić, V. Pelagić), a borba protiv organa turske vlasti, koje se još od Omer-pašinog pohoda i **prema muslimanskom stanovništvu ponašaju kao okupacione**, zamijenjena je uništavanjem muslimanskih naselja i otimanjem zemlje uglavnom slobodnih seljaka. Obećanja da se neće dirati u spahiluke, međutim, bila su samo neiskren pokušaj da se privremeno neutrališe još uvijek dominantni društveni sloj u zemlji.

Koncepcija da se ubacivanjem četa "pobuna" počne u južnim i zapadnim pograničnim dijelovima bila je uslovljena koliko tolerancijom i izvjesnom privremenom Austrougarskom podrškom, toliko i **namjerom da se prikrije osvajačka suština ukupnog poduhvata srpske Vrhovne komande kao organizatora, ali i motivisanosti tamošnjeg, uglavnom pravoslavnog stanovništva za socijalne promjene**. Tek pošto se u tome uspije trebalo je prodirati dalje u unutrašnjost. Vremenom i stepenom te podrške uglavnom je određeno i učešće katoličkog stanovništva u ustancima.

5. **Svrgavanje osmanske vlasti 1878. godine**

Dugo i sistematski pripremani separatni hrišćanski ustanci u Hercegovini i zapadnoj Bosni kao dio istovremeno pokrenutih seljačkih ustanaka u drugim dijelovima Balkana, u ljeto 1875. godine otvorili su takozvano **istočno pitanje**. Događaji su se brzo odvijali, iako su pokretači (ustanici, Austrougarska, Srbija, Crna Gora, Rusija) imali različite i međusobno suprotstavljene ciljeve.

Porta je **iradom** od 2. oktobra 1875. godine obećala određene reforme i **ferman o reformama objavljen je 12. decembra** iste godine. Smirenje se nije postiglo. Reforme su se odnosile na čitavu Carevinu i u Bosni nisu imale značajnijeg uspjeha. U igru su se ubacivali i ostali akteri.

Samo pet dana po objavljivanju fermana Andraši je uputio **notu** velikim silama da zajednički traže neke osnovne reforme u Bosni i Hercegovini (vjerska jednakost, ukidanje zakupa poreza, korištenje ubranih sredstava u zemlji, te različite olakšice za poboljšanje položaja seljaka) i da ih kontroliše **Zajednička komisija**. Pošto se tom usprotivila Engleska, Andraši je, uz prethodnu saglasnost Bizmarka i Gorčakova, prijedlog obnovio u formi **Memoranduma** od 13. maja 1876. godine, s tim da nadzor vrši **konzularni kor** u Sarajevu.

Srbija i Crna Gora, koje su **ustanke u Hercegovini i zapadnoj Bosni isplanirale i pripremile** kao povod za rat protiv Turske, 30. juna 1876. su ga i objavile, na što je uslijedilo proglašenje prisajedinjenja Bosne Srbiji. Knjaz Nikola je i bez toga 20. avgusta 1875. postavio svog serdara Petra Vukotića da rukovodi ustankom u Hercegovini.

Na Carigradskoj konferenciji krajem 1876. godine iskristalisalo se bilo mišljenje velikih sila da Bosna i Hercegovina treba da dobije **autonomiju**. Osnovne konture te autonomije trebalo bi da budu slične ostalim balkanskim vazalnim državicama. Autonomnom Bosnom i Hercegovinom upravljao bi **guverner** (valija namjesnik), postavljen od Porte, uz saglasnost velikih sila, sa mandatom od 5 godina. Pored njega postoji **Narodna skupština** sastavljena po vjerskom ključu, po 2/5 muslimana i pravoslavnih i 1/5 katolika. Uvodi se ravnopravnost vjeroispovjesti i lokalna samouprava, a gradovi sa više od 10.000 stanovnika dobijaju status samoupravnog sreza. Turska vojska će biti smještena u tvrđavama i gradovima. **Komisija garantnih sila** za nadzor nad sprovođenjem ovog **Samoupravnog statuta** imaće mandat od jedne godine i raspolagati određenim policijskim kontigentom. Za razliku od postojećeg Vilajetskog ustava, koji je osiguravao muslimansku većinu, ovaj koncept je predviđao hrišćansku većinu. Konferencija se, međutim, završila neuspjehom, pošto se Turska nije složila sa prijedlogom velikih sila. Dvije godine kasnije po završetku rusko-turskog rata, Jedrenskim primirjem i

Sanstefanskim mirovnim ugovorom Turska je, uz manje izmjene, morala prihvatiti ovaj koncept bosanskohercegovačke autonomije.

Vijest o zaključenju **Sanstefanskog mira** u Bosni i Hercegovini je primljena 5. marta 1878. godine sa "indiferentnošću", vijest o autonomiji "bez gunđanja", ali i sa "zabrinutošću" što se tiče oblika autonomije. U svakom slučaju nadali su se da će se izdaci za plate činovnika (angažovanjem domaćih ljudi) smanjiti bar za polovinu. Jedino protivljenje se odnosilo na, Srbiji i Crnoj Gori obećano odvajanje značajnog dijela Vilajeta. Zamjenik valije Konstan-paša, ispitujući javno mišljenje utvrdio je da su odnosi između muslimana i kršćana bolji nego što su bili ranije i bolji nego što je mislio, pa da otpora autonomiji i eventualnim reformama neće biti, a uzroke nezadovoljstva uglavnom svodi na upravljanje pravosuđem i nedovoljne plate policije, prinuđene da živi na trošak stanovništva.

U maju, samo dva mjeseca kasnije, kada su već doprle vijesti o mogućnosti da turska vlast u Bosni bude zamijenjena okupacijom neke hrišćanske sile, posebno pod utiskom vijesti o okrutnom postupanju ruskih trupa, **počeo se kristalizirati Pokret za otpor eventualnoj okupaciji** i odbranu vjere i domovine.

U daljem toku kako se opasnost od okupacije sve više fiksirala na Austrougarsku, to je unekoliko otklanjalo opasnost po religiju i privatno vlasništvo zemljoposjednika. Ta činjenica je, poslije višegodišnje i višestruke podvojenosti omogućila da se u kratkom i veoma burnom vremenu, ciljevi Pokreta počnu koncentrisati na **odbranu domovine**, što ga je činilo **prihvatljivijim za sve građane Vilajeta**, bez obzira na vjersku opredijeljenost. Razbijanje unutrašnjeg jedinstva, uostalom, na bilo kojoj osnovi, u prošlosti Bosne bilo je sredstvo njenog osvajanja i pokoravanja. Habzburška monarhija na tom je bila ozbiljnije angažovana još od XVII vijeka, a u ovom, XIX stoljeću u to su se aktivno upustili nacionalisti susjednih naroda. Ni u tri godine oružane aktivnosti to im nije ni izdaleka uspjelo kao što se mislilo. Ustanak je odavno bio splasnuo, a u zemlju se već bilo vratio izvjestan broj izbjeglica.

U takvoj atmosferi maja 1878. godine krenulo se sa nekim opštim zahtjevima, u formi **adresa** Porti i slično, a onda i zahtjevima za obra-

zovanje nekih **narodnih organa** i **tijela**. **Protivljenje okupaciji, uvođenje reformi, autonomija Pokrajine, obrazovanje Narodnog sabora i uvođenje bosanskog jezika u svim nadleštvima**, **bili su osnova tih zahtjeva**. Protivljenje austrougarskoj okupaciji bilo je jako izraženo kod dvije najbrojnije grupacije (muslimana i pravoslavnih), imalo je podršku jevreja, a nije bilo bez podrške ni katolika. Otuda i svijest o **zajedničkom interesu i zajedničkom radu na odbrani domovine**.

Kao prvi odgovor na takvu aktivnost možemo smatrati poziv guvernera uglednim muslimanima i kršćanima Sarajeva u Konak, da ih 28. maja 1878. godine obavijesti "da se nikakva austrougarska okupacija Bosne ne sprema, da ona, prema Sanstefanskom ugovoru ostaje pod direktnom vlasti Porte, ali bi trebalo da se uvede neka poluautonomija". To je naravno bila obmana, i samo je dolila ulje na vatru nepovjerenja pa će se manifestovati ponovnim **okretanjem Bošnjaka samima sebi**. Napuštanje nizamskih jedinica upečatljiv je pokazatelj toga.

U junu je već stigla podrška i od uglednih pravoslavnih emigranata oko Miće Ljubibratića u vidu **Proglasa** muslimanima i hrišćanima da se slože u borbi protiv Austrougarske, da obrazuju privremenu narodnu vlast u Sarajevu, da pozovu izbjeglice da se vrate u zemlju, da se obrazuje vojska i svi građani pozovu na oružje ...

Provjerena vijest o predstojećoj okupaciji Bosne stigla je u Sarajevo 3. jula 1878. godine. Tog dana je austrougarski konzul dobio od grofa Andrašija telegram u kome ga je obavijestio da je Berlinski kongres na sjednici 28. juna povjerio Austrougarskoj "**misiju da uspostavi red u Bosni i Hercegovini**". Tih 25 dana stvorili su braniocima Bosne neophodno, makar i minimalno vrijeme za organizaciju otpora. **A trebalo je srušiti postojeću, s t r a n u i organizovati novu, d o m a ć u vlast na svim stepenima, kao uslova za pripremu, organizaciju i bilo kakvu opremu s v o j i h o r u ž a n i h s n a g a spremnih da se odupru višestruko nadmoćnoj evropskoj velesili**.

Javna reakcija je izbila punom silinom već 5. jula. U Sarajevu i drugim gradovima održane su masovne demonstracije i zatvorena čaršija kao najveći stepen uzbuđenja. Demonstracije u Sarajevu su se čak **pretvorile u oružanu pobunu**. Demonstranti su prodrli u Konak i prisilili

Veli-pašu na **ostavku**. Već taj prvi val nezadovoljstva pored vojnog komandanta, Veli-paše, odnio je generalnog sekretara Vilajeta i veliki broj drugih osmanskih funkcionera. Neveliki **Narodni odbor**, formiran još 5. juna, tog dana je pojačan novim, čak vrlo radikalnim[142] ljudima. **Postao je samostalan u odnosu na tursku vlast i odlučan u suprostavljanju okupaciji, a njegov višenacionalni sastav je još jasnije izražen**.[143]

Između ostalog Odbor je trebao da pretrese i pitanje **uprave zemljom**, čiji prvi zaključak je već 8. juna bio da se formira **Narodna skupština**, koja će pred vlastima zastupati interese zemlje i naroda.

Skupština je trebala da ima 36 poslanika, od čega 14 nemuslimana. Za predsjednika je izbaran **Sulunah-efendija Sokolović**, ali zbog okolnosti koje su nastupile Skupština nije radila u punom sastavu. Njen rad je praktično obavljao **Narodni odbor** u kome je 5. jula na zboru u Begovoj džamiji broj članova sa 20 povećan na 50 (30 muslimana i 20 ostalih).

Dvije sedmice je **vladala neka vrsta dvovlašća** u kojoj se još priznavao suverenitet Osmanskog carstva, ali **stvarnu vlast u Bosni nije imao valija Mazhar-paša, nego Narodni odbor**. Dio begova i uleme u unutrašnjosti ostao je još neko vrijeme pod uticajem Carigrada i sklon kapitulaciji pred invazionim austrougarskim trupama, shodno naređenjima koja su stizala iz Carigrada.

Već 7. jula 1878. godine Narodni odbor je izdao Naredbu da se svi ljudi sposobni za oružje, bez obzira na vjeru, **popišu radi odbrane zemlje i da svi gradovi na granici pruže otpor ulasku austrougarske vojske do dolaska glavnih snaga iz unutrašnjosti**.

Novi vojni komandant Bosne, Hafiz-paša došao je u Sarajevo 12. jula, a sa njim i pljevaljski kadija **Mehmed Vehbi Šemsekadić**. Sutradan su na sjednici Pokrajinskog vijeća **podnijeli suprotne savjete**. Hafiz-paša je saopštio odluku Porte da se okupacija izvede bez borbe, a

---

142 Odbor je imao 26 članova. Predsjednik je bio Mustajbeg Fadilpašić. Nemuslimane su zastupali: Dimitrije Jevtanović, Petraki Petrović, fra Grga Martić i Salomon Salom.

143 Najradikalniji su Salih Vilajetović – Hadži Lojo, Muhamed Hadžijamaković, Rizvanbeg Halilbašić i hadžija Halačević.

Šemsekadić podržao odluku Narodnog odbora da joj se **pruži sveopšti narodni otpor** i uvjeravao Vijeće da se austrougarska okupacija može spriječiti oružjem.

Od tada se Narodni odbor, koristeći ogorčenje zbog izdaje Porte i Sultana, **koncentriše na mobilizaciju naroda svih vjera, organizaciju odbrane i prikupljanje sredstava za to**. U tom cilju obrazovane su dvije vojne komisije, koje su zajednički i u istoj zgradi radile na istim poslovima, pod rukovodstvom **Smailbega Selmanovića** i **Petrake Petrovića**. Uporedo se sprovodi agitacija u vojsci i bataljoni sastavljeni od Bošnjaka su ubrzano prelazili na stranu Narodnog odbora.

Konačan raskid dogodio se 27. jula 1878. godine, **kada je naoružano stanovništvo iz svojih redova izabralo predstavnike i s njima na čelu guverneru i vojnom komandantu podnijelo ultimatum**, **da odmah dadu ostavke i saopštili im da se u Bosni obrazuje Narodna vlada**. **Tog dana i posljednji bosanski bataljon bio je prešao na stranu Narodnog odbora pa oni nisu ni imali drugog izbora**. **Sutradan su, pošto je Vlada obrazovana, izvršene i formalnosti oko predaje vlasti**. Narodna vlada je o tome odmah obavijestila sve kadiluke i naredila da se oružjem odupre austrougarskim trupama ako pređu granicu. Podrška naroda bila je sveopšta, i to se manifestovalo bratimljenjem na ulicama. Salih Vilajetović je sa svojim ljudima prodro u skladište iz koga je narodu podijelio oko 4.000 modernih pušaka i veliku količinu municije.

Pokušaj austrougarskog konzula da predstavnicima Vlade pročita **Proklamaciju** cara Franje Josipa narodu Bosne i Hercegovine, osujetio je **Muhamed Hadžijamaković** riječima: “Narod Bosne neće da zna za Berlinski kongres, niti priznaje tuđeg vladara”, te “da će svaki napad na Bosnu biti dočekan oružjem”. Konzul je sa 96 austrougarskih državljana istog dana napustio zemlju.

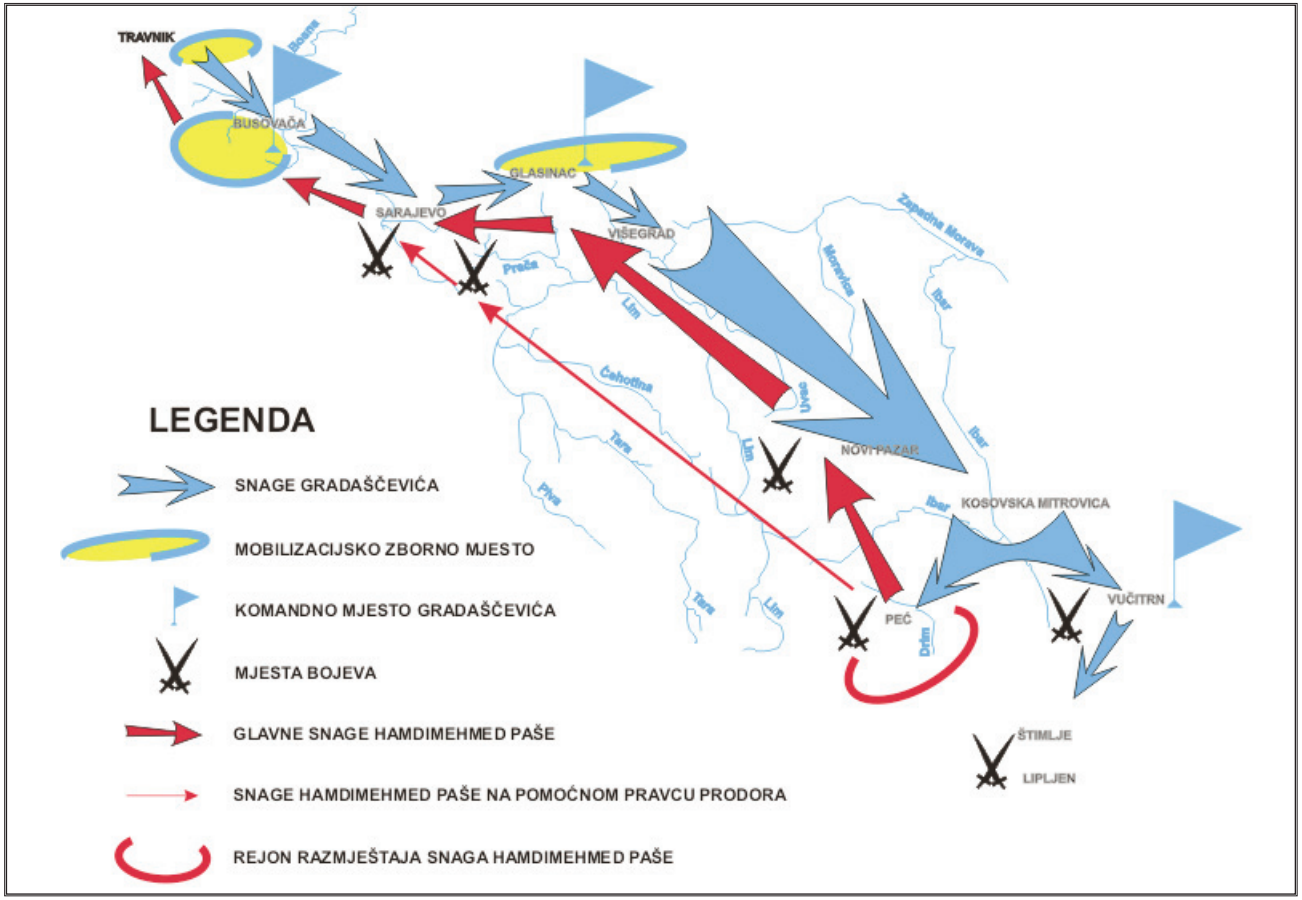

IV/14 **GRADAŠČEVIĆEV POHOD NA KOSOVO (1831.)**
i HAMDI-MEHMEDPAŠIN NA BOSNU (1832.)

IV/15 **HUSEINKAPETAN GRADAŠČEVIĆ**

IV/16 **OMER-PAŠA LATAS**

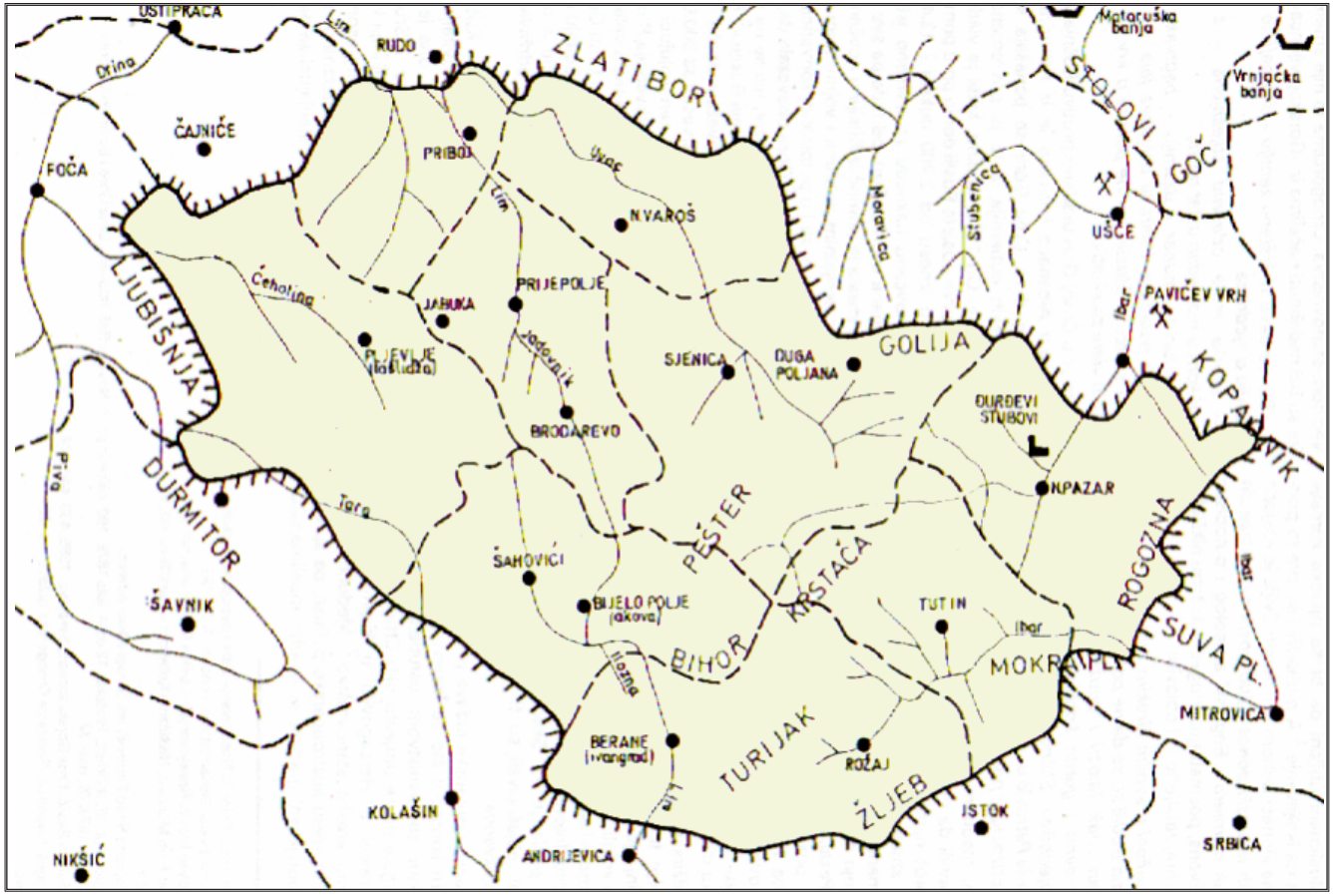

IV/17 **NOVOPAZARSKI SANDŽAK ODVOJEN OD BOSANSKOG VILAJETA - PRIKLJUČEN KOSOVSKOM VILAJETU** (1878.)

IV/18 **KLJUČ**

IV/19 **SREBRENIK**

PETI DIO

BOSNA I HERCEGOVINA U SASTAVU AUSTROUGARSKE MONARHIJE (1878. DO 1918)

1. **Berlinski kongres i podjela interesnih sfera na Balkanu**
2. **Iskustva i pouke odbrambenog rata protiv Austrougarske - 29. jula do 20. oktobra 1878. godine**
3. **Hercegovački ustanak 1882. godine**
4. **Državnopravni položaj okupirane Bosne i organizacija uprave**
5. **Vojna organizacija i obezbjeđenje okupacije**
6. **Aneksija i izmjene u organizaciji uprave**
7. **Iskustva Prvog svjetskog rata i njegove posljedice**

1. **Berlinski kongres i podjela interesnih sfera na Balkanu**

U Velikom ratu 1683. do 1699. godine, proizašlom iz neupjelog pokušaja velikog vezira Osmanskog carstva Kara Mustafa-paše da zauzme **Beč**, Bosanski ejalet je prvi put bio u situaciji da se brani od okupacije Habzburškog carstva, i da se manje više **brani i odbrani sopstvenim snagama**.

Iskustva tog rata bila su teška i bolna: - ogromni ljudski i materijalni, kao i izvjesni teritorijalni gubici; - surovost krstaškog koalicionog ratovanja čije su posljedice zatiranje islama ne samo na širem prostoru Panonije; - prihvat ogromnog broja izbjeglica sa tog prostora; - paljevina Sarajeva i više drugih bosanskih gradova; - prepuštenost isturenog graničnog Ejaleta samom sebi u opštoj opasnosti po Osmansko carstvo.

U XVIII stoljeću ta opasnost se ponovila tri puta: 1714. do 1718. godine, 1737. do 1739. godine i 1788. do 1791. godine. Požarevačkim mirom na kraju prvog rata Habzburško carstvo je prigrabilo uži granični pojas uz Unu i Savu i 1726. godine sklopilo savez sa Rusijom u cilju daljeg zajedničkog nastupa na Balkanu i **podjeli sfera interesa na njemu**. U odnosu na Bosnu **cilj sva tri ova rata je bio njena okupacija**. **U prva dva rata ponovo se insistiralo na pokrštavanju muslimana**, kao uslovu za ostanak u životu i tek carskom Proklamacijom za treći (Dubički) rat i pripadnicima islamske vjeroispovjesti garantovana je ravnopravnost sa ostalim građanima monarhije, a primamljiva obećanja bila su upućena i spahijama i janičarima. Iskrenost garancija i obećanja, međutim, u praksi nije potvrđena.

Kada je 1815. godine na Bečkom kongresu, poslije Napoleonovih poraza **francuska provincija Ilirija** predata Austriji, Bosna je njenom

teritorijom bila obuhvaćena sa sjevera, zapada i juga pa je međudržavna granica Habzburškog i Osmanskog carstva, odnosno Bosne (od ušća Drine u Savu do Orjen planine jugoistočno od Trebinja) iznosila više od 900 km, ili dvije trećine ukupne granice Vilajeta. Ta situacija je ponovo potakla austrijske aspiracije na ovom prostoru, ali je njihovo ispoljavanje ovisilo o njenim odnosima na zapadu i potom odnosima sa Rusijom, a neko vrijeme i od unutrašnjih potresa pa su do izražaja došli tek po **Nagodbi sa mađarskim feudalcima iz 1867. godine**, odnosno transformaciji centralističke Carevine u **dualističku Austrougarsku monarhiju** i **otvaranju istočne krize** sedamdesetih godina.

U tom okviru **Rajhštatskim dogovorom** 1876. ponovo je aktuelizovana podjela interesnih sfera između Austrougarske i Rusije (Solun - Istanbul). U zamjenu za Austrougarsku neutralnost u Rusko-turskom ratu 1877/1878. godine, **Austrougarska je od Rusije dobila saglasnost da okupira Bosnu i Hercegovinu**. Rusija je 15. januara 1877. godine tu saglasnost potvrdila i precizirala **Budimpeštanskom konvencijom**. To je bila značajna podloga da Berlinski kongres sedam velikih sila (13. juna do 13. jula 1878) Austrougarskoj povjeri **mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine**, kako bi "riješila suprotnosti koje su dovele do ustanka".

Osnovni zadatak Berlinskog kongresa je, inače, bio revizija **Sanstefanskog mirovnog sporazuma** koji je u martu te godine Rusija nametnula Turskoj i u okviru koga je za Bosnu i Hercegovinu bila predviđena neka **kvazi autonomija u okviru Osmanskog carstva**.[144]

U govoru na 8. sjednici Kongresa 28. juna 1878. godine grof Đula Andraši (Gyula Andrassy) je istakao da se "**stanovništvo sastoji od muslimana, pravoslavnih i katolika, koji ne žive odvojeno, već izmiješani po istim okruzima, varošima i selima** ("et ne vivant pas dans des circonscriptions diferentes") istakao je da je u Austrougarsku izbjeglo više od 200.000 stanovnika koji ni poslije tri godine ne pristaju da se vrate na svoja ognjišta, a ona je do tada na njihovo izdrža-

144 Kako je 28. maja 1878. valija Safet-paša saopštio muslimansko-kršćanskoj delegaciji u Konaku.

vanje potrošila više od 10 miliona forinti. Za glavni povod koji povremeno potresa Bosnu i Hercegovinu Andraši smatra agrarno pitanje, jer se sva nepokretna imovina nalazi u rukama muslimana, kao i da bi autonomija donijela žarište stalnih nemira.

Lord Solsberi (Salissbury) je tada pročitao Memoradnum sa prijedlogom da Austrougarska posjedne Bosnu i Hercegovinu i da njome upravlja.

Odluka je donesena u tom smislu, s tim što Austrougarska ne želi da preuzme upravu Novopazarskog sandžaka, pa tamo ostaje turska uprava, ali Austrougarska će na čitavoj teritoriji Vilajeta držati garnizone i imati vlast nad trgovačkim i vojničkim putevima.

Andraši je prihvatio privremenost okupacije, ali je stvarno želio stalnu okupaciju i konačnu aneksiju obje pokrajine. Pored tog što je to za dvojnu monarhiju bila nadoknada u Italiji izgubljenih pokrajina, otvarala se perspektiva nastupanja prema Solunu. Držanje puteva u Sandžaku do Mitrovice (gdje se završavala Solunska pruga) uz to imalo je izvanredan značaj za austrougarski uvoz. Ostavljanje turskog suvereniteta je imalo presedan (Kipar koji je pod istim uslovima preuzela Engleska).

Godine 1880., 28. marta zaključen je konkordat između ekumenskog patrijarha i Austrougarske, kojim se reguliše postavljanje episkopa u Bosanskoj, Zvorničkoj i Zahumskoj eparhiji.

Kongres je Srbiji i Crnoj Gori priznao nezavisnost, a osigurana su im i znatna teritorijalna proširenja. U odnosu na Bosanski vilajet Kongres je zemlju osakatio za čitav Novopazarski sandžak i velike dijelove Hercegovačkog sandžaka. Tako je teritorija Crne Gore udvostručena, Novopazarski sandžak je ostao u sastavu Osmanskog carstva i priključen Rumelijskom vilajetu, dok je Srbija uz pomoć obmane[145] dobila četiri okruga (Niš, Pirot, Leskovac i Vranje) na jugoistoku zemlje. Sultan je zadržao formalni suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom, a austrougarska okupacija je trebalo da bude privremena.

---

[145] Kad je Kongres zaključio da će pripadnost četiri zauzeta okruga biti rješena plebiscitom, Srpska vrhovna komanda iscenirala je bjegstvo (ustvari progon) većinskog muslimanskog stanovništva i potom im spriječila povratak, čime je odlučen ishod dogovorenog plebiscita.

Dok su velike sile rješavale svoje probleme, međusobno usklađivale aspiracije i dijelile sfere interesa saznanja o nekim rješenjima koja se odnose na Bosanski vilajet ubrzavala su konsolidaciju i uobličavanje **Pokreta za sopstvenu odbranu, za odbranu domovine od nove okupacije**.

2. Iskustva i pouke Odbrambenog rata protiv Austrougarske - 29. jula do 20. oktobra 1878. godine

U početku austrougarske invazije Bosna i Hercegovina je bila nezavisna država. **U njoj je bila svrgnuta osmanska vlast i obrazovana Bosanska narodna vlada**. **To ovom tromjesečnom ratu daje jasnu legitimaciju odbrambenog rata**.

Konačan raskid Bosne sa Osmanskim carstvom izvršen je 27. jula 1878. godine po svrgavanju guvernera Vilajeta i predaje vlasti **Narodnom odboru**, koji je sutradan obrazovao **Bosansku narodnu vladu**. Sutradan, poslije obrazovanja Bosanske narodne vlade, austrougarske trupe su počele prelaziti granicu.

Za invaziju na Bosnu, Generalštab Austrougarske vojske mobilisao je 13. armijski korpus, ojačan 18. pješadijskom divizijom. Ukupno 82.119 vojnika i oficira, te 13.319 konja, odnosno 65 pješadijskih bataljona, 14 eskadrona konjice, 28 artiljerijskih baterija sa 112 topova, 19 tehničkih četa sa četiri zapregnuta mostova trena. Invazione jedinice su popunjene eksteritorijalno sa čitave teritorije Monarhije. U mirnodopskom rasporedu 13. korpus je posjedao Hrvatsku, a 18. divizija Dalmaciju, otuda su iz ovih pokrajina na zadacima prevoza vojnih potreba bile angažovane čitave kolone zaprežnih kola i karavani tovarnih konja, sa poslugom.

Koncentracija invazionih trupa završena je sredinom jula i glavnina 13. koprusa bila je grupisana u rejonu **Slavonskog Broda**. Uz Štab korpusa tu su bile njegove prištabske jedinice i ustanove, te 6. brdska divizija i 13. pješadijska brigada. Pomoćne snage korpusa bile su gru-

pisane u **Slavonskom Šamcu** (20. pješadijska divizija) te **Gradiški** i **Kostajnici** (7. pješadijska divizija). Glavnina 18. pješadijske divizije trebala je nastupiti od Metkovića uz Neretvu, prema Mostaru, ali je potom zadatak preinačen tako da je prema Mostaru nastupila iz Imotskog i Vrgorca.

Glavnina Korpusa (6. i 7. brdska divizija, 39. pješadijska brigada i korpusne jedinice i ustanove), nastupajući uz Bosnu i Vrbas trebale su se u rejonu Zenice objediniti u jednu kolonu i zauzeti glavni grad Sarajevo, dok su 20. i 18. pješadijska divizija trebale nastupiti prema Tuzli i Mostaru, a onda i posjesti ostale dijelove Zvorničkog, odnosno Hercegovačkog sandžaka.

Na brzu ruku obrazovana Vlada, kojoj je iz taktičkih razloga za predsjednika, tek 2. avgusta, doveden smijenjeni vojni komandant Hafiz-paša, nije imala vremena da bolje i potpunije organizuje odbranu, nego što je to već učinio Narodni odbor, niti je imala dovoljno sposobnih ljudi da detaljnije organizuje vojsku i komandovanje u njoj, odnosno da organizuje plansko vođenje operacija, pa ni blagovremeno preuzimanje vlasti u svim mjestima Bosne i Hercegovine, a naročito u graničnim kazama i gradovima. To se sa zakašnjenjem, na primjer, dogodilo u Tuzli (31. jula) i Mostaru (2. avgusta) gdje su tek tada protjerani ili pobijeni turski upravni činovnici. Za Bosanski Brod, Derventu, Bosansku Gradišku, Bosanski Novi, Kostajnicu bilo je već kasno i turske posade su ove gradove invazoru predale bez otpora. Najznačajniji Filipovićevi uspjesi (u prva tri dana) su bili zauzimanje Prijedora, Banja Luke i Doboja. Zna se da se samo iz Banja Luke prema Manjači povuklo oko 600 boraca.

Vrhovni komandant Bosanske narodne vojske, **Smailbeg Selmanović**, uglavnom se oslonio na ranije formirane vojne komisije i nije obrazovao **Generalštab**, pa je u početku rukovođenje odbranom svedeno na upućivanje prvoprikupljenih dobrovoljaca na određene pravce i imenovanje komandanata na tim sektorima:

- Tako je iz Sarajeva prema Žepču 5. avgusta sa nekoliko hiljada boraca krenuo zamjenik vrhovnog komandanta **Muhamed Hadžijamaković**, čime je i **izraženo težište odbrane**;

- **Mehmed Šemsekadić**, koji je 4. avgusta stigao u Sarajevo sa nekoliko stotina dobrovoljaca iz Novopazarskog sandžaka upućen je u Tuzlu, gdje se već pod oružjem nalazilo 3.500 boraca, pa će on preuzeti i komandovanje odbranom Zvorničkog sandžaka, ali i protivnapadom u cilju presijecanja snabdijevanja i glavne napadne kolone u dolini Bosne. U Tuzlu je upućen i Zvornički srpski odred, pod komandom **Đoke Popovića**;

- U Hercegovinu, u Konjic su upućeni **Ismet-paša Uzunić** i **Asim Mutevelić**, da se tamo stave na čelo Narodne vojske i spriječe eventualni prodor 18. divizije prema Sarajevu;

- U dolinu Vrbasa kao pojačanje, prema Jajcu upućena su dva odreda. **Sarajevski srpski odred** (1.000 boraca), pod komandom bimbaše **Riste Bujaka** i drugi, **Ramski**, pod komandom juzbaše **Aleksandra Kezića**;

- Zaobiđeni Bihaćki sandžak, odnosno Duboka krajina takođe se organizovao za odbranu i već 1. avgusta je Odred pod komandom **Ahmedage Pozderca** (između 2.000 i 3.000 boraca) oslobodio dan ranije zauzeti Bosanski Novi, presijecajući snabdjevačku komunikaciju 1. brdske brigade;

- Neke **opšte rezerve** nije bilo, ali su započeto prikupljanje dobrovoljaca i mobilizacija bili u toj funkciji.

Imajući sve ovo u vidu **Bosanska narodna vojska** se dosta brzo mobilisala i organizovala otpor na svim pravcima odbrane, ali je do prvih okršaja došlo tek četvrtog dana od neprijateljevog prelaska granice. Činjenica da je u tom prvom okršaju oslobođen prvi privremeno zauzeti grad (Bosanski Novi) dala je silan polet braniocima posebno u Bihaćkom okrugu, gdje se do sredine avgusta pod oružje okupilo oko 41.000 boraca.

Dva dana kasnije (3. avgusta) pred Maglajem je uništen austrougarski Izviđački odred (Konjički eskadron 6. divizije). Već 4. avgusta i 18. divizija je naišla na prve oružane otpore (kod Ljubuškog - manji i kod Čitluka - jači). Petog avgusta na sedlu Rogoj, između Sitnice i Čađavice, sjeverno od Varcar Vakufa (Mrkonjić Grada) odigrao se i značajniji sudar sa 7. divizijom u kome je 1.000 ili 1.500 branilaca u tročasovnom boju izbacilo iz stroja 44 austrougarska vojnika, ali su i sami imali oko

100 mrtvih, među kojima je i komandant prethodnice **Hrustanbeg Biščević**. Tog dana je 18. divizija, u oštrom okršaju zauzela Mostar, a 20. divizija Gradačac, pa je tek sutradan kod Gračanice naišla na prvi otpor.

Ocjenjujući da će njegov korpus nailaziti na sve veći otpor general Filipović je zaključio da neće moći brzo okupirati zemlju i izvršiti njenu pacifikaciju. **Generalštab je stoga naredio mobilizaciju tri nove divizije** (1, 4. i 36.) sa ukupno 10 brigada.

Ne čekajući da stigne tih deset novih brigada (gotovo 50.000 vojnika), Filipović je nastavio nastupanje, ali se već 7. avgusta uvjerio da će mu biti neophodne. Tog dana su se na pravcima nastupanja 6. i 7. divizije, kod Žepča i Jajca odigrali značajni bojevi.

Odbranom Žepča komandovao je zamjenik komandanta Bosanske narodne vojske Muhamed Hadžijamaković, koji je jednu trećinu snaga rasporedio s obje strane ceste na Veljoj planini, a glavninu na Žepačkom brdu i u samom gradu.

Ojačana 6. divizija ovim pravcem je nastupala sa 20 bataljona pješadije, 6 samostalnih četa, 8 eskadrona konjice, 8 artiljerijskih baterija i 8 korpusnih mostova – ukupno 25.000 vojnika, dok su branioci Žepča imali između šest i sedam hiljada boraca sa šest topova na Veljoj planini i nekoliko pozicionih u Žepačkoj tvrđavi.

Pošto su branioci prednjeg kraja na Veljoj planini bili natkriljeni sa po jednim austrijskim pukom, povukli su se u sastav glavnine. Branioci Žepča su taj dan odoljeli napadima višestruko nadmoćnog neprijatelja, ali je na osnovu visine obostranih gubitaka, uveče, Hadžijamaković odlučio da se povuče.

O **odbrani Jajca** 7. avgusta 1878. godine raspolažemo sa nešto više podataka relevantnih za analizu sa stanovišta iskustava, pa ćemo rekonstrukciju tog boja iznijeti malo detaljnije. Podaci o ovoj grupaciji Bosanske narodne vojske omogućavaju nam da izvučemo i neke zaključke o ukupnom **karakteru Bosanske narodne vojske**, njenom **multikonfesionalnom i klasnom sastavu**. Pokušaćemo i da izvučemo neke zaključke o mobilizacijskim, taktičkim, operativnim i strategijskim postupcima, kao i naoružanju, opremljenosti, pa i obuci Bosanske narodne vojske.

Vrbas je jedna od 4 velike bosanske rijeke kojima su sa sjevera u srce Bosne vodili pravci nastupanja neprijatelja. Tim pravcem je ravno prije 241 godinu bio krenuo i princ Hildburghauzen (Joseph Friedrich Sachse – Hildburghausen). Kao što se sjećamo, iako je granična tvrđava Gradiška bila u njegovim rukama, on je 4. avgusta 1737. godine poražen pod Banjom Lukom, ne prodrijevši ni 50 kilometara u dubinu. Sada je feldmaršal fon Virtemberg (von Wirtemberg) u tri dana bez otpora i gubitaka zauzeo i razoružao ne samo granične tvrđave (Novi, Kostajnicu; Dubicu i Gradišku), nego i Prijedor i Banja Luku.

Iako je dan prije toga izgubio Novi, Virtemberg je već 2. avgusta, usmjerio glavninu snaga preko Manjače prema Varcar Vakufu i Jajcu. Mobilizacija značajnijih snaga za odbranu ovog pravca postala je moguća tek kad je 3. avgusta svrgnut travnički mutesarif. Praktično za tri dana okupljeno je pet odreda i tri nizamska bataljona sa 6 topova. Iako su neki pristizali i u toku boja, za odbranu Pravca, raspolagalo se sa osam do deset hiljada boraca:

- Prethodnica, pod komandom **Hrustanbega Biščevića** se sastojala od dobrovoljaca iz Jajca i Varcar Vakufa, te onih koji su izbjegli iz Banja Luke, kao i odreda srpskih seljaka ispod Manjače pod komandom mjesnog popa. Imala je 1.500 boraca;

- Odred dobrovoljaca iz Travnika i okolice imao je 2.000 oficira i vojnika;

- Odred dobrovoljaca iz Uskoplja, kojim je komandovao **Alibeg Miralem**, imao je 2.300 boraca;

- Odred 1.000 Sarajevskih Srba pod komandom bimbaše **Riste Bujaka**;

- Odred 400 do 600 Hrvata iz Prozora, pod komandom juzbaše **Aleksandra Kezića**;

- Redifski bataljon iz Sarajeva (1.000 boraca);

- Nizamski bataljon (1.000 boraca) **Džafera Miralema**;

- Nizamski bataljon (1.000 boraca) i Baterija Krupovih topova koji su do tada činili posadu Travnika;

- U toku same borbe pojedinci iz okoline Jajca dolazili su na položaje branilaca i uključivali se u borbu.

Odbranu Jajca je organizovao i njome u toku boja komandovao **Dervišbeg Kulenović**. U tom mu je svakako pomogao i brat Rašidbeg Kulenović, poznati junak, što je vrlo značajno doprinosilo autoritetu komandanta.

Organizacija odbrane i prikupljanje dobrovoljaca u Gradu, moralo je početi najkasnije 2. avgusta. Tog dana je iz Jajca morao krenuti Biščević kako bi u rejonu prevoja Rogoj, na nekoliko kilometara ispred Varcar Vakufa okupio tamošnje dobrovoljce i organizovao **Prednji odred**, čije su patrole već 4. avgusta pripucale na prethodnice prvog ešalona 7. austrougarske divizije.

Brdovito zemljište i oslonac na Lisin i Golu planinu, pa i na gradsku tvrđavu, omogućavalo je pripremu solidnih odbrambenih položaja, ali za to nije bilo vremena. Odbrana je, zbog toga, postavljena u jednoj liniji sa slabom rezervom. Pored pomenute Baterije podržavana je i sa dva manja topa sa Gradske tvrđave, tako da je agresor bio daleko nadmoćniji u artiljeriji.

Prednji odred na Rogoju prihvatio je 5. avgusta 1878. borbu sa gotovo čitavom 2. brdskom brigadom, i u njoj izdržao čitava tri sata. Tek poslije pogibije i ranjavanja oko dvije stotine boraca i komandanta, Predhodnica se, preko Majdana povukla prema Jajcu i tu se 6. avgusta priključila glavnini, koja je sa marša iz Travnika upravo pristizala.

Već oko 9.00 sati 7. avgusta 1. i 2. brigada 7. divizije podišle su položaju branilaca i prema vatri utvrdile njegovo protezanje. Pokušaje da obiđu – na Lisin i Golu planinu nenaslonjena - krila osujetile su dobro prikrivene nevelike rezerve. Oko 13.00 sati naišla je snažna ljetna oluja. Branioci su to iskoristili da posustalo desno krilo ojačaju upravo pristiglim bataljonom Džafera Miralema. To je između 14.00 i 15.00 sati dovelo u krizu austrougarsko lijevo krilo. Krajnjim zalaganjem oficira, pristizanjem posljednjih rezervi i preciznoj vatri višestruko nadmoćne artiljerije, boj je konačno odlučen oko 16.30 sati. Borba se nastavila još neko vrijeme, ali su branioci morali odstupiti.

Pored 342 na bojištu nađena branioca, zarobljeno je još 300 vojnika i svih 5 topova. Sedma divizija je imala oko 200 izbačenih iz stroja, ali je Bojem tako iscrpljena da je tek treći dan mogla nastupiti prema Travniku. Ova dva boja austrougarska strana je smatrala odlučujućim za početni period, ali je veoma značajna i činjenica da je Narodna vojska smogla snage da jednog dana bije ovakva dva boja. Potvrdilo se da se u Bosni vodi pravi rat, a ne "**parada čete husara sa vojnom muzikom**", kako je Andraši (Gyula Andrassy, austrougarski ministar spoljnjih poslova) obećavao na Berlinskom kongresu.

Obostrano su pretrpljeni visoki gubici, ali su se branioci morali povući prema Travniku i Zenici. Ovi početni porazi nisu pokolebali moral branilaca. Uočene su osnovne prednosti i slabosti agresora i već slijedećih dana Bosanska narodna vojska na oba krila prema 13. korpusu postiže značajne rezultate.

Osmog, devetog i desetog avgusta **Šemsekadić** je snažnim otporom **odbranio Tuzlu**, i natjerao napadače na povlačenje, a brčanski kajmekam **Mehmedbeg Ćemerlić** iz Brčkog sa više hiljada prodro u pozadinu 20. divizije prema Šamcu, gdje se na oružje diglo još oko 3.000 boraca. Time je 20. diviziji odsječena odstupnica preko Save i (15. avgusta) odbačena na lijevu obalu Bosne. Kako je 11. avgusta Odred **Hasana Čekića** (3.000) zauzeo Prijedor, a 14. avgusta i Banja Luku (bez Kaštela) zaprijećeno je odsijecanjem i komunikacija u pozadini glavnine Filipovićevog korpusa u dolini Bosne i Vrbasa.

Iskusni vojskovođa general Filipović ubrzao je 10. avgusta nastupanje prema Sarajevu, u nadi da će njegovim zauzimanjem skršiti otpor Bosanske narodne vojske. Trupe su nastupale oprezno i sporo ali su bile iznenađene **izostankom odbrane Vranduka** pa i uže odbrane Zenice i Travnika. Tokom 13. avgusta su se njegove kolone spojile kod Viteza. Zašto je to bilo tako, teško je bez dodatnih izvora objasniti; zašto na glavnom pravcu napada nisu prikupljene jače snage, zašto bar za taj pravac nije bilo rezervi i zašto nisu ešelonirane; a naročito zašto nije branjena tako moćna prepreka kao što je **Vrandučki klanac**? Zašto nisu branjeni tako značajni gradovi kao što su **Travnik** i **Zenica**? Najvjerovatniji odgovor je kombinacija nepripremljenosti i neukosti sa **sabotažom i izdajom kapitulantskih elemenata u Narodnom odboru**.

Uplašeni prodiranjem austrougarskih trupa prema Sarajevu i koristeći odsustvo glavnih vođa otpora (Selmanovića, Hadžijamakovića i Vilajetovića) kapitulanti u Narodnom odboru uputili su 12. avgusta delegaciju Filipoviću u Zenicu i zamolili prekid vatre i dalje nastupanje trupa, dok se narodu ne objasni cilj njihovog dolaska i razdijeli carska Proklamacija. Saznavši od Hafiz-paše jačinu Narodne vojske i raspored bivših nizamskih bataljona, uprkos svog teškog položaja Filipović je energično odbio zahtjev.[146] Saznavši za dolazak i cilj Delegacije u Zenicu, Salih Vilajetović, koji se sa svojim jedinicama nalazio na frontu kod Busovače, vratio se u Sarajevo radi obračuna sa kapitulantima. Hafiz-paša i Kadija su ga obijedili za dezerterstvo i naredili da se ubije čim uđe u Konak.

Po povratku u Sarajevo Hafiz-paša je za 15. avgust sazvao Opštu skupštinu i podržan od nekolicine **predložio obustavu otpora**. Većina je odbila njegov prijedlog i odlučila da se Selmanoviću i Hadžijamakoviću, koji su kod Kaknja, Visokog i Kiseljaka pripremali položaje za odbranu Sarajeva, pošalju nova pojačanja.

Sad pošto je glavnom objektu napada bio tako blizu, a i preostale mu pozadinske komunikacije došle u opasnost i Filipović se kolebao da li da iz Zenice i Travnika okrene prema Doboju i Banja Luci i izbjegne eventualno okruženje. Poslije razgovora sa Delegacijom ohrabrio se i od Beča zatražio novo pojačanje, te 14. avgusta krenuo prema Sarajevu.

Filipović je prema Sarajevu nastupio u dvije kolone. Desna, glavna kolona (više od 20 pješadijskih bataljona, 4 eskadrona konjice, i devet artiljerijskih baterija) pravcem: Busovača - Kiseljak - Sarajevo; lijeva pomoćna (2 brdske brigade sa 3 artiljerijske baterije) pravcem: Kakanj - Visoko - Sarajevo. Obje kolone su naišle na neočekivano jak otpor. Odbrana šireg rejona Sarajeva savladana je tek u **četiri ljuta boja**, kod **Bilalovca**, **Kaknja**, **Kalotića** i **Visokog**. Pred Sarajevo su Filipovićeve kolone stigle tek poslije 5 dana. Dok se vodio posljednji od ovih bojeva **Vlada je odlučila da se Sarajevo preda bez otpora** i većina njenih

---

146 Vilajetović je naručeno ubistvo izbjegao samoranjavanjem čime je okončana njegova uloga u Pokretu, i Pokret znatno oslabljen.

članova i članova Narodnog odbora je tog dana pobjegla prema Konjicu, a Hafiz-paša se kod Blažuja predao Filipoviću.

Poslije poraza kod Visokog Hadžijamaković se vratio u Sarajevo i **uprkos Vladinoj odluci organizovao neposrednu odbranu Grada**, u kojoj je uzelo učešće 5.000 dobrovoljaca, uključujući žene i djevojke. Odbrana se, međutim, za jedan dan nije mogla bog zna kako pripremiti. Filipović je primijenio dvostruki obuhvat, raspolagao je sa 14.000 vojnika i 52 topa. Naročito je potencirana tehnička nadmoć i obučenost napadača.

Napad je počeo ujutro i trajao oko 6 sati. Branioci su se pred veče morali povući prema Romaniji. Branioci su imali 350 mrtvih, 600 zarobljenih, i 1.500 ranjenih a neprijatelj 370 mrtvih i neutvrđen broj ranjenih. Većina neprijateljevih vojnika poginula je u uličnim borbama, a invazori su zarobljenicima smatrali i poslije boja pohapšene građane.

Zavedeni **Prijeki sud** je osudio mnoge na smrt vješanjem, i dugogodišnju robiju. Među prvima je obješen i komandant odbrane Sarajeva i zamjenik vrhovnog komandanta Bosanske narodne vojske, u narodu omiljeni **Muhamed Hadžijamaković**, koji se i prilikom suđenja i prilikom egzekucije vrlo dostojanstveno držao.

Nade Filipovića da će otpor okupaciji po zauzimanju Sarajeva biti skršen su se izjalovile. Puna dva mjeseca trajaće još pacifikacija Bosne uz primjenu surovih metoda okupacionih trupa. Dva dana poslije pada Sarajeva Austrougarski generalštab je naredio **mobilizaciju tri armijska korpusna štaba** (3, 4. i 5.), četiri nove divizije (13, 14, 31. i 33.), te 14. konjičke brigade.[147] Sve ove i ranije angažovane jedinice (11 divizija, 3 samostalne brigade) i prištabske jedinice i ustanove četiri armijska korpusa, potom su **objedinjene u 2. armiju**, sa 159 pješadijskih bataljona, tridesetak konjičkih eskadrona, trista topova, 30.000 zaprežnih kola i 110.000 konja - **ukupno oko 300.000 vojnika**. Za komandanta armije imenovan je general **Filipović**.

---

147 U knjizi Juliusa Beraneka, DIE HELDEN UNSERER ARMEE IM JAHRE 1878. (Junaci naše armije u 1878. godini), navedeno je da je brojno stanje tada formirane 2. armije bilo 6.280 oficira i 262.353 vojnika.

Po zauzeću Sarajeva i formiranju 2. armije Filipović je opet bio gotovo na početku zadatka. Držao je samo komunikaciju Bosanska Gradiška - Banja Luka - Jajce - Travnik - Zenica i Bosanski Brod - Derventa - Doboj - Zenica - Sarajevo, a u Hercegovini Ljubuški - Mostar i Čapljinu. Smatrajući najopasnijim Šemsekadića (koji je u prethodnom mjesecu 20. diviziji izbacio iz stroja 50 oficira i 1.500 vojnika i krajem avgusta pokušavao da je u rejonu Doboja okruži i uništi), Filipović je odlučio da prvo uništi Šemsekadićevu grupaciju u Posavini i dolini Spreče. Hafiz-paša je prije toga 19. avgusta od Šemsekadića zatražio da raspusti Bosansku narodnu vojsku i obustavi napade na austrougarske trupe, što je **Šemsekadić energično odbio**.

Podržani artiljerijom i lokalnim trupama preko Save, te Rječnom ratnom flotilom prema Šemsekadićevoj grupaciji krenuli su 3. i 4. korpus (više od 50.000) 14. septembra. Višestruko nadmoćni neprijatelj uz teške gubitke 14. septembra je zauzeo Šamac, 15. Gradačac, 16. Gračanicu, 17. Brčko i 22. Tuzlu. Šemsekadić se sa ostacima trupa (između tri i četiri hiljade) povukao prema Zvorniku i Srebrenici namjeravajući da tu osloncem na tvrđave organizuje otpor. Kad nije naišao na lokalnu podršku povukao se prema Višegradu i potom u Novopazarski sandžak.

U rejonu Sarajeva pod neposrednom komandom Filipovića bile su dvije divizije (1. i 6.) i poslije izvršenog čišćenja u rejonu Visokog Filipović je prema Romaniji uputio svježu 1. diviziju sa ciljem da razbije grupaciju Narodne vojske u rejonu Rogatice (oko 7.000) pod neposrednom komandom Selmanovića. U boju kod Bandina Odžaka uz obostrane visoke gubitke (1. divizija 89 mrtvih i 370 ranjenih) Narodna vojska je razbijena i ostaci se povukli prema Goraždu i Višegradu. To je i na ovom pravcu bio kraj otpora pa je 22. septembra zauzeta Rogatica a početom oktobra Goražde, Višegrad, Foča, i Čajniče.

U Hercegovini su po zauzimanju Mostara snage bile izjednačene, ali Narodna vojska nije bila jedinstveno rukovođena. Morala je podleći iako su Austrougarske trupe u nekoliko zasjeda i bojeva imali teške gubitke (Žegulja, Gorica, Jasen, a tvrđava Klobuk je pala tek 28. septembra poslije trodnevnog bombardovanja). Otpor je prestao pošto se 18. divizija 8. oktobra spojila sa 13. korpusom kod Konjica.

Otpor austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine bio bi svakako značajniji da nije bilo te izdaje i kapitulantskog ponašanja dijela **Narodne vlade**, na čelu sa Hafiz-pašom, koji je postupao po instrukcijama iz Carigrada i koristeći odsustvo glavnih nosilaca otpora, iz Sarajeva 13. avgusta 1878. na čelu Delegacije, generalu Filipoviću u Zenici predložio **prekid vatre**, a dva dana kasnije u **Skupštini** su odbili njegove prijedloge, poslije čega je pobjegao prema Konjicu, a Narodna vojska nastavila organizaciju odbrane Grada.

Odluke Berlinskog kongresa značajno su obnovile inicijative o zajedničkom otporu, sada novog okupatora – Austrougarske monarhije. Na tom su, kao i predhodnih godina radili najviše Mićo Ljubibratić i Vaso Pelagić, te slavenofil Rus Vasiljev. Na inicijativu ovog posljednjeg krajem jula u s. Pješivcu kod Stoca održan je sastanak predstavnika muslimana i pravoslavaca o zajedničkom pružanju otpora novoj okupaciji.

Glavari hercegovačkih ustanika, koji su bili uključeni u Crnogorsku vojsku sa Grahova su uputili delegaciju na čelu sa dabarskim vojvodom **Jovanom Džombetom**, a delegaciju muslimana vodili su **Hazimbeg Rizvanbegović** i **Smailaga Šarić**. **Dogovorili su zajedničku akciju**, ali je pod sam kraj sastanka stigla naredba Knjaza da smjesta idu na Grahovo. Tamo je knjaz Nikola za 17. avgust zakazao Skupštinu ustaničkih glavara Hercegovine i 154 njih konfinirao, a vojvoda Petar Vukotić ih nagovorio da tu ostanu do završetka okupacije.

Uslijedila je Skupština svih hercegovačkih ustanika uključenih u Crnogorsku vojsku u Bileći 28. avgusta 1878. i podržala grahovske zaključke svojih glavara. Sramotni kraj ove aktivnosti odigrao se 6. oktobra 1878. godine na Goričkom polju predajom Austrougarskoj 3.500 preostalih ustanika sa glavarima, zastavama i oružjem.

Prema zapadnoj Bosni u kojoj se pod oružjem početkom septembra nalazilo 41.000 boraca Narodne vojske, Filipović je, pored 7. i 36. divizije, te jedinica iz prigraničnog dijela Hrvatske i Dalmacije, angažovao i **armijsku rezervu**, 5. korpus. Njegovi dijelovi su (14. divizija) 6. septembra bez većeg otpora zauzeli Kozarac, Prijedor i Bronzani Majdan. Četiri puka 7. divizije prodrli su do Ključa, koji je više od dva dana odo-

lijevao opsadi i napadaču nanio gubitke od 311 mrtvih i ranjenih. Bihać su preko granice 7. septembra napala dva puka pješadije i tri bataljona mađarskog Honveda, ojačani divizionom tvrđavske artiljerije, ali su (uz gubitak 98 mrtvih, 406 ranjenih i 35 nestalih) poraženi kod Žegara u čijoj odbrani je učestvovalo i 300 mjesnih Hrvata. Narednih dana su zauzeti Sanski Most i Kamengrad. Napad na Bihać obnovljen je 15. septembra novodovedenim snagama i 19-og je poslije ogorčenih borbi i razaranja Grad zauzet.

Neobjedinjeno komandovanje i ovdje je bilo glavni razlog neuspjehu pa su se krajem septembra još držali samo Livno i Duboka krajina.

Livno, koje se među prvima pridružilo julskoj akciji za svrgavanje Osmanske vlasti i bilo jedno od najjačih uporišta Narodne vojske, te neprelazan bastion za nastupanje iz Dalmacije prema Travniku i Jajcu, još je raspolagalo sa 12.000 boraca od čega su jedna trećina bili profesionalni vojnici. Za osvajanje Livna angažovana je 7. divizija i 20. brigada iz Dalmacije, te 38 topova - više od 20.000 vojnika. Izolovani branioci su savladani u operaciji koja je trajala tri dana, a represalije su i ovdje bile surove. **Među prvima su obješeni ili strijeljani Dervišbeg Bušatlija, Osman Grčić i Čizmići**.

Poslije pada Bihaća i Livna Duboka krajina se, uprkos svemu, još držala čitav mjesec dana. Okružena sa svih strana mnogobrojnim austrougarskim trupama posljednja uporišta Bosanske narodne vojske branjena su velikom odlučnošću. Samo u dvodnevnom boju kod Peći krajišnici su izbacili iz stroja 258 austrougarskih vojnika i oficira. Nesrazmjer u snagama ipak je bio takav da su redom padala utvrđena mjesta, Podzvizd, Vrnograč i Bužim, pa je 20. okotbra kao posljednja zauzeta i tvrđava u Kladuši.

Zaključak: U tromjesečnim operacijama 2. austrougarska armija sa blizu 300.000 boraca konačno je uspjela da skrši otpor Bosanske narodne vojske, 93.000 boraca. Registrovano je 76 većih borbi, bojeva i bitaka u svim krajevima Bosne i Hercegovine. Iz stroja invazione armije izbačeno je 178 oficira i 5.020 vojnika, iako ima podataka i da su ti gubici bili veći, oko 20.000.

Naprezanje naroda bilo je izuzetno veliko (**u odbrani stečene nezavisnosti učestvovalo je gotovo 15% stanovnika**). U ratu je uzelo učešće gotovo polovina odraslog muškog muslimanskog stanovništva. Značajna je bila podrška pravoslavnog i katoličkog stanovništva a naročito jevrejskog, iako je ta podrška sa raznih strana i na razne načine sprječavana.

Gubici Bosanske narodne vojske mogu se ocijeniti na oko 10.000 boraca, ali ako se tome pribroje žrtve ostalog stanovništva, žrtve egzekucije prijekih sudova okupatora, odmazde, umrli u zarobljeničkim logorima, cifra bi mogla biti **i nekoliko desetina hiljada**. Uz to su bila značajna razaranja, pljačke i paljevine gradova u kojima je pružan otpor.

Bosna je od 27. jula 1878. godine bila **nezavisna država** i otpor okupatoru je bio **legalan**. Mandat Berlinskog kongresa nikako nije opravdanje da se borci Bosanske narodne vojske smatraju insurgentima - odmetnicima.

Svrgavanje Osmanske vlasti i oružani ustanak protiv nje, takođe, je bio **opravdan**, **legalan** i **progresivan**, kao i obrazovanje **Bosanske narodne vlade - zajedničke vlade svih njenih naroda**.

Bosanskom narodnom vojskom na pravcu koji iz donjeg Pounja i Lijevča polja dolinom Vrbasa vodi prema odbrambenom pivou zemlje, komandovao je **Dervišbeg Kulenović**. Za razliku od pravca dolinom Bosne, na kome je bilo težište odbrane, Bosanska narodna vojska na ovom pravcu bila je brojnija, a neprijatelj (7. divizija bez 22. pješadijskog puka – oko 15.000) manje nadmoćan. Bosansku narodnu vojsku u boju pod Jajcem 7. avgusta 1878. godine sačinjavalo je pet odreda dobrovoljaca, tri ranija nizamska bataljona, te Baterija Krupovih topova od svega tri oruđa.[148] Nizamski bataljoni imali su modernu evropsku formaciju od po četiri čete sa 200 vojnika, snabdjevačkih organa i komore. Odredi dobrovoljaca su bili formirani i po tradicionalnom decimalnom sistemu, pa su **osnovne taktičke jedinice** bile čete od po 100 boraca grupisanih u deset tabora (bataljoni) kojima su komandovali bimbaše.

---

[148] U odnosu na 4 brdske baterije (16 topova) 7. divizije i ta tri u Travniku oduzeta oruđa, zbog neobučenosti posada, kao i tri zastarjela modela na Jajačkoj tvrđavi, nisu bili od velike pomoći, pa možemo reći da je pješadija u ovom boju imala samo moralnu artiljerijsku podršku.

Zbog regrutovanja po teritorijalnom principu bilo je znatnog odstupanja. Svi pripadnici Bosanske narodne vojske, uključujući i one koji su prešli iz nizama nosili su narodno odijelo. Pored ličnog naoružanja – sablje, handžara, kubure ili pištolja dobrovoljci su bili naoružani puškama najrazličitijih, uglavnom zastarjelih modela. Zahvaljujući plijenu iz Travničkih depoa i mnogi dobrovoljci su dobili puške savremenijih modela i bar za ovaj boj dovoljnu količinu municije. Gotovo svi dobrovoljci imali su konje, ali to nije bila konjica, jer su se borili pješke, a konje su koristili za marš i ličnu opremu. Sa aspekta iskustva, **Odbrambeni rat Bosne 1878. godine** Austrougarski (pa i Njemački) generalštab visoko je ocijenio. Objavili su više vojnih studija i rat je izučavan na svim njegovim vojnim akademijama. Američki historičar Robert Donia, takođe je, posebno istakao gerilsku taktiku, kojom su postizani "veliki uspjesi protiv tehnički i brojno nadmoćnijih Habzburških oružanih snaga", i zaključio da je "žestok otpor Bošnjaka u tom pogledu bio preteča mnogim oružanim sukobima koji su mali narodi uspješno vodili protiv moćnih velikih sila tek u XX vijeku".

Značajna svjedočanstva o karakteru i sveobuhvatnosti mobilizacije, ostavili su i drugi, kao na primjer: austrougarski konzul u Travniku Fromelt (Fromeldt) o tome da "Srbi-hrišćani zajednički sarađuju sa Muslimanima, a Hamdija Kreševljaković da za vrijeme tog rata "niko nikoga nije ni prstom takao, a isto tako nije se diralo ni u čiji privatni imetak. Odličniji su ljudi noću stražarili po gradu i okolici i nijesu ovu službu povjeravali sumnjivim elementima. Osobito su se pazile i čuvale one mahale i čaršija gdje su hrišćani i jevreji stanovali i svoje radnje imali".

Ipak malo je događaja iz naše prošlosti ostalo tako nezapaženo u domaćoj historiografiji, kao što je slučaj sa ovim **odbrambenim ratom**, bar u prvih stotinu godina.[149]

Odavno je neosporno da historijska nauka ne utvrđuje karakter rata i karakter u njemu angažovanih oružanih snaga prema proklamacijama zaraćenih strana, pogotovu ne na osnovu javnih stavova jedne

[149] Oktobra 1878. godine u Sarajevu u tom je izvršen značajan proboj. Vidi: Zbornik radova naučnog skupa OTPOR AUSTROUGARSKOJ OKUPACIJI 1878. GODINE U BOSNI I HERCEGOVINI, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, posebna izdanja, knjiga XVIII, Sarajevo, 1979.

od njih. Sloboda i suverenitet naroda su neotuđivi. Za jednu zemlju koja brani svoju slobodu (pa makar i tek ostvarenu) irelevantno je da li invazor ima nečiji mandat da ga pokori, a još manje da li se sa tim saglasila Velika Porta, odnosno vlada čija je vlast u toj zemlji upravo bila ukinuta.

Bitne su činjenice i historijska stvarnost, da su narodi Bosne i Hercegovine (i to sva tri i zajednički) 1878. godine pružili masovan i intenzivan otpor Austrougarskoj intervenciji, odnosno agresiji. U toku tri mjeseca tog oružanog otpora oni su sa invazionim trupama vodili "76 borbi, bojeva i bitaka", što potvrđuje i masovnost i visok intenzitet tog otpora.

Odbrambeni karakter ovog rata, može se, između ostalog, potvrditi ukupnim angažovanjem zaraćenih strana, posebno brojnim stanjem i sastavom Bosanske narodne vojske i pogotovo - strukturi stanovništva sličnoj - **interkonfesionalnoj strukturi**, te masovnim učešćem svih društvenih slojeva, a posebno gotovo najmasovnijeg sloja – slobodnih seljaka, pa i gradskog stanovništva. Upravo ta masovnost i kvalifikovana zastupljenost svih građana bila je razlog da se početni invazioni kontigent od 82.000 poveća na preko 300.000. To se može potvrditi i početnom **gustinom okupacije**. Pod kraj 1878. godine gustina okupacije u Bosni i Hercegovini iznosila je **šest puta više od prosječne gustine okupacije ostvarene u Evropi u toku Drugog svjetskog rata** (1 vojnik na 1 kvadratni kilometar).

Samo godinu dana po izvršenoj okupaciji Austrougarska je u Bosni i Hercegovini sprovela popis stanovništva. **Popisano je 1,158.164 ljudi, žena i djece**. Do početka agresije bilo se vratilo samo nešto malo izbjeglica, što znatno odstupa od stanja na početku invazije. Naime do tada se iz Srbije još nije bilo vratilo 15.000, iz Crne Gore 28.000 i iz Austrougarske 130.000 (ukupno 173.000). Dodamo li tome ratne gubitke od najmanje 20.000, te, između 50.000 i 60.000 po okupaciji izbjeglih u Tursku, osamostaljena država Bosna je (20. novembra 1878.) imala samo 900.000 stanovnika. Iste činjenice mijenjaju znatno i konfesionalnu strukturu, pa je procentualni sastav u zemlji prisutnih najvjerovatnije bio: 58% muslimana, 25% pravoslavnih i 16% katolika, te nešto više od 1% ostalih.[150]

[150] Druge procjene, izanesene na Skupu u Sarajevu 1979, na osnovu znatno ranijih nepotpunih popisa su vrlo nesigurne i kreću se od 530.000 (Bekir Sidki Bajkal) do 1,200.000 (Kemal Karpati).

Konfesionalna struktura Bosanske narodne vojske je dosta jednostavna. U 95% su je sačinjavali Muslimani (Bošnjaci), Hrišćani-pretežno pravoslavci, činili su ostalih 5%, s obzirom da se Jevreji već po zakonu nisu mogli angažovati.[151] U odnosu na prisutno stanovništvo to je svakako skromno, ali valja podsjetiti da angažovanost hrišćana u Pokretu i kasnijim organima vlasti znatno bliža njihovom proporcionalnom učešću u prisutnom stanovništvu (40%). Među 173.000 hrišćana izbjeglih u susjedne zemlje bilo je znatan broj pristalica Pokreta i potencijalnih branilaca Bosne, na šta su uticala njihova negativna iskustva iz upravo završenih "ustanaka" i neizvjesne sudbine u emigraciji.[152]

Sa izuzetkom kmetova, socijalna struktura vojske znatno potpunije je odgovarala socijalnoj strukturi stanovništva. Najbrojnija grupacija stanovništva bili su kmetovi (85.000 domaćinstava), ali su u značajnom dijelu (blizu 90% hrišćani) bili odsutni ili vezani za zemlju, zbog čega je njihov procenat u Narodnoj vojsci daleko najniži. Odmah iza njih dolazili su slobodni seljaci (ukupno 77.000 domaćinstava).[153] Oni su opet u bar 80% bili muslimani. Njihovo učešće u Pokretu, Narodnoj vojsci i organima vlasti bilo je približno strukturi ali veće od učešća u ukupnom stanovništvu. Gradsko stanovništvo svih konfesija (vrlo malo ga je bilo odsutnog i u 70% bilo je muslimansko), bilo je gotovo u cjelini uz Pokret, pa prema tome i u Bosanskoj narodnoj vojsci i organima vlasti Države.

U tom okviru u Pokretu i nekim važnim događajima vrlo zapaženu ulogu odigrala je gradska sirotinja (proletarijat svih konfesija), koju je posebno u Sarajevu okupljao **Salih Vilajetović (Hadži Lojo)**. Krupnije spahije, dio njihovih starješina i ulema bili su skloniji kapitulanstvu.

Na kraju ove glave je neophodno osvrnuti se i na oružane snage Osmanskog carstva u Bosni uoči svrgavanja njegove vlasti i učešće njihovih pripadnika u Pokretu i Bosanskoj narodnoj vojsci. Precizniji

---

151 Ali su zato pružili znatnu materijalnu i finansijsku podršku.

152 Da je samo knjaz Nikola dozvolio učešće u Grahovu i Bileći sakupljenim Hercegovcima učešće u ugovorenom zajedničkom otporu okupacionim trupama, procenat hrišćana u Bosanskoj narodnoj vojsci bi se više nego udvostručio. Na tome je najviše radio i učinio Mićo Ljubibratić.

153 ∴ **BOSNA I HERCEGOVINA** OD NAJSTARIJIH VREMENA DO KRAJA DRUGOG SVJETSKOG RATA, Sarajevo, 1998., str. 223-224.

podaci o tome nisu nam dostupni, pa će se taj osvrt zasnivati na podacima iz dostupne literature.

U radovima koji taj problem tretiraju ukupan broj aktivnih oružanih snaga Osmanskog carstva u Bosni na početku ljeta 1878. godine cijeni se na 25, 30 i 40 hiljada vojnika. Pri tome se prve dvije cifre vjerovatno odnose na nizam, a treća na ukupne oružane snage, u koje svakako spadaju **mustahfiz** (posadne jedinice – oko 10.000) i **žandarmi** (oko 2.000). Broj jedinica se izražava u nizamskim bataljonima, kojih je trebalo biti 41 ili 42. Od toga je bilo 8 anadolskih i 9 albanskih. Cifre od 20 i 25 hiljada se vjerovatno odnose na nizam, pri čemu prva označava početno puno brojno stanje, a druga stanje početkom jula 1878. godine kada je iz njega već bilo dezertiralo 5.500 vojnika i oficira. Oni su najvjerovatnije, uz druge dobrovoljce, i kvasac a po prelasku i svih dvadesetak nizamskih bataljona koje invazioni 13. korpus nije uspio razoružati u prva tri dana rata, najbolje naoružano i obučeno jezgro Bosanske narodne vojske.

Narodna vlada nije imala vremena za mijenjanje mobilizacijskog sistema, pa je najveći dio rezervnog sastava mobilisan po postojećem sistemu. To je naravno kombinovano sa onim što je početkom treće decenije već uspješno isprobano – **dobrovoljci**. Tako su spahije koji su još bili pod oružjem mobilisani u regionalne dobrovoljačke odrede, u kojima su već imali ratni raspored kao rezerva – **redif**, podijeljena prema godinama starosti u tri poziva. Na popisivanju svih odraslih muškaraca i razrez vojne obaveze radile su dvije konfesionalne **vojne komisije** Narodnog odbora, formirane 7. jula 1878. godine.[154] One su imale potreban administrativni aparat u unutrašnjosti.

Veliki hendikep bio je u rukovođenju Bosanskom narodnom vojskom i komandovanju operacijama, jer nije bilo školovanih i sposobnih domaćih kadrova, takvog profila. To je uslovilo, naročito na glavnom pravcu odbrane besperspektivne odsudne odbrane na nepripremljenim položajima i izostanak manevra snagama, naročito u operativnim i strategijskim razmjerama.

---

[154] Na njihovom čelu su se nalazili **Smailbeg Selmanović** i **Petar Petraki Petrović**, a radili su u istoj zgradi gdje i Narodni odbor.

3. **Hercegovački ustanak 1882 godine**

Hercegovački ustanak protiv Austrougarske monarhije izbio je 10/11. januara 1882. godine. Osnovni uzrok ustanka bilo je **uvođenje vojne obaveze** proglašene Privremenim vojnim zakonom u Bosni i Hercegovini od 4. novembra 1881. godine (Wehrgesezt).

Vojna obaveza u Bosni i Hercegovini nije bila regulisana Berlinskim kongresom. Nije regulisana ni Zakonom o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine kojim je u Bosni i Hercegovini zadržan zatečeni osmanski pravni poredak. Zapravo, sve do aneksije Austrougarskoj 1908. godine, do kada je Bosna i Hercegovina formalnopravno bila pod suverenitetom sultana Osmanskog carstva, njeni građani prema Austrougarskoj nisu mogli imati vojne obaveze.

Privremenim zakonom određena vojna služba trajala je tri godine, služba u rezervi još devet godina, a godišnji kontigent regruta svega 1.200. Brojna zanimanja bila su oslobođena vojne obaveze, a ostala je na snazi i ustanova **bedelije**. Prema tome novouvedena vojna obaveza nije bila teška, a nije ni izazvala diplomatsku krizu u odnosima sa Visokom portom, ali je već na samom početku iduće godine u istočnoj Hercegovini i Podrinju izbio **zajednički ustanak** muslimanskog i pravoslavnog stanovništva.

Ustanak je uz to bio stimulisan i ohrabren sličnim nemirima i ustankom u Boki kotorskoj uzrokovanih uvođenjem Zakona o regrutovanju za domobranstvo (Landwehr) Austrije. Do tada je Boka kotorska bila oslobođena vojne obaveze, Zakon je donesen juna 1881. godine a početak njegovog sprovođenja poklopio se sa donošenjem pomenutog Privremenog zakona u Bosni i Hercegovini. Ta koincidencija rezultirala je i obnavljanjem veza ustanika oba područja, uspostavljenih u lokalnim ustancima Luke Vukalovića, i crnogorsko-turskim ratovima pedesetih i sedamdesetih godina inspirisanih teritorijalnim zahtjevima kneza Danila po povratku iz Rusije. Razočaranja austrougarskom, ruskom i velikosrpskom politikom i ostavljanjem Vukalovića na cjedilu, pored ostalog

omogućili su i zajednički ustanak "ustaša ercegovačkijeh"[155] 1882. čija osnovna parola je bila "**Za krst časni i svetu vjeru Muhamedovu**".

Ustanak je počeo 10/11. januara 1882. godine zauzimanjem žandarmerijske stanice u Ulogu zajedničkom akcijom ustanika iz Borča i Zagorja u Podrinju. Šesnaestog i 17. januara ustaničke čete uspjesima u sudaru sa jačim austrougarskim jedinicama na Koritima i u izvornom dijelu Trebišnjice, kod Pahanika. Do 20. januara zauzete su žandarmerijske stanice: Hatelji, Đurđeva Gomila, Vrbica, Grab, Čemerno, Vratkovići, Fojnica, Plana i oslobođene su Konjička župa sa Glavatičevom, a tri dana kasnije ustanici su izbili pred Konjic. Potpuno je izolovano Gacko, i ustanici su nastupali prema Kalinoviku i Trnovu, prema Bileći, Stocu, Nevesinju, Foči i Trebinju.

U ovim prvim borbama istakli su se posebno **Stojan Kovačević** iz Gacka i **Salih Forta** iz Nevesinja, čije su čete bile nacionalno mješovite,[156] što ih je afirmiralo kao neprikosnovene vođe ustanka, posebno što je ustanak dignut protiv volje Crnogorskog knjaza.

U prvoj polovini februara 1882. godine pristupilo se ukrupnjavanju jedinica objedinjavanjem više četa u bataljone koji su nosili nazive srezova, odnosno kotara. Prvi koraci na uspostavljanju ustaničke vlasti uglavnom su se završili sa **formiranjem Uloškog medžlisa**, odnosno skupštine. Nažalost uloga medžlisa se svela na lokalne okvire i prikupljanje hrane za ustaničke jedinice i mobilizaciju.

S obzirom da se ustanak zadržao uglavnom u lokalnim okvirima ciljevi, sem protivljenja vojnoj obavezi prema stranoj državi, nisu bili preciznije formulisani. Cilj, uz to, nije bio priključenje Crnoj Gori, zbog čega su bili u sukobu sa knjazom.

U ustanku su učestvovali svi slojevi društva, uključujući i begove. Među komandantima podrinjskih bataljona bili su i begovi Čengići, a Rizvanbegovići iz Stoca su bili "isprtljali" u Dabar, na slobodnu teritoriju.

---

155 Kako ih je nazivala vlada i knjaz Crne Gore.

156 Primjera radi Bilećki ustanički bataljon imao je 14, dijelom međureligioznih četa, a muslimani bilećke kotline obrazovali su četu **Ahmeta Kapidžića**.

Austrougarska monarhija reagovala je na ustanak formiranjem operativne **Komande za južnu Dalmaciju i Hercegovinu**, koja je iz Mostara, Nevesinja, Konjica i Trnova nastupila ojačanim pukovskim i bataljonskim kolonama prema jezgru slobodne teritorije Ulog – Glavatičevo – Kalinovik – Miljevina - Ustikolina. Ustanici su, međutim, krenuli u protivofanzivu u Podrinju snagama od oko 2.000 boraca, sa ciljem oslobođenja Foče, a poslije neuspjeha orijentisali se prema Trnovu i Sarajevu, radi prenosa težišta na zapad.

Nova ofanziva austrougarskih snaga (oko 10.000 pušaka i 4 baterije topova) bila je usmjerena prema ustaničkim centrima Ulogu i Zagorju, kojima su krajem februara ovladali. U teškim borbama **izgubljena je slobodna teritorija**. Ustanak je tako u proljeće **splasnuo** (Proglas o ugušenju ustanka objavljen je 22. aprila) ali su gerilske akcije nastavljene do oktobra 1882.[157]

Osnovna snaga Ustanka bila je u jedinstvu muslimanskog i pravoslavnog stanovništva, a onda i nezavisnosti od vlada susjednih i velikih sila. Pod pritiskom Austrougarske Osmansko carstvo i Crna Gora bile su zvanično neutralne i pojačanim osiguranjem na granici spriječile širenje ustanka na Sandžak. Kneževina Srbija imala je proaustrijski stav, a takav stav imala je i Rusija. **Jedina pomoć je bila istovremeni Bokeljski ustanak**. Između ostalog, Ustanak je i potvrda da uzroci i ranijih sukoba nisu bili u međuvjerskim razlikama u Bosni.

Ustanak je zahvatio područje istočne Hercegovine i Gornjeg Podrinja (uključujući Pljevlja, Bukovicu i Podgoru) na kome je tada živjelo oko 150.000 stanovnika.

Na idejama zajedničkog otpora Bosanske narodne vlade austrougarskoj okupaciji (od jula do oktobra 1978. godine), ustanak je motivisan uvođenjem vojne obaveze, pa je za cilj postavljen zahtjev da Bosna i Hercegovina (uključujući tek odvojeni Novopazarski Sandžak) postane **autonomna država**.

---

157 Detaljnije o Ustanku vidi: Hamdija Kapidžić, HERCEGOVAČKI USTANAK 1882. GODINE, Svjetlost, Sarajevo 1958.

Pred početak ustanka u s. Obrnji, kod Uloga formiran je Centralni odbor u sastavu 7 muslimana i 6 pravoslavnih. Po oslobođenju Uloga (11. februar 1882) u njemu je imala sjedište Ustanička skupština (Medžlis).

Ustanak je trajao 11 mjeseci i za njegovo ugušenje Austro-Ugarska je angažovala 70.000 vojnika. Broj ustanika se kretao oko 3.000 formiranih u 12, u suštini teritorijalnih bataljona (tabora), a veći broj četa bio je mješovitog sastava. U tome su prednjačile čete Saliha Forte i Stojana Kovačevića, koji su uz Ibrahim-bega Čengića (njegov Zagorski bataljon brojao je 1.200 boraca) bili su u užem rukovodstvu Ustanka.

Sredinom godine, pod pritiskom višestruko nadmoćnijeg te bolje naoružanog okupatora i odsustvu očekivane podrške[158], ustanak je počeo jenjavati. Najduže se održala četa Saliha Forte i pod kraj godine sa 190 boraca (43 muslimana i 42 pravoslavca) sa 105 priključenih ustanika iz drugih jedinica, sklonila se u Crnu Goru.[159]

4. **Državnopravni položaj okupirane Bosne i organizacija uprave**

Nekoliko događaja sredinom sedamdesetih godina XIX vijeka aktuelizovalo je pitanje statusa Bosne i Hercegovine. To su prije svega: separatni (velikosrpskom politikom konstituisanom Garašaninovim Načertanijem - pripremani i 1875. godine izvedeni) "ustanci" u Hercegovini i zapadnoj Bosni. Bili su to **namjerno izazvani incidenti, predviđeni ratnim planom Srbije**, organizovani i pripremljeni od strane njenih

158 Trenutnim interesima i procjenama vezana Porta, te Srbija i Crna Gora nisu pomogle Ustanak. Ograničeno je pomogao Komitet za oslobođenje Bosne i Hercegovine u Beogradu i više uglednih pojedinaca: pljevaljski muftija Šemsekadić, Ibrahim efendija Đumišić, Ali-paša Gusinjac, begovi Ljubovići, Redžepagići i Bavčići, Lazar Sočica, bivši ruski oficir Stevan Ivanović, iz Istanbula poveo u Bobovo kod Pljevlja četu od 20 boraca, ali ih je tu razoružala Crnogorska vojska.

159 Nezadovoljan odvajanjem užeg rukovodstva od boraca, Forta je napustio Crnu Goru i prešao u Novi Pazar.

obavještajnih službi. **Rajhštatskim dogovorom iz 1876**. godine postignuta i **Peštanskom konvencijom iz 1877**. potvrđena saglasnost Austrougarske i Rusije o **podjeli sfera interesa na Balkanu**; srpsko-crnogorski ratovi protiv Osmanskog carstva 1876. i **proglašenje prisajedinjenja Bosne Srbiji, a Hercegovine Crnoj Gori**; te dva rusko-turska rata (1876. do 1877. i 1877. do 1878.) bili su glavni događaji i odredili tok ostalih. Serija događaja okončana je Sanstefanskim mirom od 3. marta 1878. godine, a onda njegovom revizijom na Berlinskom kongresu (13. juna do 13. jula 1878.). Ova revija događaja rezultirala je svrgavanjem osmanske vlasti i tromjesečnim odbrambenim ratom protiv Austrougarske i na kraju višedecenijskom okupacijom Bosne i Hercegovine. Kako su se u odnosu na Bosnu i Hercegovinu najrelevantniji događaji odvijali vidjeli smo u predhodnom poglavlju.

Padom Kladuše 20. oktobra 1878. godine okončan je još jedan bosanskohercegovački odbrambeni rat - **Rat za odbranu od austrougarske okupacije**. Do kraja godine surovim mjerama i prijekim vojnim sudovima sprovođena je **pacifikacija okupirane zemlje**, poslije čega su invazione trupe tek u 1879. godini počele napuštati Bosnu i Hercegovinu. Tek nakon toga je, 21. aprila 1879. zaključena **Carigradska konvencija**,[160] utvrdila da "**činjenica okupacije ne vrijeđa suverena prava" Sultana i Halife**. Ta konvencija je pored 25. člana Berlinskog ugovora predstavljala jedini međunarodni akt, kojim je određen položaj Bosne i Hercegovine pod okupacijom, a kao što znamo **okupacija je** po slovu međunarodnog prava i po suštini svog bića **privremeno stanje**.

Organizacija uprave u okupiranoj zemlji uveliko je izvršena po modelu, formulisanom na tri godine ranije održanoj **Carigradskoj konferenciji**. Taj model je akceptirao i **Sanstefanski mirovni ugovor**. Po tom modelu Bosna i Hercegovina bi bila **zasebna**, **manje-više samostalna državica**, kakva je tada bila vazalna kneževina Srbija pod Sultanovim suverenitetom. Na čelu Provincije bi se nalazio guverner (valija, namjesnik) koga bi imenovala Porta uz saglasnost velikih sila, dok bi

---

160 Pošto ova konvencija svojim većim dijelom reguliše položaj tri austrougarska garnizona (Priboj, Pljevlja i Prijepolje) u Novopazarskom sandžaku, Konvencija se naziva još i Novopazarska.

Narodnu skupštinu sačinjavali poslanici izabrani po vjerskom ključu od po 2/5 muslimana i pravoslavnih te 1/5 katolika. Uvela bi se ravnopravnost vjeroispovjesti i lokalna samouprava, a gradovi iznad 10.000 stanovnika bi dobili status samoupravnog sreza. Nadzor nad realizacijom vodila bi Komisija garantnih sila, a na raspolaganju bi joj bila određena jedinica vojske ili policije.

Uvođenje autonomije pozdravljeno je od svih, smatralo se čak da bi se troškovi državne blagajne smanjili za polovinu, samo po osnovi plata za činovništvo, koje su uglavnom činili stranci. Opozicija se svodila na nagoviješteno odcjepljenje dijelova bez obzira kome ti krajevi bili ustupljeni.

Iz činjenice da je Austrougarska bila dvojna monarhija uprava u okupiranoj Bosni i Hercegovini pripala je **Zajedničkoj vladi u Beču** u čije ime je tu vlast vršio **Bosanski biro Zajedničkog ministarstva finansija u Beču ali i zajedničko Ministarstvo rata**.[161]

Bez obzira na mandat Berlinskog kongresa, austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine bila je **ratna okupacija** (occupatio belica), pa je po završenoj pacifikaciji u njoj obrazovana **vojna okupaciona uprava**, **koju je predstavljao komandant vojnog obezbjeđenja okupacije**. On je istovremeno bio **zemaljski poglavar** u svojstvu šefa **civilne okupacione uprave**. Kao general bio je potčinjen zajedničkom Ministarstvu rata, a pored toga u njegovoj nadležnosti bili su svi poslovi zajedničkih trupa na teritoriji Bosne i Sandžaka: Komanda bosanskohercegovačkih trupa i policije, a, takođe, uprava željezničkih pruga, te pošte i telegrafa. Civilna okupaciona uprava, odnosno svi ostali poslovi Zemaljske vlade bili su povjereni **civilnom adlatusu**, neposredno potčinjenom Bosanskom birou u Beču.

Shodno međunarodnom ratnom pravu, austrougarska okupaciona uprava **nije mijenjala** unutrašnju strukturu vlasti, odnosno unutrašnju administrativnu podjelu. Organima državne uprave uglavnom su samo turski nazivi prevedeni na bosanski, odnosno zamijenjeni već uobiča-

---

161 Detaljnije vidi: Mustafa Imamović, HISTORIJA DRŽAVE I PRAVA BOSNE I HERCEGOVINE, Sarajevo 1999., str. 269. do 288.

jenim u Hrvatskoj. Zemlja je tako ostala podijeljena na šest okruga (raniji sandžaci) Sarajevo, Mostar, Tuzla, Travnik, Banja Luka i Bihać), a ovi na ukupno 54 kotara (kaze) i 23 kotarske ispostave (nahije). Seoske i gradske opštine imale su određen stepen samouprave.

Pored šerijatskih sudova (koji su zadržali dotadanju funkciju) u kotarevima su formirani prvostepeni sudovi, a u okruzima drugostepeni, okružni sudovi, koji su istovremeno imali apelacionu funkciju. U Sarajevu je uz to postojao **Vrhovni sud Bosne i Hercegovine**, u čijem sastavu je bio i **Vrhovni šerijatski sud**. Postojeći pravni sistem (osmansko zakonodavstvo i bosansko običajno pravo) mijenjan je vrlo oprezno i postepeno, tako da je održan njegov kontinuitet. Od tanzimatske normativne osnove Austrougarska je u Bosni izgradila **građansku pravnu državu**, ali je predugo zadržala zatečene agrarne odnose, što je na kraju dovelo do samovoljne i nasilne promjene tih odnosa.

U okviru nove države Bosna i Hercegovina je činila **treće**, **zasebno tijelo** (**corpus separatum**), odnosno sa stanovišta unutrašnjeg prava **treću državu**. Ona, međutim, nije bila ravnopravna sa druge dvije države i nije mogla učestvovati u zajedničkim poslovima Monarhije. Mladoturska revolucija u Osmanskom carstvu i njen uticaj da se u Bosni i Hercegovini insistira na **ustavnosti**, naveli su Austrougarsku da to iskoristi i 7. oktobra 1908. godine izvrši **ankesiju**.

U toku 40 godina Austrougarske okupacije stanovništvo Bosne i Hercegovine povećano je sa 1,158.164 na 1,808.044,[162] odnosno za 739.880 ili 63,88 %, ali su se u tom okviru dogodile značajne promjene u demografskoj strukturi stanovništva. Katoličko stanovništvo povećano je za 107 % (zbog kolonizacije i priliva činovništva - 114.591 ili 6,04 %), a jevrejsko za 246 %. Pravoslavno stanovništvo je imalo prosječan priraštaj na nivou zemlje, odnosno 66 %. Samo je muslimansko stanovništvo (Bošnjaci) uglavnom zbog iseljavanja (140.000) imalo jedva polovinu (36 %) prosječnog **priraštaja** na nivou zemlje. Usljed tih i ratnih promjena **Bošnjaci su izgubili opću relativnu većinu** (sa 38,73 % - 1879. na 32,25 % - 1910.). Apsolutna bošnjačka većina u gradskom

[162] Koliko je utvrđeno popisima iz 1879. i 1921. godine.

stanovništvu istovremeno je smanjena sa 70,70 % u 1879. na 50,56 % u 1910. godini.

Otvaranjem javnih radova, velikih i srednjih preduzeća i razvoja industrije, rudarstva i naročito prerade drveta povećan je broj najamnih radnika na blizu 100.000, a usljed raspadanja zadruga i otkupa kmetova broj slobodnih seljaka se popeo na 136.854, broj trgovaca i zanatlija bez pomoćne radne snage na oko 40.000 a broj činovništva od 689 na 13.266. Prevladala je robnonovčana privreda a izgrađene željeznice i dovršena mreža kolskih puteva i PTT mreža ubrzali su ukupne komunikacije.

5. **Vojna organizacija i obezbjeđenje okupacije**

Invaziona 2. armija zadržala se (kao okupaciona) izvjesno vrijeme u Bosni i Hercegovini. Po završenoj pacifikaciji u zemlji je za obezbjeđenje u početku zadržano šest pješadijskih divizija sa preko 50.000 vojnika u šta su uračunati i austrougarski garnizoni u Novopazarskom sandžaku. U toku 1880. godine okupacione trupe su svedene na tri pješadijske divizije i objedinjene u XV korpus sa 17.400 vojnika, 3.100 žandarma i 1.000 pandura. Do aneksije 1908. godine Bosna i Hercegovina je formalnopravno bila pod suverenitetom sultana Osmanske carevine, pa njeni građani **prema Austrougarskoj nisu mogli imati vojne obaveze**.[163]

Po zaključenoj **Novopazarskoj konvenciji**, potpisanoj u Istanbulu 21. aprila 1879. godine, Austrougarska je tek 1880. godine donijela Zakon o upravljanju Bosnom i Hercegovinom, po kome je u Bosni i Hercegovini zadržan zatečeni osmanski pravni poredak, sa administrativnom podjelom, poreskim sistemom i agrarnim odnosima.

U administrativnom pogledu vilajet Bosna je postala **korpus separatum** Austrougarske, odnosno "zemlja Carstva" (Reichsland), san-

[163] Obaveza je ipak uvedena 4. novembra 1881. godine, a o legitimnom b/h otporu toj obavezi govorili smo u 3. poglavlju ovog dijela Knjige str. 270. do 273.

džaci (Sarajevo, Travnik, Tuzla, Mostar, Banja Luka, Bihać), odnosno live su postali **okruzi**, kaze su pretvorene u **kotare**, a nahije u kotarske ispostave. Namjesnik odnosno valija je postao **zemaljski poglavar** (Landeschef), mutesarifi (upravnici sandžaka) postali su **okružni načelnici**, a kajmekami ili mudiri **kotarski predstojnici**. **U svemu je bilo 6 okruga, 54 kotara i 23 kotarske ispostave**. Zadržana je i seoska i gradska opštinska samouprava, džemati i bedelije, ali su im djelokrug i prava bila znatno suženi. Međutim, savjetodavna vijeća (idare medžlis) ustanovljena Ustavnim zakonom Bosanskog vilajeta iz 1867. uskoro (8. marta1881.) su ugašena.

Privremenim vojnim zakonom (Wehrgesetz) za Bosnu i Hercegovinu, proglašen 4. novembra 1881. godine, za građane Bosne i Hercegovine uvedena je **vojna obaveza**. Aktivna vojna služba trajala je tri godine a služba u rezervi još devet godina. Brojna zanimanja bila su oslobođena vojne službe, a postojala je i dalje ustanova **bedelije** (zamjene). Zakon je odredio da godišnji kontigent regruta bude 1.200, ali je postepeno povećavan i 1908. i dostigao cifru od 4.000. Do 1889. godine regruti su svoj vojni rok služili u Bosni i Hercegovini. Te godine su od uvježbanih vojnika obrazovana četiri bosanskohercegovačka puka i za garnizone im određeni Beč, Pešta, Grac, i onda Trst. Zakon nije izazvao diplomatsku krizu sa Visokom portom, ali je već idućeg mjeseca u istočnoj Hercegovini i gornjem Podrinju izbio **zajednički ustanak muslimanskog i pravoslavnog stanovništva**.

Ustanak je počeo 10/11. januara 1882. godine oslobođenjem Uloga, koji je od tada i **sjedište ustaničke Skupštine**, odnosno Medžlisa. Ustanici, formirani u čete, bataljone i odrede, pod komandom **Stojana Kovačevića** i **Saliha Forte** uništili su desetak žandarmerijskih stanica, blokirali desetak garnizona i oslobodili prostranu teritoriju. Pred naletom nadmoćnih okupacionih trupa održali su je do proljeća a gerilske akcije su nastavili do jeseni 1882. godine.

Za ugušenje ustanka Obezbjeđenje okupacije u Bosni i Hercegovini je utrostručeno i pacifikacija povjerena posebnoj Komandi trupa za južnu Dalmaciju i Hercegovinu, koja je potom pretvorena u XVI korpus. U ustanku je došlo do izražaja zajedništvo muslimanskog i pravoslavnog

stanovništva u Hercegovini i gornjem Podrinju, koje je samo tri godine ranije osujetio crnogorski kralj Nikola.[164]

Po ugušenju ustanka okupaciona uprava i obezbjeđenje okupacije bitno su stabilizovani. **Vojno obezbjeđenje okupacije** činila su dva korpusa (XV i XVI) pod komandom zemaljskog poglavara i ako je veći dio XVI korpusa bio stacioniran u Dalmaciji i Boki. U 29 bosanskohercegovačkih garnizona[165] i 37 manjih posada, raspoređene su približno četiri divizije sa ukupno 22.758 vojnika i oficira (1895.), odnosno 33.758 vojnika i oficira (1910.). Glavnina trupa bila je koncentrisana istočno od rijeke Bosne i Neretve, odnosno prema granicama Srbije, Osmanskog carstva i Crne Gore.

U toku sprovođenja Vojnog zakona Bosna i Hercegovina je 1883. godine obrazovala XV korpusnu vojnu oblast (Generalkommando XV) i podijeljena na četiri vojna (popunidbena) okruga, u kojima su formirane četiri **okružne vojne komande** sa sjedištem u Sarajevu, Banjoj Luci, Tuzli i Mostaru. U 1910. godini Mostarski vojni okrug je prepotčinjen novoformiranoj XVI korpusnoj oblasti. Kad je 1883. Komanda trupa Dalmacije i Hercegovine dignuta na rang korpusa, tri od njih (Sarajevo, Tuzla i Banja Luka) posjedao je XV, a četvrtu Mostar, XVI armijski korpus.[166] Okupacione trupe popunjavane su eksteritorijalno, iz svih krajeva Monarhije.

Još za vrijeme invazionih operacija u 1878. godini formiran je **Žandarmerijski korpus**, sa početnim brojnim stanjem od 3.100 žandarma vojnika i oficira. Korpus se dijelio na **brigade** i **krila** prema vojnim okruzima i imao je zadatak da osigura izvršenje naredbi okupacionih vlasti. Komandant žandarmerije bio je general Cvjetičanin, oficiri su regrutovani iz austrijske i mađarske žandarmerije, a dobrovoljci iz aktivne službe okupacionih korpusa, pošto završe vojnu obavezu. Isti

---

164 Učinio je to sprječavanjem preostalih na Grahovu okupljenih **"ustaša 'ercegovačkijeh"** da se muslimanima (Bošnjacima) Hercegovine **pridruže u dogovorenoj odbrani Stoca**, pred nastupanjem 18. austrougarske divizije.

165 Garnizoni Sarajevo (5.200) i Mostar (4.731) bili su među najvećim vojnim centrima u Monarhiji, a u Bileći je bilo više vojnika (2.344), nego mještana u gradu.

166 Ostatak Korpusa posjedao je Dalmaciju i Boku, gdje su kičmu odbrane predstavljale dvije jake **pojasne tvrđeve** oko Mornaričkih baza u Boki i Šibeniku.

zadatak imao je i **Pandurski korpus** formiran u oktobru 1878. godine (952 čovjeka), kao i 338 zaptija, odnosno **policajaca** u gradovima.

Neefikasnost okupacije navela je okupacione vlasti da, uz sve to, formiraju i posebnu **Patrolnu službu** (Streifwache) čiji su pripadnici popularno nazvani **štrajfunima**. Svoje zadatke su izvršavali patroliranjem ili organizovanjem akcija čišćenja na terenu, odnosno racijama.

Štrajfuni, odnosno pripadnici ove službe, kao i žandarmerija bili su organizovani u **patrolne vodove**, odnosno u **patrolna krila** (čete), koja su pokrivali teritoriju ugroženog okruga ili kotara. Za razliku od vojničkih uniformi jarkih boja, nosili su svjetlo-sive maskirne uniforme i stanovali i bazirali u utvrđenim kasarnama.

Godine 1913. pred početak Prvog svjetskog rata na sličnim zadacima formiran je **Zaštitni korpus** (Schutzkorps). Prvog avgusta 1914. godine Korpus je imao 11.000 ljudi i bio raspoređen po žandarmerijskim stanicama, pod čijim rukovodstvom je učestvovao u akcijama.

Formiranje bosanskohercegovačkih vojnih formacija išlo je po stepenu njihove obuke i započelo je 1883. godine, tek po slamanju Hercegovačkog ustanka protiv uvođenja vojne obaveze. Od 1883. do 1887. svake godine su formirane po 4 bosanskohercegovačke čete, svega 16 četa od čega su oformljena četiri pješadijska bataljona. **Godine 1894. formirana su 4 bosanskohercegovačka pješadijska puka** od po tri (od 1897. po četiri) bataljona. Prvoformirani bosanskohercegovački bataljoni u 1891. godini dislocirani su u Beč i Peštu.

Kad su formirani Štabovi bosanskohercegovačkih pukova, oni su sa po dva bataljona bili dislocirani u Beču, Gracu, Pešti i Trstu. Njihovi treći bataljoni ostali su u sjedištima okruga. Na oglas mobilizacije pukovi su ulazili u sastav divizija na čijem su se području nalazili. Godine 1903. u Bosni i Hercegovini je formiran **1. lovački bataljon**. Na kraju ih je bilo **osam** kao i **bosanskohercegovačkih pješadijskih pukova**.

Prve bosanskohercegovačke čete dislocirane su u sjedištima budućih bosanskohercegovačkih pukova: 1. bosanskohercegovački puk u Beču, popunjavan je regrutima Sarajevskog vojnog okruga; 2. bosanskohercegovački puk u Gracu, popunjavan je regrutima Banjalučkog vojnog

okruga; 3. bosanskohercegovački puk u Budimpešti, popunjavan je regrutima Tuzlanskog vojnog okruga i 4. bosanskohercegovački puk u Trstu (u početku također u Beču) popunjavan regrutima Mostarskog vojnog okruga. **Sva četiri (kasnije osam) puka bili su pješadijski i uključivani su u odgovarajuće divizije zajedničke vojske**. Kasnijim izmjenama Zakona utvrđeni su i kontigenti za popunu artiljerije i tvrđavske pješadije. U Prvom svjetskom ratu i to je premašeno pa je mobilisano bosanskohercegovačko stanovništvo dostiglo 15% ukupnog broja i **u maju 1917. godine iznosilo 298.773, a za slijedeću godinu mobilisano je još 89.144 vojnika**.[167]

Bosanskohercegovački pješadijski pukovi imali su **izbalansiran nacionalni sastav**, **komandni jezik je bio njemački** a komandni kadar, pored manjeg broja domaćih uglavnom njemački, mađarski, ali i nešto ostalih Slovena. Vojnici su bili isključivo građani Bosne i Hercegovine, gotovo u cjelini seljaci. Imali su po četiri bataljona i jedan lovački i jedan rezervni bataljon. Četa je brojala 124 vojnika, a od 1900, kada je rok službe povećan na tri godine 86 vojnika.

Nakon otkrića "političke nepouzdanosti" kod dijela ljudstva srpske narodnosti u 1914. godini naređeno je da se u svakom bosanskohercegovačkom puku od pouzdanih vojnika obrazuju po dva **ratna bataljona**, a od ostatka **radni odredi**. Već u zimu 1914/1915. to je djelimično nadomješteno mobilizacijom po jednog rezervnog bataljona za svaki bosanskohercegovački puk.

6. **Aneksija i izmjene u organizaciji uprave**

Osvajanje Bosne i Hercegovine još od Bečkog rata (1683-1699.) bio je **trajan cilj politike Habzburške monarhije**. Apetiti su se povećali

---

167 Takav stepen mobilizacije u oružane snage nije dostignut ni kasnije u toku Narodnooslobodilačkog i Odbrambenog rata Bosne i Hercegovine, kada je stanovništvo bilo više nego udvostručeno.

kada je Monarhija na Bečkom kongresu (1815.) nakon Napoleonovog sloma dobila u posjed **Ilirske provincije**, u koje je Napoleon bio uključio mletačku Dalmaciju i Dubrovačku republiku. Bosna i Hercegovina je time dovedena u poluokruženje i Monarhija je bila njen susjed na dvije trećine dužine njenih ukupnih granica. U okviru austrougarske balkanske politike Bosna i Hercegovina je, uskoro postala ishodište njenog prodora na jugoistok (**Drang nach Südosten**). Otuda težnja da se okupacijom stvoreno privremeno stanje što prije pretvori u trajno.

Prvi razgovori o aneksiji Bosne i Hercegovine u vrhu dvojne Monarhije vođeni su već 1882. godine, ali je izvršenje odloženo zbog mađarskog zahtjeva za njenu podjelu.[168] Imenovanjem Benjamina Kalaja (Benjamin Kallay) za zajedničkog ministra finansija 4. juna 1882. godine, aneksiona politika je veoma osnažena. Njegova teza je bila da uprava u Bosni i Hercegovini mora djelovati kao da je to već **svršen čin**. To je namjeravao ostvariti preko visoko obrazovanog i strogo odabranog činovništva, koje je pod kraj vijeka dostiglo cifru od blizu deset hiljada. Do 1903. godine on je uveliko postigao da uprava u zemlji dobije građanski karakter. U nastavljenim razgovorima 1896. godine je zaključeno da će to biti moguće tek kad nastupi (u Evropi očekivani) raspad Osmanskog carstva, odnosno "kad Turska padne pod likvidaciju". Da je nastupila takva situacija ocijenjeno je 1908. godine, kada su Mladoturci vratili na snagu liberalni Ustav iz 1876. godine, posebno kada su Muslimanska i Srpska narodna organizacija (MNO i SNO) pokrenuli akciju da Bosna i Hercegovina, kao formalno-pravni sastavni dio Osmanske carevine dobije i svoj ustav "bez rješavanja državnopravnog položaja ovih zemalja". Predstavku u tom smislu zajedničkom ministru finansija **Ištvanu Burijanu** (**Istvan Burian**), podnijeli su na Ilidži 7. septembra 1908. godine predsjednici ove dvije narodne organizacije **Alibeg Firdus** i **Gligorije Jeftanović**.

Monarhija je, međutim, aneksiju smatrala osnovnim uslovom "Zemaljske aktivnosti" pa je 7. oktobra 1908. godine to i učinila carskom proklamacijom. Jednostrani akt je izazvao široku međunarodnu krizu,

---

[168] Pravoslavnim je pripadao 31 mandat, muslimanima 24, katolicima 16 i jevrejima jedan mandat.

a u odnosu na Srbiju i pravi "carinski rat". Jedino je Njemačka podržala Austrougarsku i zahvaljujući njenom posredovanju počelo je i smirivanje napetosti. Aneksiju je prvo priznala Turska, a potom i Rusija, pa Srbija i Crna Gora. Posljednje su to učinile SNO (3. maja 1909.) i MNO tek 8. februara 1910. godine.

Tek nakon toga, 17. februara 1910. godine car je odobrio "zakone o ustavnim uredbama u Bosni i Hercegovini". **Zemaljski ustav za Bosnu i Hercegovinu** svečano je proglašen 20. februara 1910. godine, a zajedno sa njim i pet ustavnih zakona koji su sa njim predstavljali cjelinu.

Zemaljskim ustavom iz 1910. godine Bosna i Hercegovina je ponovo dobila izvjesnu autonomiju. U bosanskohercegovačkom Ustavu su, iz austrougarskog temeljnog državnog zakona od 1867, prenesene odredbe o građanskim pravima, ostala je **corpus separatum**, odnosno **treća država** u okviru Dvojne monarhije, a građani Bosne i Hercegovine su bili samo "bosanskohercegovački zemaljski pripadnici". Paket zakona uveo je **Sabor**, **Zemaljski savjet** i **kotarska vijeća**, kao neku vrstu izbornih samoupravnih organa. Stvarna vlast je ostala u rukama Zemaljske vlade i njoj nadređenog Bosanskog biroa i Zajedničkog ministarstva finansija u Beču.

Sabor je imao dvije kategorije zastupnika: Njih 72 srazmjerno su birale tri **nacionalne kurije** (podijeljene na **po četiri socijalne** - gradska, seoska, veleposjednička i kurija inteligencije),[169] dok su 20 njih bili **virilisti**. Radio je do 28. juna 1914. godine. **Zemaljski savjet**, kojim je predsjedavao predsjednik Sabora imao je ukupno 9 članova (4 pravoslavca, 3 muslimana, dva katolika) birali su ga zastupnici Sabora za čitav mandatni period, i on je imao pravo saobraćaja sa drugim nadležnim organima u Državi.

[169] Po mađarskom zahtjevu okruzi Banja Luka i Bihać pripali bi Mađarskoj, a Sarajevo, Travnik, Mostar i Tuzla Austriji.

7. **Iskustva Prvog svjetskog rata i njegove posljedice**

Prvi svjetski rat uzrokovan suprotnostima dva vojno-politička bloka, zahvatio je u toku četiri godine trajanja (1914. do 1918.) 28 država sa preko milijardu i po stanovnika, ili tri četvrtine stanovništva planete. U ratu su angažovana ogromna materijalna sredstva i u oružane snage mobilisano 70 miliona ljudi. Rušilačkim i uništavajućim djelovanjem ova svjetska kataklizma prevazišla je sve predhodne ratove. Poginulo je i od rana umrlo oko 20 miliona ljudi, a isto toliko je ranjeno. Ratni troškovi zaraćenih strana procijenjeni su na oko 200 milijardi dolara. Gotovo svi proizvodni kapaciteti i ekonomski sistem bili su preorjentisani za zadovoljenje ratnih potreba.

U ovom svjetskom vrtlogu Bosna i Hercegovina se, u sklopu Austrougarske monarhije našla u bloku **Centralnih sila**. U njenom glavnom gradu se dogodio i **atentat**, koji se uzima za povod sukoba. **Djelimična mobilizacija** u Austrougarskoj, pa tako i u Bosni i Hercegovini naređena je 25. jula 1914. godine. Mobilisana je **Minimalna grupa Balkan i Ešalon "B"**, odnosno Manevarske snage Monarhije, dio Jadranske flote i Dunavska rječna flotila. Međutim, po stupanju u rat Rusije, 31. jula objavljena je **opšta mobilizacija**. Prvi dan opšte mobilizacije bio je 1. avgust 1914. godine. Time je od samog početka izvršena mobilizacija sva četiri bosanskohercegovačka pješadijska puka, te predviđeni kontigenti za lovačke, rezervne i tvrđavske bataljone, kao i za artiljeriju. Sve jedinice Bosanskohercegovačke vojske **mobilisane su prema proporcionalnom sastavu stanovništva Bosne i Hercegovine**. Austrougarska vrhovna komanda ostala je na tome i kad su se na balkanskom i ruskom ratištu javila dezerterstva i prebjegavanje vojnika srpske nacionalnosti i ukupni proporcionalni sastav održavala novim mobilizacijama i formiranjem radnih bataljona i odreda. Već prvih dana rata u zemlji je zavladalo teško stanje. Došlo je do masovnih progona i interniranja srpskog stanovništva. Protiv takve politike **prvi je ustao reisul-ulema Džemaludin Čaušević**. Već u julu 1914. uputio je dva apela Bošnjacima, da ne učine ništa zbog čega bi se kasnije mogli kajati i upozorio ih da žive sa drugim nemuslimanskim građanima pa bi svaki "hrđav" postupak mogao donijeti "vrlo ružne posljedice". U tome su ga slijedili i drugi uglednici. Jula

1941. godine na Skupštini Udruženja ilmije na toj tradiciji inicirane su poznate "**Muslimanske rezolucije**" **za osudu zločina prema Srbima, Jevrejima i Romima**.

Bosanskohercegovački pukovi (1, 2, 3. i 4.) Austrougarske monarhije dočekali su Prvi svjetski rat u mirnodopskim garnizonima (Beč, Grac, Pešta i Trst), u kojima se vršila obuka i koje nije napuštalo kadrovsko jezgro. Njihovi treći bataljoni bili su locirani u sjedištima mobilizacijskih okruga u domovini (Sarajevu, Banja Luci, Tuzli i Mostaru). Pukovi su postojali od 1894. godine i svi njihovi vojnici bili su odslužili trogodišnji kadrovski vojni rok. Od 1903. godine u Beču je postojao i jedan bosanskohercegovački lovački (Feldjäger) bataljon. Ukupno u aktivnoj službi jula 1914. našlo se nepunih 20.000 vojnika. Sve jedinice su imale četvornu formaciju. Pukovi su uz to, imali vojnu muziku, te (kao i bataljoni) slabo razvijene snabdjevačke i druge jedinice podrške. Tek u maju 1916. godine bataljoni su dobili mitraljeska odjeljenja, a u novembru 1917. i vodove pješadijskih topova. Tako je brojno stanje bataljona iznosilo blizu 1.000 vojnika i oficira. Uz to svaki bataljon je imao kadrovsko jezgro za jedan novi (dopunski, marš-bataljon).

Na popisu 1. juna 1910. godine Bosna i Hercegovina je imala 1,898.044 stanovnika. Prosječan godišnji priraštaj od prethodnog popisa iznosio je 21.996 stanovnika. To znači da je na početku Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina mogla dostići čitava dva miliona. Do kraja 1913. godine vojnu obuku je bilo završilo 28 generacija (godišta od 1863. do 1891.), ali sa svega 36.943 obučenih vojnika. U 1914. godini na obuci su bila tri godišta (1892, 1893. i 1894.) sa ukupno 14.408 vojnika. Na oglas mobilizacije aktiviran je prvi poziv rezerve, koji je iznosio devet godišta (1891. do 1883.), koja su te godine navršila 24 do 32 godine starosti. Visoki gubici u mrtvim i zarobljenim na Ruskom i Balkanskom frontu u zimu 1914/1915, te prva masovnija dezerterstva, i prevođenjem određenog broja "nepouzadanih" u radne odrede, rezultirale su mobilizacijom novih pet godišta (1882. do 1877.) od čega je veći broj bio stavljen na raspolaganje Balkanskoj grupi armija.

Nove mobilizacije su nastavljene i Bosanskohercegovačka vojska je u novembru 1916. godine imala 209.629 vojnika, maja 1917. 234.662, a

decembra 1917. godine 298.773. U proljeće 1918. godine, posljednjim mobilizacijskim naporom, imala je izgleda, više od 350.000. Sa otvaranjem Talijanskog fronta, najveći broj bosanskohercegovačkih jedinica se koncentriše na Soči, gdje je u dvanaest bitaka na obje strane izginulo 1,200.000 vojnika. U Albaniji je završio 1918. godine i 10. pješadijski puk, formiran od bataljona dodjeljenih Okupacionoj upravi Srbije i angažovan kao jezgro **Istočnog korpusa**, namijenjenog za Siriju.

Za potrebe Balkanskog ratišta (5. i 6. armija sa po dva korpusa, ukupno 8 pješadijskih divizija i 7 marševskih brigada) trebalo je otkupiti, mobilisati i rekvirirati ogromne količine hljebnog žita i druge hrane, te stoku za klanje. Najviše napora iziskivalo je formiranje komora za ratne jedinice što je angažovalo gotovo sve konje, volove i mnogo ljudi raznih zanimanja, od konjevodaca do potkivača, kovača, stolara, goniča stoke, pratilaca i td.

Umjesto da se na Balkanskom ratištu **ostane u odbrani**, kako je bilo predviđeno Ratnim planom Austrougarskog generalštaba, komandant Balkanskih snaga, general **Poćorek** (Oscar Potiorek) je nesmotreno pokušao iskoristiti privremeno prisustvo 2. armije u Sremu i Banatu, i krenuo u ofanzivu na Srbiju i Crnu Goru. To je po objavljivanju opšte mobilizacije (31. avgust 1914.) u Bosni i Hercegovini izazvalo prenapregnutost i rezultiralo značajnim poremećajem i opštom oskudicom, koja se sa trajanjem rata stalno uvećavala.

Nepripremljena i slabo vođena ofanziva već poslije nekoliko dana pretvorila se u poraz, povlačenje preko Drine i prelazak u srpsku, isto tako nepripremljenu protivofanzivu, a onda i u dugotrajne iscrpljujuće operacije koje su se do kraja godine završile povlačenjem na polazne položaje i **gubicima od 273.804** poginulih, ranjenih i zarobljenih. Ni prenošenje težišta na druge frontove nije u tom pomoglo.

Bosna i Hercegovina je još godinu dana bila ratno poprište. Tek u **Makenzenovoj ofanzivi** u zimu 1915/1916. srpska vojska je poražena i odstupila preko Albanije. Za to vrijeme su se patnje i gubici još više povećali. Civilne usluge vojsci i opskrba jedinica iscrpile su sve moguće zalihe stanovništva Bosne i Hercegovine.

Uprkos zavedenog racioniranog snabdjevanja u Bosni je do kraja rata i u godinama neposredno poslije njega **vladala velika glad, i zarazne bolesti, pa su ukupni demografski gubici zemlje procijenjeni na 250 do 300 hiljada**, a sa svojih ognjišta bilo je protjerano ili prisilno evakuisano preko 90.000 ljudi, žena i djece. **Ratna šteta procijenjena je na dvije i po milijarde zlatnih franaka**.

Bosanskohercegovački pukovi i bataljoni, pa i radni odredi u toku Prvog svjetskog rata pokazali su se kao **vrlo stabilne i upotrebljive jedinice**. Bili su angažovani na svim ratištima, na Balkanskom i Ruskom ratištu (u Galiciji i na Karpatima), a onda najviše na Soči. Osnovni pukovi (1. do 4. pp) održali su se kroz sve četiri godine i ako su pojedini njihovi bataljoni uništavani ili rasformirani iz drugih razloga. Početkom 1916. bilo je još osam lovačkih bataljona. U ratu prvoformirani, Peti puk, razbijen je novembra 1917. godine, ali je u proljeće 1918. od lovačkih i marš-bataljona obnovljen, a formirani su i 6, 7. i 8. pp, kao i 10. pp koji je trebao biti okosnica za Siriju namijenjenog Istočnog korpusa. Kraj rata je tako dočekalo svih 9 bosanskohercegovačkih pukova i 4 bosanskohercegovačka lovačka bataljona, ali su u nekoliko njih oktobra 1918. godine izbile pobune.

Shodno Zakonu, **vojni obveznici iz Bosne i Hercegovine, popunjavali su divizije zajedničke Kopnene vojske**, pa su se po pukovima i bataljonima našli u blizu četrdeset takvih formacija. Najbrojniji i najduže su bili u 2, 6, 19, 31, 47, 50, 55, 60. i 93. diviziji. U četiri godine u Bosni i Hercegovini je mobilisano više od 250.000 vojnih obveznika (iz Banjalučkog okruga 38.000). U toku rata se nastojalo održati izbalansiranu nacionalnu strukturu jedinica. Pod kraj 1914. uočeni nepouzadni elementi su razoružani i premješteni u radne jedinice, koje su poslije na mnogim, posebno na talijanskom frontu vrlo efikasno obavljale fortifikacijske radove i radove na održavanju planinskih puteva i žičara.

Austrougarski ratni plan, pored opšteg sukoba dva vojna bloka, **Trojnog saveza** i Saveznika (**Antante**), predviđao je, sada bi rekli neosnovano, i mogućnost lokalnog rata na Balkanu. Ratni plan je zbog toga predvidio dva ratišta[170] (Rusko i Balkansko) ali i dvije varijante

[170] Italija je bila član Trojnog saveza, ali je 1915. godine prešla na stranu Antante.

postupka, pa i postrojavanje borbenog poretka u dva ešalona. Fiksirane su minimalne snage za pojedina ratišta, dok je rejon koncentracije Manevarskog ešalona zavisio od toga da li je u pitanju lokalni ili blokovski, zapravo svjetski rat.

Početak rata, međutim, nije odgovarao tim varijantama. Mobilizacija i koncentracija snaga počele su po varijanti za lokalni rat na Balkanu, ali je već 30. jula 1914. bilo jasno da će u rat stupiti i Rusija. Tog dana Carevinsko vijeće i Generalštab su zaključili da Manevarski ešalon (2. armija) završi koncentraciju u Sremu i Banatu i da (18. avgusta) počne njegovo prevoženje na rusko ratište.

Iako će samo jedna (Peta) armija Minimalne grupe Balkan koncentraciju završiti 12. avgusta ambiciozni komandant Minimalnih snaga Balkan i istovremeni zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine, general Poćorek, koji je, takođe, trebalo da bude žrtva vidovdanskog atentata u Sarajevu, uprkos neprikupljenosti svojih snaga i skorom odlasku 2. armije, krenuo je 12. avgusta nepotpunom 5. armijom u napad na Srbiju i Crnu Goru.

Sve se, međutim, pretvorilo u poraz. Usamljena 5. armija je poražena na Ceru i do 21. avgusta povukla se preko Drine. Sutradan, 22. avgusta, obustavljena je i već besmislena, zakašnjela ofanziva 6. armije prema Užicu, kao i demonstracije kod Šapca. Upravo 21. avgusta 1914. Poćorek je Carevom odlukom postavljen za samostalnog komandanta svih snaga prema Srbiji i Crnoj Gori, s tim da ih "ne bi trebalo oslabiti". Načelnik Generalštaba je ipak, i sa izvjesnim zakašnjenjem, na ruski front izvukao, znatno okrnjeni Drugi strategijski ešalon.

Ta politička odluka uslovиće da Bosna i Hercegovina, do kraja godine ostane ratno poprište i da, u naizmjeničnim ofanzivama i protivofanzivama srpske i austrougarske vojske, u cjelini podnese ogromne napore, a njeni istočni dijelovi teška razaranja i velike ljudske i materijalne gubitke. Čak 90.000 ljudi, žena i djece je moralo napustiti svoja ognjišta. Teret izdržavanja dvije armije u 1915. godini se postepeno smanjivao, prvo odlivom na Ruski front, a onda i odlaskom 5. armije na novootvoreni Talijanski front. Pod kraj godine, po okupaciji Srbije i Crne Gore, linije fronta su znatno udaljene od Bosne i Hercegovine. Zemlja se,

međutim, ni do kraja rata nije oporavila. Naprotiv, ekonomska i mobilizacijska iscrpljenost je rasla i 1917. i 1918. godine je već **vladala teška glad**.

Posljedice Prvog svjetskog rata za Bosnu i Hercegovinu bile su vrlo teške. Gotovo čitavu prvu polovinu rata bila je zahvaćena Balkanskim ratištem te preopterećena mobilizacijom ljudstva i rekvizicijom hrane, stoke i prevoznih sredstava. Čitava proizvodnja i radna snaga, stavljena je u svrhe ratnih potreba. Upropaštena poljoprivredna proizvodnja je naglo opadala (sa 650.000 tona 1914. na 250.000 tona 1918. godine, pa je zavladala velika glad. Najveća stradanja doživjelo je stanovništvo uz istočnu granicu zemlje (prema Srbiji i Crnoj Gori), koje je bilo zahvaćeno neposrednim ratnim operacijama. U prvoj ratnoj godini odatle je izbjeglo 42.218 lica (Bošnjaka 37.249, Srba 3.319, Hrvata 887, Jevreja 718, kao i 7.102 Bošnjaka iz Sandžaka) a evakuirano 41.716 lica (od toga 21.084 Srba, 14.751 Bošnjak, 3.196 Hrvata, 2.904 Jevreja). Ukupno 91.236 ljudi, žena i djece. Uz to se sa jedinicama Srpske vojske iz zauzetih graničnih srezova povuklo (izbjeglo) 5.000 Srba sa porodicama.

Bosna i Hercegovina je vojnom mobilizacijom bila znatno opterećenija (2,53%, ukupno 298.773 vojnika odnosno 34 godišta ili 15,7% ukupnog stanovništva 1910. godine 67% - Bošnjaka i Hrvata i 33% "apsolutno pouzdanih Srba" u iznosu na Austriju (0,50%) i Mađarska (0,45%). Obzirom da su njih 90,58% bili raspoređeni u pješadijskim jedinicama i da su bili angažovani na izuzetno aktivnim ratištima, kao Galicija, Karpati, Soča, da su **tretirani elitnim efikasnim jedinicama**, gubici su bili izuzetno veliki.

Demografski gubitak Bosne i Hercegovine u Prvom svjetskom ratu cijeni se na 250 do 300 hiljada, odnosno 12 do 15% stanovništva. Od 1,898.044 stanovnika BiH na frontovima je poginulo 36.252 vojnika, odnosno 19,1 promila. Daleko veći gubici su bili zarobljeni, prebjezi, odmetnici u "zeleni kadar", te iseljenje u Tursku i susjedne zemlje. Najveći gubitak predstavljaju žrtve masovne gladi, epidemija "španske groznice" i pjegavog tifusa, a značajan je broj i poslijeratnih ubistava (3.000) muslimana.

Ratna šteta procijenjena je na 2,5 milijarde zlatnih franaka, a smanjenje agrarnih prinosa sa 650.000 tona u 1914. na 250.000 tona u 1918. godini. Prema austrijskoj statistici u Bosni i Hercegovini je na hiljadu stanovnika poginulo 19,1 vojnik.

V/1 **INVAZIJA BOSNE I HERCEGOVINE 1878.**

V/2 **PODJELA NA OKRUGE OKUPIRANE BOSNE**
(1878.)

V/3 **AUSTROUGARSKA ZASTAVA U BOSNI**

ISTAKNUTI KOMANDANTI HERCEGOVAČKOG USTANKA

nema
fotografije

V/4 **SALIH FORTA**

V/5 **STOJAN KOVAČEVIĆ**

PODRŠKA HERCEGOVAČKOM USTANKU - 1882.

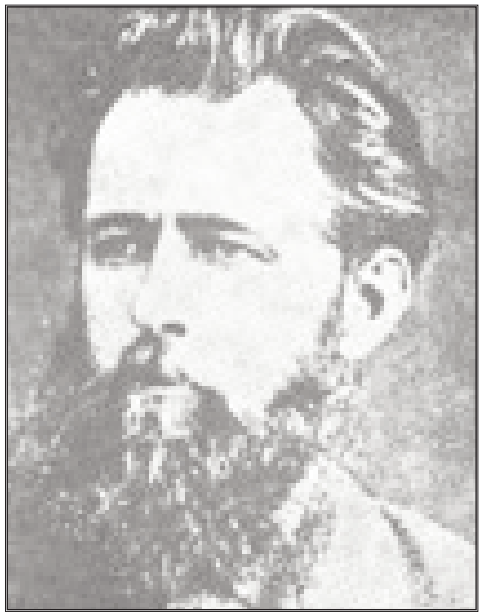

V/6 **VASO PELAGIĆ**

V/7 **MIĆO LJUBIBRATIĆ**

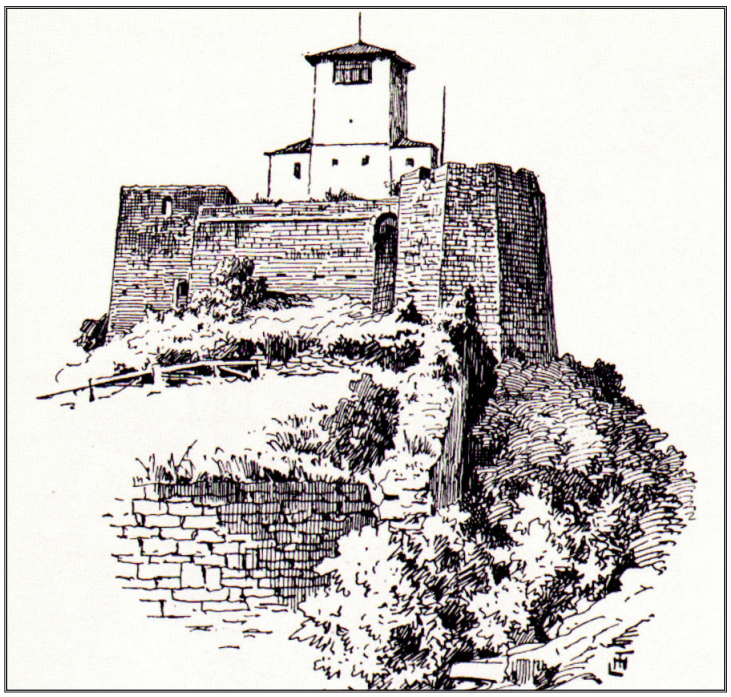

V/8 **GRADAČAC**
(Kula Gradaščevića)

V/9 **TRAVNIK**

ŠESTI DIO

BOSNA I HERCEGOVINA U SASTAVU ZAJEDNIČKIH JUGOSLOVENSKIH DRŽAVA 1918. DO 1992.

1. **Država Slovenaca, Hrvata i Srba i njena odbrana**
2. **Iznuđeno ujedinjenje Države SHS i Kraljevstva Srbije u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca**
3. **Državnopravni položaj Bosne i Hercegovine u Kraljevini i Republici Jugoslaviji**
4. **Vojna obaveza i Vojska Kraljevine i Republike Jugoslavije**
5. **Obnova Velikosrpskog pokreta, destabilizacija i razbijanje zajedničke države**

1. **Država Slovenaca, Hrvata i Srba i njena odbrana**

Kraj XIX i početak XX vijeka karakteriše buran razvitak proizvodnih snaga i tehnologije u industrijskoj proizvodnji. To je vodilo zaoštravanju borbe između novih i starih industrijskih velesila za novu podjelu kolonija i svijeta. Ekonomske i političke krize, koje su se smjenjivale, ubrzavale su trku u naoružanju, te sve više oblikovale konture dva antagonistička vojna bloka i produbljivale jaz među njima.

Sredinom druge decenije XX stoljeća zalihe naoružanja već su bile značajne. Glad za novim tržištima i resursima sirovina bila je sve veća, a vojni blokovi uglavnom oblikovani. Na jednoj strani bili su: **Antanta - trojni**, **Srdačni sporazum Velike Britanije, Francuske i Rusije**, a na drugoj: **Trojni savez centralnih evropskih sila - Njemačke, Austro-ugarske i Italije**.

Prvi svjetski rat nije razriješio ni jedan problem radi koga je vođen. Iz godine u godinu u toku trajanja rata problemi su se usložnjavali. Promijenilo se i grupisanje snaga u ratu. Na stranu jedne i druge grupacije pristupale su nove države. **Italija je iz Trojnog saveza prešla u Trojni sporazum**. Munjeviti rat, upotreba tenkova, avijacije i bojnih otrova donosili su dramatične preokrete ratne sreće. Zaraćene zemlje su postajale sve više iscrpljene, a narodi sve više nezadovoljni. Najteže su bile pogođene široke radne mase koje su nosile i teret njegovog vođenja i teret sve većih troškova rata. Februarska i Oktobarska revolucija 1917. **izbacile su Rusiju iz rata**, a ulazak Sjedinjenih Američkih Država definitivno je donio **prevagu Saveznika**.

Na kraju su i Centralne sile bile zahvaćene revolucionarnim vrenjem i pod tim pritiskom **11. novembra 1918. kapitulirale**. Posljedice su

bile strahovite. Mrtvi i ranjeni u Francuskoj su dostigli 60% mobilisanih. U Velikoj Britaniji taj procenat je bio 37, u Njemačkoj 41, a u Austrougarskoj 38. Civilne žrtve rata i žrtve gladi i epidemija gotovo su dostigle broj vojnih žrtava. Materijalna razaranja i gubici bili su ogromni. Ukupan rezultat je bilo opšte osiromašenje. Izuzetak su bile Sjedinjene Američke Države, koje su na tom osnovu **doživjele snažan industrijski bum**.

Balkanski narodi upravo su bili prebrodili seriju ozbiljnih kriza: - Mladoturska revolucija; - kriza izazvana aneksijom Bosne i Hercegovine Austrougarskoj; - te dva balkanska rata. Upravo tu, na Balkanu je planula iskra koja je uzeta za povod Prvom svjetskom ratu, kataklizmi koja je po razmjerama i posljedicama prevazišla sve dotadanje ratove. Dugo je ostalo nepotpuno razjašnjeno ko je tu iskru potpalio, odnosno ko je organizovao atentat na nadvojvodu Ferdinanda, nasljednika Austrougarske monarhije u Sarajevu. Atentat je neosnovano pripisan Jugoslovenskoj omladinskoj organizaciji u Bosni i Hercegovini, kasnije nazvanoj "*Mlada Bosna*". **Faktički ga je organizovala Vojna obavještajna služba Srbije i njen načelnik Dragutin Dimitrijević – Apis**, **a izvršila grupa pripadnika njenog tajnog ogranka "Narodna odbrana"**.

Time je Bosna i Hercegovina uvučena u vrtlog iz koga će izaći sa teškim posljedicama i naći se u novoj konstelaciji odnosa snaga i još jednoj novoj državi. Ovog puta, to je trebalo biti zajednička država južnih Slovena, zasnovana na zahtjevima **Vilsonove** (Woodrow Wilson) **poslanice** od 14 tačaka. Ideja o povezivanju južnih Slovena pripisuje se hrvatskom piscu Vitezoviću (1652. do 1713.), a početkom XIX vijeka prerasla je u Pokret, nazvan **Ilirskim**. Pred početak rata i u njegovom toku na sceni su dva koncepta rješenja pitanja koja su očigledno zavisila od ishoda rata: - prvi, preuređenje Habzburške monarhije u **trijalističku državu**, - i drugi, **ujedinjenje** kraljevina Srbije i Crne Gore sa jugoslovenskim zemljama Austrougarske.

Do rata su o prvom diskutovali političari u kuloarima skupština dvojne monarhije. Od 1917. nosilac je postao **Jugoslovenski klub Bečkog parlamenta**, sa Antonom Koroščem na čelu. Akteri drugog rješenja bili su Srpska vlada i **Jugoslovenski odbor u Londonu**, sa Nikolom Pašićem

i dr. Antom Trumbićem, na čelu. Prvi koncept je bio izložen u **Majskoj deklaraciji**, podnesenoj Carevinskom vijeću 30. maja 1917. godine, a drugi u **Krfskoj deklaraciji** od 27. avgusta iste godine.

Bosna i Hercegovina je i po raspuštanju Bosanskog sabora zadržala poseban državnopravni položaj u okviru Austrougaske, a pored pristalica i jednog i drugog poslijeratnog rješenja (u čemu je bila slabo zastupljena i uglavnom periferno angažovana) postojale su i druge kombinacije od podjele, do priključenja Mađarskoj ili Austriji. Dok su **Tisinu** (István Tisza) ideju priključenja Mađarskoj podržali Safvetbeg Bašagić i Šerif Arnautović, Mehmed Spaho i reis Džemaludin Čaušević, te spas vidjeli "u slozi i jedinstvu svih Srba, Hrvata i Slovenaca", Dervišbeg Miralem i Sejfudin Huseinagić su podržali Majsku deklaraciju. U odnosu na ovo hrvatske i srpske stranke bile su daleko manje podijeljene.

Od proljeća 1918. ubrzano je rješenje na bazi Majske deklaracije i do septembra se formiraju **narodna vijeća pokrajina**, a 8. oktobra 1918. godine i **Narodno vijeće Slovenaca**, **Hrvata i Srba**, u koje je ušlo 18 predstavnika Bosne i Hercegovine. Vijeće je (18. oktobra) odbilo zakašnjelu ponudu cara Karla za trijalističko preuređenje Monarhije i proglasilo se Centralnim organom Slovenaca, Hrvata i Srba, koje će u ime svih stranaka preuzeti "vođenje narodne politike". Odlukom toga vijeća **29. oktobra 1918. godine obrazovana je nova**, od Austrije i Ugarske odvojena, **nezavisna Država Slovenaca, Hrvata i Srba**.

U Središnji odbor Narodnog vijeća Države Slovenaca, Hrvata i Srba ušlo je osam predstavnika Bosne i Hercegovine.[171] Za predsjednika Narodnog vijeća izabran je dr. Anton Korošec, a za podpredsjednike dr. Ante Pavelić (zubar) i Svetozar Pribićević. **Država Slovenaca, Hrvata i Srba je bila konstituisana na federativnom principu** i za nekoliko dana Narodno vijeće Države Slovenaca, Hrvata i Srba je imenovalo pokrajinske vlade (Hrvatske, Slovenije, Dalmacije i Bosne i Hercegovine).

U Bosni i Hercegovini Glavni odbor narodnog vijeća Bosne i Hercegovine obrazovan je 31. oktobra 1918. godine i sutradan **1. novembra**

[171] Dr. Jozo Sunarić, Vojislav Šola, dr. Milan Jojkić, Šćepan Grđić, fra Ljubomir Galić, dr. Luka Čabrajić, Halidbeg Hrasnica i Hamid Svrzo.

1918. vlast u zemlji predao mu je zemaljski poglavar, general Stjepan Sarkotić.

Trećeg novembra formirana je i prva **Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu**. Odmah su o tom obaviješteni kotarski uredi i preuzeta odgovornost za "javni mir, red i sigurnost", ali ga kao ni u čitavoj Državi Slovenaca, Hrvata i Srba u tom poratnom vremenu nije mogla obezbijediti.

Rat je bio završen, Država i posebno Bosna i Hercegovina gotovo je bila ostala bez vojske i žandarmerije. Zaštitni korpus i novoobrazovana Garda narodnog vijeća nisu bili dovoljni za obezbjeđenje socijalnog mira, a na Soči i u Dalamciji trebalo je zaustavljati nastupanje talijanskih invazionih trupa.[172] Predsjednik bosanskohercegovačke vlade Atanasije Šola je 4. novembra **neovlašteno** i **samoinicijativno** u Višegradu dogovorio ulazak srpske 2. armije u Bosnu i Hercegovinu. U Bosni i Hercegovini tada više nije bilo austrougarske vojske, a svi koji su se ovoj Armiji do 15. novembra 1918. godine priključili **dobili su status "srpskog dobrovoljca"**.

Na trojnim (Nikola Pašić, Anton Korošec i Ante Trumbić) pregovorima u Ženevi 6. do 9. novembra 1918. godine **ravnopravno je bila dogovorena demokratska procedura ujedinjenja Kraljevine Srbije sa Državom Slovenaca, Hrvata i Srba**. Na kraju ovih pregovora usvojena je **Ženevska deklaracija**, kojom je **Država Slovenaca, Hrvata i Srba priznata kao Kraljevini Srbiji ravnopravan faktor u provođenju ujedinjenja južnoslovenskih naroda u novu državu**, o čijem unutrašnjem (federativnom) uređenju će odlučiti demokratski izabrana Ustavotvorna skupština. Slično kao 2. armija u Bosnu i Hercegovinu, početkom novembra 1918. godine u Crnu Goru su ušli dijelovi srpskih Jadranskih trupa. Na brzinu organizovanim izborima Velika narodna skupština sazvana u Podgorici 26. novembra 1918. godine donijela je **odluku o svrgavanju dinastije Petrovića i usvojila pripremljenu Odluku o ujedinjenju sa Srbijom**, čime je **značajno ugrožena u Ženevi dogovorena demokratska procedura ujedinjenja**.

---

[172] U tom su značajno učestvovali, u oktobru pobunjeni, tamo koncentrisani bosanskohercegovački pukovi i bataljoni.

Nezadovoljan nepostizanjem punog prenošenja vlasti Kraljevine Srbije na ostale jugoslovenske zemlje, **regent Aleksandar** je oborio vladu Nikole Pašića, iznudio zaključak Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba o "**proglašenju ujedinjenja ...** u **jedinstvenu državu**"; a onda suprotno njegovom **Naputku** prisilio delegaciju Vijeća da sastavi **Inauguracionu adresu**, na osnovu koje je 1. decembra 1918. proglasio "**ujedinjenje Kraljevine Srbije i Crne Gore sa zemljama nezavisne Države Slovenaca, Hrvata i Srba ... u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca**".

Tek 28. decembra 1918. godine Narodna vlada Bosne i Hercegovine obavijestila je da je prestala funkcija Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine i **da je sva vlast u zemlji prešla na organe centralne vlade u Beogradu**.

Za 38 dana postojanja Nezavisne Države Slovenaca, Hrvata i Srba u opštem rasulu Austrougarske monarhije nije se bilo moguće istovremeno suprostaviti unutrašnjoj socijalnoj anarhiji i osvajačkim i hegemonističkim pretenzijama susjednih zemalja. **Poseban državnopravni položaj Bosne i Hercegovine u okviru ove države nije bio upitan**, **a za novoosnovanu državu federativno uređenje bilo je logično**. **Takvo državno uređenje je bilo dogovoreno u Ženevi**. Iznuđeni ulazak srpske vojske u Bosnu i Hercegovinu, njeni samovoljni postupci i različite koncepcije domaćih političara, u ovom periodu, doprinijele su kasnijem nametanju srpskog hegemonizma i međusobno neravnopravnog položaja tri bosanskohercegovačka naroda i zemlje kao cjeline u naredne dvije decenije. Nametanje velikosrpskog hegemonizma od strane Regenta onemogućilo je normalan društveni i politički život i bilo **uzrok i uslov svih kriza**, pa i konačnog raspada novostvorene Kraljevine.

Koncepti koji su se zalagali za stvarnu ravnopravnost u zajedničkoj višenacionalnoj državi, za federativno, pa i za republikansko uređenje, podgrijavali su i kasnije nade u mogućnost zajedničkog života, dok, se na kraju, zbog upornosti suprotnih tendencija, nisu konačno razbile.

Odbrana Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Već u oktobru 1918. godine Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, raspolagalo je izvjesnim trupama, prije svega jedinicama zajedničke Austrougarske vojske na

Soči, koje su bile u stanju pobune, ili su se angažovale na sprječavanju nastupanja talijanskih okupacionih trupa. Raspolagalo je i novoformiranim jedinicama od zarobljenika Savezničkog bloka.

Polovinom novembra 1918. godine Narodno vijeće je u Hrvatskoj i Sloveniji pored raspoređenih jedinica hrvatskog i mađarskog domobranstva (Honved), odnosno austrijskog Landvera raspolagalo sa nekoliko desetina pješadijskih pukova (nekoliko srpskih) i jednim dragonskim pukom, većim brojem artiljerijskih diviziona, konjičkih eskadrona, ulanskih i husarskih bataljona, te nekim pukovima Zajedničke austrougarske vojske stacioniranim u Hrvatskoj i Sloveniji. Sa savezničkim komandantom na Krfu admiralom Gošeom (Philippe Gauchet) bilo je dogovoreno, da Austrougarska ratna i trgovačka flota, do zaključenja mira, ostane u vlasti Narodnog vijeća Države SHS.

U svemu su to bile značajne kopnene i pomorske snage, popunjene građanima Države Slovenaca, Hrvata i Srba, ali je komandovanje tim trupama tek bilo u objedinjavanju. Ipak su se pokazale nedovoljne, jer su pored sprječavanja nastupanja talijanskih (na Soči i u Dalmaciji) te austrijskih (u Koruškoj i Štajerskoj) morale biti upotrijebljene i za gušenje socijalnih nemira u zemlji, čiji su nosioci uveliko bili pripadnici zelenog kadra i povratnici iz ruskog zarobljeništva.

Kao i u Hrvatskoj i Sloveniji, od ljeta 1917. godine brojni austrougarski vojnici, kao odraz socijalnog nezadovoljstva, protivratnog i protivaustrougarskog raspoloženja, prezdravljeni ranjenici i drugi austrougarski vojnici na odsustvu, povratnici iz ruskog zarobljeništva, i oni koji su dobili poziv za rezervu ili odsluženje kadrovskog roka, nisu se javljali u svoje **kadrovske bataljone**, nego su se krili oko svojih sela ili se odmetali u šumu, pa su uskoro prozvani "**zelenim kadrom**". Do oktobra 1918. godine njihov broj i u Bosni i Hercegovini bio je značajan, ali bez jedinstvenog programa i komandovanja. Održali su se do ljeta 1919. godine, kada je njihov otpor slomila vlast Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

U takvim uslovima nisu mogle biti iskorištene ni preostale mobilizacijske mogućnosti na ruševinama - višegodišnjim ratovanjem, glađu, boleštinama i socijalnim potresima - iscrpljenog Carstva. Stanje na pod-

ručju Države Slovenaca, Hrvata i Srba bilo je još teže, a pogotovu u Bosni i Hercegovini. Njeni vojni obveznici praktično su se nalazili van zemlje i rasuti na više frontova. Najveći broj se nalazio na Talijanskom frontu, na Soči, uglavnom u stanju pobune i uveliko su i uspješno bili iskorišteni za zaustavljanje nastupanja talijanskih okupacionih trupa. Značajan broj obveznika nalazio se u zarobljeništvu, kao dobrovoljci u sastavu Jugoslovenske divizije na Solunskom frontu, po nekoliko bataljona bilo je angažovano u gušenju revolucionarnih pokreta u Austriji, odnosno u sastavu Istočnog korpusa u Albaniji. Ono što se nalazilo u zemlji bili su invalidi ili još neprezdravljeni ranjenici ili bolesnici, a dobar dio zdravih u zelenom kadru. Donekle upotrebljivi su bili samo obveznici i oficiri u regrutnim centrima za obuku, a neka veća pomoć nisu mogli biti ni onih pet, dobro prorijeđenih, polovinom novembra mobilisanih godišta.

2. **Iznuđeno ujedinjenje Države SHS i Kraljevstva Srbije u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca**

Neprijatno iskustvo malih jugoslovenskih naroda sa stranom vladavinom i nejednaki uspjesi u pokušajima stvaranja nezavisnih država natjerale su male južnoslovenske narode da razmišljaju o eventualnom **udruživanju i stvaranju zajedničke države**. Poslije Vaterloa (Waterloo) i Bečkog kongresa 1815. godine, na iskustvima Napoleonove provincije Ilirije i pokušaja da se zaštite od Rusije, koja je između tog kongresa i Revolucije 1848. smatrana kulom reakcije. Na to ih je snažno potakla liberalna Evropa i poljski rodoljubi. Po slomu njihovog ustanka protiv Rusije (1831.) oni su izradili konkretan **projekat Ilirskog i Poljskog carstva od Crnog do Baltičkog mora kao solidnu branu protiv ruskog samodržavlja**.

Gotovo odmah potom ideja je **zloupotrijebljena.** Smisao ove progresivne ideje Čartorijskog (Adam Czartoryski) upoznao je reakcionar Ilija Garašanin, ministar unutrašnjih poslova kneževine Srbije i umjesto libe-

ralne Evrope okrenuo se reakcionarnoj Rusiji. Godine 1844. te ideje prepravio je u "**Načertanije**" **spoljnje politike Srbije za uspostavljanje velike Srbije**. Osnovna ideja o zajedničkoj državi ipak se održala i tinjala preko sto godina. Evropa je za nju uskoro izgubila interes. Ideja je za sve to vrijeme nagrizana velikosrpskim postupcima u duhu - 50 godina u tajnosti čuvanog Načertanija - posebno kad je u to uključeno **sveslovenstvo**, **kao velikoruski instrument za izbijanje na topla mora**.

Činjenicu da se Srbija našla na pobjedničkoj strani i uspjelu prevaru sa "ujedinjenjem" regent Aleksandar je iskoristio za nametanje centralizma i srpskog hegemonizma ostalim narodima. Hegemonizam je bio izražen kroz definiciju "**troimenog i troplemenog naroda**" što je 1929. godine zavođenjem diktature i promjenom imena Države pretvoreno u **integralno jugoslovenstvo**. **Srpski hegemonizam, zapravo je bio i ostao uzrok svih kriza zajedničke države**.

Zajednička država je iznevjerila nade svih. Nametnuto centralističko uređenje i oštro ispoljavana velikosrpska dominacija potpuno su odudarali od zamišljenog i obećanog zajedništva. Novu državu to je opteretilo **permanentnom krizom iz koje nije bilo izlaza**. Pokazalo se to i u proceduri donošenja Ustava (1921.) i zavođenju monarhističke diktature (1929.), pa i u fašizaciji zemlje i priklanjanju silama Osovine (1934. do 1941.).

Sve je to imalo neposrednog odraza na položaj Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi. Prvo je ukinut njen **federalni status**, status zasebnog državnog tijela (corpus separatum), koji je do tada (u Austrougarskoj monarhiji i Državi Slovenaca, Hrvata i Srba) imala. U proceduri donošenja ustava (Konstituanta) Bosna i Hercegovina je svedena na **pokrajinu**, a njena vlada na **upravu**, da bi i ta uprava bila likvidirana 1924. godine. Prvim, Vidovdanskim ustavom iz 1921. godine **cjelovitost Bosne i Hercegovine bila je zaštićena** takozvanim **turskim paragrafom** (čl. 135. Ustava), pa ni podjelom Kraljevine (Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi od 26. aprila 1922. godine) na **33 oblasti ni jedan dio Bosne i Hercegovine nije od nje odvojen**. Njeni okruzi samo su preimenovani u oblasti.

Najopasnija je bila podjela izvršena 26. avgusta 1939. godine (sporazum Cvetković-Maček), kada je 13 bosanskohercegovačkih srezova pripalo **Banovini Hrvatskoj**. Srpski kulturni klub inače je bio planirao da ostalih 45 srezova pripadne projektovanoj **Banovini srpskih zemalja**, ili da budu - po principu srpske ili hrvatske većine - podijeljeni između te dvije banovine. Podjeli su se međutim, energično suprostavila, u međuvremenu od Zagrebačkih punktacija, stasala **dva pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine**. **Građanski** je inicirala Jugoslovenska muslimanska organizacija, a **radnički** – multinacionalna studentska omladina i Komunistička partija.

Samo šest dana po potpisivanju sporazuma Cvetković-Maček počeo je Drugi svjetski rat i inicijativa više nije bila u njihovim rukama. Ubrzano je priklanjanje Kraljevine silama Osovine i 25. marta 1941. namjesnik Pavle je u Beču potpisao **akt o pristupanju Jugoslavije fašističkom Trojnom paktu**. Dva dana kasnije britanska obavještajna služba ga je srušila pučem. Hitler je puč uzeo kao povod za agresiju, okupaciju i razbijanje Kraljevine Jugoslavije. Napad je počeo 6. aprila 1941. godine, kralj i Vlada (koji su dvadeset dana ranije pristupili Trojnom paktu) su 14. aprila pobjegli iz zemlje a Vojska 17. aprila potpisala **bezuslovnu kapitulaciju**. **Tako su stvoreni uslovi za vođenje dvostruke politike u toku okupacije zemlje**.

3. **Državnopravni položaj Bosne i Hercegovine u Kraljevini i Republici Jugoslaviji**

Vidovdanski ustav od 28. juna 1921. godine načelno je trebalo da izgradi parlamentarni poredak u zemlji, ali je umjesto toga zadugo ostvarivana stvarna lična vlast regenta pa kralja Aleksandra.

Na osnovu tog ustava Zakonom od 26. aprila 1922. jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca podijeljeno je na 33 oblasti. Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi potom, shodno Ustavu su, ukinuti svi

organi na nivou Države SHS i njenih federalnih jedinica a ovolikim usitnjavanjem samouprave uvedena stroga centralizacija vlasti, ali kako smo vidjeli likvidacija pokrajinskih organa uprave potrajaće još dvije godine.

Troje parlamentarnih izbora od 1923. do 1927. godine nisu donijeli rezultate u smislu političke konsolidacije, a u političkom životu nametnulo se kao dominantno **Hrvatsko pitanje**, pa kratkotrajni parlamentarizam okončan atentatom u Narodnoj skupštini Kraljevine 20. juna 1928. godine, na rukovodstva opozicione Seljačko-demokratske koalicije.

Obezglavljena parlamentarna opozicija nije imala snage da riješi nastalu krizu i Kralj je 6. januara 1929. godine ukinuo Ustav i Parlament, te zaveo ličnu diktaturu, pri čemu je izmijenio i naziv Države u Kraljevinu Jugoslavije. Zakonom od 3. oktobra 1929. godine o nazivu i dodjeli Kraljevine na upravna područja izvršeno razbijanje Bosne i Hercegovine na četiri banovine. Time je Bosna i Hercegovina poslije milenijuma razbijena kao historijska cjelina, ali tome nije pomogla žalba JMO kralju Aleksandru. Kraljeva diktatura je potrajala do oktobra 1934. godine, iako je 3. septembra 1931. godine on donio Oktroisani ustav i time ozakonio stanje stvoreno Šestojanuarskom diktaturom, na šta je opozicija odgovorila 1932. "Zagrebačkim punktacijama".

Devetog oktobra 1934. godine u Marseju je ubijen kralj Aleksandar i na osnovu njegovog testamenta napisanog 5. januara iste godine postavljeno Kraljevsko namjesništvo sa knezom Pavlom na čelu. To namjesništvo i vlade Milana Stojadinovića i Dragiše Cvetkovića nastavile su priklanjanje fašističkoj Osovini Rim-Berlin i fašizaciju zemlje, tako da se suštinski režim nije bitno mijenjao. Velikosrpsku politiku od 1937. godine, na osnovu procjene da je integralno jugoslovenstvo promašaj kralja Aleksandra, koordinira **Srpski kulturni klub**, na čelu sa Slobodanom Jovanovićem. Prvi značajan rezultat je Sporazum o formiranju Banovine Hrvatske 26. avgusta 1939. godine, samo nekoliko dana pred početak Drugog svjetskog rata.

S druge strane građanska opozicija (muslimanska) na čelu sa dr. Mehmedom Spahom i stasali radnički pokret i posebno napredna studentska omladina počinju borbu za autonomiju Bosne i Hercegovine, koja će 25. novembra 1943. godine rezultirati obnovom državnosti Bosne

i Hercegovine na konstituirajućoj sjednici Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine.

Narodnooslobodilački antifašistički pokret Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, u sklopu Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije, po okupaciji države, krenuo je u Oslobodilački rat protiv okupacije i **pored oslobođenja zemlje od okupatora** u četverogodišnjoj borbi, **obnovio državnost Bosne i Hercegovine**, te u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije izborio status **ravnopravne federalne jedinice**. Do Drugog zasjedanja AVNOJ-a bilo je izboreno i priznanje Muslimana (Bošnjaka) kao naroda uobličeno u njihovoj ravnopravnosti **u dvije federalne jedinice** (Bosna i Hercegovina i Sandžak) sa druga dva tamošnja naroda, što je pod kraj rata, pod pritiskom velikosrpskih elemenata i velikih sila, anulirano.

Činjenica da je Demokratska Federativna Jugoslavija iz rata izašla kao međunarodno priznata država i kao saveznička država pobjedničke Antifašističke koalicije omogućila je prije svega **obnovu i kasnije izgradnju devastirane ekonomije i privrednog života, a onda i društvene nadgradnje kakva je u ranijim periodima bila nezamisliva**. Međublokovski hladni rat, sukob sa staljinizmom i Sovjetskim Savezom, te neprevaziđene tendencije unutarnjih hegemonizama kao i opšta kriza vladajućeg socijalističkog sistema, znatno su otežavali taj razvitak i umanjili očekivane uspjehe.

Konačni rezultati Narodnooslobodilačkog pokreta u Drugom svjetskom ratu nisu samo plod njegove orjentacije nego i konstelacije međunarodnih odnosa u Antifašističkoj koaliciji, te realnoj snazi Pokreta da se odupre stranim pritiscima. Iznuđenim kompromisom Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije sa Izbjegličkom vladom i Dinastijom u Londonu, Demokratska Federativna Jugoslavija je **platila visoku cijenu svog međunarodnog priznanja**. U tom pogledu nije joj mnogo pomogao ni ogroman doprinos zajedničkoj pobjedi nad fašizmom u Evropi i **gotovo potpuno oslobođenje zemlje sopstvenim snagama**. Vodeće sile antifašističke koalicije, Velika Britanija i Sovjetski savez, odnosno njihovi lideri **Vinston Čerčil** (Winston Leonhard Spencer Churchil) i **Josip Staljin** (Josip Visarionovič Džugašvili – Stalin) imali su svoje interese – širenje, odnosno očuvanje uticaja – na Balkanu i jugoistočnoj Evropi.

Oktobra 1944. godine njih dvojica su i parafirali podjelu tih interesa, a svako od njih imao je i jake, ali u značajnoj mjeri samo hipotetične, oslonce u zemlji. Na jednoj strani bila je to **Demokratska Federativna Jugoslavija sa pobjedonosnom Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije, a na drugoj Kralj i Izbjeglička vlada Kraljevine, kao stvarni reprezentant gotovo ukupnih kolaboracionističkih formacija u zemlji, uključujući i svoju "Jugoslovensku vojsku u otadžbini", odnosno četnike**, koje je (kao i neke druge) formalnom zamjenom kompromitovanih ličnosti, u upravo završenim neuspjelim pučevima pokušala rehabilitovati.

Oko cijene međunarodnog priznanja Demokratske Federativne Jugoslavije vođeni su uporni pregovori od ljeta 1944. (Vis i Napulj) do proljeća 1945. godine (u Vršču i Beogradu), kada je 7. marta u Beogradu formirana Jedinstvena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije. Kao cijenu tog međunarodnog priznanja **Narodnooslobodilački pokret je morao žrtvovati ili dovesti u pitanje neke od veoma značajnih tekovina četverogodišnje narodnooslobodilačke borbe**.

Prije svega, rukovodstvo Pokreta je moralo **bitno izmijeniti odluke** Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, usvojene njegovom Deklaracijom od 29. novembra 1943. godine, koje se odnose na izdajničku izbjegličku vladu, priznati Monarhiju, prihvatiti Izbjegličku vladu za **ravnopravnog partnera u vlasti i u značajnoj mjeri odreći se jednog od dva osnovna cilja Platforme** narodnooslobodilačkog rata formulisanog kao "**oslobođenje svakog naroda ponaosob**".

To je, između ostalog rezultiralo: odustajanjem od obrazovanja federalne jedinice **Vojvodine** i (31. marta 1945. godine izvršenom) likvidacijom već uspostavljene federalne jedinice **Sandžaka**; protjerivanjem najbrojnije (**njemačke) nacionalne manjine** i značajnim rezervama prema drugim manjinama; Makedonija se jedva odbranila od velikosrpskih pretenzija, izraženih u paroli "**jedinstva Moravsko - Vardarske doline**"; a u Bosni i Hercegovini za više godina Muslimanima (Bošnjacima) je **osporen** (u Mrkonjiću fiksirani) **status ravnopravnog naroda i njihovim izostavljanjem iz prvih poslijeratnih ustava**.

Karakter ostvarenih kompromisa sa Izbjegličkom vladom odrazila se i na odnos prema njenom "Vojskom u otadžbini". Neposredno učešće Sovjetske armije u oslobađanju istočnog dijela Jugoslavije (Beogradska operacija) i preko toga ostvareni uticaj u strukturama vlasti i oružanih snaga, a onda oslonac Zapada na, u ratu poražene, kolaboracioniste, i hladnoratovski nesporazumi oko razgraničenja blokova uveliko su **opredijelili prve godine razvoja obnovljene države**. To se prije svega odrazilo na rezultate izbora 11. novembra 1945. godine i proglašenje Republike 29.-og istog mjeseca. Centralizacija vlasti i oružanih snaga, međutim, su djelimično **narušili** u ratu ostvarene **elemente ravnopravnosti i demokratije**, što je našlo odraza u prvim ustavima Federativne Narodne Republike Jugoslavije i njenih narodnih republika.

Na podlozi sopstvenim snagama izvedenog oslobođenja, na spoljnjem planu politika Federativne Narodne Republike Jugoslavije pa Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije bila je zasnovana na načelima državnog kontinuiteta i teritorijalnog integriteta, te zaštite nezavisnosti, ne dopuštajući bilo čije miješanje u njene unutrašnje stvari. To joj je omogućilo da od samog početka bude jedan od najistaknutijih pobornika u borbi za afirmaciju ciljeva i načela Organizacije ujedinjenih nacija. Prve manifestacije međusavezničkih sukoba, međutim, značajno su usporile i značajno odgodile demobilizaciju ratne armije. Sukob oko Trsta, i odbrana od nasrtaja na nezavisnost od strane Sovjetskog Saveza produžila je to usporavanje do 1950-tih godina. Opredjeljenja za pobjedu načela miroljubive **koegzistencije**, zalaganje za blokovsku **nesvrstanost** i podsticanje **saradnje država različitih društvenih sistema** u daljnjem joj je **donijelo značajan ugled u svijetu**, posebno kod nerazvijenih zemalja.

Pogubnost izvršene centralizacije prvo je shvaćena na ekonomskom planu, još 1958. godine. Početkom šezdesetih godina se krenulo na **strukturalne promjene** sveukupnog društvenog uređenja **u pravcu decentralizacije**, sve većeg jačanja tržišta i uključivanja u svjetsku privredu. U tom cilju aprila 1963. godine donesen je novi Ustav, koji je **osnažio princip federativnog uređenja** Države, **uveo načelo smjenjivosti** za sva izborna lica, **ojačao nacionalnu afirmaciju** i **ukupnu demokratizaciju društva**, čemu se suprostavila politička grupa u federalnom držav-

nom i partijskom vrhu eliminisana 1966. godine (Aleksandar Ranković). Poslije toga je ubrzana distribucija vlasti na republike i pokrajine.

U toku tog procesa **reafirmisana** je i, u prvim posljeratnim godinama osporena **posebnost** po veličini **trećeg naroda** u SFRJ **Bošnjaka**/**Muslimana**, što je 1963. sa novim ustavom rezultiralo i izmjenom grba Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, unošenjem u njega i **šeste baklje**.[173]

Inicijativa za novu ustavnu reformu, pokrenutu 1971, završena je donošenjem cjelovitih ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine od 1974. godine, kojim su **otklonjeni gotovo svi vidovi hegemonizma i supremacije brojnijih nacija, osiguran visok stepen sloboda i ravnopravnosti građana, te konačno zaokružen i osiguran visok stepen samostalnosti i ravnopravnosti republika i pokrajina**, tako da ga mnogi smatraju **konfederativnim**. Ratni status federalne jedinice, nažalost ni tada nije vraćen Sandžaku. Njegova martovska podjela 1945. godine između Srbije i Crne Gore to je onemogućila. Ustav, međutim, nije bio sasvim **konzistentan** i sadržao je nekoliko protivrječnosti, između ostalog i u oblasti odnosa pokrajina - republika - federacija, što je potom od strane obnovljenog Velikosrpskog pokreta iskorišteno za destabilizaciju sistema i Države.[174]

---

[173] Na predstojećem popisu stanovništva 1971. godine u Bosni i Hercegovini registrovano je oko 1,482.000 Muslimana (odnosno 39,56%), a u SFRJ 1,678.932 (odnosno 8,4%), po čemu su bili treći narod u državi. Na popisu stanovništva 1981. godine u BiH registrovano je 1,690.000 Muslimana (odnosno 39,52%), a u SFRJ 2,000.000 (odnosno 8,59). Budući da je 1948. godine u Jugoslaviji registrovano 227.000 Muslimana kao Srbi, Hrvati i Makedonci, a 1981. samo u BiH 326.000 kao Jugosloveni (od čega najviše Muslimani) ispada da je realan broj Muslimana već 1981. godine u Bosni i Hercegovini iznosio ne 1,630.000, nego gotovo 2,000.000 (odnosno 48%), a u Jugoslaviji blizu dva i po miliona odnosno 11,4%.

Do 31. marta 1991. godine uz prosječan prirodni priraštaj od 10% cifre su mogle biti povećane za 200.000-300.000. Sličnu analizu, baziranu na popisu 1991, izvršio je akademik Muhamed Filipović i došao do zaključka o oko 50% Muslimana u BiH.

[174] Dvije godine kasnije, Republika Srbija je naložila izradu "**PLAVE KNJIGE** O NEPRAVDI PREMA SRBIMA".

4. **Vojna obaveza i vojska Kraljevine i Republike Jugoslavije**

U vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Jugoslavije izvršena su dva popisa stanovništva, dok je treći ometen, neposredno predstojećom fašističkom agresijom 1941. godine. U Bosni Hercegovini je na tim popisima utvrđeno slijedeće stanje: - 21. januara 1921. godine: **1,890.440** stanovnika; - 31. marta 1931. godine: **2,323.555** stanovnika; - 31. marta 1941. godine izračunat broj stanovnika je iznosio: **2,850.269** stanovnika.

Na sva tri popisa, vojnici na odsluženju vojnog roka su popisani u njihovim garnizonima, a ne u mjestima stalnog boravka. Pored drugih manipulacija popisom, to znatno mijenja i otežava utvrđivanje nacionalne strukture stanovništva.

Godišnji priraštaj između ovih popisa bio je: 1921. do 1931. **43.311**; između 1931. do 1941.: **52.674**. Između dva posljednja austrougarska popisa (1895. do 1910.) godišnji priraštaj iznosio je **21.996** stanovnika, dok nam **negativna razlika** između popisa 1910. i 1921. godine od oko 7.000 služi samo kao ilustracija dimenzija demografskih gubitaka u Prvom svjetskom ratu. Za dvadeset i dvije godine stanovništvo Bosne i Hercegovine se povećalo za 1,047.153 stanovnika. Ova činjenica, između ostalog, pokazuje da su i mobilizacijske mogućnosti za odbranu zemlje bile uveliko povećane i na kraju gotovo udvostručene.

Odmah po činu ujedinjenja, već 3. decembra 1918. godine u Zagrebu je formirana **Srpska vojna komisija** da po srpskim propisima i formacijama reorganizuje **Vojsku Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba**, čije bi jezgro predstavljali jugoslovenski dobrovoljci. Posao je završen u 1919. godini.

U januaru 1919. godine izvršena je **vojnoteritorijalna podjela**. Stvorene su četiri armijske, sa 16 divizijskih oblasti. Svaka divizijska oblast imala je po tri vojna okruga od po četiri vojna sreza (ukupno 192).

Bosna i Hercegovina je tom vojnoteritorijalnom podjelom potpuno neprirodno rasparčana. Uključena je u Prvu, Drugu i Primorsku armijsku

oblast. U tom okviru njeni dijelovi uključeni su u četiri divizijske oblasti. Drinska divizijska oblast sa sjedištem u Valjevu obuhvatila je Srebrenicu (uključenu u Valjevski vojni okrug), Zvornik i Bijeljinu (uključene u Šabački vojni okrug); Bosanska divizijska oblast sa sjedištem u Sarajevu, obuhvatala je Sarajevski, Tuzlanski i Travnički vojni okrug i **jedino u njoj su svi vojni srezovi bili bosanskohercegovački**; Vrbaska divizijska vojna oblast sa sjedištem u Banja Luci obuhvatila je u Bosni samo Banjalučki vojni okrug i srezove Bosanski Novi, Bihać i Cazin (koji su pripali njenom Petrinjskom vojnom okrugu); Jadranskoj divizijskoj oblasti sa sjedištem u Šibeniku pripao je Mostarski vojni okrug i vojni srez Livno Sinjskog vojnog okruga sa sjedištem u Sinju. Zetskoj divizijskoj oblasti sa sjedištem u Cetinju pripao je Trebinjski vojni okrug, uključujući i Dubrovnik iz Hrvatske.

U dvije decenije postojanja Kraljevine organizacija i ustrojstvo Vojske Kraljevine zakonima i uredbama je mijenjano nekoliko puta, posebno 1923, 1929. i 1931. godine. Vojna obaveza je bila opšta i u svim slučajevima trajala od navršene 20. godine do četrdesete u **operativnoj**, a od navršene 40. do navršene 50. godine u **rezervnoj vojsci**. Kadrovski rok u Kopnenoj vojsci trajao je 18 (pod kraj perioda 24 mjeseca), dok je u Mornarici i Vazduhoplovstvu kroz čitav period trajao 24 mjeseca. Đacima, hraniocima i nekim drugim kategorijama je rok skraćivan na 9 mjeseci.

Vrhovni komandant Vojske bio je kralj. U miru je komandovanje ostvarivano preko Ministarstva vojske i mornarice, a u ratu preko Štaba Vrhovne Komande i Komande pozadine.

Kada je proces konsolidacije završen, Vojska je imala **Kopnenu vojsku**, čije su pješadijske divizije (28), pored numeričke oznake nosile nazive oblasti (teritorijalna popuna) sa kojih su mobilisale rezerviste, a pukovi (84) samo unaprijed određene numeričke nazive. U Kopnenoj vojsci su potom formirani divizijski artiljerijski pukovi a potom i armijski konjički; artiljerijski teški (150 mm) haubički i topovski pukovi (105 mm), te armijska inžinjerija (pionirski bataljon, pontonirski polubataljon, minerska, telegrafska i reflektorska četa).

Osnovu **Vazduhoplovstva** činile su nekolike eskadrile Srpske vojske i ono se uglavnom sporo razvijalo. Prvo je formirana Vazduhoplovna komanda u Novom Sadu, koja je pored Novog Sada imala po jednu eskadrilu u Zagrebu, Skoplju i Sarajevu. U i oko Novog Sada su i kasnije bile glavne komande, jedinice, ustanove i škole Vazduhoplovstva. Jedna od četiri Vazduhoplovne komande na teritoriji Bosne i Hercegovine formirana je u Sarajevu, a potom u Mostaru, gdje je bila i Podoficirska pilotska škola. Do 1939. godine razvijene su 3 vazduhoplovne brigade, sa po nekoliko vazduhoplovnih pukova i više vazduhoplovnih baza. Četiri vazduhoplovna puka 2. brigade stacionirana su u Sarajevu i Mostaru.

Ratna mornarica se kupovinom brodova i zahvaljujući činjenici da je od Austrougarske naslijedila Jadransku flotu: značajne baze (u Šibeniku i Boki kotorskoj) i da su joj osnovu činili kadrovi Austrougarske mornarice, do 1939. godine razvila u značajnu snagu, ali u kratkotrajnom ratu ni ona nije došla do izražaja.

U 1939. godini na teritoriji Bosne i Hercegovine, pored dvije komande armijskih i divizijskih oblasti bilo je **7 pješadijskih** (Sarajevo, Tuzla, Banja Luka, Bihać, Mostar, Bijeljina i Trebinje), **3 artiljerijska** (Sarajevo, Banja Luka i Trebinje), te **3 vazduhoplovna puka** (u Mostaru - bombarderski, lovački i izviđački u Sarajevu). Na njenom području, kao centralnom dijelu bila su smještena i **2 vojna skladišta** sa vojnom opremom i zalihama materijalno-tehničkih sredstava i municije, i samo Podoficirska škola (u Bileći), te škole za rezervne starješine u Sarajevu i Mostaru. U upotrebi su bili **aerodromi** u Sarajevu, Banja Luci i Mostaru.

Osnovu oficirskog kadra činili su oficiri Srpske vojske (osim Mornarice), a i školovanje se vršilo po predratnom sistemu. Za vaspitanje vojnika i starješina u školama i trupi vrlo često je primjenjivan **dril**, zapravo na njemu je sistem obuke i bio zasnovan.

Mobilizacijske mogućnosti same Bosne i Hercegovine su iznosile 285.026 obveznika, ali, kao ni u drugim krajevima zemlje, nisu iskorištene. Za rat 1941. godine trebalo je mobilisati oko 1,200.000 vojnika i starješina operativne vojske i 500.000 rezervne vojske. Zbog kasno izdatog naređenja za opštu mobilizaciju i neorganizovanosti od 28 pješadijskih divizija samo su 11 nepotpunih bile, približno, na mjestima **kon-**

centracije. Većina ostalih nalazila se u formiranju na mobilizacijskim mjestima ili na maršu. Pored 28 pješadijskih trebalo je mobilisati 3 konjičke divizije, 18 združenih odreda i 16 pješadijskih pukova. Mobilizacija nije bila blagovremena. Zbog prikrivanja stanja **kasno je objavljena opšta javna mobilizacija**, pa se krajem marta pod oružjem našlo jedva 700.000 vojnika, a blizu 400.000 ih je u kratkotrajnom ratu zarobljeno. Vojni obveznici Bosne i Hercegovine uglavnom su se lojalno odazivali i pozivima u rezervu i na oglas opšte mobilizacije, bez obzira na to, što su, zaštićeni Senžermenskim ugovorom, de fakto bili građani drugog reda.

Prvih desetak poslijeratnih godina nakon Drugog svjetskog rata karakteristični su po izgradnji **klasične stajaće armije** na koncepcijama u Drugom svjetskom ratu provjerenog modela Sovjetske armije.

Iz uspješnog Narodnooslobodilačkog rata oružane snage zajedničke države 1945. godine su izašle vrlo brojne - 800.000 vojnika i starješina. Po demobilizaciji boraca starijih od 33 godine Jugoslovenska armija se, zbog međusavezničkih zategnutosti oko razgraničenja blokova, čak povećala na milion vojnika i oficira i imala 51 diviziju sa 214 brigada. Jedinice su uglavnom bile bez težeg naoružanja i složenije opreme, a starješinski kadar, uprkos bogatog ratnog iskustva, u najvećem broju bez stručne i tehničke spreme i relativno niskog opšteg obrazovanja. Iskustva s kombinovanim i partizanskim djelovanjem iz Narodnooslobodilačkog rata uporno su potiskivana i zanemarivana. Period od 1945. do 1947. godine je jedini period, kada u sastavu Oružanih snaga nije bilo partizanskih, teritorijalnih jedinica.

Tek 1947. godine demobilisani su i borci stariji od 27 godina i brojno stanje Armije je svedeno na oko 400.000 vojnika i oficira. Armija je tada imala 26 divizija i 15 samostalnih brigada Kopnene vojske, Ratnu mornaricu sa Flotom od tridesetak ratnih brodova, Rječnu ratnu flotilu i Obalsku odbranu podijeljenu u tri sektora, kao i 5 vazduhoplovnih divizija. Sve ove jedinice objedinjavale su komande pet armijskih vojnih oblasti i 28 korpusnih vojnih područja. Ova, klasična stajaća armija predstavljala je jezgro znatno brojnijih oružanih snaga, ali bez sopstvene vojne industrije i materijalne osnove u početku je bila upućena na pomoć Sovjetskog Saveza. To je Državu sredinom 1948. godine dovelo u izolaciju

i tešku situaciju, kada se toj istoj velesili trebalo suprostaviti **u odbrani nezavisnosti zemlje**. Istovremeno je trebalo izvršiti izvjesno preoružanje i **osloniti se na sopstvene snage**, a napustiti zablude o izgradnji Oružanih snaga na tuđim, teško primjenjivim iskustvima. Reorganizacijom je već 1949. godine Kopnena vojska Armije imala 149 raznih pukova u sastavu divizija i 20 samostalnih brigada.

Sukob sa Savezom Sovjetskih Socijalističkih Republika i neophodnost odbrane državne nezavisnosti prisilili su državno rukovodstvo da se vrati osloncu na sopstvene snage.

Prve mjere su se svele na mehaničko prilagođavanje organizacije odbrane strukturi, do tada samo formalno razuđene državne uprave.

Odmah je počelo **formiranje posadnih, a onda i jedinica teritorijalne protivvazdušne odbrane**, te vodova, četa i bataljona **stražarskih jedinica**. Reorganizovani su vojnoteritorijalni organi. **Odbrana zemlje je proklamovana kao obaveza čitavog naroda** i počele su intenzivne pripreme za izgradnju vojne industrije.

Usvajanjem kursa na samoupravljanje u zemlji i oslonom na sopstvene snage u 1950. godini, te izmijenjenim geostrategijskim položajem zemlje između dva oformljena bloka, **logično se nametala i drugačija koncepcija izgradnje oružanih snaga. Formulisanje nove odbrambene politike zemlje i mijenjanje ratne doktrine u osnovi je izvršeno u periodu 1955. do 1958. godine**. Njihova polazna osnova zasnivala se na, u više zemalja različitog društvenog uređenja, **prihvaćenoj koncepciji opštenarodnog odbrambenog rata i odbrani nezavisnosti zemlje svim raspoloživim snagama i sredstvima, te postulatu da se oružane snage zemlje mogu upotrijebiti isključivo u odbrambene svrhe**. U tom okviru Država se vratila na sopstvena iskustva iz Narodnooslobodilačkog rata. Prvi korak u novoj reorganizaciji bilo je formiranje 126 partizanskih brigada, kao i elemenata teritorijalne vojne organizacije u vidu opštinskih teritorijalnih četa (1.596) i bataljona (52), te proširenjem teritorijalne popune. Tome se prilagođava i mobilizacijski i regrutni sistem.

Koncepcija opštenarodnog odbrambenog rata predstavljala je jedinu **šansu preživljavanja** u uslovima postojanja blokova i **nemogućnosti da se nezavisnost manjih zemalja odbrani klasičnom stajaćom**

vojskom. Ovo je očigledno pokazalo da je po završetku Drugog svjetskog rata izvršena centralizacija vlasti bila u suprotnosti sa iskustvima i praksom Narodnooslobodilačkog rata i vodila razbijanju zemlje. Te šezdesete godine istovremeno označavaju i značajnu decentralizaciju vlasti (Ustav iz 1963. godine). Oružane snage zemlje od sada se sastoje od **dvije komponente**: - **Operativne armije** i **Teritorijalne odbrane**. **Republike pokrajine i opštine, i druge društvenopolitičke zajednice i organizacije, te radni kolektivi postaju neposredni subjekti opštenarodne odbrane**.

Početna reorganizacija završena je do kraja 1964. godine. Jugoslovenska narodna armija se tada sastojala iz 7 armijskih vojnih oblasti, 15 samostalnih vojnih područja, 32 pješadijske i oklopne divizije i 2 samostalne brigade ukupne jačine od oko 350.000 vojnika i oficira. Teritorijalna (teritorijalno-partizanska) komponenta definisana je zakonima od 1955; 1969. i 1974. godine, koji ilustruju postepenost razvoja ideja a onda i organizacije teritorijalne odbrane, od rudimentarnih začetaka u vidu posadnih jedinica, fabričkih straža i fabričke protivvazdušne odbrane, u isključivoj nadležnosti Federacije (1955.) **do cjelovite komponente Oružanih snaga, koju organizuju društveno-političke zajednice (1960.), odnosno pokrajine i republike (1974.)**.

Koncepcija teritorijalne odbrane ne priznaje ni okupaciju zemlje, ni njenih dijelova. Teritorijalna odbrana jednako postoji i na privremeno zauzetoj teritoriji nastavljajući **pružanje otpora, bukvalno na svakom pedlju zemlje**, ako za to postoje uslovi. **Na privremeno zauzetoj teritoriji ona je osnovni nosilac oružane borbe**.

Te 1974. godine usvajanjem novog Ustava, odnosno **praktičnim vraćanjem na Platformu NOP-a iz Oslobodilačkog rata riješen je bitan problem odbrane** višenacionalne i složene državne zajednice, kakva je bila SFRJ. Društvenopolitičke zajednice, republike i pokrajine (Vojvodina i Kosovo)[175] definitivno su postale državni subjekti, koje – kao konstitutivni elementi - dio svojih suvereniteta prenose na Federaciju.

---

175 Sandžak, koji je shodno toj platformi bio federalna jedinica Demokratske Federativne Jugoslavije, nažalost nije mogao doći u pitanje. Odlukom ZAVNO Sandžaka od 31. marta 1945. ukinut je i po liniji iz 1912. godine podijeljen između Srbije i Crne Gore.

Teritorijalna odbrana je bila masovnija komponenta oružanih snaga od Jugoslovenske narodne armije, koja je od nje bila bolje naoružana i opremljena, obuhvatajući efikasnije i složenije rodove i službe. **Teritorijalnu odbranu su uz to finansirale, naoružavale i opremale radne organizacije i društvenopolitičke zajednice**.

Na osnovu Zakona o narodnoj odbrani iz 1974. godine i u okviru prvog (šestogodišnjeg) plana razvoja izvršeno je preimenovanje Republičkog štaba narodne odbrane u **Republički štab teritorijalne odbrane**; oblasni štabovi su preimenovani u **zonske** i sada ih ima **osam** (Sarajevo, Tuzla, Mostar, Banja Luka, Bihać, Livno, Goražde i Doboj), **jedan Gradski štab teritorijalne odbrane** (Sarajevo) i još **104 opštinska štaba**, sa ukupno 141.586 pripadnika, svrstanih u 2.047 raznih jedinica.

U toku drugog petogodišnjeg plana razvoja Teritorijalne odbrane podruštvljavanje je prošireno i na oblast unutrašnjih poslova obrazovanjem jedinica opštenarodne odbrane i društvene samozaštite u mjesnim zajednicama i radnim organizacijama i do maja 1979. bilo formirano 7.270 jedinica (od borbene grupe do četa) naoružanih sa 115.000 cijevi, dok je drugu polovinu (223.000), trebalo tek naoružati čime su se u okviru **teritorijalne odbrane** iskristalizirale jedinice **prostorne** (2/3) i **manevarske** (1/3) **strukture**.

Do kraja 1980. godine jedinice Republike Bosne i Hercegovine su naoružane i za sve obveznike nabavljene uniforme, a brojno stanje Teritorijalne odbrane je dostiglo 320.000 pripadnika.

Kulminaciju razvoja Teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine predstavlja Zakon od 1982. godine i iduće godine usvojena "**Strategija oružane borbe**", koja je **teritorijalnu odbranu** označila kao **najširi oblik organizovanja oružanog otpora.** Kao najviše jedinice naznačene su brigade, ali je predviđeno i formiranje grupa odreda, brigada i divizija teritorijalne odbrane. Na osnovu toga je brojno stanje Teritorijalne odbrane Bosne i Hercegovine u 1982. godini **dostiglo 340.617 obveznika u 7.632 jedinice**.

Teritorijalna odbrana Bosne i Hercegovine bila je relativno **najrazvijenija i najbrojnija**. Do 1985. godine u Bosni i Hercegovini je

teritorijalna odbrana bila premašila brojno stanje od 300.000 obveznika. Već od te 1985. godine počinje smanjivanje broja pripadnika Teritorijalne odbrane Bosne i Hercegovine i njihovo "svođenje na jugoslovenski prosjek", da bi **na kursu njene likvidacije** do 1990. godine bila **svedena na 80.000** i u 1991. godini potpuno **razoružana**, odnosno njeno naoružanje stavljeno u skladišta pod kontrolom Jugoslovenske narodne armije.

Republički štab teritorijalne odbrane je imao **dvostruku potčinjenost** Predsjedništvu Republike i Vrhovnoj komandi Oružanih snaga Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Komandovao je sa **12 zonskih štabova teritorijalne odbrane**, a ovi sa **ukupno 110 opštinskih štabova** teritorijalne odbrane, čije snage su zavisno od brojnog stanja stanovništva bile razvrstane u tri varijante. Od tih obveznika obrazovani su **opštinski teritorijalni odredi**, **opštinski diverzantski odred** i **snabdjevačke baze**. U radnim organizacijama i mjesnim zajednicama obrazovane su **čete** i **vodovi teritorijalne odbrane** i posebne jedinice (**baterije** i **vodovi**) **protivavionske odbrane**.

Zonski štabovi su uz to raspolagali sa **dvije do pet brigada prostorne strukture**, te **artiljerijskim divizionima** i baterijama, kao i drugim jedinicama podrške.

Jedinice teritorijalne odbrane su u početku bile opremljene trofejnim i zastarjelim pješadijskim oružjem, ali su vremenom – sredstvima društveno-političkih zajednica - **gotovo u cjelini opremljene standardnim, pa i najmodernijim borbenim sredstvima i opremom**. Zavisno od potreba u toku rata, jedinice teritorijalne odbrane bilo je moguće preimenovati u jedinice Jugoslovenske narodne armije ili obratno.[176]

---

[176] O konceptu i razvoju Teritorijalne odbrane Bosne i Hercegovine, Milan Inđić, je 1989. godine objavio monografiju: TERITORIJALNA ODBRANA BOSNE I HERCEGOVINE, TO SR BiH, Sarajevo 1989.

5. **Obnova Velikosrspkog pokreta, destabilizacija i razbijanje zajedničke države**

Pokušaji destabilizacije u šezdesetim i sedamdesetim godinama uspješno su savladani harizmatskim autoritetom predsjednika, Tita, ali su u osamdesetim godinama, poslije njegove smrti, znatno **učestali i bili organizovaniji**. Lokalni problemi su uspješno **podizani na nivo krize u zemlji**. Tome se pridružila uskoro **opšta kriza socijalizma**, koji nije mogao izdržati konkurenciju u oblasti ekonomije i nadmetanje u naoružanju sa Zapadom. Umjerena politika nesvrstane Jugoslavije i značajno izvršena preorjentacija na tržišno privređivanje, u takvim uslovima izgubila je međunarodni značaj koji je imala u prethodnom periodu.

Ni u svjetskoj javnosti nije uočavana opasnost od izbijanja regionalne krize koja se već uobličavala. **Izazvana je velikosrpskim konceptima preuređenja zemlje i oživljavanjem davno poraženog Četničkog pokreta**, čija su jezgra činili nasljednici četničkih tendencija iz Drugog svjetskog rata, što je neminovno rezultiralo obnavljanjem nacionalizma kod drugih naroda Jugoslavije i time vodilo raspadu zemlje. Sa incidentima se počelo na Kosovu.

Manifestacije velikosrpskih tendencija na Kosovu brzo su se prenijele i u druge republike i pokrajine. Naročito su došle do izražaja u Srbiji i Hrvatskoj. Već krajem 1981. godine Petar Stambolić je izjavio da **će se Srbi osloniti na svoju** "**moć i broj**". Iduće godine aktuelizovana je "**Plava knjiga**" (o nepravdama prema Srbima),[177] poslije čega su vođenje kampanje preuzeli Udruženje književnika Srbije i Srpska akademija nauka i umetnosti, a pridružila im se i Srpska pravoslavna crkva. **Prelomna godina u tom je bila 1985. godina** kada je godišnja skupština Srpske akademije nauka i umetnosti **dala nalog za izradu poznatog** "**Memoranduma**". Velikosrpske tendencije konačno su te godine prevladale i u najužem vrhu Jugoslovenske narodne armije.

---

[177] Najdan Pašić, Radoslav Ratković i Balša Špadijer, PLAVA KNJIGA, Beograd 1977., ponovo aktuelizovana 1982. godine.

Ubrzanje krize se više nije moglo zaustaviti. U septembru 1986. godine "procurio" je tekst tobože nezavršenog Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti, koji je **retablirao Velikosrpski program širenja srpskog Lebensrauma**. Godinu dana kasnije, na Osmoj sjednici Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije na njegovo čelo je **pučem došao Slobodan Milošević s neskrivenim ambicijama da se popne na sam državni vrh i u zemlji zavede neprikosnovenu velikosrpsku hegemoniju**.

Velikosrpski pokret i državno rukovodstvo Srbije od tada nastupa sve više otvoreno i agresivno. Akcije postaju munjevite, tako da ih zatečena javnost jedva prati, a još manje shvata. Bila je zatečena i međunarodna zajednica, uplašena narušavanjem višedecenijske ravnoteže u svijetu. Stvarni i dugoročni ciljevi Pokreta ostajali su skriveni i duboko zamaskirani.

"Antibirokratskom revolucijom" uklonjeni su nepoželjni kadrovi u Srbiji, ukinute autonomije Kosova i Vojvodine, a van Srbije jedino je u Crnoj Gori instaliran kolaboracionistički režim Momira Bulatovića. Populističkim ponašanjem i obećanjima Slobodan Milošević je brzo pribavljao oreol sanjanog firera i okićen je titulom vožda. **Govorom na Gazimestanu 28. juna 1989. godine**, te postavljenim teritorijalnim zahtjevima i izvršenim ratnim pripremama **najavio je kataklizmične događaje**.

Lažnim deklaracijama, obmanama i intrigama, te manipulacijama Predsjedništvom i Vrhovnom komandom, pa i samitima predsjednika republika (u međuvremenu proglašenih **suverenim**), pokušavao se **spriječiti zajednički otpor nesrpskih naroda i prigrabiti imidž čuvara zajedničke države**. **Takvi postupci morali su dovesti do inicijative za pokretanje postupka razdruživanja**. U proljeće 1991. godine, kad su se i u Srbiji javili ozbiljni **otpori fašizaciji**, na ulice Beograda su izvedeni armijski tenkovi, ali je na Predsjedništvu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije **Bogić Bogićević**,[178] 12. marta 1991. **spri-**

[178] Bogić Bogićević je bio član Predsjedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz Bosne i Hercegovine. Njegov glas bi zapravo bio peti, pošto su četiri člana bila iz Srbije i Crne Gore.

ječio uvođenje vanrednog stanja, što bi faktički značilo državni udar i uvođenje vojne uprave.

Nadajući se da će osiguranom podrškom (13. marta 1991.) zavjereničke grupe maršala Jazova i prijetnjom nuklearnom katastrofom onemogućiti intervenciju Ujedinjenih nacija u korist žrtava agresije, srpski državni i politički vrh je zaključio da "**nije spreman da gubi istorijsko vreme**" i poslije neuspjelog dogovora sa Franjom Tuđmanom (24. marta) **konačno se odlučio na rat**. Za jednovremenu akciju na sve strane nije bilo dovoljno snaga pa je **selektivan**, pojedinačan pristup bio neophodan. Prvo je eliminisana Slovenija, koja je bila više u srednjoj Evropi nego na Balkanu i prema kojoj nije imao teritorijalnih zahtjeva. Da bi se tom činu dao privid secesije 28. juna 1991. godine insceniran je "carinski sukob", onda (3. jula) i kratkotrajni operetski rat sa ciljem da se pohapsi "secesionistička" slovenačka vlada. Dobro pripremljena **teritorijalna odbrana Slovenije odlično je izvršila zadatak** i rat je brzo obustavljen. Odluka o povlačenju Jugoslovenske narodne armije iz Slovenije donesena je 18. jula 1991. godine.

Odnos snaga u preostaloj Jugoslaviji time je znatno pomjeren u korist Slobodana Miloševića i on se koncentrisao na već eskaliralu agresiju na Hrvatsku i pokušao da se u zemlji uvede vanredno stanje i tako ostali nesrpski narodi zadrže u pokornosti.

Rat u Hrvatskoj bio je daleko ozbiljniji, teritorijalne pretenzije su zahvatale i do dvije trećine ukupne teritorije Republike Hrvatske (do linije: Karlobag - Virovitica), u Hrvatskoj je živjelo 530.000 Srba od čega polovina u graničnim opštinama sa djelimično većinskim srpskim stanovništvom. Na teritoriji Hrvatske bilo je stacionirano više korpusa Jugoslovenske narodne armije sa preko 200.000 vojnika. U "balvan revoluciji" bio je zloupotrebljen i dio jedinica teritorijalne odbrane. Ostatak uglavnom razoružane teritorijalne odbrane Hrvatske, pretvoren u **Zbor narodne garde**, još nije bio konsolidovan i naoružan. Otvorena oružana agresija još jednom se pokušala prikriti uvođenjem "vanrednog stanja" i "razoružavanjem paravojnih formacija". Hapšenje vlade u Zagrebu i pacifikacija ukupnih teritorija Hrvatske ni ovdje nije bio ozbiljan cilj, pa se već prvih dana izašlo u javnost sa stvarnim ciljem - **svođenje ostatka**

zajedničke države na "**veliku Srbiju**". Učinjeno je to **Platformom za djelovanje od jula do oktobra 1991. godine** Miloševićeve Socijalističke partije Srbije i pokretanjem Beogradske inicijative o **federaciji** onih zemalja "koje hoće da žive u jednoj državi - Crna Gora, Srbija i krajevi u kojima žive Srbi", te preduzimanjem mjera da se ta nova **tvorevina do oktobra osposobi za "samostalan državni život**" i "naslijedi savezne organe i funkcije", pa time i zajedničku imovinu.

Paralelno sa tim posebno su preduzimane mjere i pritisci da se na to "**milom ili silom**" prinude i Bošnjaci, ali i potezi na destrukciji i razbijanju Bosne i Hercegovine u šta spadaju formiranje srpskih autonomnih oblasti i najavljivanje priključenja srpske autonomne oblasti Bosanska krajina Kninskoj krajini i Srpske autonomne oblasti Stara Hercegovina Crnoj Gori. Teritorijalna odbrana i rezervni sastavi policije Bosne i Hercegovine bili su razoružani, podrivačka aktivnost petokolonaške Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine odmakla, naročito ispoljena u naoružavanju srpskog stanovništva i vrbovanjem dobrovoljaca za Jugoslovensku narodnu armiju. Tek pošto su propale mnoge inicijative za očuvanje zajedničke države i Slobodan Milošević u Stojčevcu 6. juna nagovijestio "**prelazak preko Drine**", na sastanku 365 predstavnika Bošnjaka iz svih krajeva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 10. juna 1991. godine uočeno je da zaštita Bošnjaka i države Bosne i Hercegovine podrazumijeva dobro političko i vojno organizovanje Stranka demokratske akcije time je **preuzela odgovornost za očuvanje egzistencije naroda i države**. Formiran je Savjet za nacionalnu odbranu i pošto su samo Bošnjaci ostali nenaoružani preduzete su mjere za njihovo vojno organizovanje. Iz mnogo razloga to nije bio pravi potez. Zanemarene su ostale patriotske snage a nije se ni pomišljalo na korištenje i pripremu teritorijalne odbrane, kao, na primjer, u Sloveniji. Njeno, makar i zakašnjelo aktiviranje 8. aprila 1992. godine i 25. juna usvojena **Platforma za djelovanje Predsjedništva u ratnim uslovima** pokazali su se kao adekvatnija rješenja.

Platforma Srpske pravoslavne crkve, Beogradska inicijativa, događaji u Sloveniji i Hrvtskoj, te eskalacija sukoba, a posebno ishitreni pozdrav moskovskim pučistima (19. avgust 1991.) skinuli su Miloševićeve maske, pa je **Evropska zajednica, koja se do tada zalagala za očuvanje Jugo-**

slavije, okrenula list. Deklaracijom od 27. avgusta 1991. godine pod naslovom "Elementi za globalno rješenje jugoslovenske krize" **odbila je da prizna mijenjanje granica**, **imenovala** "**žrtvu agresije**" i **agresora**, te najavila pokretanje mehanizma Konferencije o evropskoj bezbjednosti i saradnji za priznanje Hrvatske i Slovenije, dok je **priznanje Bosne i Hercegovine potom na Haškoj mirovnoj konferenciji uslovila sprovođenjem referenduma**.

Kada je Predsjedništvo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na posljednjoj sjednici 15. septembra 1991. godine konačno odbilo da proglasi opštu mobilizaciju, po Miloševićevom nalogu potpredsjednik **Predsjedništva Branko Kostić je izvršio puč i proglasio "djelovanje Predsjedništva u uslovima ratne opasnosti", čime je faktički inaugurisana Savezna Republika Jugoslavija**, iako je takvom proglašena tek 27. aprila 1992. godine. Dan prije u njeno ime je sa Predsjednikom Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u Sarajevu potpisan sporazum o povlačenju JNA iz Bosne i Hercegovine, ali je ona to izigrala, pa se izvlačenje pojedinih garnizona proteglo i na juni 1992. godine.

VI/1 **UJEDINJENJE KRALJEVINE SRBIJE, KRALJEVINE CRNE GORE I DRŽAVE SHS (PROJEKAT)**

VI/2 **DRŽAVA SLOVENACA, HRVATA I SRBA - NOVEMBAR 1918. GODINE**

ANTON KOROŠEC

ANTE TRUMBIĆ

NIKOLA PAŠIĆ

VI/3 **POTPISNICI ŽENEVSKE DEKLARACIJE**
(09. NOVEMBAR 1918.)

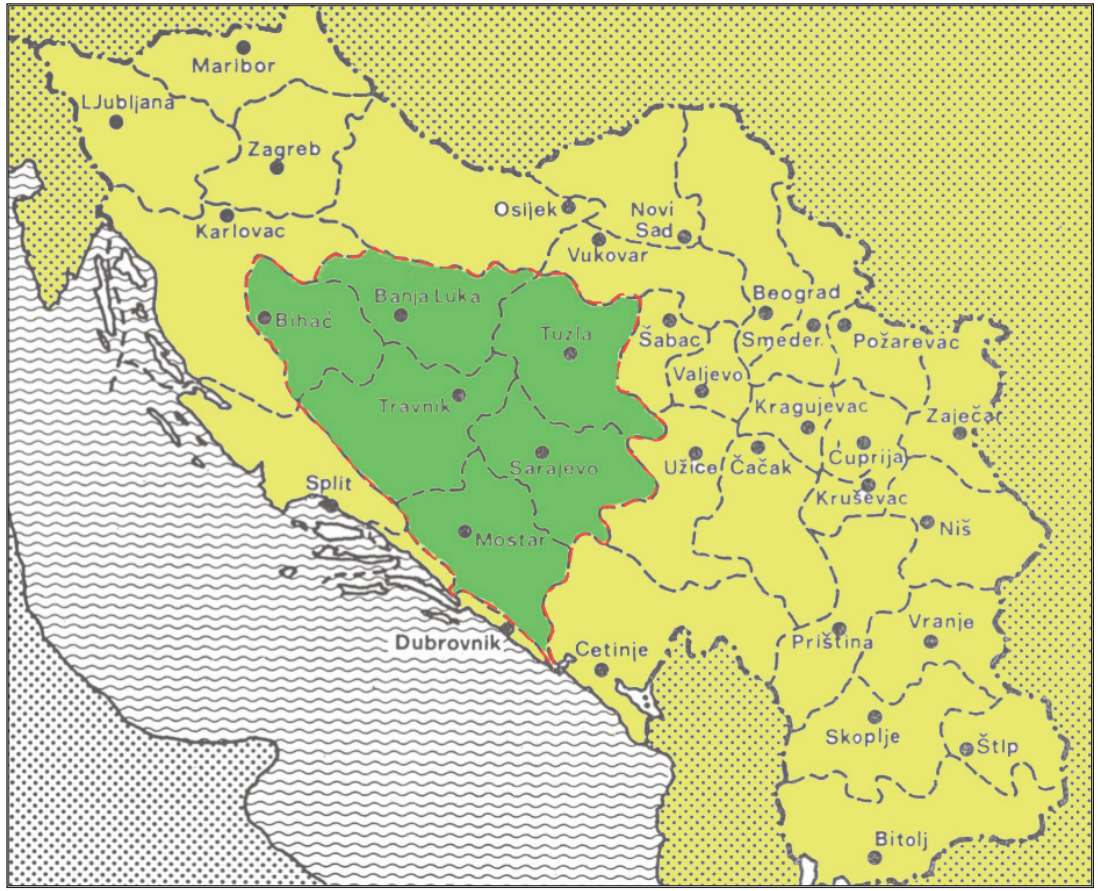

VI/4 **PODJELA KRALJEVINE SHS NA 33 OBLASTI**
(1922. GODINE)

VI/5 **PODJELA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE NA 9 BANOVINA**
(1931. – 1939. GODINE)

VI/6 **SPORAZUM CVETKOVIĆ – MAČEK**
O PODJELI 26.08. 1939. GODINE

VI/7 **VOJNOTERITORIJALNA PODJELA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE 1939. GODINE**

VI/8 **HUTOVO**
(ostaci grada)

VI/9 **POČITELJ**

SEDMI DIO

SPECIFIČNA ISKUSTVA AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU XX STOLJEĆA (1941. do 1945. i 1992. do 1995.)

1. **Nastanak fašizma i početak Drugog svjetskog rata**
2. **Fašistička agresija na Jugoslaviju i okupacija zemlje**
3. **Organizacija okupacione uprave i uslovi za opstanak stanovništva**
4. **Pokretanje i razvoj Antifašističkog narodnooslobodilačkog ustanka i rata**
5. **Obnova državnosti – najznačajnija tekovina NOR-a Bosne i Hercegovine**
6. **Osnovna iskustva partizanskog i kombinovanog ratovanja**
7. **Specifična iskustva iz agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991. do 1995. godine**
8. **Iskustva međunarodnih "pokušaja" spasavanja bošnjačke populacije od započetog genocida**

1. **Nastanak fašizma i početak Drugog svjetskog rata**

U beznađu ekonomske i svake druge krize poslije Prvog svjetskog rata javio se, prvo u Italiji, a onda i u drugim zemljama **fašizam**, kao ekstremni odgovor na revolucionarne situacije. Finansijska oligarhija ekstremnih reakcionarnih stranaka pristupilila je formiranju oružanih odreda za borbu protiv porasta radničkog revolucionarnog pokreta i uticaja Oktobarske revolucije. Odredi su se služili metodama pogroma, ubistava i terora. U ove odrede regrutovani su gradski ološ i seoska sirotinja. Na ovaj način je otvoren put diktaturi u Italiji i još nekim zemljama. Fašizam je dobio ime po **fašini**, snopu savitljivog pruća, koje se još od Rimljana upotrebljavalo za oblaganje zemljanih nagiba tvrđavskih bedema, za izradu nižih rječnih brana, za oblaganje rovova i izradu kolonskih puteva, pa je fašina sa sjekiricom još u Rimu, uzeta kao **liktorski znak**. Po dolasku Musolinija na vlast Odredi su reorganizovani u **Dobrovoljačku miliciju za nacionalnu sigurnost**. (Milizia volontaria per la sigurezza), na talijanskom okupacionom području Dobrovoljačka antikomunistička milicija (Milizia volontaria anticomunista - MVAC). Time je naglašena i njihova ksenofobija i ekstremni šovinistički karakter, koji su se postepeno nametli svojom fašističkom ideologijom i **vojsci** i **državi**, stavljajući ih pod svoju kontrolu.

Slično se **fašizam** razvio i u Njemačkoj, s tim što je to bilo vezano za Hitlerovu Nacionalsocijalističku partiju rada (NSDAP). Njene oružane grupe nazvane su jurišnim odredima (Sturmabteilungen - SA). Služile su za zaštitu svojih i razbijanje protivničkih političkih zborova. Na vlast su došli 1933. godine, pod kraj velike ekonomske krize započete u Sjedinjenim Američkim Državama 1929. godine.

Po dolasku na vlast u Njemačkoj fašistička ideologija, rasne i geopolitičke teorije razvijene su do fantastičnih razmjera u smislu da je njemački (germanski) narod bogomdani **vladajući narod**, da je on **čista arijevska rasa**, te da predstoji **hiljadugodišnji period njegovog upravljanja svijetom**. Brzim zapošljavanjem na bazi razvoja vojno-industrijskog kompleksa, izgradnjom posebne službe za uređenje teritorija ("Todt") riješeni su problemi odnosa prema Francuskoj, problemi ekonomske krize i vraćena Sarska oblast. Njemačka je oslobođena versajskih obaveza, a stvaranjem **Osovine Rim - Berlin** i potpisivanjem **Trojnog pakta**, čiji je treći član bio **Japan**, osvajački apetiti Osovine prije svega su raspaljivani prema istoku, dok se pokušavalo neutralizirati zapadne sile.

Istovremeno su se na Bosnu i Hercegovinu reflektovali problemi nastali porastom velikosrpskih i velikohrvatskih aspiracija u duhu sporazuma Cvetković - Maček, ali i ekstremnih projekata **Srpskog kulturnog kluba** da čitava Bosna i Hercegovina bude u sastavu Srbije; odnosno **Ustaškog pokreta** o izdvajanju Hrvatske iz sastva Jugoslavije i priključenja Bosne i Hercegovine kao završne etape zamisli Ante Starčevića.

Suprotstavljanje ideji "Sporazuma" platio je glavom najuticajniji političar JMO, **dr. Mehmed Spaho** (otrovan aprila 1939.). Jugoslavenska muslimanska organizacija je bila nosilac građanskog autonomizma i **predstavljala nedovoljno koherentan muslimanski građanski front**, suprotstavljen aneksionističkim tendencijama i tendencijama o podjeli Bosne, pa su se **homogenizirale tri nacionalne izrazito diferencirane vjersko-nacionalne grupacije**. Drugi front suprotstavljanja činio je **Radnički pokret**. Praktično **ukupna bosanskohercegovačka studentska omladina suprotstavila se ponuđenim rješenjima**, suprotstavila se podjeli sa zahtjevom da se respektuje ravnopravnost, jednakost i uzajamnost svih građana Bosne i Hercegovine (Srba, Hrvata i Muslimana), bez obzira na vjerske, nacionalne i partijskopolitičke pripadnosti.[179]

---

[179] Reagujući na potpisivanje Sporazuma Cvetković-Maček i povodom predstojeće ratne opasnosti, **cjelokupna Studentska omladina Bosne i Hercegovine** svojeručno potpisanim (496) **Otvorenim pismom** suprotstavila u podjeli Bosne i Hercegovine i založila se za njenu navodnu autonomiju i ravnopravnost njenih naroda ("Srba, Hrvata i Slovenaca") od 1. decembra 1939. godine.

U prve dvije kalendarske godine Drugog svjetskog rata fašistička Osovina je uglavnom ovladala Evropom. Poljska je savladana za manje od mjesec dana, a onda i podijeljena sa Sovjetskim Savezom, čime je i Sporazumom o nenapadanju između SSSR–a i Trećeg Rajha neutralisan za punih dvadeset mjeseci. Za to vrijeme u munjevitim operacijama u proljeće 1940. godine okupirane su Danska, Norveška i zemlje Beneluksa, a onda je savladana i Francuska. Međutim, operacija "*Morski lav*" (Seelöwe) zapela je već u preuzimanju prevlasti u vazduhu, kao preduslova za desant na Veliku Britaniju. To je Hitlera, kome su bili nužni neprekidni uspjesi, ponovo okrenulo prema istoku. Napad na Sovjetski Savez je bio pripremljen i koncentracija trupa u toku. U tom okviru je Kraljevina Jugoslavija je 25. marta 1941. godine, kao što smo već rekli, pristupila Trojnom paktu, čime je bilo osigurano i južno krilo Hitlerovog istočnog fronta.

2. **Fašistička agresija na Jugoslaviju i okupacija zemlje**

Početak Drugog svjetskog rata zatekao je Kraljevinu Jugoslaviju u teškom položaju. Dinastija i Vlada, u unutrašnjoj i spoljnoj politici su se oslanjale na najreakcionarije krugove u zemlji i inostranstvu. Politički i socijalni problemi u zemlji stvarali su krajnje nesređeno i nestabilno stanje. Vlada Milana Stojadinovića bila je pretvorila jugoslovensku privredu u privjesak (Ergänzugsraum) osovinske privrede. Fašizacija zemlje stvorila je uslove i za nesmetan rad **pete kolone**. Sve je to doprinijelo da Kraljevina nije ni politički, ni ekonomski, ni organizaciono bila pripremljena za odbranu zemlje.

Za dvadeset godina postojanja Vojska Kraljevine Jugoslavije je uglavnom ostala na koncepcijama Srpskog generalštaba i gotovo na nivou opreme, obuke i posebno naoružanja Srpske vojske iz Prvog svjetskog rata. Nisu iskorištena iskustva i katastrofe drugih zemalja iz prve godine Rata. Otvorena izdaja zemlje zahvatila je i vojne vrhove. Modernizaciji vojske nije se poklonila pažnja, niti su novoj situaciji

prilagođeni ratni i mobilizacijski planovi. Februara 1941. godine pod oružjem se nalazilo oko 250 hiljada ljudi. Do kraja marta broj vojnika je udvostručen, ali bez odgovarajuće komandne i logističke strukture **ni jedna divizija nije bila sposobna za akciju**. **Radovi na utvrđivanju i uređenju ratišta** počeli su 1937. godine na talijanskom a tek 1940. na frontu prema Rumuniji i Bugarskoj.

Smatrajući integralno jugoslovenstvo promašajem kralja Aleksandra, Srpski kulturni klub i Generalštab su bili pripremili preuređenje zemlje u **federaciju tri banovine**. Time bi se, u okviru jugoslovenske federacije, stvorila **izrazito dominantna velika Srbija**, koja bi po izvršenoj homogenizaciji mogla dominirati i Balkanom. U tom okviru, 26. avgusta 1939. godine započetom podjelom Bosne i Hercegovine stvorena je **Banovina hrvatska**, ali su dalji potezi obustavljeni zbog izbijanja Drugog svjetskog rata. Na međunarodnom planu Vlada je takođe **razbila Malu antantu, a onda i Balkanski savez**, pa na kraju 25. marta 1941. godine potpisala i **pristupanje Trojnom paktu**.

Britanskoj obavještajnoj službi uspjelo je da samo dva dana kasnije organizuje puč i obori vladu u Beogradu. Neuspjesi Italije u Grčkoj i Africi, kao i kolaboracionističke višijske Francuske na Bliskom istoku su doveli do toga da Njemačka ovdje mora intervenisati ne samo vazduhoplovstvom. Hitlerov odgovor na "izdaju" Beograda, zbog toga je bio trenutan i žestok.

Nova **Simovićeva vlada nije se, međutim, odrekla članstva u Trojnom paktu**, što je samo povećalo konfuziju i odložilo opštu mobilizaciju, koja je, tek kao **tajna**, naređena za 3. april 1941. godine. Pakt o nenapadanju i prijateljstvu sa Sovjetskim Savezom zaključen u prvim satima 6. aprila nije mogao imati nikakav uticaj na razvoj događaja.

Rat je počeo 5/6. aprila, prelaskom granice na Đerdapu i masovnim bombardovanjem Beograda i važnijih aerodroma u zemlji. Zemlja je bila u gotovo potpunom okruženju. Pored Njemačke i Italije u ratu su angažovane Mađarska i Bugarska. Njemačka 2. i 12. armija sa 2.000 aviona vazdušne podrške i onako su bile dovoljne za razbijanje Vojske Kraljevine Jugoslavije. One su to i učinile. Vlada je već bila donijela odluku da traži primirje, a u Bosni i Hercegovini, sem ostataka jedinica

u povlačenju, i nije bilo drugih snaga. Otpor i nije mogao biti adekvatan i 13. aprila na Unu, Savu i Drinu izbile su njemačke trupe. Odluku za agresiju Hitler je donio 27. marta 1941. godine, isti dan kada je u Beogradu oborena Cvetkovićeva vlada i kraljevski namjesnik Pavle. **Za četiri dana dvije njemačke divizije prokrstarile su Bosnu i Hercegovinu i 15. aprila zauzele Sarajevo**.

Na teritoriji Bosne i Hercegovine mobilisane su: Bosanska, Hercegovačka i Vrbaska divizija, dok su 6. (Bijeljinski) i 55. (Bihaćki) pp ušli u sastav Drinske i Unske divizije. Ukupno je trebalo mobilisati 12 pješadijskih i tri artiljerijska puka. Sem Hercegovačke divizije koja je stigla da se angažuje na albanskom frontu, ostale jedinice nisu u potpunosti bile ni mobilisane i jedva da su se i pomjerile sa mobilizacijskih mjesta. Na prostor Bosne i Hercegovine povukla se i tu razoružana Jadranska divizija iz Dalmacije. Vojska Kraljevine Jugoslavije tako se i u Bosni i Hercegovini pokazala nesposobna za odbranu.

Dva dana kasnije u Beogradu su opunomoćenici Vrhovne komande potpisali **bezuslovnu kapitalaciju**, sa stupanjem na snagu 18. aprila 1941. godine, ali je trebalo još nekoliko dana da se razoružaju preostale jedinice i ratni zarobljenici okupe u sabirnim centrima.

3. **Organizacija okupacione uprave i uslovi za opstanak stanovništva**

Hitlerovim prvobitnim smjernicama o podjeli Jugoslavije od 12. aprila 1941. godine Bosna i Hercegovina je prepuštena Italiji "na političko uobličavanje". U nadi da će tako lakše privoljeti ustaše da zadovolje njegove aneksionističke ambicije u Dalmaciji, Musolini je aktom o zajedničkom priznanju - od Njemačke proglašene - nezavisnosti Hrvatske države, samo tri dana kasnije Bosnu i Hercegovinu prepustio ustašama. To i minorni doprinos Italije u Ratu, na Bečkoj konferenciji (21. i 22. aprila 1941.), Ribentrop je, jednostavno iskoristio da nametne izmijenjenu podjelu **interesnih sfera** u jugoistočnoj Evropi, a tim i podjelu **okupa-**

cionih područja u Jugoslaviji. Tom podjelom gotovo tri bogatije petine Bosne i Hercegovine pripale su **njemačkom** (31 predratni srez sa površinom od 29.121 km^2 i 1,647.462 stanovnika), a dvije siromašnije petine (27 predratnih srezova sa 22.112 km^2 i 1,026.420 stanovnika) **talijanskom** okupacionom interesnom području. Uz to je boksit i ovdje pripao Njemačkoj. Linija razgraničenja je išla od Bosanskog Novog preko Mrkonjić Grada, Bugojna, južno od Sarajeva grebenima Vranice, Bitovnje, Treskavice i Jahorine, pa Limom do Rudog.[180]

S obzirom da je novoosvojena teritorija i dalje imala status **vojišne prostorije**, **okupaciona vlast (sumum imperium – vollziehenden gewalt) do sredine juna bila je u rukama trupnih komandanata divizija invazionog kontigenta**. Pošto je prvopristiglim oklopnim motorizovanim divizijama 46. motorizovanog korpusa bilo naređeno da se hitno prikupe radi odlaska na istočni front, tu ulogu su u Bosni i Hercegovini preuzele 132. i 138. pješadijska divizija 51. korpusa. Prva sa sjedištem u Banja Luci, a druga u Sarajevu. Pored osiguranja zauzete teritorije, **osnovni zadatak** im je bio da osiguraju prikupljanje i otpremu zarobljenika i plijena u Njemačku.

Najvišoj njemačkoj okupacionoj komandi, Komandi njemačke 559. armijske pozadinske oblasti u tu svrhu stajali su na raspolaganju posebni organi te stručne i transportne jedinice. Ovi organi i njemačke jedinice koje su zauzele i onaj dio Bosne i Hercegovine, koji je kasnije pripao talijanskom okupacionom području, prije svog povlačenja evakuisale su preko demarkacione linije i tamo zahvaćene zarobljenike i plijen.

---

[180] Šire o okupaciji, okupacionoj upravi i stanju pod okupacijom vidi: Muharem Kreso, OKUPACIJA JUGOSLAVIJE 1941. DO 1945, u Vojnoj enciklopediji, Redakcija VE, Beograd 1973, sveska 6, str. 361. do 375; Muharem Kreso, NJEMAČKA OKUPACIONA UPRAVA U BEOGRADU 1941. DO 1944, s posebnim osvrtom na centralne okupacione komande i ustanove za Srbiju, Jugoslaviju i Balkan, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 1979; Muharem Kreso, USLOVI ŽIVOTA STANOVNIŠTVA I OTPORA OKUPATORU NA "EFEKTIVNO" OKUPIRANOJ TERITORIJI JUGOSLAVIJE U TOKU DRUGOG SVJETSKOG RATA, u Zborniku radova: OSLOBODILAČKA BORBA NARODA JUGOSLAVIJE, NIP "Eksportpress", Beograd 1977, knjiga 2, str. 269. do 286; (Objavljeno i u Časopisu za suvremenu povijest, Zagreb 1973, br. 3, str. 43 do 61); Muharem, Kreso, FORME I STEPEN OSTVARIVANJA, OKUPACIONE UPRAVE U BOSNI I HERCEGOVINI, u zborniku radova: 1941. U ISTORIJI NARODA BOSNE I HERCEGOVINE, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1973, str. 380. do 400.

U vezi sa planiranom aneksijom, razgraničenjem talijanskih "federata" i "pomjeranjem crnogorske granice na zapad" desetak nepotpunih srezova (do Neretve i demarkacione linije na sjeveru) posjele su jedinice 17. armijskog korpusa sa sjedištem na Cetinju, a preostalih 17 srezova jedinice 6. armijskog korpusa sa sjedištem u Splitu. **Prvih desetak srezova bilo je namijenjeno priključenju talijanskom federatu Crnoj Gori, a preostalih 17 neposrednoj aneksiji Italiji**.

U skladu sa odredbama akta o kapitulaciji vojske Kraljevine Jugoslavije (od 17. aprila 1941. godine) njemačka i talijanska okupaciona uprava u Bosni i Hercegovini u početku se oslonila na **zatečene organe lokalne civilne uprave**. Njemačka na banske uprave u Sarajevu i Banja Luci, sa 31 sreskim načelstvom, Sarajevski i Banjalučki žandarmerijski puk, te finansijsku stražu i policiju, a talijanska na **Bansku upravu** na Cetinju i Ispostavu banske **uprave u Splitu** sa 27 sreskih načelstava, u kojima su postavili civilne komesare, dok su tamošnje čete žandarmerijskih pukova i organe finasijske straže potčinili odgovarajućim komandama karabinjera i svoje finansijske straže. Time su ovi organi Kraljevine Jugoslavije postali **kolaboracionistički organi okupacione uprave**. Njihove nadležnosti na njemačkom okupacionom području bile su nešto veće s obzirom da se njemačka okupaciona uprava i na ovom prostoru od početka izgrađivala kao **nadzorna**, dok je talijanska okupaciona uprava, zavisno od zone, bila manje više **neposredna**.

Formalna reorganizacija kolaboracionističkih organa u organe takozvane Nezavisne Države Hrvatske u Bosni i Hercegovini je počela po dolasku Pavelićevih povjerenika i opunomoćenika u Sarajevo **23. aprila 1941. godine**. Zbog onemogućavanja i ometanja u talijanskom okupacionom području, reorganizacija je **potrajala više mjeseci**, do uspostave velikih župa. Od 22 velike župe samo su šest imale sjedište u Bosni i Hercegovini. To je bilo posljedica **ustaške politike razbijanja Bosne i Hercegovine u svakom pogledu**. Uz to, do kraja godine kolaboracionistički organi Nezavisne države Hrvatske nisu uspostavljeni ni u **Višegradu**, koji je ostao u sastavu okupirane Srbije ni u "**srezu Čajniče**", koji je do 25. oktobra ostao u sastavu planiranog talijanskog federata Crne Gore, kao ni **Sutorina** (opštine Igalo i Vrbanje sreza Trebinje) koja je bila anektirana Italiji.

Konačne varijante velikodržavnih megalomanskih fašističkih osvajačkih planova i **glad za životnim prostorom** (Lebensraum) bili su takvih razmjera da su se i međusobno isključivali. Njemački Grosraumordnung (uređenje velikog prostora Rajha) i talijanski izlazak na Rimski limes, na primjer. Njihova ostvarenja istovremeno su isključivala i - u predvečerje rata sazrele - fašistoidne velikosrpske i velikohrvatske planove na istom prostoru. Zbog toga su maksimalno prikrivani ili maskirani, a njihova ostvarenja stepenovana i uslovljena razvojem sitaucije. Svi su predviđali **eliminisanje nepoželjnih** "**stranih elemenata**", a zbog nedovoljnih demografskih resursa i razne kombinacije savezništva i stepenovanja potčinjavanja slabijih saradnika.

Neposredno po izvršenoj okupaciji najrentabilnije je bilo korištenje ponuđenih usluga dugo vremena prisutnog velikohrvatskog i velikosrpskog antagonizma personificiranog u licu **Ustaškog** pokreta koji je trenutno trijumfovao ostvarenjem "Nezavisne Države Hrvatske" i **Četničkog** pokreta, čiji su programi "**homogene Srbije**" uoči rata bili **inovirani i zaokruženi u krugovima Srpskog kulturnog kluba.**

Opšti uslovi opstanka stanovništva u okupiranoj Bosni i Hercegovini[181] izvjesno vrijeme nisu se bitno razlikovali od onih u ostalim okupiranim zemljama Evrope, ali su se rapidno pogoršavali i načelno bili sve bliži onom što je bilo na okupiranim teritorijama istočnoevropskih zemalja. Pljačka, rekvizicija, a onda gladna tržišta okupacionih sila brzo su ispraznile zalihe i proizvođača i trgovaca. Zabrana slobodnog prometa životnih namirnica gotovo u cjelini je izolovala Bosnu i Hercegovinu od žitorodnih krajeva, tako da je u pasivnim krajevima i naročito u gradovima, opterećenim stvorenom nezaposlenosti i izbjeglicama praktično od početka okupacije zavladala **stalna glad** koja je kulminirala u zimskim i proljetnim mjesecima. Znatno su pogoršani radni uslovi, uvedeno je desetsatno radno vrijeme, zabranjeni štrajkovi, a odredbe njemačkog krivičnog zakona protegnute i na okupirane teritorije, što je

---

[181] Cjelovitije o ovom problemu vidi: Muharem Kreso, USLOVI ŽIVOTA I OPSTANKA STANOVNIŠTVA NA EFEKTIVNO OKUPIRANOJ TERITORIJI JUGOSLAVIJE U TOKU DRUGOG SVJETSKOG RATA, Časopis za savremenu povijest br. III, Zagreb, 1973., str.43 do 61.

kasnije omogućilo primjenu masovnih strijeljanja za odmazdu, izvršenje smrtne kazne javnim vješanjem, uzimanjem i ubijanjem talaca, masovno interniranje i preseljavanje, uništavanje i pustošenje čitavih naselja i regiona. Zabranjeno je sastajanje, zborovi i demonstracije, obustava rada, a uvođenjem policijskog sata i propusnica ograničeno kretanje građana čime je lična sigurnost svedena ispod minimuma.

Okupacione sile, posebno Njemačka odmah su počele sprovoditi politiku diferenciranog tretmana pojedinih naroda, narodnih manjina i određenih kategorija stanovništva, čak i u okviru pojedinih okupacionih područja. Na najnižem stupnju ljestvice bili su **Jevreji i Romi (Cigani)**, a u Bosni i Hercegovini, kao dijelu okupatorske tvorevine Nezavisne države Hrvatske i **Srbi**, zbog izdaje Trojnog pakta, "zavjere" i krivice za rat. **Bošnjaci su proglašeni sastavnim dijelom hrvatskog naroda i time izloženi denacionalizaciji**. Jasne privilegije imala je samo njemačka nacionalna manjina, i u izvjesnom smislu, i Hrvati kao nosioci vlasti Nezavisne Države Hrvatske i Ustaškog pokreta, ali su kao i Bošnjaci ("Hrvati islamske vjeroispovjesti") ubrzo došli pod udar okupacionih represivnih mjera. Po izbijanju ustanka i sa trajanjem rata tretman i položaj ukupnog stanovništva je neprekidno pogoršavan i tako postepeno i praktično sve više izjednačavan.

Pod takvim okolnostima manje-više sve parlamentarne stranke su se bile raspale i politički život izvan okupacionog režima u zemlji zamro. **Genocidu nad Srbima, Jevrejima i Romima javno se jedina usprotivila Islamska zajednica Bosne i Hercegovine** poznatim "**muslimanskim rezolucijama**", potpisivanim na teravijama u toku ramazana i u tu svrhu organizovanim sijelima i protestnim skupovima.

Na nivou okupirane zemlje jedina je sačuvala organizacije i kadrove ilegalna Komunistička partija Jugoslavije, koja je, podstaknuta i njemačkim napadom na SSSR u julu 1941. godine **donijela odluku i pokrenula ustanak**.

4. Pokretanje i razvoj Antifašističkog narodnooslobodilačkog ustanka i rata

Svjesna nesazrele situacije za promjenu društvenog uređenja, u uslovima kada je i Kominterna, takođe, borbu protiv fašizma stavila u svoje prioritete i napustila ideju o razbijanju Jugoslavije kao "tamnice naroda", u **Platformi za ustanak protiv okupatora i domaćih izdajnika** Komunistička partija se privremeno **odrekla ciljeva koji su se odnosili na tu promjenu**.[182] Svjesna da je poslijeratna **obnova Jugoslavije** kao države **bila zadata** (ostala je međunarodno priznata) akcenat je stavila na **rješenje nacionalnog pitanja** i **izgradnju zajednice ravnopravnih jugoslovenskih naroda**. U pogledu karaktera ustanka opredijelila se za **partizanski rat** i **postepeno narastanje antifašističkih snaga**. U skladu s takvom platformom u Beogradu je obrazovan **Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije** a do oktobra 1941. **u sedam zemalja glavni štabovi narodnooslobodilačkih partizanskih odreda**.[183]

Prilagođene ilegalnom djelovanju organizacije Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije, upornim radom postepeno su okupljale demokratske i rodoljubljive snage nezavisno od njihovog političkog, vjerskog ili nacionalnog opredjeljenja i uskoro razvile **Narodnooslobodilački pokret sposoban da organizuje, popunjava, oprema i izdržava svoje oružane snage** u licu partizanskih odreda i udarnih grupa. U nekim krajevima partizanski odredi su prerasli u masovne jedinice, sposobne da održavaju i veće slobodne teritorije, što je u početku bio slučaj u krajevima brojnije nastanjenim srpskim stanovništvom, pogotovu onim u kojima su ustaše izvršile masovnije zločine.

Ustaške zločine pokušali su da iskoriste i četnici, čiji su emisari ubačeni iz Srbije ili sa talijanskog okupacionog područja, pa su uz saradnju

---

[182] O Platformi NOP-a Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu vidi moj rad u ZBORNIKU RADOVA: 60 GODINA OD ZAVRŠETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA – KAKO SE SJEĆATI 1945. GODINE, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 2006. str. 175. do 194.

[183] Između ostalih Glavni štab narodnooslobodilačkih odreda za Bosnu i Hercegovinu i Glavni štab narodnoslobodilačkog pokreta za Sandžak.

sa okupacionim vlastima, a onda i ustašama, nezavisno od Narodnooslobodilačkog pokreta stvorili svoje jedinice, ili su se pučevima ili na drugi način dokopali rukovodstva u nekim partizanskim i dobrovoljačkim odredima. Te jedinice su onda "iz osvete" činile brojne zločine prvenstveno nad Bošnjacima, Hrvatima i Albancima. Nominalno i stvarno su bili organi izbjegličke vlade u Londonu. Nije im bilo bitno u čijoj službi i za čiji račun će se boriti, ako pri tom mogu dolaziti do pljačke, ali su **suštinski sprovodili velikosrpsku politiku eksterminacije nesrpskog stanovništva sa planiranih teritorija velike Srbije**.

Pod kraj godine u Rudom formirana je prva brigada Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.[184] Dolazak Vrhovnog štaba NOPO, sa jedinicama iz Srbije od kojih je Brigada formirana u Bosnu i Hercegovinu, a potom i još nekih brigada pospješile su narodnooslobodilačku borbu u Bosni i Hercegovini. U toku čitavog rata **Bosna i Hercegovina je bila najčešće poprište intenzivnih borbenih djelovanja i poprište najkrupnijih operacija. Slobodne teritorije u njoj su bile najprostranije i najtrajnije**. Bar pola njenih gradova bilo je više puta oslobađano (neki čak desetine puta). Oslobađani su i duže vremena bili slobodni veći gradovi, kao što je Tuzla, Banja Luka, Bihać, Jajce, Prijedor, Travnik, Bijeljina. **Sanski Most je bio konačno oslobođen 21. septembra 1943. godine,** a od 1540 dana okupacije bio je slobodan 624 dana. Slobodna teritorija stvorena u drugoj polovini 1942. godine sa centrom u Bihaću, pošto je zahvatila i dijelove Hrvatske imala je površinu jednaku ukupnoj površini države Bosne i Hercegovine i omogućila konstituisanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije a iduće godine u Jajcu stvaranje **Demokratske Federativne Jugoslavije** i njeno skoro međunarodno priznanje.[185]

Organizacija Narodnooslobodilačkog pokreta i u Bosni i Hercegovini, kao i okupiranoj Jugoslaviji u cjelini bila je **bitan faktor oslobođenja od okupacije**. U okviru postepenog stvaranja i održavanja slobodnih

---

184 Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada, obrazovana je u Rudom 22. decembra 1941. godine.

185 Šire o tome vidi: Muharem Kreso, OBNOVA DRŽAVNOSTI NAJZNAČAJNIJA TEKOVINA NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA U BOSNI I HERCEGOVINI, Korak, Sarajevo br. 8/2006, str. 89. do 106.

teritorija, bila je solidan oslonac za okupljanje, izdržavanje i opremanje oružanih snaga. Slobodne teritorije bile su operativni oslonci za izvođenje akcija, a kasnije i operacija protiv raznorodnih okupacionih i kolaboracionističkih snaga.

U ljeto 1941. godini počelo se sa malim partizanskim odredima, čija su osnovna jezgra obrazovana u gradovima. U nekim su krajevima brzim okupljanjem pretežno srpskih, ustaškim pokoljima ugroženih, seljaka prerasli u teritorijalne odrede sa po više hiljada boraca, organizovanih u desetine, vodove, čete i bataljone, koji su obezbjeđivali prostrane slobodne teritorije i ugrožavali garnizone i komunikacije okupatora. Tako je Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Bosne i Hercegovine napustio Sarajevo i preko tri oblasna operativna štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda pod kraj 1941. godine sa slobodne teritorije rukovodio sa deset narodnooslobodilačkih partizanskih odreda, koji su pored četrdesetak bataljona raspolagali i sa izvjesnim brojem samostalnih četa. Ukupno brojno stanje naoružanih boraca moglo se kretati oko 20.000. Naoružanje je bilo uvijek nedovoljno i uglavnom pješadijsko. Naročito je nedostajalo municije. Oprema nije mogla biti standardizovana a borci su u početku uglavnom boravili kod svojih kuća, dok je mreža narodnooslobodilačkih odbora osiguravala nužnu ishranu za jezgra i akcije.

U 1942. godini, po dolasku u BiH Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, **prvo je trebalo prevladati krizu ustanka** uzrokovanu zamorom seljačkih masa i četničkom infiltracijom, koja se posebno manifestovala četničkim pučevima u narodnooslobodilačkim partizanskim i dobrovoljačkim odredima istočne Bosne a onda i u Hercegovini i srednjoj Bosni. **Pokušaj da se kriza riješi kompromisom** sa četnicima i nacionalističkim tendencijama u lokalnim seljačkim masama, između ostalog i formiranjem narodnooslobodilačkih dobrovoljačkih odreda **nije uspio**.

Kriza Narodnoslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni i Hercegovini bila je odjek i dio krize Narodnooslobodilačkog pokreta u istočnom dijelu Jugoslavije, prije svega u zapadnoj Srbiji, gdje su se u 1941. godini nalazile njegove glavne snage i rukovodstvo. Kriza se nije mogla parcijalno riješiti, pa je **Vrhovni štab u junu odlučio da** u istočnoj Bosni

i Hercegovini ostavi samo lokalna jezgra, a da sa glavninom (objedinjenom u 4 brigade) **pređe u zapadnu Bosnu** gdje su, u osloncu na Hrvatsku i Sloveniju, uslovi i perspektive za razvoj Narodnooslobodilačkog pokreta bili povoljniji.

Procjena se pokazala tačna i do kraja 1942. godine u Bosni i Hercegovini formirano je **deset udarnih brigada**, i prve **dvije divizije** objedinjene u 1. bosanski narodnooslobodilački udarni **korpus**. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije obrazovana 1. novembra 1942. godine tada je ne računajući jedinice partizanske teritorijalne komponente (84 narodnooslobodilačka partizanska odreda i 12 samostalnih partizanskih bataljona) imala 37 brigada, 9 divizija i dva korpusa. **Narodnooslobodilački pokret se time definitvno afirmisao kao realna antifašistička snaga ne samo u jugoslovenskim, nego i u evropskim relacijama**, što će u idućoj godini donijeti i promjenu odnosa vodećih sila antifašističke koalicije prema njemu. Ovu, 1942. godinu neki historičari su nazvali prelomnom i zbog toga što je u njenom toku izvršena **kristalizacija antifašističkih snaga i značajno izbalansiran nacionalni sastav Pokreta**, posebno u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, gdje je ta činjenica uglavnom **dovela i do bitnog zaustavljanja započetog međusobnog istrjebljenja**, iako će četnici Draže Mihailovića i u 1943. godini počiniti više masovnih genocidnih radnji na teritoriji Sandžaka i istočne Bosne, a njemačka 7. SS divizija u istočnoj Bosni, Hercegovini i Dalmaciji.

Okupacione sile su na pojavu Narodnooslobodilačkog pokreta reagovale svim raspoloživim sredstvima. Zbog zauzetosti glavnih snaga na istočnom frontu Hitler je pomišljao i na značajno prebacivanje odgovornosti za suzbijanje Narodnooslobodilačkog pokreta i u vezi s tim i na prepuštanje okupacije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini na saveznike. Talijanska 2. armija se pokazala nedorasla tom zadatku, a ni Mađarska, pored obaveza na istočnom frontu nije smogla snage za to. Sve što je mogao dobiti bio je jedan bugarski okupacioni korpus u Srbiji i pojačanje bugarske okupacione armije u Makedoniji. **Kad ni potpuniji oslonac na ustaški režim u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nije donio rezultate, komandant Jugoistoka Hitleru je predložio njegovo ukidanje i zavođenje neposredne njemačke okupacione uprave**.

Hitler se nije mogao lišiti takvog poslušnika, ali je njemačka **neposredna okupaciona uprava** ipak zavedena, prvo kao **SS-policijska**, ograničena na pacificirano područje Nezavisne Države Hrvatske "južno od Save", odnosno na Bosnu i Hercegovinu (gotovo u cjelini). Memorandum **Narodnog odbora Bošnjaka građanske orjentacije** od 1. novembra 1942, i u njemu izražene tendencije za autonomijom uglavnom su iskorištene za mobilizaciju Bošnjaka u SS trupe i SS-policiju. Dok je Divizija bila na obuci i okupacionim zadacima u Francuskoj u njenom Pionirskom bataljonu, stacioniranom u Villefranche de Rourgue, nedaleko od Tuluza, organizovani pripadnici NOP-a, očekujući vodiče francuske makije, 17 septembra 1943. godine izvršili su pobunu, pobili njemačke oficire i vlast u gradu držali oko dva sata. Ostatak bataljona i pristigla pomoć tada su okrenuli situaciju. U borbi je poginulo 120 vojnika, uključujući i strijeljane zarobljenike.[186] Do 2. oktobra Bataljon je prestao da postoji. 600 vojnika bataljona poslano je u koncentracione logore, a manje od 200 na prisilni rad. Iz Divizije je do kraja mjeseca dezertiralo 244 vojnika, u oktobru još 291, da bi se do septembra 1944. godini broj dezertera povećao na 10.000, poslije čega se Divizija i raspala. [187]

5. **Obnova državnosti – najznačajnija tekovina NOR-a Bosne i Hercegovine**

Poslije 480 godina obnovljena državnost Bosne i Hercegovine, dugoročno gledano, nesumnjivo je **najznačajnija tekovina Narodnooslobodilačkog rata u Bosni i Hercegovini vođenog od 1941. do 1945. godine**. Tu činjenicu jedva da treba i dokazivati, ali se ona treba jasno reći. Sklop događaja za proteklih šezdeset i pet godina govori nam **da nije obnovljena tada, nebi postojala ni danas**. Time nimalo ne umanju-

---

[186] Vojničko groblje sa preko 120 nišana Francuska uredno održava i događaj redom obilježava. Fadil Ekmečić, POBUNA U VILFRANŠU, Biblioteka Ekmečić, Pariz 1991.

[187] O događaju i Diviziji napisano je više radova: Enver Redžić, MUSLIMANSKO AUTONOMAŠTVO i 13. SS DIVIZIJA, Svjetlost, Sarajevo 1987; Mirko Grmek i Louise Lambrichs, BUNTOVNICI IZ VILLEFRANCHEA, bosansko izdanje (prevod sa francuskog, Asaf Džanić, Armis Print, Sarajevo 2005.

jemo značaj brojnih drugih elemenata, kao što je, na primjer, činjenica da se i za tih 480 godina, na ovaj ili onaj način, održavao kontinuitet njene cjelovitosti i **redovno visok stepen autonomije unutar četiri države**. Kao sandžak, ejalet/vilajet u okviru Osmanskog carstva, kao "corpus separatum" u okviru Austrougarske monarhije i Države Slovenaca, Hrvata i Srba, te dva mjeseca (1. decembar 1918. do 31. decembra 1919) kao pokrajina odnosno pretpostavljena federalna jedinica zajedničke države Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.

Uvođenjem Zemaljske (31. januara 1919) pa Pokrajinske (14. jula 1921) uprave Bosna i Hercegovina je u okviru Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca znatno izgubila od te autonomnosti, da bi po likvidaciji Pokrajinske uprave u februaru 1924. godine bila razbijena na 6 upravnih oblasti, ali su bar one održavale – 135-tim članom Vidovdanskog ustava garantovanu - cjelovitost Bosne i Hercegovine. Suspenzijom Vidovdanskog ustava (6. januara 1929) i formiranjem banovina Bosna i Hercegovina je podijeljena na četvero a uključenjem 13 bosanskohercegovačkih srezova u novoformiranu Banovinu Hrvatsku 26. avgusta 1939. otpočela je realizacija srpskohrvatske podjele Bosne **u duhu ocjene Srpskog kulturnog kluba o promašenosti ideologije integralnog jugoslovenstva i prelaska na trojnu federaciju (sa Hrvatima i Slovencima) te formiranje banovine Srpske zemlje**. Šesti dan po potpisivanju Sporazuma o tom, otpočeti Drugi svjetski rat zaustavio je taj proces.

Potpisivanje Sporazuma 26. avgusta 1939. godine pokrenulo je "lavinu **Pokreta za autonomni status Bosne i Hercegovine**", i do tada divergentne političke struje "...ujedinilo na autonomističkom programu."

U "lavini" pokreta za autonomni status Bosne i Hercegovine iz tog vremena svakako je najznačajniji onaj revolucionarni koji je inicirala Komunistička partija Jugoslavije u okviru svoje antifašističke platforme okupljanja svih demokratskih snaga, naročito studentske omladine.

U toku obnove pokrajinske organizacije KPJ za Bosnu i Hercegovinu i pripreme za njenu Četvrtu konferenciju u javnost su prvim **Otvorenim pismom Bosanskohercegovačke studentske omladine** lansirani značajni elementi Platforme, koji će kasnije biti verifikovani na konferencijama KPJ u Mostaru, Sarajevu i Zagrebu. **Pismo je upozorilo na fašizaciju zemlje**, insistiralo na demokratiji i ravnopravnosti naroda, federalnom

principu uređenja zemlje te iznijelo zahtjev da Bosna i Hercegovina "zauzme mjesto koje joj po njenom posebnom položaju pripada". Poimenice je pomenula (pišući ih velikim slovom), **sva tri naroda Bosne i Hercegovine** (Srbe, Hrvate i Muslimane) i založilo se za otklanjenje razdora među njima i formiranje narodne demoratske vlade.

Stanovišta da Muslimani nisu "posebna etnička grupa", odnosno nacija, **osporena su još na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu** (19. do 24. oktobra 1940). Bila su suprotna **Platformi Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije** (u osnovi na toj konferenciji formulisanoj) izraženoj u strukturi Partije i Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, po kojoj su federalne jedinice buduće države pored nacionalnih država trebala biti i **nacionalno mješovita područja (Bosna i Hercegovina, Vojvodina, Kosovo i Sandžak)**.

Pomenuta stanovišta bila su izričito suprotna prvoj rečenici Rezolucije ZAVNOBIH-a od 25. novembra 1943. godine **o tri naroda Bosne i Hercegovine i njegovoj ukupnoj praksi, posebno njegovoj Deklaraciji o pravima građana Bosne i Hercegovine od 1. jula 1944**, kojom je kao najviši organ državne vlasti u zemlji, **zajamčilo ravnopravnost Srba, Muslimana i Hrvata Bosne i Hercegovine,** "**te naglasilo da je ona njihova zajednička i nedjeljiva domovina**". Bila je suprotna fundamentalnim Titovim tezama izraženih u "*Pismu za Srbiju*" od 2. novembra 1936., direktno suprotna Titovoj formulaciji Platforme NOP-a u "*Proleteru*" br. 16 iz decembra 1942. godine. U tim okvirima u drugoj polovini tridesetih godina XX stoljeća sazrijevala je i postepeno se uobličavala i platforma o "**narodnoj autonomiji Bosne i Hercegovine**".

Zahtjevom da se Bosni i Hercegovini vrati njen historijsko-politički integritet Platforma je afirmisana na Petoj pokrajinskoj konferenciji KPJ održanoj jula 1940. godine u Sarajevu, a u osnovi ju je **prihvatila i Peta zemaljska konferencija** održana u Zagrebu **oktobra 1940.**

Značajnu ulogu u definisanju muslimanskog nacionalnog pitanja, pa prema tome i položaja Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi, u međuratnom periodu odigrao je i časopis ***Putokaz***, najrevolucionarnije bosanskohercegovačko glasilo između dva rata. Sprječavalo je cijepanje i polarizaciju muslimanske inteligencije na nacionalnim programima

susjednih naroda i njeno odvajanje od svoje etničke baze. Pripada mu i čast da je prvi uočio defetističku pojavu i zasnovao cjelovit program nacionalne i socijalne emancipacije Muslimana, dajući mu "ozbiljnu naučnu podlogu".

Fašistička okupacija zemlje aprila 1941. godine i ustanak protiv te okupacije u okviru Antifašističke koalicije definitivno su iskorišteni za obnovu državnosti Bosne i Hercegovine. **To je postignuto na osnovu platforme Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije**. Temelji te platforme postavljeni su na Splitskom plenumu Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1935. godine.

Sile osovine su na konferenciji njenih ministara spoljnih poslova u Beču (21. do 22. aprila 1941) podijelili zemlju na **dvije interesne zone, četiri okupaciona područja i dvadesetak regija sa različitim okupacionim statusom**, pa i režimom. To je bila realizacija Hitlerove zamisli da se Jugoslavija uništi i kao državni pojam ("als Staatsgebild"). Hitlerovim Generalnim planom (od 3. aprila 1941) i Privremenim smjernicama za podjelu Jugoslavije (od 12. aprila iste godine) političko oblikovanje Bosne i Hercegovine bilo je u cjelini prepušteno Kraljevini Italiji, ali je na Bečkoj konferenciji ministara spoljnih poslova sila Osovine (21. i 22. aprila 1941) uključena u **njemačko-talijanski kondominijum** "Nezavisnu Državu Hrvatsku" i linijom razgraničenja međusobnih interesa u jugoistočnoj Evropi od vrha Stične do vrha rta Matapana podijeljena na njemačko (31 predratni srez sa 29.121 km^2 i 1,647.462 stanovnika) i talijansko okupaciono područje (27 predratnih srezova sa 22.112 km^2 i 1,026.420 stanovnika).

Ministarska konferencija je uz to odredila da će "crnogorska granica biti pomjerena na zapad", a njemačka okupaciona vlast za Jugoslaviju, Višegrad stavila u nadležnost vojnoupravnog komandanta Srbije, dok je Rimskim ugovorom od 18. maja 1941. Kraljevini Italiji anektiran jedan od dva bosanska izlaza na Jadran (Sutorina).

Adolf Hitler je problem razgraničenja talijanskih federata Nezavisne Države Hrvatske i Crne Gore zakomplikovao odobrenjem Anti Paveliću da posjedne pet zapadnosandžačkih srezova i određivanjem zapadne granice Srbije do Duge Poljane, kod Novog Pazara, čime je

partneru u Osovini opet prebacio vruć krompir, da u pregovorima sa Pavelićem ponovo utvrđuje granice u okviru svog okupacionog područja. **Sve ove kombinacije otpale su zbog uspješnog razvoja ustanka**, pa je istočna granica Bosne i Hercegovine ostala ona do 1918. godine, a zapadni Sandžak ušao u talijansko okupaciono područje.

Na milost i nemilost ostavljeni narodi bili su nemoćni da bez organizatora pruže efikasan otpor novim vlastodršcima, koji su sve upornije zavodili režim eksploatacije i uništenja nepoželjnih pojedinaca i grupa te političkih protivnika. Genocidno ponašanje okupatora i njegovih saradnika, selektivno ispoljeno već u prvim mjesecima okupacije, a onda i njemački napad na SSSR, te u vezi s tim izmijenjeni odnos snaga zaraćenih grupacija, ohrabrilo je antifašističke snage i genocidom pogođeno stanovništvo na **planirani ustanak u Jugoslaviji**. Kako su ustaške genocidne radnje nad Srbima, Jevrejima i Romima već u junu prenesene i u Bosnu i Hercegovinu, Udruženje ilmije "El Hidaje" na godišnjoj skupštini 14. jula 1941. **osudilo je takav postupak vlasti kao i Muslimane pojedince koji su se u to uključili**, te **iniciralo donošenje lokalnih, lično potpisanih, protestnih rezulocija** u većim bosanskohercegovačkim gradovima. Iz istih razloga ustanak je u značajnijim dijelovima zemlje umjesto planiranog partizanskog poprimio masovni karakter.

Partija je tako aprilsku katastrofu preživjela kao **jedina opštejugoslovenska snaga**, očuvala mrežu organizacija u svim zemljama, a pripremama otpora okupaciji **pribavila imidž organizatora prvog ustanka u okupiranoj Evropi**. U danima pripreme ustanka (na Majskom savjetovanju u Zagrebu) Platforma narodnooslobodilačkog pokreta je implicite podrazumijevala obnovu integriteta Jugoslavije na temeljima istinske nacionalne ravnopravnosti.

Kao povoljan momenat izabrano je vrijeme poslije očekivanog njemačkog napada na SSSR (22. juni 1941) i odlaska glavnine njemačkih invazionih snaga na istočni front. Do tog vremena prikupljene su izvjesne količine oružja, a mreža vojnih komiteta **pretvorena u mrežu štabova narodnooslobodilačkih partizanskih odreda** i pripremljena jezgra za prve udarne grupe te partizanske i diverzantske odrede. To je bila solidna osnova da Centralni komitet istog dana uputi opšti poziv za

oružani otpor okupatoru. Četvrtog jula 1941. godine Politbiro Centralnog komiteta KPJ je donio odluku o podizanju oružanog ustanka i u pokrajine upućeni delegati 27. juna formiranog Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije.

Proglas sa tog sastanka upućen je narodima Jugoslavije 12. jula 1941. godine, ali je **inicijativa za konkretno pokretanje ustanka** u skladu sa platformom Pokreta i okupacijom stvorenim različitim uslovima, **prepuštena nacionalnim partijskim rukovodstvima**. **Takve** odluke nacionalna partijska rukovodstva uglavnom su donijela u toku jula.

Ustanak u Bosni i Hercegovini razvijao se u specifičnim okolnostima, uz mnogo teškoća ali i **vrlo uspješno**, pa je do kraja 1941. godine bar polovica njene teritorije i više manjih gradova bilo oslobađano. Na čitavoj teritoriji tada je sprovedena **jedinstvena organizacija oružanih snaga** pa je u deset narodnooslobodilačkih partizanskih odreda formiranih u bataljone, čete, vodove i desetine bilo nekoliko desetina hiljada boraca. **Na efektivno okupiranoj teritoriji djelovale su u brojnim gradovima uticajne organizacije NOP-a** sa desetinama udarnih grupa, a pod kraj godine u Bosnu i Hercegovinu je stigao Vrhovni štab sa 1. proleterskom narodnooslobodilačkom udarnom brigadom. Pošto je u prvom polugodištu 1942. godine **okončana kriza NOP-a** u istočnom dijelu zemlje, Vrhovni štab se sa pet prvoformiranih brigada prebacio u Bosansku krajinu, gdje je u osloncu na Narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj i Sloveniji kriza u drugoj polovini godine prevladana. Već 1. novembra 1942. formirana je **Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije** sa divizijama i korpusima u svom sastavu, a onda na centralnoj slobodnoj teritoriji velične 50.000 km^2 u Bihaću konstituisano **Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije**.

Bilo je to vrijeme, kad se vrh NOP-a morao i mogao jasnije izraziti u pogledu strateških ciljeva Narodnooslobodilačkog rata. Na to su ga obavezivali i, uoči rata zauzeti, stavovi o pitanjima uređenja zajedničke države. Stojeći na njima Tito je tih dana objavio svoj poznati stav o nacionalnom pitanju. Aktivnim učešćem u NOB Muslimani Bosne i Hercegovine **postaju politički subjekt**, pa se rješenja muslimanskog pitanja nalazi u njihovim rukama.

Odlučujuće bitke Narodnooslobodilačkog rata Neretva i Sutjeska u proljeće 1943. godine manifestovale su platformu i snagu Antifašističkog pokreta i sposobnost preživljavanja od - u njima zadobijenih - teških udara. To je omogućilo brži oporavak te protivofanzivu u drugoj polovini godine u kojoj su oslobođene mnoge izgubljene i nove teritorije tako da je znatno veći dio Bosne i Hercegovine bio ponovo slobodan. To je omogućilo da se popune stare i formiraju nove jedinice - 13 brigada, 5 divizija i još jedan korpus. Na kraju godine **u Bosni i Hercegovini pored 25 partizanskih odreda bilo je 24 brigade, 7 divizija i dva korpusa**. Kao najznačajniji pokazatelj prihvatanja platforme Pokreta je značajno **izjednačavanje nacionalnog sastava jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije** sa nacionalnim sastavom zemlje i formiranje posebnih muslimanskih i hrvatskih brigada.[188]

Te činjenice su ubrzale pripreme konstituisanja **Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine** i prevladavanje shvatanja da Bosna i Hercegovina u zajedničkoj državi mora imati status **ravnopravne federalne jedinice**, i posebno **ravnopravan odnos sva tri naroda u Bosni i Hercegovini**.

Konstituisanjem Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine 25. novembra 1943. godine u Mrkonjić Gradu **dovršena je izgradnja narodne vlasti i učinjen odlučan završni korak u obnovi državnosti Bosne i Hercegovine**.[189] U skladu s usvojenom Rezolucijom Zemaljsko antifašističko vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine se opredijelilo za **federativno uređenje zajedničke države**.

Četiri dana kasnije Drugo zasjedanje antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije u Jajcu **prihvatilo je odluke** Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine i

---

188 Prvo je, 21. septembra 1943. godine, u Bukoviku kod Brčkog, formirana 16. muslimanska, a onda 10. oktobra iste godine u Tuzli, 18. hrvatska NOU brigada. I neke druge brigade, bataljoni i odredi NOV i POJ nosile su taj naziv.

189 Šire o tome vidi: Muharem Kreso, OBNOVA DRŽAVNOSTI NAJZNAČAJNIJA TEKOVINA NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA U BOSNI I HERCEGOVINI, Korak, Sarajevo, br. 8/2006, str. 89. do 106.

Bosnu i Hercegovinu priznalo u njenim historijskim granicama do 1918. godine, kao dio Demokratske Federativne Jugoslavije. To je sve precizirano i odlukama Drugog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine u Sanskom Mostu 30. juna 1944. godine. Eventualno mijenjanje svojinskih odnosa, društvenog uređenja i višepartijskog sistema ostavljeno je za vrijeme kada se u zemlji stvore normalni demokratski uslovi.

U vrijeme tog zasjedanja više od polovine ukupne teritorije Jugoslavije bilo je slobodno. **Slobodna teritorija je iznosila 130.000 km^2 i imala preko 5,000.000 stanovnika. Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi brojali su 300.000 boraca**. Na kopnu je imala devet korpusa sa 28 divizija, 111 brigada, 20 samostalnih bataljona i stotinjak partizanskih odreda. Na ostrvima i u primorju imala je Mornaricu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije sa 234 plovne jedinice, a u Livnu Prvu vazduhoplovnu bazu sa 250 ljudi i nekoliko aviona.

U vrijeme konstituisanja ZAVNOBIH-a i odlučivanja o statusu Bosne i Hercegovine u zajedničkoj državi, slobodna teritorija Bosne i Hercegovine predstavljala je dvije trećine njene ukupne površine i obuhvatala je više od 30.000 kvadratnih kilometara, sa većim brojem značajnih gradova. Grad Tuzla, sa istoimenim rudarskim bazenom bio je ujedno najveći slobodan grad, ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u okupiranoj Evropi; slobodno Jajce, kao posljednja prijestonica bosanskih kraljeva bilo je namijenjeno za održavanje Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Bosna i Hercegovina je uz to, godinu i po dana prije konačnog oslobođenja zemlje, imala konačno oslobođeni grad. Bio je to Sanski Most u kome će se održati Drugo zasjedanje ZAVNOBIH-a.

Izvršni odbor ZAVNOBIH-a od tada će rukovoditi preko tri oblasna, sa bar 15 okružnih, pedesetak sreskih i preko 500 opštinskih i mjesnih narodnooslobodilačkih odbora, te mrežom od preko 2.000 seoskih narodnooslobodilačkih odbora. Na efektivno okupiranoj teritoriji istovremeno su funkcionisali još brojni gradski, mjesni, kvartovski i seoski narodnooslobodilački odbori, kao borbeni organi, te mreže drugih organizacija NOP-a, a u nekim gradovima, posebno u Sarajevu i Mostaru bile su razvijene i **brojnije naoružane udarne grupe**.

Respektabilne oružane snage Bosne i Hercegovine u to vrijeme su bile objedinjene u dva (Treći i Peti) korpusa i Hercegovačku udarnu diviziju sa 25 udarnih brigada, 37 partizanskih odreda, i nekoliklo samostalnih bataljona. Njihova mreža logističke podrške: 15 vojnih područja, pedesetak komandi mjesta, sa čitavim nizom partizanskih straža, i drugih teritorijalnih organa i ustanova, biće objedinjena u dvije korpusne i jednu **divizijsku vojnu oblast**.

Već na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću 26. novembra 1942. godine, posebno u Titovom uvodnom izlaganju, u Rezoluciji AVNOJ-a i njegovom Proglasu narodima Jugoslavije – istaknuto je da Narodnooslobodilačka borba ima za cilj stvaranje **nove demokratske i federativne** zajednice naroda Jugoslavije i izražena **inicijativa da se konstituišu nacionalna odnosno zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja**.

Do Drugog zasjedanja u Jajcu (29. novembra 1943) bilo je konstituisano pet zemaljskih antifašističkih vijeća narodnog oslobođenja: Hrvatske, Slovenije, Crne Gore, Sandžaka i Bosne i Hercegovine. Mnogi problemi državnopravne prirode i organizacije jugoslovenske federacije bili su jasni i prečišćeni, ali ono, očigledno, nije moglo završiti proces izgradnje nove državnosti u smislu platforme Narodnooslobodilačkog pokreta. Suprotno ukupnoj praksi i Platformi NOP-a prema njenoj formulaciji u Titovom članku NACIONALNO PITANJE U JUGOSLAVIJI U SVJETLOSTI NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE, te u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a nisu pomenuti **Vojvodina**, **Sandžak**, koji je 15. novembra te godine konstituisao svoje ZAVNO, i **Kosovo**. U nabrajanju naroda u istoj odluci nisu pomenuti **Muslimani/Bošnjaci**, iako je to izričito stajalo u Rezoluciji ZAVNOBiH-a, koju je AVNOJ odobrio. Bila su to dva velika odstupanja od Platforme NOP – a iz 1941. godine, a bila su rezultat pritiska velikih sila Antifašističke koalicije i ucjene za međunarodno priznanje Demokratske Federativne Jugoslavije. Razvoj događaja na prelomu XX i XXI vijeka popravio je dva od tih stavova, a potvrdio i ispravnost ostala dva.

Narodi Bosne i Hercegovine u temeljnom dokumentu Prvog zasjedanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, međutim, već na konstitutivnom zasjedanju bili su u tom

pogledu **saglasni i rezolutni**. Polazeći od činjenice da su vijekovima živjeli zajedno, međusobno izmješani i povezani zajedničkim interesima, da "**ne žele povratak starog stanja**", te da su "**izvojevali** (više od dvije trećine teritorije Bosne i Hercegovine oslobođeno je od okupatora) **pravo da urede svoju zemlju onako kako to najviše odgovara volji i interesima njih samih**", izrazili su volju "**da hoće da njihova zemlja… bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata**", te da će "ravnopravno sa ostalim našim narodima učestvovati u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije,… u kojoj će biti zajamčena ravnopravnost svim njenim narodima".

U vrhovima Narodnooslobodilačkog pokreta nije bilo sasvim tako, iako se već u Rezoluciji CK KPJ iz januara 1937. godine ističe "demokratska federativna republika" kao cilj i fiksira njena struktura: Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Kosovo i Vojvodina sa svojim narodnim skupštinama. Dakle osam ravnopravnih federalnih jedinica odnosno entiteta. Takav stav je zadržan u Pozivu na ustanak i načinu njegovog dizanja. Stav je konkretizovan na Savjetovanju u Stolicama (26. septembra 1941), preimenovanjem štabova tih jedinica u **glavne štabove budućih** "federalnih jedinica". Ovdje je novina u tome što se pojavljuje i **Glavni štab NOP odreda za Sandžak, kao deveta jedinica**.

Proglas Izvršnog odbora, tek konstituisanog AVNOJ-a (iz novembra 1942) **pominje Bosnu i Hercegovinu kao jedinicu u jugoslovenskoj državnoj zajednici i tri naroda (Srbe, Hrvate i Muslimane) u njoj**, dok je Tito u poznatom članku: NACIONALNO PITANJE U SVJETLOSTI NOB u *Proleteru* br. 16. iz decembra 1942. doslovce rekao: **Narodnooslobodilačka borba bila bi samo fraza, pa čak i prevara, kad ona ne bi, osim općejugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd."**.

Već na prvoj raspravi u CK KPJ (sredinom novembra) o Projektu odluke Drugog zasjedanja AVNOJ-a PK KPJ za BiH je postavio **zahtjev**

da Bosna i Hercegovina bude ravnopravna "federalna jedinica" sa ostalih pet. Predlagači Projekta odluke (Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović) polazili su od toga da u Jugoslaviji živi pet formiranih nacija, da je Bosna i Hercegovina višenacionalna zemlja, a Muslimani samo posebna "etnička grupa", te da je i zahtjev Pete zemaljske konferencije KPJ bio samo autonomna pokrajina, ali je PK ostao uporan. **Odbio je pripajanje bilo Srbiji ili Hrvatskoj i nije prihvatio ni status autonomne pokrajine vezane za organe Federacije**. Istovjetan stav zauzela je i izabrana bosanskohercegovačka delegacija za II zasjedanje AVNOJ-a. Obavješteni o raspravi **Kardelj i Tito su prihvatili argumente PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu**. Prijedlog je u tom smislu popravljen i **Bosna i Hercegovina je postala šesta federalna jedinica rekonstruisane zajedničke države, ali na osnovu regionalnog, a ne nacionalnog** kriterija.

Na osnovu dostupnih izvora i literature nije moguće jasno odgovoriti zbog čega se u toj odluci ne pominje ni jedno od tri ostala višenacionalna područja. Njihova sudbina je ostala da se rješava godinu dana kasnije pod mnogo složenijim uslovima, koji su dovodili u pitanje i međunarodno priznanje Demokratske Federativne Jugoslavije.

Ispadanje Italije iz rata i planovi saveznika za iskrcavanje na Balkan, prisilili su njemačku Vrhovnu komandu na radikalne promjene i u vojnom obezbjeđenju okupacije i njenim ciljevima. U tom cilju **odbrana Balkana je povjerena feldmaršalu Vajksu** (Maximilian Freiheerr von Weichs auf Glohn) **u svojstvu komandanta jugoistočne Evrope** (Oberbefehlshaber Südost) i pod njegovom komandom objedinjene sve njemačke trupe (postojeća Grupa armija "E", novodovedena Grupa armija "F" i **Vojnoupravna komanda Jugoistoka**, kojoj su pored trupa okupacionih sila bile potčinjene i **sve kolaboracionističke**, **te savezničke** (bugarske i mađarske) **oružane snage**.

Uprkos činjenici da su njegove trupe sada predstavljale snagu **pet grupa armija**, na značajnom prostoru zapadnog Balkana morao se ograničiti na odbranu i održavanje komunikacija do obalskog ruba a borbu protiv Narodnooslobodilačkog pokreta ograničiti na zimske operacije 1943/1944. i pokušaj uništenja njegovog najužeg rukovodstva (Drvarska operacija).

Nepotpuni rezultati ovih njemačkih operacija, prenošenje težišta Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u istočni dio zemlje, sporo napredovanje saveznika u Italiji, kao i uspjesi Sovjetske armije na istočnom frontu, krajem ljeta 1944. su doveli do njenog prodora na Balkan i uskoro do njemačkog povlačenja na liniju Dunav - Drina - Mostar - greben Dinarida, gdje se front ustalio za više od šest mjeseci. To je u okviru borbe za međunarodno priznanje Demokratske Federativne Jugoslavije **dovelo do** snažnog pritiska velikih sila Antifašističke koalicije na rukovodstvo NOP-a Jugoslavije i **značajnijih kompromisa sa Kraljevskom izbjegličkom vladom u Londonu**, do jačanja velikosrpskih elemenata, njihove infiltracije u Narodnooslobodilački pokret i ponovnog remećenja nacionalno izbalansiranog učešća u oružanim snagama i organima vlasti Demokratske Federativne Jugoslavije. Ovo se posebno manifestovalo u završnim operacijama za konačno oslobođenje zemlje 1945. godine i prilikom obrazovanja (sa petomjesečnim zakašnjenjem) Jedinstvene vlade DFJ 7. marta 1945. godine, **ukidanja federalne jedinice Sandžaka** 29. marta 1945. godine, kao i u izmijenjenoj izgradnji organa vlasti po konačnom oslobođenju zemlje.[190]

Ustanak 1941. godine u Bosni i Hercegovini pokrenut je u naponu snage i osvajačkih uspjeha fašističkog Trojnog pakta, ali su iskorištene i neke povoljne okolnosti, prije svega **povlačenje invazionih snaga iz Jugoslavije** i odlučno angažovanje Trećeg rajha u ratu protiv Sovjetskog saveza, pa je **gustina okupacije bila spala približno na evropski standard** (1 okupacioni vojnik na 1 kvadratni kilometar okupirane površine). Ustanak je jednovremeno pokrenut u svim zemljama okupirane Jugoslavije a i u okupiranoj Evropi se počeo javljati pokret antifašističkog otpora. Najveći značaj imalo je, međutim, dovršavanje **konstituisanja Antifašističke koalicije** (Atlanska povelja 14. avgusta 1941.). Uprkos nepovoljnog početnog odnosa snaga i već započetog međusobnog istrjebljenja, to je omogućilo skoru konsolidaciju ustanka i postepeno narastanje narodnooslobodilačkih antifašističkih snaga.

---

[190] Platformom NOP-a predviđeni status federalnih jedinica Vojvodine i Kosova, sveden je na autonomiju u okviru Srbije, a Sandžak, koji je taj status imao od Savjetovanja u Stolicama (septembra 1941), te 1943. izabrano Zemaljsko antifašističko vijeće, je uz to podijeljen između Srbije i Crne Gore.

Pripremu i pokretanje ustanka u Jugoslaviji obavila je jedina preostala opštejugoslovenska politička snaga - ilegalna Kumunistička partija, na čelu sa **Josipom Brozom - Titom**. Ukupnim pripremama u Bosni i Hercegovini rukovodio je njen Pokrajinski komitet, multinacionalnog sastava. Neposredno vojnom organizacijom rukovodio je Vojni komitet, koji je preko četiri oblasna vojna komiteta (za Sarajevsku oblast, istočnu Bosnu, Bosansku krajinu i Hercegovinu) stvorio relativno širu mrežu mjesnih vojnih komiteta, organizovao obavještajnu službu i prve sanitetske kurseve, ustanovio kurirsku službu veze, a tamo gdje su bile brojnije organizacije Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije i prikupili izvjestan broj dobrovoljaca za jezgra partizanskih odreda na terenu i udarnih i diverzantskih grupa po gradovima. To je uz prikupljeno, uglavnom pješadijsko naoružanje, i municiju poslužilo za formiranje prvih jedinica i pokretanje prvih oružanih akcija. Uz to je djelimično iskorištena spremnost na otpor ustaškim genocidom ugroženog srpskog stanovništva u nekim krajevima, što je dovelo do toga da se umjesto planiranih partizanskih i diverzantskih akcija, **već na početku krene masovnim ustancima sa elementima stihije**, kojima se nije moglo sigurno upravljati i koji su djelimično podlegli planski širenoj četničkoj propagandi. To će pod kraj godine **uroditi krizom ustanka** i pučevima u brojnim partizanskim dobrovoljačkim odredima i bataljonima.

Šarenilo naziva i formacija iz ustaničkog perioda prevladano je krajem godine poslije Savjetovanja u Stolicama, pa je **Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i dobrovoljačke vojske Bosne i Hercegovine** na prelomu 1941. i 1942. godine, rukovodio sa tri operativna štaba i deset partizanskih odreda (Romanijski, Birčanski, Majevički, Južnohercegovački, Sjevernohercegovački, Podgrmečki, Kozarački, Drvarski, Ozrenski i odred "Zvijezda") sa ukupno 20.000 naoružnih boraca.

Ubrzavanjem diferencijacije ustaničkih masa pod kraj 1941. i **prevladavanjem krize ustanka započetim po dolasku Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije u Bosnu** u toku koga je propao i pokušaj sa formiranjem Dobrovoljačke vojske Jugoslavije, sredinom 1942. godine **težište Narodnooslobodilačke borbe preneseno je u zapadnu Bosnu, gdje je imalo čvršći oslonac** na

Narodnooslobodilački pokret Hrvatske i Slovenije. Narodnooslobodilačkom pokretu Jugoslavije u cjelini i posebno Narodnooslobodilačkom pokretu Bosne i Hercegovine to je **omogućilo da se konsoliduje na početnoj platformi antifašističkog ustanka i borbi za punu ravnopravnost naroda u, međunarodnom konstelacijom odnosa uslovljenoj, Jugoslaviji**.

Rezultat je bio obrazovanje prvih divizija i korpusa, te **Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije**, kao nove komponente oružanih snaga pored teritorijalne patrizanske. Istovremeno su izgrađeni organi vojne vlasti: komande mjesta i komande vojnih područja, kasnije objedinjenih u tri korpusne i jednu divizijsku vojnu oblast.

6. **Osnovna iskustva partizanskog i kombinovanog ratovanja**

Partizanski način ratovanja je specifičan oblik odbrane malih i potlačenih naroda. Od drugih oblika oružane borbe razlikuje se po načinu vođenja, načinu stvaranja oružanih formacija, orginalnoj partizanskoj strategiji i taktici, bitno drukčijem odnosu prema teritoriji, specifičnim sistemima komandovanja i snabdijevanja. **Može se voditi samo na vlastitoj teritoriji, uz široku podršku naroda**. Efikasno je sredstvo kojim se mali narod može suprotstaviti velikom. **Pokorenom narodu taj način ostaje jedino sredstvo kad nema nikakvog drugog**.

U historiji je poznat još iz starog vijeka. Na našem prostoru je vjerovatno prvi put upotrijebljen u Batonovom ustanku Ilira 6. do 9. godine protiv Rimske imperije. U srednjem vijeku za njegovu primjenu bilo je malo uslova. Čak i u seljačkim bunama ima malo elemenata partizanskog ratovanja, pa bi se to moglo reći i za Veliku muslimansku seljačku bunu (1745. do 1757.). Bitne promjene unijela je Francuska revolucija (1789. do 1794.), oslobodivši ekonomski građane, a naročito seljake. **Revolucija je, stvorila preduslove za konstituisanje nove, masovne, nacionalne armije i otvorila eru velikih oslobodilačkih i revolucionarnih pokreta, a time i za razvoj partizanskog načina ratovanja**.

Smatra se da je organizovano primijenjen u Španiji i tako u borbi protiv samog Napoleona dokazao nemoć i slabosti osvajača. XIX i XX stoljeće puni su primjera korištenja partizanskog ratovanja, ali su uspjesi uvijek zavisili od jasnih političkih ciljeva i organizovanosti snaga. Najveće uspjehe i najširu primjenu partizanskog načina ratovanja imali su revolucionarni pokreti XX stoljeća u Rusiji i Kini. Uspjeh partizanskog načina ratovanja u Jugoslaviji 1941. – 1945, takođe je neupitan. Partizanski način ratovanja uspješno je primijenjen u toku Narodnooslobodilačkog rata 1941. do 1945. godine u okupiranoj Jugoslaviji, a najuspješnije i najčešće u Bosni i Hercegovini. **U početnom periodu borbe protiv fašističkih okupatora, partizansko ratovanje je u stvari bilo i osnovni strategijski koncept**, bez obzira na izuzetnu složenost i težinu situacije u kojoj je pokrenut. Osnova i garancija uspješnosti i masovnosti primjene takvog načina ratovanja bila je **široko rasprostranjena mreža organizacija Narodnooslobodilačkog pokreta, koja se gotovo jednako prostirala i na slobodnim i okupiranim teritorijama**.

Rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta je procijenilo da je to najpogodniji oblik vođenja ustanka i rata u uslovima kada se protiv okupatora nije raspolagalo ni oružanim snagama ni naoružanjem i opremom za iste. Uslovi su bili isti (ili gori) kao i u drugim okupiranim zemljama Evrope – aparat stare vlasti razbijen, a gotovo u cjelini stavljen u službu okupatora, - vojska uništena i značajan dio u zarobljeništvu, rastrojene političke snage godinama su razdirane unutrašnjim nacionalnim, vjerskim i drugim suprotnostima - političke partije bile su dovele zemlju na ivicu građanskog rata; po okupaciji zemlja je rasparčana na okupaciona područja, na interesne sfere, na separatne zone a neki dijelovi anektirani stranim susjednim državama.

U takvim uslovima narodni ustanak je bio moguć samo u formi partizanskog rata, samo su njegove male akcije mogle voditi krupnim akcijama i postepeno mobilizirati sve veće mase i učiti ih efikansom ratovanju. Njegovo ostvarivanje i funkcionisanje je, međutim, podrazumijevalo dobro organizovanu mrežu organizacija koje će to podržati. Komunistička partija, kao organizator Narodnooslobodilačkog pokreta upravo je imala brojne za to osposobljene kadrove i široko rasprostranjenu cjelovito očuvanu organizaciju, koja se u toku priprema ustanka (preko

mreže vojnih komiteta) već bila pobrinula za prikupljanje najnužnijeg naoružanja i stvaranje infrastrukture rukovođenja ustankom i komandovanja partizanskim odredima, lokalnim i regionalnim pa i pokrajinskim, odnosno zemaljskim štabovima, te drugim vojnim jedinicama i udarnim grupama po okupiranim gradovima.

Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije i glavni štabovi narodnooslobodilačkih partizanskih odreda – zacrtanih federalnih jedinica – formirani su i ispočetka djelovali u okupiranim gradovima da bi po stvaranju prvih stabilnijih slobodnih teritorija prešli na teren. **Ustanak je brzo prerastao razmjere aktivnosti klasičnih partizanskih odreda i u pojedinim dijelovima zemlje prerastao u opštenarodni ustanak**.

Odluka o pokretanju ustanka u Bosni i Hercegovini donesena je 13. jula 1941. godine u Sarajevu na sastanku Pokrajinskog komiteta Komunističke partije. **Na tom sastanku oformljen je Štab (Na savjetovanju u Stolicama 26. septembra 1941. godine preimenovan u Glavni štab NOP Odreda Bosne i Hercegovine) narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Bosnu i Hercegovinu i imenovani oblasni vojni štabovi za Tuzlu, Sarajevo, Hercegovinu i Bosansku krajinu**. Do kraja 1941. godine Glavni štab narodnooslobodilačkih odreda Bosne i Hercegovine sproveo je jedinstvenu organizaciju oružanih snaga u zemlji. Četiri oblasna operativna štaba raspolagali su sa 10 partizanskih odreda, sa po tri ili više bataljona, a ovi sa po tri ili više četa, takođe trojne formacije. U okviru odreda uskoro je počelo i formiranje udarnih bataljona, a u istočnoj Bosni, u okviru suzbijanja četničkog uticaja izvršen je i eksperimenat formiranja NOP dobrovoljačkih odreda.

Pod kraj godine na teritoriju Bosne i Hercegovine došao je iz Srbije Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, sa ostacima jedinica GŠ NOP Odreda Srbije za prvoformiranu proletersku brigadu, koja će u buduće biti okosnica njegovih operativnih snaga.

U prvoj polovini 1942. godine Narodnooslobodilački pokret u istočnim dijelovima Bosne i Hercegovine prebrodio je tešku unutrašnji krizu izazvanu izvjesnim zastranjivanjem i četničkim uticajem, a onda i dvije (Drugu i Treću) neprijateljske ofanzive. Sredinom godine prenio je težište

u zapadnu Bosnu, gdje su perspektive u osloncu na razvijeni Narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj i Sloveniji bile povoljnije. Do kraja godine u zemlji je formirano prvih desetak bosanskohercegovačkih brigada.

Novembra 1942. godine izvršena je velika reorganizacija proleterskih i udarnih brigada na centralnoj slobodnoj teritoriji sa sjedištem u Bihaću, koja je obuhvatala prostor od Kupe i Save do Jadranskog mora i bila veća od ukupne površine Bosne i Hercegovine. Tom reorganizacijom stvorena je **Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije** i formirane njene prve divizije i korpusi.[191] Time se prešlo na viši stepen organizacije i komandovanja. Pored partizanske, **teritorijalne** komponente oformljena je i **operativna komponenta** i tako **oružane snage, u cijelosti osposobljene za vođenje kombinovanog ratovanja**.

Formiranjem razgranate mreže vojno-teritorijalnih organa vlasti (komande mjesta, komande vojnih područja) osigurana je bolja logistička podrška jednoj i drugoj komponenti oružanih snaga, a uskoro se prešlo i na partizanski rat na moru. Formirane su prve jedinice i komande Ratne mornarice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a onda i Prva vazduhoplovna baza (u Livnu).

Uspjesi Narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, prenošenje težišta borbi u zapadni dio zemlje, stvaranje nove prostrane slobodne teritorije i ukrupnjavanje jedinica osposobljenih za kombinovano, pa i frontalno ratovanje, djelimično su omogućena i činjenicom da je u ljeto 1942. godine njemačka ratna mašina bila zauzeta krupnim operacijama na istočnom frontu, a talijanska u Africi.

To je razlog da je za zimu 1942./1943. godine pripremljen opsežan zajednički ciklus operacija "**Vajs**" (Weiss) u kome je udruženim njemačkim, talijanskim i kolaboracionističkim (ustaškim, domobranskim i četničkim) snagama, početne jačine oko 90.000, artiljerijom, tenkovima i

---

[191] Naredbama Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije prvo su, na centralnoj slobodnoj teritoriji od zatečenih brigada iz drugih krajeva sa tri lokalne brigade objedinjene u prve tri divizije, a onda su šest brigada Bosanske krajine objedinjene u 4. i 5. krajišku a devet iz centralne Hrvatske u 6., 7. i 8. hrvatsku. Prve tri divizije objedinjene su u Operativnu grupu divizija Vrhovnog štaba NOV i POJ; 4. i 5. krajiška divizija sa 6. istočnobosanskom brigadom obrazovale su 1. bosanski, a 6, 7. i 8. divizija 1. hrvatski korpus.

avijacijom dobro podržanih vojnika, te korištenjem zimskih uslova, uništenjem svih namirnica koje se ne mogu evakuisati, interniranjem muškaraca starijih od 15 godina i najbrutalnijim postupcima prema ostalom stanovništvu, u nekoliko uzastopnih operacija ("Vajs I", "Vajs II" i "Vajs III"), trebalo uništiti novoformiranu Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije i rukovodstvo Pokreta, i njegovih oružanih snaga.

Poslije jednomjesečnih teških borbi, sa obostrano visokim gubicima, na Kordunu, Baniji, Lici i Bosanskoj krajini **Operativna grupa divizija Vrhovnog štaba izvršila je protivofanzivu sa ciljem prenošenja operacija u istočne krajeve zemlje**. U rejonu Gornjeg Vakufa i Prozora, a onda u bitkama na Neretvi i Drini **uništila je glavninu četnika Draže Mihailovića** (koji se od tog udara više nisu oporavili) i prodrla u Crnu Goru i Sandžak, gdje je u maju (opterećena golemim brojem ranjenika) ponovo okružena jakim njemačkim i talijanskim snagama. Uprkos gubicima koji su dostigli polovicu brojnog stanja (od 16.000) Operativna grupa se sredinom juna preko Sutjeske i Zelengore **probila u istočnu Bosnu**, dok su u međuvremenu 1. bosanski i 1. hrvatski korpus gotovo u potpunosti obnovili prethodnu centralnu slobodnu teritoriju.

Žestina borbi, dimenzije operacija, zločinački postupci okupatora, neuništivost jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, gipkost njenih operativnih i taktičkih zahvata, te upornost njenih boraca u borbi, umješnost u rukovanju (od okupatora otetim) modernim naoružanjem i posebno ispoljena humanost prema ranjenim saborcima i sa svojih ognjišta pomjerenom stanovništvu, konačno su, **u zemlji i međunarodnoj javnosti afirmisali narodnooslobodilačku borbu**.

To i potom ostvarena prevlast Antifašističke koalicije na globalnom planu, u drugoj polovini 1943. godine omogućili su snažnije narastanje Narodnooslobodilačkog pokreta u cjelini, a posebno ravnomjernije učešće sva tri naroda Bosne i Hercegovine u njemu. To je **promijenilo i odnos vodećih sila Antifašističke koalicije prema situaciji u zemlji** izraženu u uspostavljanju vojnih misija pri Vrhovnom štabu narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

Na situaciju u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini značajno se odrazilo ispadanje Italije iz rata 9. septembra 1943. godine i nemogućnost

Njemačke da to efikasno nadoknadi. U snažnom naletu Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je zaplijenila velike količine talijanskog teškog naoružanja, ovladala gotovo čitavim talijanskim okupacionim područjem, razoružala brojne talijanske divizije. Slobodna teritorja se povećala na oko 130.000 km^2, sa preko pet miliona stanovnika; Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije su narasli na oko 300.000 boraca i reorganizovani u 16 korpusa sa 26 divizija, 10 samostalnih brigada i preko sto partizanskih odreda. Sve je to omogućilo da se na **Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije u Jajcu konstituiše Demokratska Federativna Jugoslavija, kao i da se u njenom okviru (25. novembra 1943.) obnovi državnost Bosne i Hercegovine**.

Partizanski način ratovanja nastavljen je i dalje, ali je sve više primjenjivan **kombinovani način ratovanja**, da bi pod sam kraj rata, u završnoj ofanzivi za konačno oslobođenje zemlje prevladao **frontalni način ratovanja**.

7. Neka specifična iskustva iz agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991. do 1995. godine[192]

U prethodnim poglavljima smo vidjeli kako je nastala zajednička država južnih Slovena, kojim problemima je bila opterećena i kako ih je rješavala. Vidjeli smo da su na osnovu tih problema - a naročito permanentne krize međunacionalnih odnosa Kraljevine - činile velikosrpske pretenzije na punu hegemoniju ne samo u Jugoslaviji, nego i na Balkanu.

Vidjeli smo da su ostvarena ravnopravnost u toku zajedničke Narodnooslobodilačke borbe i počinjeni zločini (pa i nad srpskim narodom) od strane "Jugoslovenske vojske u otadžbini", doveli do gubitka uticaja

[192] Mnogostruka, aktuelne pažnje vrijedna iskustva ovog rata protiv Bosne i Hercegovine, predmet su posebnih monografija, rasprava i okruglih stolova u organizaciji izdavača ove knjige, Udruženja za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu. O dosadašnjoj aktivnosti na tom planu vidi prvih deset brojeva organa Udruženja "KORAK"

Dinastije i Izbjegličke vlade u zemlji, te do preustrojstva države i formiranja Demokratske Federativne Jugoslavije.

Nažalost, u borbi za međunarodno priznanje, rukovodstvo Narodnooslobodilačkog pokreta podleglo je Čerčilovom i Staljinovom pritisku, **prihvatilo Izbjegličku vladu kao partnera u Jedinstvenoj vladi DFJ,** formiranoj 7. marta 1945. godine. Značajne velikosrpske ideje, time su se ozbiljno infiltrirale u mnoge društvene pore i organe državne vlasti pa čak i u neke organe Narodnooslobodilačkog pokreta, i sačuvale početne pozicije za ekspanziju do pod kraj Titovog života. Poslije njegove smrti, Velikosrpski pokret se brže razvija i već 1985. ovladao je značajnim polugama vlasti u zemlji.

Disolucija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije potrajala je više godina. Konačna faza, započeta iznuđenim proglašenjem nezavisnosti Slovenije i Hrvatske 25. juna 1991. završena je najkasnije 15. septembra iste godine, kada je na posljednjem sastanku legalnog Predsjedništva Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije odbijen pokušaj da se izvrši opšta mobilizacija radi aktiviranja ratnog plana RAM i opšteg napada na Hrvatsku.

Ocijenivši da je dotada uveliko sprovedena Platforma Miloševićeve Socijalističke partije Srbije od 16. jula 1991. godine o osposobljavanju za "**samostalan državni život**" nove Federacije ("Crna Gora, Srbija i krajevi u kojima žive Srbi") vrh je aktivirao ratni plan RAM sa ciljem "dostizanja granica krajeva, koji žele ostati u Jugoslaviji", izvršio djelimičnu mobilizaciju te na frontu od Dubrovnika do Osijeka krenuo u napad na Hrvatsku. **Proglašenjem "djelovanja u uslovima ratne opasnosti"**, istovremeno je dotadašnji podpredsjednik, Branko Kostić izvršio **puč** u Predsjedništvu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, čime je Velikosrpski pokret uzurpirao savezne organe i funkcije, uključujući i zajedničku imovinu. Savezna vlada Ante Markovića je, takođe, prestala funkcionisati. U okviru takve konstalacije sprovedena je i **agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu** izvršena **praktičnom okupacijom** u septembru i oktobru 1991. godine.

Kako su sve republike bile proglašene "suverenim" time se stvarno raspala stara i zaživjela je nova "**Savezna država Jugoslavija**". Tako se tada nazivala samo u internim krugovima dok je radi maskiranja

osvajačkih ciljeva na spoljnjem planu do proljeća iduće godine uporno zadržavan naziv Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija za Državu, i Jugoslovenska narodna armija za oružane snage, **koje to više ni u kom vidu nisu bile**.

Izvjesno poštujući ugled Jugoslavije iz Titovog vremena i dezinformisana o ciljevima i karakteru Velikosrpskog pokreta, međunarodna javnost i međunarodna zajednica dugo su zagovarale očuvanje Jugoslavije. Miloševićeva Platforma i Beogradska inicijativa, eskalacija sukoba, a posebno ishitreni pozdrav 18/19. avgusta 1991. moskovskim pučistima, uveliko su skinule maske, pa je Evropska zajednica okrenula list i Briselskom Deklaracijom od 27. avgusta 1991. Evropska zajednica je odbila da prizna mijenjanje granica i imenovala "žrtvu agresije". Konferencija o evropskoj bezbjednosti i saradnji 17. aprila 1992. godine najavila je mogućnost "**novog Nürnberga**".

Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu, izvršena od susjedne suverene države u posljednjoj deceniji Drugog milenijuma, ima nekoliko specifičnosti nastalih iz konstelacije odnosa u dotadašnjoj zajedničkoj državi, koja je i po važećom Ustavu (iz 1974) praktično bila **konfederacija**, manifestovanih u okolnostima urušavanja jednog od dva društvena sistema u svijetu, uveliko zahvaćenim opštom globalizacijom svijeta.

U procesu opšteg urušavanja socijalizma, pa i u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, razbijena je njena koheziona snaga Savez komunista Jugoslavije (na XIV kongresu 20. do 22. januara 1990. godine) i otpočeo ubrzan proces disolucije sastavnih federalnih jedinica čije granice su **imale karakter međunarodnih granica** i koje su se gotovo odmah proglasile suverenim državama. **Prva je to učinila Srbija** usvajanjem novog Ustava 28. marta 1989. u kojoj se na vlasti učvrstio Velikosrpski pokret, sa fašistoidnom ličnosti Miloševića na čelu i jasno formulisanim ciljem stvaranja, na račun susjeda, davno zacrtane Velike (i homogene) Srbije. Za ostvarenje tog cilja bio je spreman na žrtvovanje **"tri stotine hiljada Srba"** i primjenu nedozvoljenih sredstava, uključujući zločine protiv čovječnosti, zločina protiv mira i zločin genocida. Velikosrpski pokret je uz to bio ovladao vrhom zajedničkih oružanih snaga (Jugoslovenske narodne armije), pa razoružao teritorijalnu odbranu

nesrpskih naroda (15. maja 1990.) a Jugoslovensku narodnu armiju uveliko učinio jednonacionalnom armijom.

Na putu ostvarenja tih ciljeva stajale su dvije prepreke – zajednički otpor nesrpskih naroda i moguća intervencija međunarodne zajednice. Prva je otklonjena mahinacijama u toku poznatih samita republičkih lidera – ukidanjem ustavnog položaja autonomnih pokrajina Kosova i Vojvodine, razoružanjem teritorijalne odbrane nesrpskih naroda; izvozom "antibirokratske revolucije" (uspio je jedino u Crnoj Gori). Sloveniji je ponuđena neometana secesija, a Tuđman zavaravan međusobnom podjelom Bosne i Hercegovine; jedino Muslimani nisu imali alternative i "**morali su milom ili silom**" ostati u toj Miloševićevoj državi.

Za otklanjanje internacionalizacije problema preduzimane su mnogo suptilnije i raznovrsnije mjere, od obezbjeđenja podrške zavjereničke grupe maršala Jazova do nabavke naoružanja, te izgradnje imidža branioca zajedničke države i zloupotrebe imidža lidera nesvrstanosti. Najvažnije je bilo prikrivanje stvarnih namjera i tobožnja legalizacija postupaka.

Po osiguranju moskovske podrške, po obezbjeđenju dopunskih količina naoružanja, i po nepostizanju sporazuma oko podjele Bosne i Hercegovine Velikosrpski pokret se, igrajući na kartu izazivanja Trećeg svjetskog rata, odlučio za **oružanu agresiju** i 9. aprila 1991. godine objavio da **srpski narod** "**više nije spreman da gubi istorijsko vreme**".

Uslijedilo je, na brzinu završeni, operetski rat u Sloveniji i višemjesečni krvavi u Hrvatskoj, maskiran "balvan revolucijom". U njemu je do oktobra sa okupirane teritorije (trećina Hrvatske) protjerano oko 250.000 Hrvata. Premda je slamanjem moskovskog puča protiv Gorbačova, uglavnom otklonjena opasnost svjetskog rata, Savjet bezbjednosti je 25. septembra 1991. na traženje Jugoslavije uveo **embargo na uvoz naoružanja u zemlju**. Time su **pogođeni samo razoružani nesrpski narodi**, a primirjem i Vensovim planom, o uvođenju pacificiranih zona Ujedinjenih nacija (UNPA zone) u Hrvatskoj, faktički osigurane osvojene teritorije.

Ratni plan RAM u Hrvatskoj je propao već u prvoj polovini oktobra. Rat je nastavljen promjenljivim intenzitetom, te potpisivanjem i kršenjem primirja (bilo ih je 14), ali je težište aktivnosti prebačeno na

Bosnu i Hercegovinu, čije rukovodstvo je do posljednjih mogućnosti bilo uporno u očuvanju zajedničke države, a rasplet situacije očekivalo od međunarodne zajednice.[193]

Prvo je invazijom dijelova Podgoričkog, Užičkog i Novosadskog (2, 37. i 12.) korpusa i zadržavanjem iz Slovenije i Hrvatske povučenih korpusa (uglavnom 10, 13. i 5. vazduholovni) **u Bosni i Hercegovini povećana gustina posjedanja**, a formiranjem "srpskih opština" objedinjenih u pet "srpskih autonomnih oblasti" **na jednoj trećini zemlje izgrađen kolaboracionistički aparat**, kojim je rukovodio Klub poslanika petokolonaške Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine, 21. oktobra preimenovan u Skupštinu srpskog naroda Bosne i Hercegovine, koja je krenula u formiranje "**Republike srpske Bosne i Hercegovine**". Time je Bosna i Hercegovina, **faktički okupirana**. Kako su organi vlasti na preostale dvije trećine ostali vjerni legalnim organima Republike Bosne i Hercegovine **okupacija ipak nije bila efektivna**.

Na dan potpisivanja konačnog (14-tog) primirja Tuđman – Milošević (2. januara 1992) u Sarajevu je, kao najviša okupaciona komanda Bosne i Hercegovine formirana Komanda 2. vojne oblasti dok su Hercegovina (do Neretve i gornje Podrinje) potčinjeni 4. vojnoj oblasti u Podgorici.

U takvoj situaciji Bosna i Hercegovina je sprovodila Skupštinsku odluku iz **Pisma o namjerama** od 14. oktobra 1991. i odluku **Londonske konferencije** od 17. decembra 1991. o provođenju **referenduma o nezavisnosti**.

8. Iskustva međunarodnih "pokušaja" spasavanja bošnjačke populacije od započetog genocida

Već u prvom izvještaju od 12. maja 1992. godine generalnog podsekretara Ujedinjenih nacija za mirovne operacije **Maraka Guldinga**

[193] Ovakvo vojno rješenje još je odražavalo planom RAM fiksirane ambicije za razbijanje i podjelu Bosne i Hercegovine (prelazak Srbije preko Drine, priključenje "Stare Hercegovine" Crnoj Gori, Bosanske krajine Kninskoj krajini, zapadne Hercegovine Dalmaciji i eventualnom formiranju Muslimanske tampon državice).

(Marrack Goolding) posvjedočeno je **"nastojanje Srba ... da stvore etnički čista područja" i da "tehnika koja se koristi predstavlja okupaciju teritorije ... i zastrašivanja nesrpskog stanovništva".**

Na osnovu tog i sličnih izvještaja generalnog sekretara Organizacije ujedinjenih nacija, Vijeće sigurnosti je 30. maja 1992. Rezolucijom broj 757. **nametnulo sveobuhvatne sankcije Saveznoj Republici Jugoslaviji** i naložilo formiranje **sigurne zone** (security zone) **Ujedinjenih nacija u Sarajevu** (rejon Aerodroma) za dostavu humanitarne pomoći, koja je profunkcionisala 5. juna iste godine.

Bitnih pomaka u pravcu zaustavljanja agresije i svakovrsnih zločina nije bilo, uprkos tome, što su se izvještaji i svjedočenja o tom, geometrijskom progresijom množili. Otvaranje Aerodroma je iskoristio Miteran (Francois Mitterand) za bezočnu obmanu lokalne i svjetske javnosti, a početkom avgusta u međunarodnu javnost su izbili izvještaji i TV snimci o užasima **koncentracionih logora**, čiji broj je već bio prešao stotinu.

Na **Londonskoj konferenciji** o bivšoj Jugoslaviji, održanoj 26. i 27. avgusta 1992. godine, ponovo je konstatovana "humanitarna kriza" u zemlji, ugroženost bošnjačke populacije i njeno "etničko čišćenje"[194], te međunarodno neprihvatljiva praksa u njegovom sprječavanju. Predsjednik Međunarodnog crvenog krsta **Kornelio Samaruga** (Cornelio Sammaruga) naglasio je da "prisilna preseljavanja, maltretiranja, hapšenja i ubijanja moraju odmah prestati", te kao odgovor na humanitranu krizu, predložio **zaštitu bošnjačke populacije u mjestima njihovog boravka** i uspostavljanja **sigurnih zona** (safe areas) pod međunarodnom zaštitom.[195]

Već sutradan (28. avgusta 1992. godine) zloupotrebu vlasti na okupiranim teritorijama Bosne i Hercegovine i "politiku 'etničkog čišćenja', koja se provodi protiv Muslimana i etničkih Hrvata", potvrdio je i spe-

---

194 Čitaj: genocid.

195 O tome i sigurnim zonama Ujedinjenih nacija detaljno se govori u IZVJEŠTAJU O SREBRENICI, generalnog sekretara Organizacije ujedinjenih nacija od 15. novembra 1999. Vidi Ediciju SREBRENICA 1995, knj, 3. S. Čekić, M. Kreso, B. Macić, GENOCID U SREBRENICI, "SIGURNOJ ZONI" UJEDINJENIH NACIJA, JULA 1995., Sarajevo, 2000., str. 5 do 419. Nešto drugačiji pristup vidi u, Sakib Softić, PRAVNA PRIRODA RATA U BOSNI I HERCEGOVINI, Sarajevo, 2000., str. 286. do 294.

cijalni izvjestilac Komisije za ljudska prava Ujedinjenih nacija, **Tadeuš Mazovjecki** (Tadeusz Mazowiecki) u svom prvom izvještaju. **Uvođenju sigurnih zona** za ugrožene populacije, međutim **suprostavio se** komandant UNPROFOR-a **Satiš Nambijar** (Satish Nambiar), indijski general sa iskustvom iz Indijsko-pakistanskog rata.

Mjeseci su prolazili u neaktivnosti Sekretarijata Ujedinjenih nacija, u natezanju Vijeća sigurnosti oko koncepta sigurnih zona i mandata Ujedinjenih nacija i UNPROFOR-a za njegovu primjenu, i posebno međusobnoj jalovoj diskusiji predsjedavajućih nove, Ženevske mirovne konferencije oko toga**. Žrtve zloupotrebe vlasti na okupiranim teritorijama stravično su se povećavale.** Svima je bilo jasno da je u pitanju **genocid** a aparat i forumi Ujedinjenih nacija su za to **uporno upotrebljavale eufemizam "etničko čišćenje".**[196] Danas, deceniju poslije, pošto su podnesene mnoge optužbe i mnoge presude već pale, glavni ratni zločinci još nisu privedeni sudu pravde.

Uvođenje prve sigurne zone praktično je iznuđeno na terenu. Pod kraj zime u 1993. godini u istočnoj Bosni vodile su se dvije, naizgled nepovezane akcije. **Srpske operacije za uništenje, međusobno izolovanih enklava (Cerska, Srebrenica, Žepa, Goražde)** i očajnički pokušaj da se bar vazdušnim doturom hrane spriječi započeto umiranje od gladi u njima.

Uništenje najsjevernije istočnobosanske enklave Cerske, dramatične posjete komandanta UNPROFOR-a za Bosnu i Hercegovinu Konjević Polju i Srebrenici, prijedlog visokog komesara Ujedinjenih nacija za izbjeglice da se, pred smrtnom opasnosti, evakuiše i enklava Srebrenica, a onda i ultimatum srpskih komandanata od 13. aprila 1993. da se učini upravo ono što je predložila Sadako Ogata (Sadaco Ogatta), podigli su uzbunu i u najvišim forumima Ujedinjenih nacija. U stvarnoj panici, Vijeće sigurnosti je 16. aprila prihvatilo već pripremljenu Rezoluciju

---

196 Već u toku Londonske konferencije broj njegovih žrtava premašio je milion a do sredine 1993. polovina ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine ("približno 2 miliona") bilo je protjerano ili pokrenuto sa svojih ognjišta, kaže se u Izvještaju generalnog sekretara Ujedinjenih nacija od 15. novembra 1999. godine. S. Čekić, M. Kreso, B. Macić, GENOCID U SREBRENICI, "SIGURNOJ ZONI" UJEDINJENIH NACIJA, JULA 1995., Sarajevo, 2000., str. 44-45.

broj 819, kojom se zahtijeva "**trenutni prestanak oružanih napada paravojnih jedinica bosanskih Srba u Srebrenici i njihovo neposredno povlačenje iz okolnog područja Srebrenice**". Izvještajem od 2. aprila 1993. godine visoki komesar za izbjeglice, upozorila je generalnog sekretara Ujedinjenih nacija da ako se stanovnici enklave Srebrenice ne stave pod zaštitu Ujedinjenih nacija, prijeti im ili evakuacija velikih razmjera (oko 65.000 ljudi, žena i djece) ili "**smrt ako ostanu tamo gdje jesu**". Drugi je već bio konkretan ultimatum srpskih komandanata od 13. aprila 1993. da će "ući u Srebrenicu u roku od dva dana ukoliko se grad ne preda i njegova bošnjačka populacija ne evakuira". Tek je činjenica da Srebrenica ni 16. aprila nije bila pala, motivirala Vijeće sigurnosti da konačno usvoji tu odavno predlaganu Rezoluciju.

Postupajući prema Poglavlju VII Povelje Ujedinjenih nacija Vijeće je rezolucijom zahtijevalo da "sve strane i ostali postupaju prema Srebrenici i njenoj okolini kao **sigurnoj zoni** koja bi bila **pošteđena svakog oružanog napada ili bilo kojeg drugog neprijateljskog čina**". Međutim, aparat Ujedinjenih nacija nije obezbjedio sredstva da se ti zahtjevi nametnu.

Bilo kako bilo, ovom Rezolucijom Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija, poslije osam mjeseci ipak je povuklo potez i za zaštitu genocidom ugrožene bošnjačke populacije uvelo nov pojam **sigurna zona Ujedinjenih nacija** (UN safe area), različit i različito definisan od do sada korištenih pojmova.[197] Komandant UNPROFOR-a je već sutradan, **suprotno slovu, duhu i namjeri Rezolucije**", komandanta Armije Republike Bosne i Hercegovine prisililo da prihvati i u toku noći potpiše Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice, kojim su obaveze nametnute suprotnoj strani od one koja u Rezoluciji izričito imenovana.

Tek tada su za organizaciju Ujedinjenih nacija nastali problemi. Odmah je u Srebrenicu otputovala **Misija Vijeća sigurnosti (jedina u toku 4 godine).** Misija je konstatovala da je **upravo njenim angažo-**

---

[197] U ženevskim i drugim konvencijama međunarodno pravo je predvidjelo niz, manje ili više, na ovaj ili onaj način, zaštićenih (protected) ili sigurnosnih (security) zona, odnosno područja kao što su: sanitetske i sigurnosne zone (hospital and safety zones and lokalities); neutralizovane i demilitarizovane zone (neutralized and demilitarized zones); nebranjenih i osiguranih zona (nondefended and secutity zones and lokalities).

vanjem "izbjegnut masakr 25.000 ljudi", ali da je umjesto ustupka i povlačenja agresora, osuđenog od Vijeća za **"vršenje tihog genocida"** iznuđenim Sporazumom o demilitarizaciji, žrtvi nametnuto razoružanje.[198]

Naredna Rezolucija broj 824. proglasila je sigurnim zonama još i Sarajevo, Tuzlu, Goražde, Žepu i Bihać, ali nikakvog napretka **nije bilo u povlačenju srpskih snaga od sigurnih zona**. Civili su i dalje ubijani snajperskim hicima i granatama.

Uvođenje sigurnih zona Ujedinjenih nacija za pet bosanskohercegovačkih područja, u kojim je bilo nastanjeno više od polovine u zemlji preostale bošnjačke populacije, sem iluzije te populacije da je ipak pod zaštitom Ujedinjenih nacija, niukoliko nije promijenilo situaciju.

Komandanti UNPROFOR-a u slučaju sigurne zone Srebrenice praktično su od prvoga dana postupili potpuno suprotno od slova, i namjere ne samo Rezolucije 819, nego i 824. i 836. Tako je bošnjačko stanovništvo ove Enklave ostalo razoružano i potpuno izolovano, duboko unutar teritorije koju kontroliše neprijatelj, u iluziji da je zaštićeno četicom kanadskih[199] vojnika bez mandata i želje da ga brani, prepušteno na milost zločinačkoj soldateski da ga pokolje kad god joj se za to ukaže prilika, što se dvije godine kasnije i obistinilo. Vijeće sigurnosti i generalni sekretar Ujedinjenih nacija na to su apsolutno neprimjereno i blago reagovali, ostavljajući da stvari teku kako teku.

Za nepreduzimanje proklamovanih mjera komandanti UNPROFOR-a su se vadili sad na nedostatak sredstava sad na nedostatak mandata, najviši organi Ujedinjenih nacija su ocjenjivali i procjenivali svoju politiku, pa i politiku sigurnih zona a "tihi" genocid je i dalje odnosio žrtve. Odgovornost za obustavu prebacivan je na traljavo vođeni "mirovni proces", i tako potrošene dvije godine.

---

198 Sporazum je neosnovano nametnut od aparata Generalnog sekretarijata Ujedinjenih nacija i komandanta UNPROFOR – a generala Valgrena (Lars Erick Wahlgren). S. Čekić, M. Kreso, B. Macić, GENOCID U SREBRENICI, "SIGURNOJ ZONI" UJEDINJENIH NACIJA, JULA 1995., str. 43-56, 301-324. i 431. do 436.

199 Početkom 1994. godine kanadska četa je zamijenjena holandskim bataljonom, ali se nije promijenilo ništa.

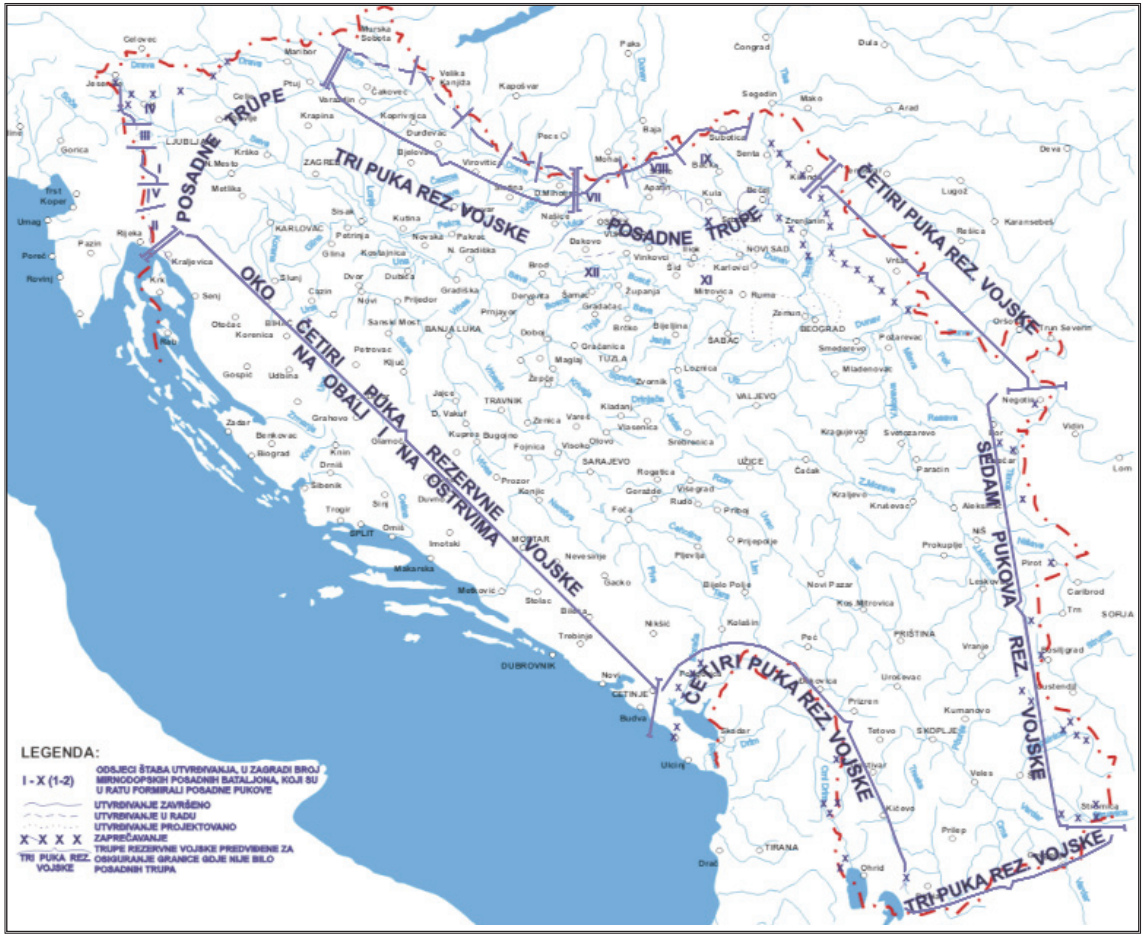

VII/1 **PRIPREME ZA ODBRANU KRALJEVINE JUGOSLAVIJE 1941. GODINE**

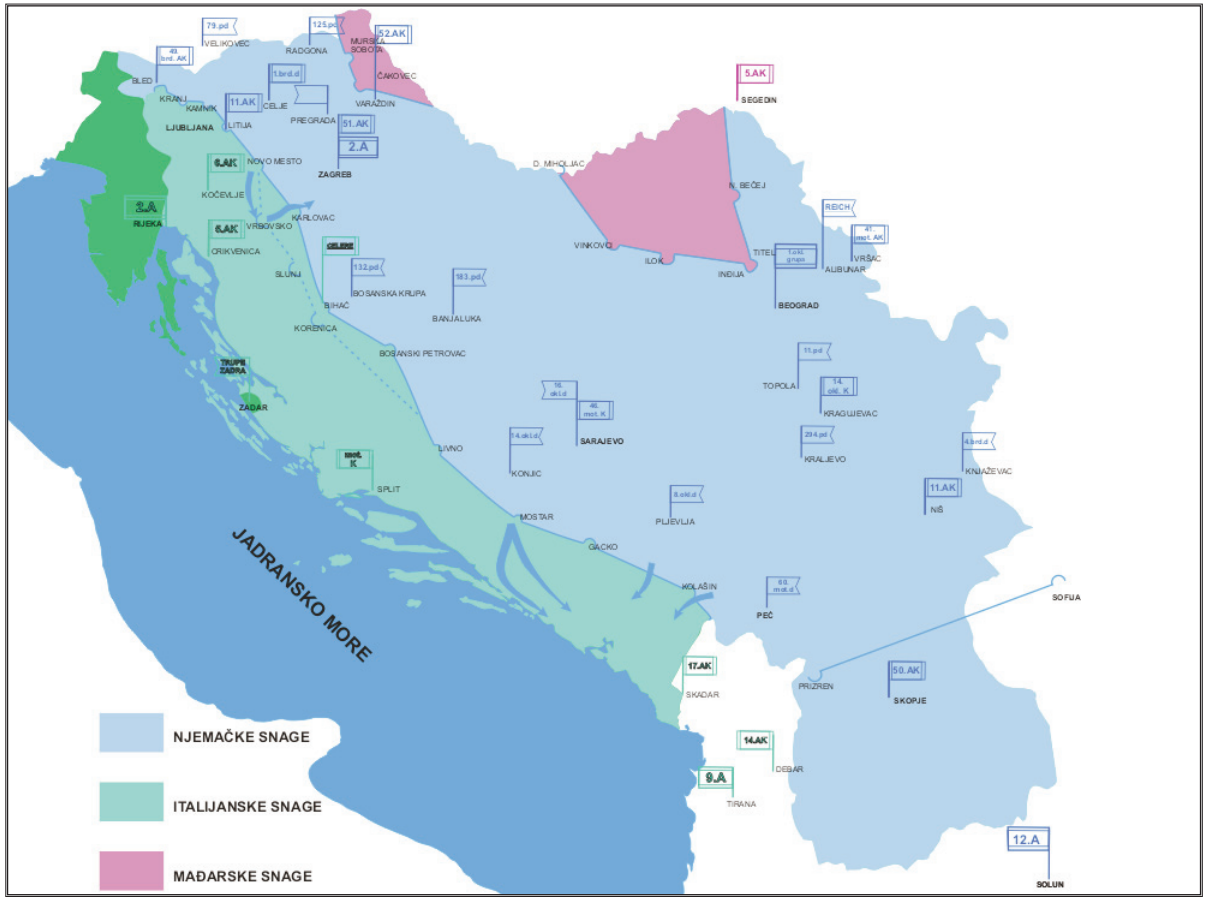

VII/2 **RASPORED I TAKTIČKE GRANICE OKUPATORSKIH ARMIJA 18.04.1941. U 12,00 SATI, NA DAN KAPITULACIJE VOJSKE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE**

VII/3 **PODJELA JUGOSLAVIJE NA OKUPACIONA PODRUČJA 1941.**

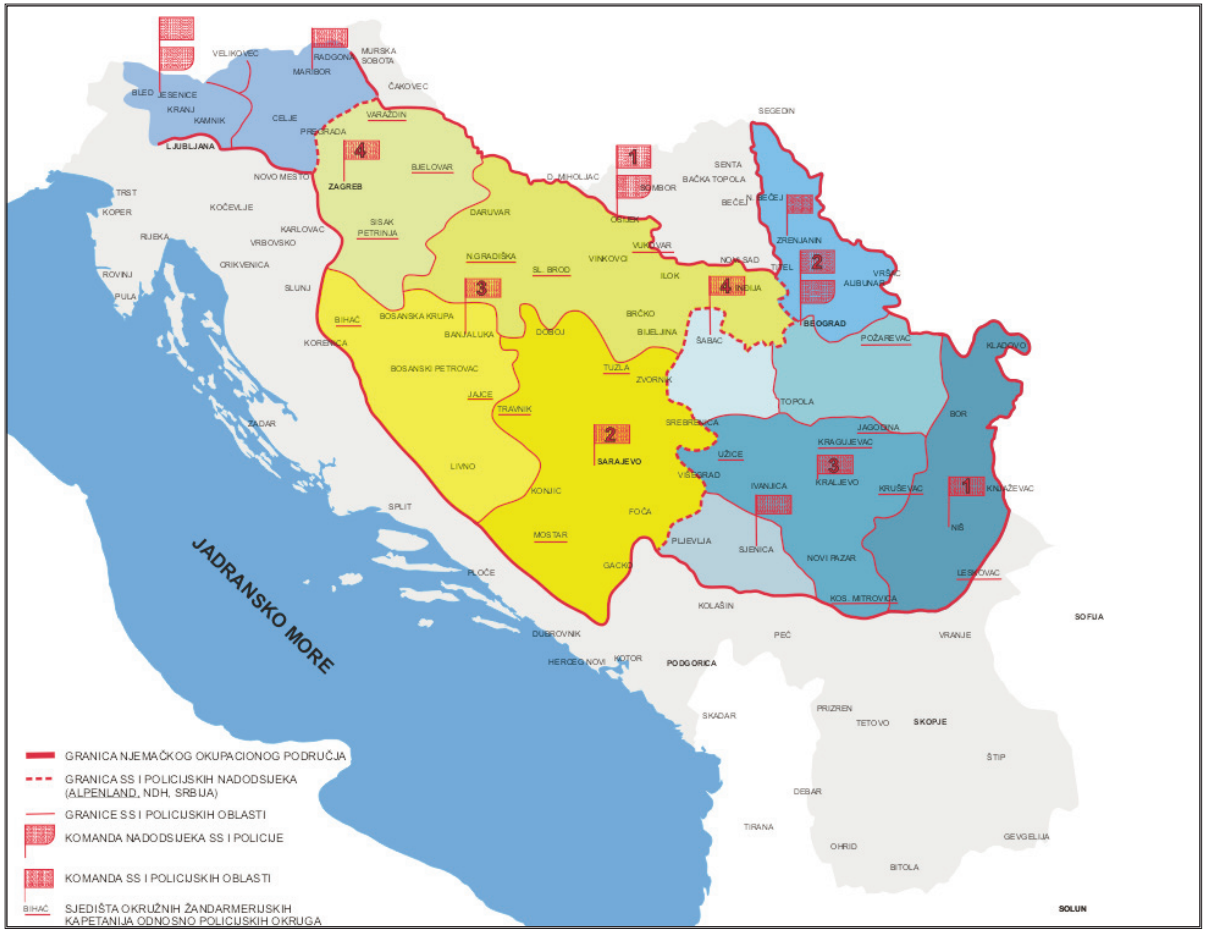

VII/4 **NJEMAČKA POLICIJSKA UPRAVA OKUPIRANE JUGOSLAVIJE - PROLJEĆE 1943.**

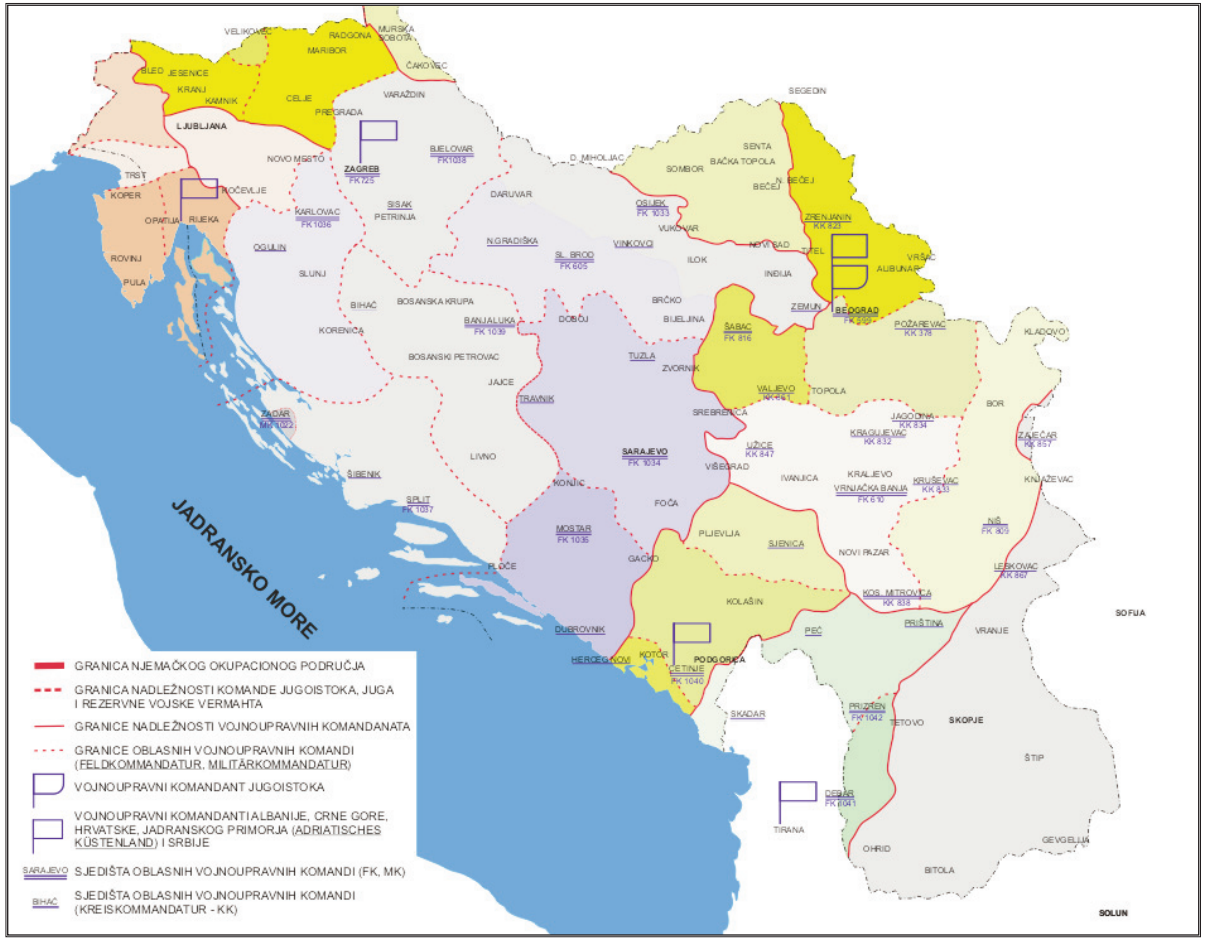

VII/5 **NJEMAČKA VOJNA UPRAVA OKUPIRANE JUGOSLAVIJE – SEPTEMBAR 1943.**

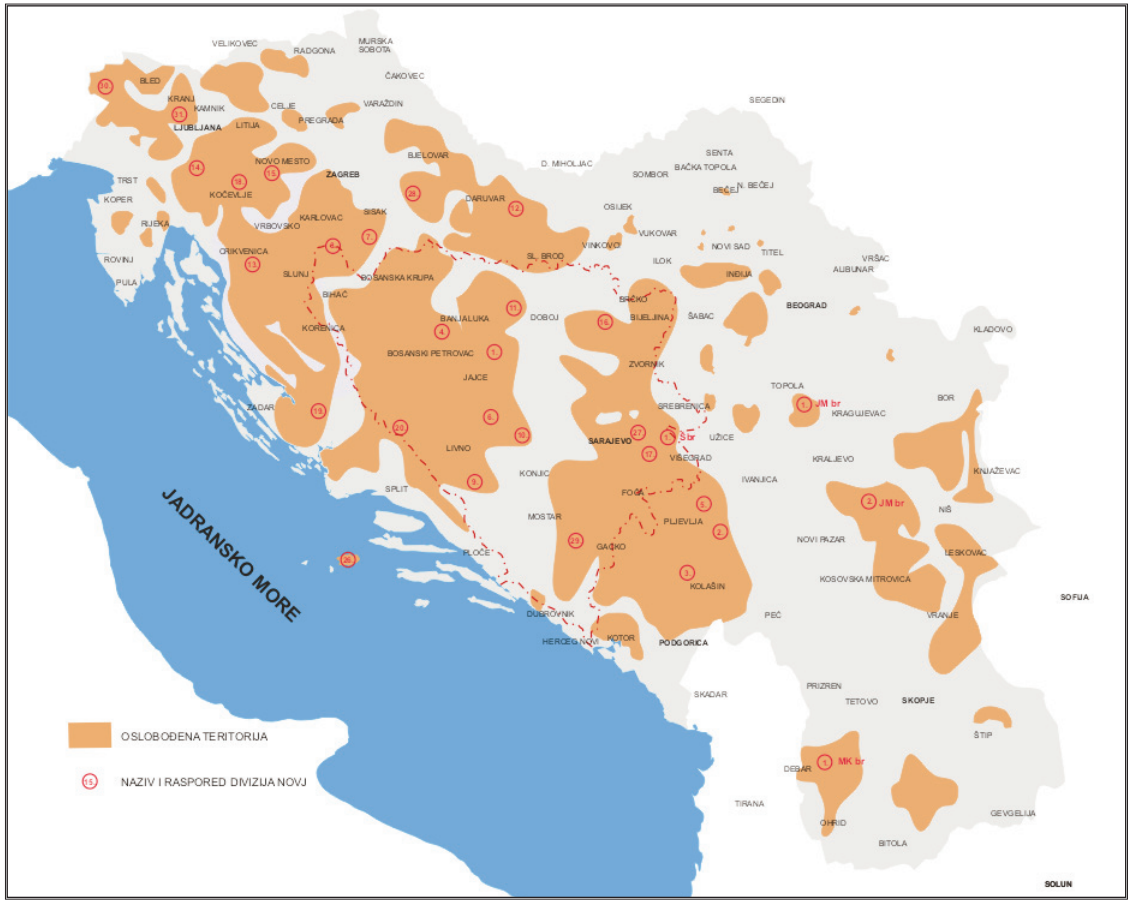

VII/6 **OSLOBOĐENA TERITORIJA JUGOSLAVIJE U VRIJEME OBNOVE DRŽAVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE** (NOVEMBAR 1943.)

VII/7 **PLATFORMA NOP-a JUGOSLAVIJE, ANTICIPIRANA STRUKTURUM POKRETA, VOJSKE I ORGANA NARODNE VLASTI**

VII/8 **PROJEKT VELIKE SRBIJE 1941.**

VII/9 **VELIKA SRBIJA DO LINIJE KARLOBAG – VIROVITICA**
(PROJEKAT)

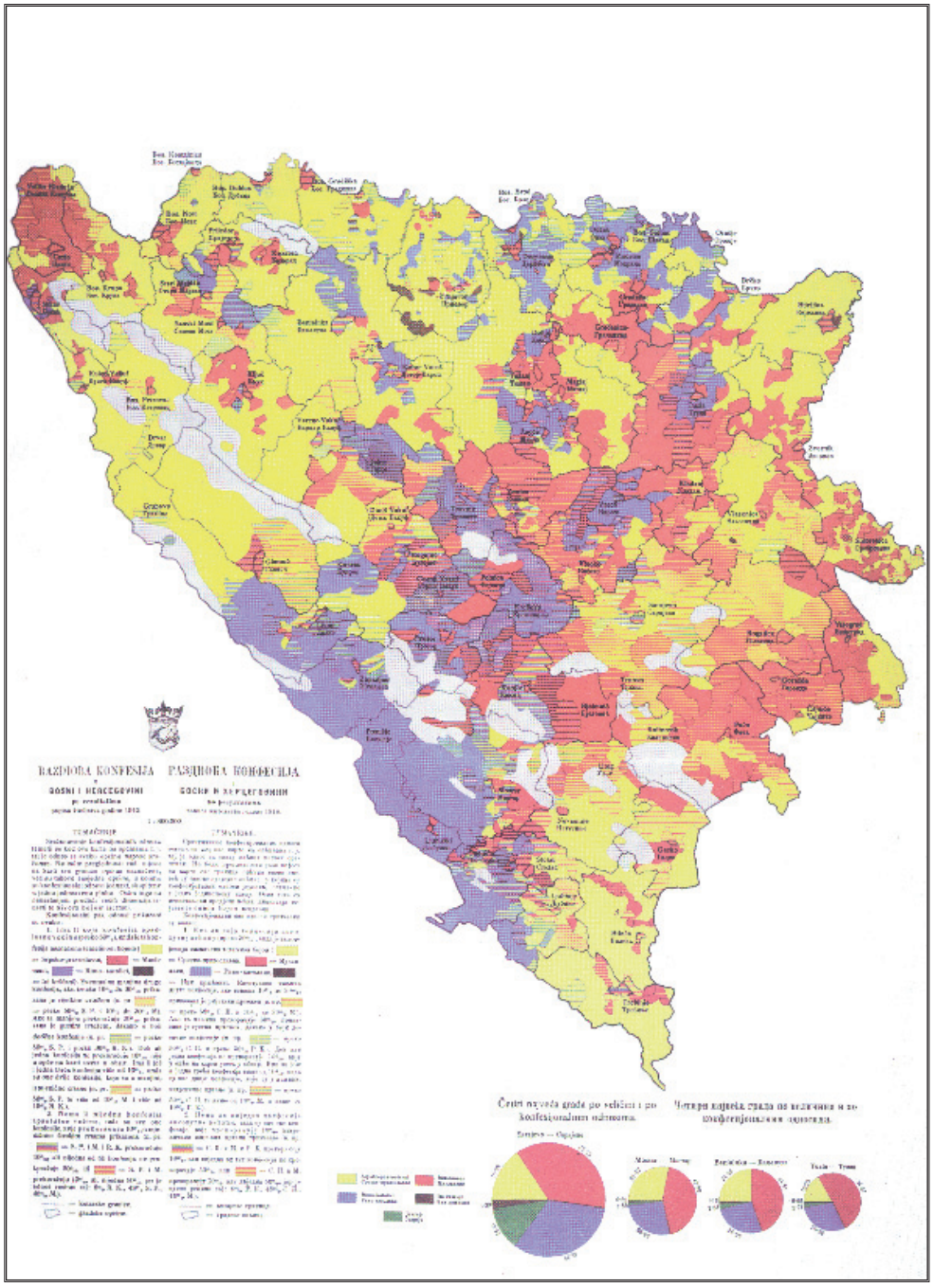

VII/10 **NACIONALNA STRUKTURA BOSNE I HERCEGOVINE PREMA REZULTATIMA POPISA STANOVNIŠTVA 31.03.1991.**

VII/11 **ŠEMATSKI PRIKAZ PLANIRANIH OPERACIJA JNA U POČETNOM PERIODU AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU**

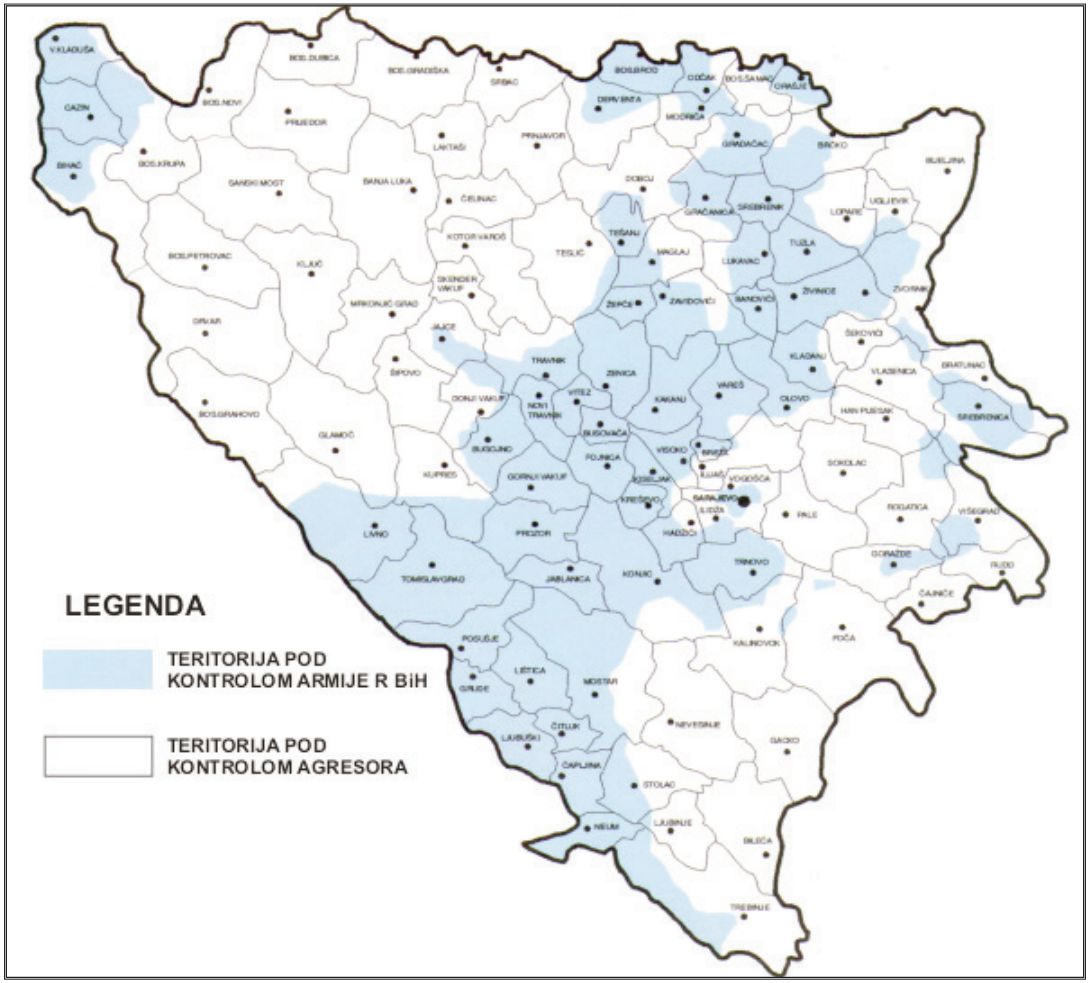

VII/12 **SLOBODNE TERITORIJE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE JUNA 1992. GODINE**

VII/13 **SLOBODNE TERITORIJE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE NA DAN, OBUSTAVE VATRE - 12.10.1995. GODINE**

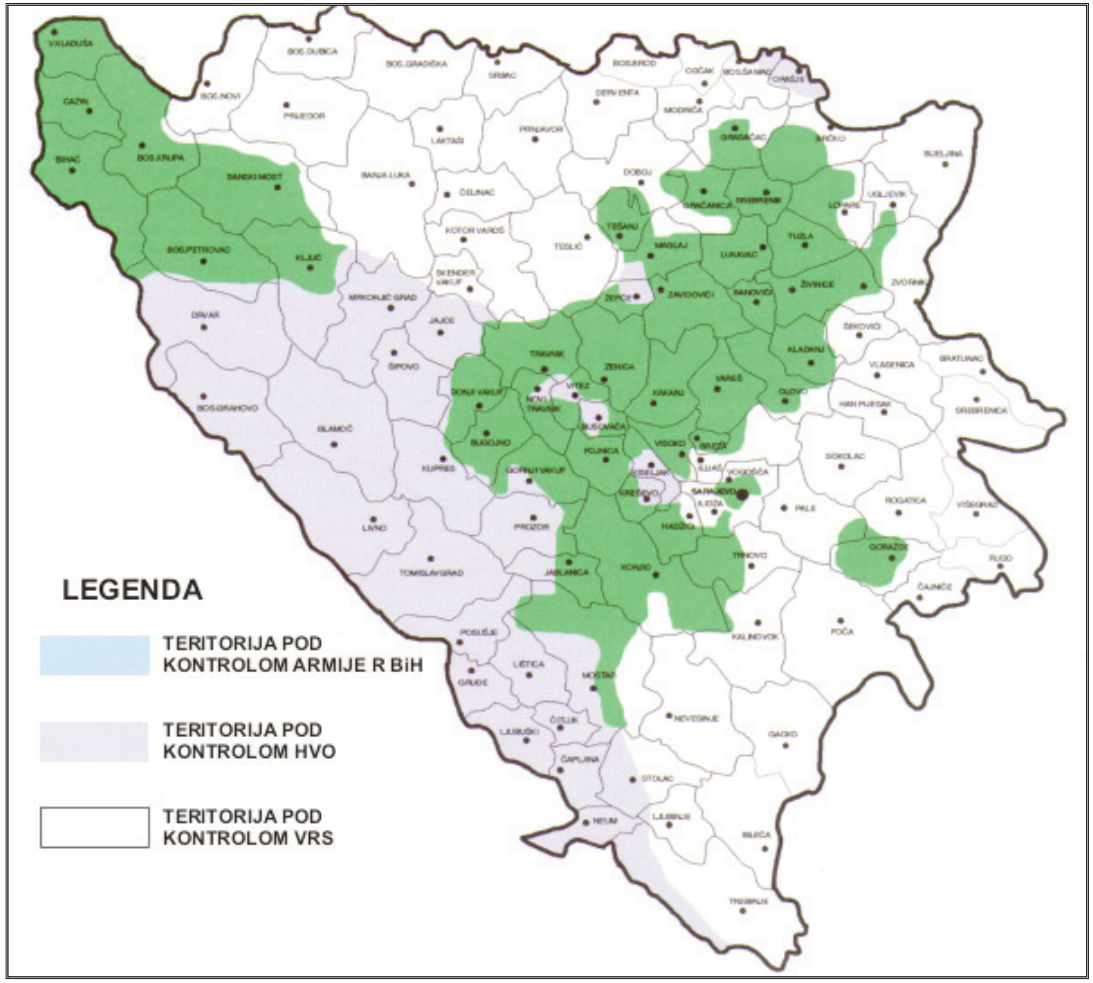

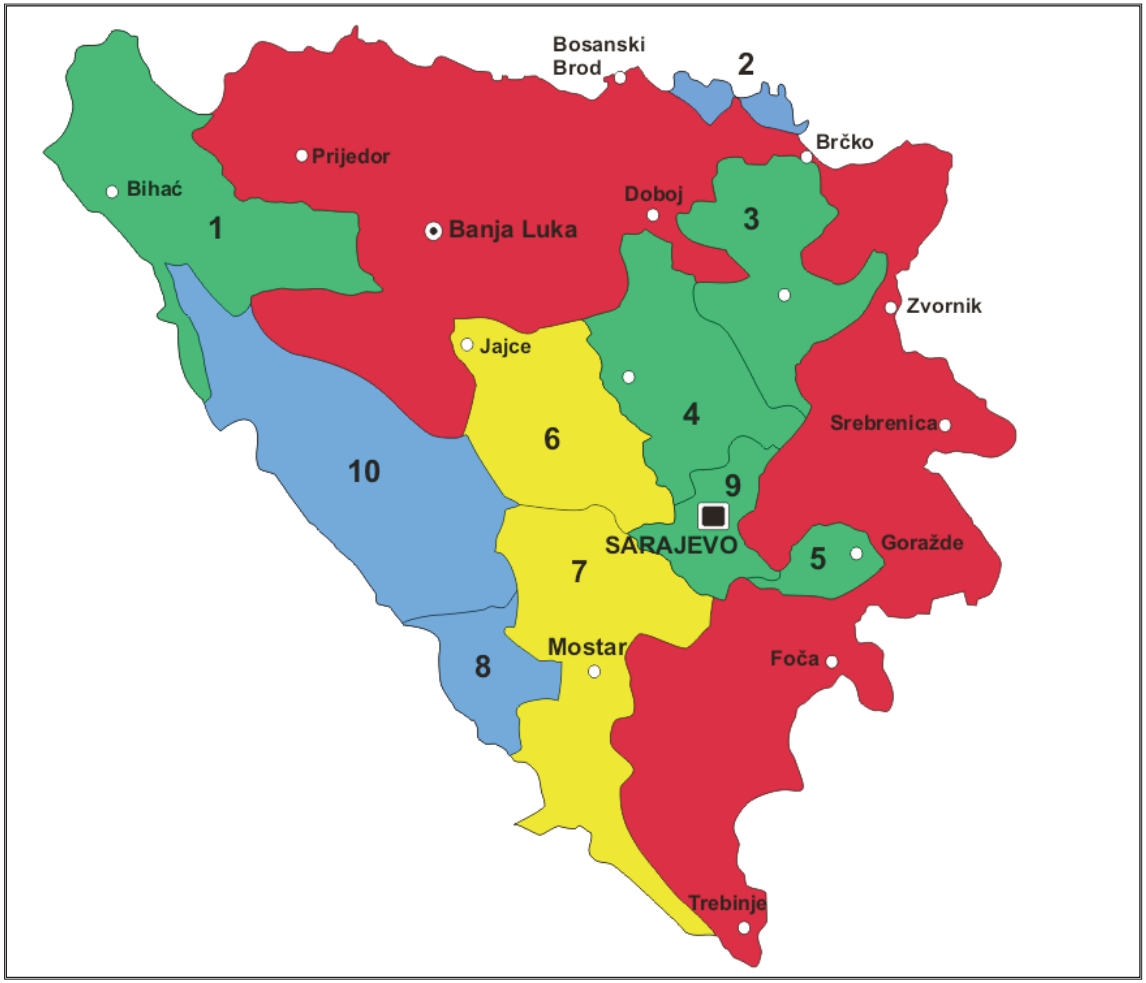

VII/14 **BOSNA I HERCEGOVINA PREMA DEJTONSKOM SPORAZUMU**
(14. decembar 1995.)

VII/15 **EKSHUMIRANE MASOVNE GROBNICE ŽRTAVA AGRESIJE NA BiH**

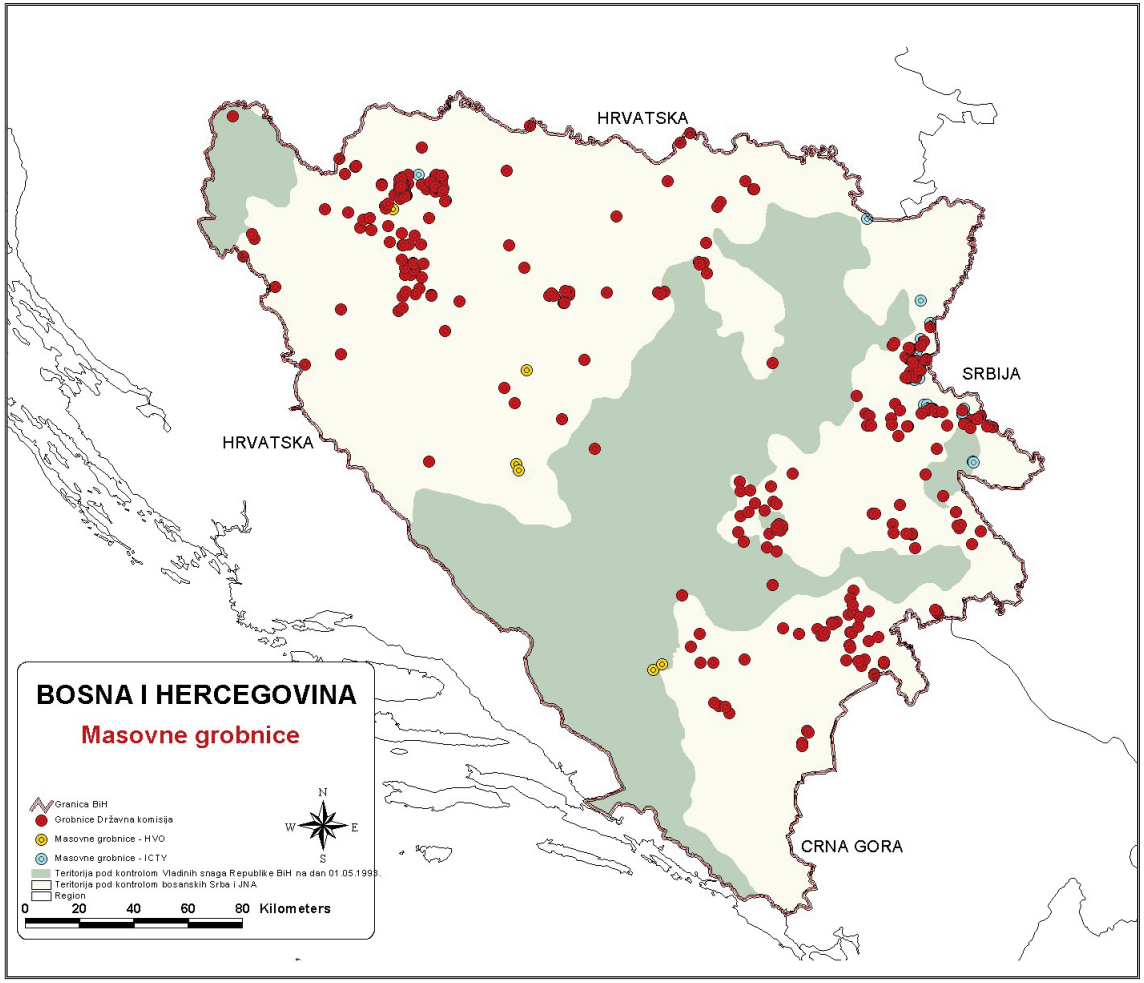

O S M I DIO

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

*

Najstariji poznati stanovnici bosanskohercegovačkog geografskog prostora bili su **Iliri** i nastanjivali su znatno širu teritoriju od tog prostora. Na jug do Jonskih ostrva i rijeke Semeni u Albaniji, na istok do vododjelnice Drine i Morave, na sjever do međuvođa Save, Dunava i Drave u Panoniji i na zapad do poluostrva Istre odnosno rijeke Soče. Bila je to skupina dvadesetak indoevropskih plemena, srodnih jezikom i kulturom. Na Balkan su se doselili najkasnije u bronzano doba. Bili su dobri ratnici, ali nisu imali organizovanu državu. Živjeli su rascjepkani po plemenima koja su i međusobno ratovala.

To je razlog što se u trećem stoljeću stare ere (s.e.) nisu mogli odbraniti od "vihorskog" naleta **Kelta** (Grci i Rimljani su ih nazivali Galima) završenog porazom kod grčkog svetilišta Delfa 279. s.e. Ovo iskustvo ih je, podstaklo da udruživanjem plemena dođu do svoje države. Pridobijanjem Skordiska, Plereja i još nekih plemena, uspjelo je to **Ardijejima**, na čelu sa kraljem Agronom i stolicom u **Risnu**.

Međutim, već za vlade kraljice Teute ova ilirska država počela je ugrožavati grčke kolonije u Jonskom i Jadranskom moru, što ih je dovelo u sukob sa zaštitnicom ovih kolonija – Rimskom imperijom u usponu. Rimska invazija ilirskih plemena potrajala je dvjesto godina, od 229. do 9. s.e. Bila je izražena u desetak osvajačkih ratova i gušenju ustanaka pojedinih plemena (229; 169; 136; 135; 128; 119. do 117; 78; 48. do 46; 35. do 33; i 12. do 9. s.e).

Ilirskim plemenima, odnosno Ilirikom u cjelini Rimska imperija je ovladala gušenjem **Batonovog ustanka** (bellum Batonianum) 6. do 9. godine nove ere. Nosioci otpora ovog puta su bili dva imenjaka –

---

200 Registrovano je da su od te, 514. godine u upadima učestvovali i Slovenima srodni Anti.

Batona, Baton Desidijat i Baton Breuc. Drugi je kapitulirao 7. godine, a prvi - zatvarajući klance na putevima koji vode u ustaničko središte (Vranduk – Parduba) – nastavio borbu još dvije godine. Ostala je legenda da su žene Pardube – da nebi pale u ruke neprijatelju – poskakale u rijeku Bosnu.

Slamanjem ovog ustanka, rimski car Oktavijan Avgust (Octavian August), u tom je **angažovao polovinu oružanih snaga Imperije i promijenio politiku i strategiju Carstva**, pa prema tome i prema Ilirima. U tom okviru vrši snažnu kolonizaciju i romanizaciju Ilirika. Romanizaciji su značajno doprinosili **službeni latinski jezik i latinsko pismo** - latinica. Iliri prvo popunjavaju rimske pomoćne snage (auksilije), a onda i rimske legije. Od 268. do 305. godine, odnosno od Klaudija II do Dioklecijana Rimom je upravljalo čak deset careva – Ilira. Ediktom iz 212. godine Iliri su dobili prava građana Rima koje su do tada uživali samo stanovnici Italije. Najznačajnija strategijska odluka Avgusta bila je **da granice imperije osloni na velike**, **uglavnom vodene prepreke i sve legije uputi na Limes**, - odbrambeni bedem povezan odličnim putevima sa Rimom. Osnovni razlozi za to bili su sve manja mogućnost pribavljanja robova i sve uporniji napadi nomadskih i polunomadskih naroda, pokrenutih velikom seobom naroda, koji su 476. godine osvojili Rim i uništili Zapadno rimsko carstvo.

Slom Zapadnog rimskog carstva 476. godine Istočno rimsko carstvo preživjelo je čak 977 godina pod imenom Vizantija, ali je i ono dugo bilo izloženo upadima nomadskih i polunomadskih naroda. **Najznačajniji takav upad sa trajnim posljedicama dogodio se 602. godine**, kada je, za cara izvikani Foka ogolio limes na Dravi, Savi i Dunavu i s Operativnom vojskom otišao u Konstantinopol da osigura svoje prijestolje. Time je oslabio Državu i do 610. u njoj je vladala anarhija, što je iskoristio nosioc invazije – **Avarsko-slovenski savez**. Do 614. godine izbili su na Jadransko i Egejsko more. Na stogodišnjicu prvog upada Slovena pored Konstantinopola i grčkih ostrva, ostali su nezauzeti samo Salona (na Jadranu) i Solun (na Egeju).

Mnogobrojniji južni Sloveni u više prethodnih talasa upoznali su bolje kultivisana župna područja u rječnim dolinama i na kraškim poljima,

pa su ih, do 626. odnosno do poraza pri pokušaju osvajanja Konstantinopola, djelimično napuštena, u sve jačim talasima trajno naseljavali. Godine 610. za cara Vizantije izabran je egzarh Kartagine Heraklije (Iraklije), koji je reorganizovao upravu i **uveo tematsko uređenje**, 626. odbranio Carigrad i do 628. potisnuo Perzijance iz Male Azije, ali ne i Arabljane sa Levanta.

Neuspjelom opsadom Konstantinopola, te odvajanjem Bugara na istoku i alpskih Slovena na zapadu, Avarskoslovenski savez odnosno Avarski kaganat je znatno oslabio i pred oporavljenom Vizantijom morao se povući na sjever do Dunava i zapad do Drine, uglavnom u ispražnjenu Panoniju, koja je odgovarala avarskom načinu ratovanja i života.

Avarski kaganat više nije bio najjača vojna sila u Evropi, ali se na tom suženom prostoru održao još 176 godina. Tridesetih godina VII stoljeća Vizantija je opet bila u situaciji da na sjeveru angažuje nove federate (kao što je 514. angažovala Ante). Dva zapadnoslovenska plemena ("iza Karpata") angažovana su za odbranu vizantijskih tema – **Srbi** za odbranu teme Soluna (kasnije Drača) i **Hrvati** za odbranu teme Dalmacija.

Zajedničkim životom (južnih Slovena, romanizovanih i neromanizovanih Ilira, zaostalih Avara te potomaka veterana rimskih legija angažovanih kao koloni) kroz toliko vremena na bosanskohercegovačkom geografskom prostoru brojniji južni Sloveni **asimilirali su sve ostale i nametli im svoj jezik**, ali su, prije svega od romanizovanih Ilira preuzeli rimsku kulturu i latinsko pismo, postepeno homogenizujući razne vjerske kultove sa prvobitnim hrišćanstvom i ostajući na periferiji sukoba Rimskog **pape** i Carigradskog **patrijarha** oko potiskivanja međusobnog uticaja, zaoštrenog sukobom oko kulta ikona pod kraj osmog stoljeća.

U naslonu na ogromno slavensko more (od Alpa i Šlezije do Baltika i Crnog mora) deveto i deseto stoljeće je **asimilaciju neslovena znatno pojačalo**. Najznačajniji događaj u tom smislu bio je **prodor ugro-finskog naroda Mađara u Panonsku niziju** (896.-897.) čime su **južni Sloveni gotovo potpuno izolovani od ostalih Slovena**. U Panoniji zatečeno slovensko stanovništvo potisnuto je na jug, uglavnom preko Save prema Jadranskom moru, čime je **slovenska komponenta definitivno prevladala, a završena je i slavizacija jadranskog priobalja i ostrva**.

*

Tri stoljeća ranog feudalizma (IX, X i XI) poslije uništenja Avarskog kaganata 802. godine poznati su na Balkanu kao **doba oblasnih gospodara** (arhonta), povremeno samostalnih ili zavisnih od jačih susjeda, najčešće direktno od nestabilne Vizantije. Na bosanskohercegovačkom geografskom prostoru to su prije svega dvije: - banovine (**Bosna** i **Usora** u slivu rijeke Bosne koje Nada Klaić pominje još za postojanja Kaganata); - **Neretljanska oblast**, na prostoru koji je ranije pripadao ilirskom plemenu **Ardijeji**, među prvima se osamostalila i naselila ostrva Mljet, Korčulu, Brač i Hvar i preko dvjesto godina vodila pravi ili gusarski rat protiv Venencije, sprječavajući joj plovidbu i sječu drveća za brodogradnju i pljačku stoke, ali je 1145. okupirala njena ostrva. - **Humska zemlja** (sjedište u Stonu). Prostirala se od Dubrovnika do Neretve sa zaleđem, i više puta bila samostalna pod arhontom ("gospodin Humske zemlje"). - **Dubrovnik** su na malom školju ispred obale osnovali preživjeli stanovnici od Avara i Slovena razorenog Epidauruma 614. i nazvali ga Raguzium. Po njihovom potiskivanju 626. ostrvo je pod kraj VIII stoljeća utvrđeno zidinama s malterom od kreča. Dubrovnik se u početku razvijao kao vizantijska opština pa je 866/867. izdržao i višemjesečnu opsadu Arabljana.

Na prelomu IX i X stoljeća (893. do 927. godine) **zemlje većine oblasnih gospodara na Balkanu objedinio je bugarski car Simeon**. U tome ga je 927. zaustavio hrvatski kralj Tomislav (krunisan u Duvnu 925. godine). Na prelomu X i XI stoljeća (976. do 1014. godine) **to isto je učinio i makedonski car Samuilo**. Ovim je **po treći put propao pokušaj objedinjavanja južnih Slovena**. Pod kraj XI stoljeća bosanskohercegovačkim geografskim prostorom (1096.) prošla je i srednja kolona Prvog krstaškog rata "za oslobađanje Hristovog groba".

---

* Dubrovnik su pored Samuila napadali još raški župan Nemanja (1187) i zahumski knez Miroslav (1186). Od sličnih pokušaja spasila ga je njegova vješta diplomatija (1205. priznao je vrhovnu vlast Vizantije, 1358. vrhovnu vlast Mađarske, a 1458. Osmanskog carstva).

U ovom višestoljetnom periodu na bosanskohercegovačkom geografskom prostoru kao oblasni gospodari ili u njima sličnom statusu različitog stepena samostalnosti ili zavisnosti javljali su se i drugi subjekti pod nazivima dobijenim po centralnoj župi, rijeci, plemićkom zamku ili prezimenu porodice, odnosno neke druge karakteristike (Omišani, Paganija, Zahumlje, Travunija, Lašva, Sanjani, Drinjaci, Bošnjani, Livnjaci, Cetinjani, Poljica, Jeleč, Pavlovići, Altomanovići, Sankovići, Radenovići, ...).

*

Petovjekovno postojanje nezavisne bosanske države karakterišu duži periodi stabilnosti, povremeno smjenjivani kraćim ili dužim periodima ugroženosti. **Periodi stabilnosti vezani su za slabljenje vlasti Vizantije na Balkanu i postojanje jakih bosanskih vladara** (veliki banovi: Kulin – 1180. – 1204. i Matija Ninoslav 1233. – 1250; ban "čitave" Bosne Stjepan II – 1322. – 1353. i kralj Tvrtko – 1352. – 1391., na primjer), kao i još nedovoljna osnaženost mađarske kraljevine u usponu. Na kraju je stogodišnji rivalitet nad gospodarenjem Bosnom – Mađarske i Osmanskog carstva (1414. do 1526.) označio i kraj bosanske nezavisnosti (1463.) i uključivanje Bosne u drugu civilizaciju.

Povremena međusobna ugrožavanja južnoslavenskih, mahom još vazalnih vladara, bila je od manjeg značaja i svodila se na povremeno otimanje ili preotimanje manjih ili većih oblasti. Značajnu ulogu imala je nesloga i rivalstvo najkrupnijih magnata, često ispoljavano i prema kraljevskoj dinastiji.

Činjenica da je Bosna ostala na periferiji hrišćanskog raskola i da su na toj osnovi Bošnjani ostali "čisti" ili "pravi krstjani", uvjetovalo je njihovo kasnije suprotstavljanje nametanju i katoličkih i pravoslavnih novotarija, što je bila osnova za obrazovanje posebne "**manihejske Crkve bosanske**", čije prostiranje nije bilo ograničeno na bosanski državni teritorij. Pripadnici Crkve bosanske zbog toga su proglašavani hereticima

i oštro proganjani i sa jedne i sa druge strane. U tom se posebno isticao veliki župan Raške Nemanja (1166. – 1196.) i njegovi nasljednici. Taj fakt, udružen sa velikodržavnim aspiracijama Mađarske bio je osnovni i najznačajniji element ugrožavanja nezavisnosti i opstanka Bosne u srednjem vijeku.

Prvi krstaški nasrtaj na Bosnu vješto je prevazišao veliki ban Kulin javnom abjuracijom i "izmirenjem" na Bilinom polju (1203.), pri čemu je Crkva bosanska (sa djedom **Rastudijem** na čelu) ostala nedirnuta, ali je u toku ovog i slijedeća dva stoljeća **protiv Bosne vođeno pet krstaških ratova.**

Prvi krstaški rat protiv Bosne (1235. do 1238.) poslije trogodišnje uporne borbe odbio je veliki ban Matija Ninoslav, u **Drugom** se čak morao pokoriti mađarskom kralju, ali se na kraju (1244.) ipak izvukao i 1249. godine je opet "u punoj vlasti". Tek u **Trećem krstaškom ratu (1253.)** kralj Bela IV savladao je otpor u čitavoj zemlji i prevlast zadržao do kraja stoljeća. Posljedica je bilo nazadovanje u svakom pogledu i masovna prodaja (posebno u periodu 1287. do 1301.) u ropstvo pripadnika "Bosanske crkve" na mediteranskim trgovima.

Stabiliziranu bosansku državu u XIV stoljeću nisu mogli bitnije ugroziti ni moćniji susjedi. Ona je 1350. godine spriječila dublji prodor srpskog cara Dušana u Bosnu (bio je zauzeo Hum i izbio pred Bobovac) i oslobodila sva privremeno zauzeta područja, a 1363. godine **slomila Četvrti krstaški rat** u kome je kod **Sokola** tučen mađarski kralj Ludovik I i kod **Srebrenika** njegov palatin Nikola Konta.

Poslije prerane smrti, kralj Tvrtko i nije imao autoritativnih nasljednika, pa su osiljeni velikaši bitno ugrozili stabilnost države. Jednu takvu situaciju, kad se Bosna našla pocijepana sukobima velikaša i rastrgana između dva protukralja, pokušali su iskoristiti papa Grgur IX i mađarski kralj Sigismund (Žigmund). U **Peti krstaški rat** Žigmund (Sigismund) je krenuo sa 60.000 vojnika, kod Dobora 1408. teško porazio Bosansku vojsku, a onda, "po običaju rata", dao **poubijati i u rijeku Bosnu baciti 170 bosanskih velikaša**. Pobijeno je i mnogo ljudi, žena i djece "**iz svih krajeva Bosne**", a mnogi gradovi su "**pretvoreni u ništa**".

Počinjeni zločini nad narodom ujedinili su plemstvo, a na poziv hercega Hrvoja Vukčića, u pomoć su im 1414. i 1415. došle Osmanlije. Augusta 1415., uz njihovu pomoć, mađarska vojska tučena je u Lašvi (kod kakanjskog Doboja) i odbačena preko Save. Na općem sastanku čitava Bosna potom je, nakratko izmirena, ali je došla u vazalni odnos prema sultanu.

Pretposljedni bosanski kralj Stjepan Tomaš (1449) prešao je u katoličku vjeru, da bi dvije godine kasnije, **sam pokrenuo akciju protiv svojih podanika bogumila**. Za 13 godina mnogo ih je nasilno pokršteno, a veliki broj je pobjegao pod okrilje odmetnutog hercega Stjepana i u upravo formirano **Bosansko krajište** (1448.) pod Osmanskom upravom. Pet godina od početka akcije kralj se ipak žalio da "maniheji čine dobar broj njegovog stanovništva" i da posjeduju veći dio Kraljevstva, optužujući ih i za sklonost Turcima.

Već smo govorili o kontraverzama definitivnog pada Bosne 1463. godine u kratkotrajnom "osvojenju" od strane Mehmeda el Fatiha, te Tvrtkovoj saradnji sa srpskim knezom Lazarom Hrebeljanovićem (u razbijanju **mađarskog vazala Nikole Altomanovića**, i pokušaju da u bici na Kosovu – 1389. – zajednički zaustave nastupanje Osmanskog carstva na Balkanu.

Tek kada se Osmanska vojska u ljeto 1463. povukla iz Bosne, u rat je krenula Mađarska, ali samo da anektira sjeverne dijelove zemlje od kojih su formirane Srebrenička i Jajačka banovina, za čiju reintegraciju i učvršćivanje osmanske prevlasti u čitavoj Bosni je trebalo još 64 godine.

Ranije formirano Bosansko krajište, prošireno 1463. osvojenim dijelovima Bosne, pretvoreno je u **sandžak Bosna,** a dvije godine kasnije **Matija Sabančić** iz porodice Kotromanića imenovan je **za kralja Bosne**, sa sjedištem u Vranduku na znatno užem prostoru.

*

Kozmopolitsko Osmansko carstvo u osvojenoj Bosni nije bitnije promijenilo društveno uređenje, a još više je učvrstilo tradiciju tolerancije. U zemlji je zateklo značajan broj bogumila i naročito velik broj tek prekrštenih kriptobogumila. Ni broj muslimana nije bio mali, jer su značajni prelasci na islam zabilježeni još u XIV vijeku, a neki su se tu nalazili i od ranije (XII stoljeće). Carstvo je i do tada imalo veliki broj pripadnika pravoslavne vjere, a sultan Mehmed je 1463. godine franjevcima lično izdao **Ahdnamu za slobodno propovijedanje katoličke vjere. U Bosnu je donijelo novu, dinamičnu civilizaciju i kulturu, koja je podrazumijevala viši standard, uređeniji i udobniji način života, te širu pismenost i obrazovanje za brojna nova zanimanja i zanate**, na bazi čega su se naglo razvili gradovi i druga urbana naselja. Bili su to značajniji podsticaji za masovniji prelazak na islam, **ali dobro zapamćene prisile, prilikom pokrštavanja (bogumila) u prethodnom periodu, nije bilo.** Najintenzivniji prelasci zabilježeni su u periodu maksimalne stabilizacije (1512. do 1566.), tako da je u vrijeme formiranja **Bosanskog ejaleta** (1580**)** na teritoriji koju je obuhvatao, bila većina muslimana, nastanjenih uglavnom na područja odranije označenom kao "**čitava Bosna**" (totius Bosnae, butum Bosna), a na njegovom čelu nalazili su se mnogi domaći ljudi. Tada je uveliko osamostaljeni Bosanski ejalet obuhvatao nešto veću površinu i od Tvrtkove kraljevine. Potkraj stoljeća, u Bosni je za razliku od ostalih pokrajina Carstva obnovljen raniji evropski, **nasljedni sistem (**feudalizam), sada pod nazivom **odžakluk timar.**

U sastavu Osmanskog carstva "čitava" Bosna bila je punih 350 godina (1528.-1878.) a njen najveći dio čak 415 godina. Sa stanovišta ugroženosti entiteta Bosne u tom okviru, bila su dva bitno različita perioda:

- **period uspona Carstva** potrajao je do potkraj XVII vijeka. Granice Carstva su pomjerene dalje na zapad i sjever prema srednjoj Evropi i Bosanski ejalet se našao u dubini teritorije Carstva. Timarski sistem, na kome je počivala snaga Osmanskog carstva počeo se znatno ranije urušavati, o čemu je još 1596. godine vrlo kritički pisao bosanski filozof **Hasan**

Kafi Pruščak u djelu TEMELJI MUDROSTI O UREĐENJU SVIJETA, napisanom u Pruscu, na arapskom 1596. godine;

- **period opadanja Carstva**, u kome je Bosna ponovo postala granični ejalet i u brojnim ratovima, praćenim epidemijama i pustošenjima, uglavnom se **morala sama braniti**.

Period uspona je za duže vrijeme osigurao stabilnost i Carstva i Bosanskog ejaleta, a doveo je i do njegovog teritorijalnog proširenja, na oblasti koje nikada nisu bile u sastavu Bosne. U Ejaletu su oko zadužbina (vakufa) i starih utvrđenih gradova nikla i razvila se napredna urbana naselja (šeheri, podgrađa, kasabe i palanke) u kojima su podignute mnoge značajne građevine, razvila se trgovina i naročito zanatstvo, a pored puteva i na raskrsnicama podignuti su hanovi i karavan-saraji. **Više od 170 godina Bosna je bila zaštićena od vojnih operacija i ratnih pustošenja i taj period je posebno iskorišten za ekonomski i kulturni procvat**.

Nasuprot tome, česti carski osvajački ratovi bitno su ugrozili biološku masu Bošnjaka, koji su ginuli na dalekim ratištima, odnosno u osvojenim područjima dobijali unosne službe ili feudalna dobra.

U toku XV i XVI stoljeća osvajački pohodi Osmanskog carstva uveliko su počivali na rejdovima neregularne konjice - akindžija. Vremenom je taj rod sve više regrutovao polunomadsko vlaško stanovništvo sa čitavog Balkana, a povjeravana mu je i odbrana granica. Doseljavanje Vlaha iz unutrašnjosti Carstva, te drugih sličnog načina života postepeno je i u Bosni narušilo etničku strukturu.

Gubitak stečenih privilegija u vezi s tim i njihovo svođenje na status raje (podanika), u kome su se nalazili ostali seljaci (muslimani i hrišćani), izazvalo je njihovo nezadovoljstvo, pa su se, naviknuti na ratovanje, počeli baviti hajdučijom, a prelazili su i na mletački teritorij gdje im se za slične usluge nudio status slobodnih seljaka i plate.

Izbijanjem Kandijskog rata (1645. do 1669.) ovo je postalo značajan izvor ugroženosti Bosanskog ejaleta. Spahijska vojska angažovana je daleko i na glavnim ratištima, a Mletačka republika je organizirala dobar dio vlaškog stanovništva u plaćeničke (kondotjerske), uskočke i hajdučke čete i odrede. Odbrana granice i zaštita od hajdučije pala je na teret granič-

nih sandžaka. Rat je trajao 24 godine. Pustošenja i gubici bili su veliki na obje strane. Sa jednog od prodora krajišnici su donijeli kugu, a pustošenja uskoka su zahvatala i nemuslimanska sela u slučaju odbijanja saradnje.

Ni završetkom ovog surovog rata, u njemu ispoljena, opasnost nije prestala. U velikom, **Bečkom ratu, (1683. do 1699.)** proširila se na granicu prema Austriji, odnosno, na dvije trećine (jugozapadnu i sjevernu) s tim što su oni koji su do tada uspješno i jeftino branili granice Osmanskog carstva, sada bolje plaćeni, ostali na drugoj strani.

Bečki rat je označio početak opadanja Osmanskog carstva. Carstvo je potisnuto iz srednje Evrope, pa je, između ostalog i Bosanski ejalet sveden na ranije granice Bosne. I u ovom ratu, osnovni bosanski vojni kontingent bio je u carskoj glavnini, pod Bečom i u kasnijim bitkama u Panoniji. **Bosna se opet, već 1684. godine, morala braniti sama i svim raspoloživim snagama**. Uspješno je prihvatila izbjeglice iz Mađarske, Slavonije, Like i Krbave, ali je privremeno izgubila i nekoliko gradova u samoj Bosni, a 23. oktobra 1697. godine **Eugen Savojski prodro je do Sarajeva i spalio ga**. Posljedice su bile veoma teške. Svojim žrtvama i imetkom, poraz u ovom ratu platio je ogroman broj Bošnjaka. Pouke iz ova dva rata bile su nedvosmislene.

Izolovani od ostalog dijela Carstva (1687) Bošnjaci su se morali osloniti na vlastite snage i morali su sami preuzeti odbranu Bosne. Snaga Carstva nastavila je opadati i u slijedeća dva stoljeća. Vojni i sigurnosni sistem Ejaleta, zasnovan na iskustvima ova dva rata, je omogućavao mobilizaciju i do 60.000 boraca, od čega bi se u graničnim mjestima našlo bar 16.000 vojnika. **Vilajetsku vojsku** činili su pukovi spahijske konjice i delija, te pomoćni i janičarski odredi. **Zaštita granica** povjerena je pandurskim odredima, a **sigurnost** muteselemima, koji su raspolagali sejmenima i specijaliziranim čuvarima. Naročit značaj u odbrani zemlje dobile su **kapetanije**, koje od sada čine **kičmu odbrane** i obično su se poklapale sa kadilucima. Do 1830. formirano ih je 39 sa 64 grada i 5 palanki. Ostatak odbrambenog sistema, podijeljen je na agaluke, zasnivao se na kulama, čardacima i šarampovima. **Sva tri rata XVIII stoljeća (Peloponeski -1714. do 1718, Banjalučki - 1737 do 1739. i Dubički rat - 1788. do 1791.) pokazala su da je ta orijentacija ispravna**.

U prvom ratu (1714 do 1718.) odbrambeni sistem pokazao se izdržljivim. Iako je izgubljeno nekoliko pograničnih mjesta. Po ulasku Austrije u rat (1716.), odbranjeni su Bihać i Bosanski Novi, čime su spriječeni dublji prodori, a općom mobilizacijom (1717) Bosanski Novi i Zvornik. Rat se završio Požarevačkim mirom (1718.) uz manje izmjene granice. **Značajnije je to što je Dubrovnik, da bi se oslobodio mletačkog okruženja, Bosni ustupio Sutorinu i Neum-Klek, čime je Bosna opet izbila na more, ali sada samo sa ova dva uska izlaza**.

Za rat 1737. do 1739. Austrija je mobilizirala 80.000 pješaka i 36.000 konjanika, od čega su dvije kolone (oko 30.000) upućene u koncentričan napad prema Banjoj Luci. Jedna od njih, jačine preko 20.000, bila je već 24. jula opkolila Banju Luku. Ejaletska vojska (10.000 spahijskih konjanika) bila je na ruskom frontu u Plevni, **i zemlja je bila u velikoj opasnosti**. Tek na pritisak Ajanskog vijeća, bosanski vezir je izvršio opću mobilizaciju. Glavnina odbrambenih trupa do 4. augusta 1737. oko podne izbila je na Banjalučko polje i do večeri izvršila 5 frontalnih napada, što je kod neprijatelja izazvalo nesigurnost, pa se **u toku noći povukao preko Vrbasa a potom u panici i preko Save**.

Briljantna pobjeda u kojoj je poginulo 1.000 Austrijanaca i 600 Bošnjaka, silno je podigla moral i na drugim pravcima, što je omogućilo da se vrate sva izgubljena mjesta, uključujući ona izgubljena Požarevačkim mirom. Čak je u okviru protivofanzive, kolona iz Zvornika 12. oktobra zauzela Valjevo. Bio je to **rat za odbranu zavičaja, rat za odbranu i opstanak na svojoj zemlji**, te u vezi sa prethodnim iskustvima i danas predstavlja značajan elemenat samosvijesti Bošnjaka i bosanskog patriotizma, a krunisan je mirom na bosanskim granicama čitavih pet decenija.

Za Dubički rat (1788. do 1791, opet preduzet u savezu sa Rusijom), Austrija je mobilizirala 245.000 vojnika i 1.150 topova. Vojnički i politički znatno bolje opremljen, rat je ipak bio manje uspješna repriza prethodnog, iako je teret odbrane opet pao na Bosnu. Glavne borbe vodile su se oko Dubice, koju je general Laudon bio zauzeo 26.8.1788. po čemu je rat i dobio ime. Bio je to i **posljednji rat kojeg je Bosna vodila u okviru Osmanskog carstva iako je u njenom sastavu ostala još čitavo stoljeće**. Slabosti Austrijske vojske uglavnom se svode na nesposobnosti

princa Lihtenštajna, a sporost mobilizacije i nešto manja efikasnost Bosanske vojske na socijalne nemire koji su i nju zahvatili u XVIII stoljeću.

Kulminacija unutrašnjih nemira bila je **Velika muslimanska seljačka buna 1745.** do **1757. Uzroci bune bili su isti kao i u drugim evropskim zemljama**, koje su ih potresale predhodna dva stoljeća. Neposredan povod za početak bio je pokušaj valije da za 1745. godinu naplati trostruki taksit.

Prvi su se oprli Prozor, gornja Hercegovina i Mostar, pa Sarajevo, Visoko i još neki kadiluci. Buna je do 1752. godine zahvatila veći dio Ejaleta. Ustanici su bili izgradili svoju vojnu organizaciju – građansko-seljačku vojsku i ovladali Sarajevom, Mostarom, Tuzlom i još nekim većim gradovima. Iako je imala značajne elemente građansko-demokratske revolucije (veliko učešće gradskog stanovništva i podršku uleme), opće karakteristike svih seljačkih buna (spontanost, nejedinstveno rukovodstvo, odsustvo jasnih političkih ciljeva i anarhija) bile su osnovni uzrok sloma Bune koju je uzaludno pokušavalo ugušiti 5 vezira. Tek je poznavalac domaćih prilika Mehmed-paša Kukavica uočio njene protivrječnosti i uspio je ugušiti. Ratna pustošenja XVIII i XIX vijeka pratile su i **epidemije kuge** (1711., 1731. do 1732., 1741. do 1744., 1753., 1761. do 1765., 1771., 1782. na primjer) koje su **odnijele stotine hiljada žrtava**, posebno u muslimanskim, zbijenim naseljima. Najteža je bila ona 1813. do 1817. godine koja je, po nekima, **prepolovila muslimansko stanovništvo Ejaleta**. Ta činjenica i visoki gubici na frontovima bitno su utjecali na izmjenu strukture stanovništva, pošto su na opustjela imanja feudalci naseljavali jeftinije kmetove iz susjednih zemalja.

*

Geografska otkrića, brz tehnološki napredak i građanske revolucije u Evropi, kojima je dokinut feudalizam, već na prijelomu XVIII i XIX stoljeća snažno su uticale na Osmansko carstvo. Zadržavajući feudalizam, ono se pokušalo održati centralizacijom vlasti i **pretvaranjem u tursku nacionalnu državu**. Reformama Selima III (1789.-1807.) najoštrije se suprostavila Bosna, koja pod vođstvom obnovljenog, partikularističkog,

bosanskog plemstva (ajani) već dva stoljeća uspješno brani 2.000 kilometara zapadne granice Carstva, ali u kojoj je obnova klasičnog nasljednog feuda (odžakluk-timar) **najtemeljitije razorila turski (nenasljedni) timarski sistem**.

Na toj osnovi, u prvoj polovini XIX vijeka razvio se i stasao snažan **Pokret za osamostaljenje Bosne.** Do otvorene pobune došlo je 1814. godine u Mostaru. Bio je to i odgovor na enormno veliki teret za ugušenje srpskog ustanka (1804. do 1815.). Već 1805. za to je Bosna morala angažirati 40.000 vojnika. Poraz na Mišaru (1806.) i ulazak u Beograd (1813.) plaćeni su visokom cijenom. Pod rukovodstvom braće **Dadića, buna je, uz učešće i hrišćana,** zahvatila veći dio Hercegovačkog sandžaka i prenijela se u Sarajevo, a onda i u Krajinu. Ni sa vojskom od 80.000 valija nije mogao izaći na kraj sa ustanicima. Poslije gubitka vezirskog Travnika valija je priznao poraz, sklonio se u Jajce i obustavio reforme, pa je pobuna okončana kompromisom, ali je **ponovo buknula 1826. godine** kao janjičarska pobuna. Da bi vojsku reorganizirao po uzoru na evropsku, sultan Mahmud II je te godine pokušao uništiti janjičare. Carski janičarski odžak (korpus) uništen je u Carigradu, ali je Bosanski pružio otpor. Pošto su mu se pridružili ajani i kapetani, **buna je dobila općebosanski karakter,** iako je ugašena februara 1827. godine. Kako janičari nisu bili osnovni problem, buna se ponovo javila iduće godine.

Zreliji od sve tri ove bune bio je **ustanak Husein-kapetana Gradaščevića** (1831. do 1832.). Ustajući protiv reformi, Pokret je u prvi plan istakao **autonomiju Bosne.** U Pokret su bili uključeni i neki hrišćani. Izvjesnu nejednovremenu, nejednaku, a dijelom i neiskrenu podršku imao je i od ostalih nacionalnih pokreta Balkana. Jedino su odnosi sa Pokretom za autonomiju Albanije bili na nivou saveza.

Već u **martu 1831. godine Pokret je preuzeo vlast u Ejaletu**, ali se na prevaru - preko Dalmacije - izmakli valija sklonio kod **Ali-age Rizvanbegovića u Stolac**. Do ljeta je opremljena vojska od 25.000 koja se zajedno sa Albanskom, trebala suprostaviti carskoj glavnini. Briljantne pobjede kod **Lipljana, Štimlja** (18.7.1831.) i **Peći (**na Kosovu) nisu iskorištene. **Ohološću, neiskustvom i pokušajima pregovora prokockani su njihovi rezultati**, pa se vojska počela osipati. Na kraju se, pod jesen, vratila u Bosnu.

Gradaščević je u Sarajevu proglašen vezirom, potom je u Travniku formiran divan (vlada), ali su se u Stocu opsjednuti hercegovački ajani održali. Porta je Gradaščevića (9.2.1832.) proglasila odmetnikom i na proljeće preduzela vojni pohod na Bosnu. U odlučnoj bici, na prevoju Vitez pred Sarajevom, branioci su bili pred pobjedom brojnijeg napadača, i kad se ovaj spremao odstupiti hercegovački ajani su udarom s boka odlučili ishod bitke i sudbinu Bosne, koja je poslije još nekoliko poraza, do ljeta umirena.

Pokret za osamostaljenje Bosne time nije prestao. Ostatak prve polovine XIX vijeka bit će u znaku stalnih pobuna, ali pokušaji objedinjavanja otpora nisu uspijevali. Podizane su vojske i do 20.000, bitke su se gubile i dobijale, pljačkali se i pustošili gradovi i krajevi, nametali se nepodnošljivi porezi i narastale socijalne tenzije, ali se reforme nisu sprovodile. **Otpor je konačno, vojnim pohodom skršio mušir (maršal) Omer-paša Latas** (1850. do 1851.). U dvadesetak bitaka ove, **osme pobune**, poginulo je oko 2.500 pobunjenika, a 154 vođe su otpremljene u Carigrad na suđenje.

Ideja o posebnosti Bosne i kontinuitetu sa srednjovjekovnom Bosanskom državom i narodom razvijena je u bosansku nacionalnu ideologiju – integralno bošnjaštvo. Nosioci su joj Omer-paša i fra-Ivan Jukić, a razradio ju je **Topal Osman-paša.** Prva posljedica je prevođenje osmanskih zakona na **bosanski jezik**, koji je od sada i **službeni** jezik u Vilajetu.

Reforme su provedne, ali postepeno. Intenzivnije tek od 1861.-1869. godine. Hatišerifom od Gilhane (3. XI. 1839.) **svim podanicima su garantovani čast, život i imetak** i postali su ravnopravni pred zakonom bez obzira na vjeru i klasu, **čime je ukinuta podjela na asker** i **raju**. Pariška konferencija je 1856. garantirala osmanski suverenitet, ali se Carstvo obavezalo na provođenje reformi, pa se ove od tada u Bosni provode pod nadzororn konzulata Zapada. U ovom periodu je donesen (1865.) i **Vilajetski ustav**, uvedeno **Opće vilajetsko vijeće** u funkiji **skupštine** (u koje su 7 sandžaka birali po dva mislimana i po dva nemuslimana), te **Upravno vijeće** (9 članova) i **Vrhovni sud**, u funkciji apelacionog. Do sredine XIX vijeka dvotrećinska, pa apsolutna mus-

limanska većina, izjednačila se tako sa pravoslavnim stanovništvom (po oko 42%). Ugušenje otpora reformama i razbijanje esnafske organizacije otvorilo je put kapital-odnosa, te pod nadzorom evropskih sila, ubrzalo privredni razvoj u kome, zbog odnosa prema **kamati**, muslimani manje učestvuju.

Tendencije za pretvaranje Osmanskog carstva u tursku nacionalnu državu doveli su i u Bosni do **sazrijevanja nacionalne misli**, a uticaj nacionalnih pokreta u susjednim državama, i do pojave **različitih nacionalnih programa** i podvajanja takvih interesa. Otuda **hrišćani poslije Gradaščevićeva ustanaka ne učestvuju u muslimanskim bunama, nego ih izvode samostalno** (1834., 1842., 1848.) da bi u drugoj polovini te bune poprimile karakter nacionalnih pokreta, posebno po formiranju **Društva za propagiranje srpskog**, a onda i **hrvatskog imena**.

Premda je to slučaj i sa nekim ranijim, ovim bunama i ustancima (1852.-53. 1860.-62., 1857.-58., 1875.-78.) uglavnom se dirigira sa strane, prije svega, iz Srbije i Rusije.

Najznačajniji u tom okviru su sinhronizirani i bar desetak godina sistematski pripremani **Bosanski i Hercegovački "ustanak"** (1875. do 1878.). Njima je šire otvoreno "istočno pitanje" - pošto su se na njih nadovezali ustanci u Makedoniji i Bugarskoj a onda i uključivanje u rat Srbije i Crne Gore, pa Rusije, čime je opstanak evropskog dijela Osmanskog carstva doveden u pitanje.

Čim su se u Ustanak otvoreno umiješale (13. 6. 1876.) Srbija i Crna Gora, došli su do izražaja njihovi **teritorijalni zahtijevi**. To je uvjetovalo da **nacionalni zahtjevi prevaziđu početne socijalne**. Time su ustanici izgubili početnu austrijsku podršku; u ustanak pokrenuto katoličko stanovništvo se pasiviziralo, a zbog ustaničkih napada na muslimanska sela i otimanja zemlje seljacima, propao je i pokušaj uvlačenja u ustanak muslimana.

"Ustanci" nisu počeli jednovremeno i nisu bili koordinirani. U prvoj godini borbe su bile intenzivnije u Hercegovini, gdje su se borila dva jača crnogorska odreda. Po uključivanju u rat Srbije i Crne Gore u ljeto 1876. godine i njihovog prodora preko Drine i ustaničke borbe dobile su na

intenzitetu. Ustanička vođstva su proglasila prisajedinjenje **Bosne Srbiji**, a **Hercegovine Crnoj Gori**, a ove su ih **uključile u svoje ciljeve**. Za komandanata bosanskih ustanika postavljen je pukovnik Ruske vojske **Mileta Despotović**, a kralj **Nikola** je lično preuzeo rukovođenje snagama u Hercegovini.

Srbija je, međutim, već pod jesen došla u kritičnu situaciju pa je 1. novembra zaključila primirje, a 28. februara 1877. i **mir, ostavljajući na cjedilu ustanike u Bosni.** Ovi su potom 4. augusta 1877. doživjeli vojnički slom na Crnim potocima. Poslije zauzimanja Nikšića i Bileće (septembra 1876.) i Crnogorska vojska se orjentirala prema frontu u Albaniji, pa su i tamo borbe jenjale. Ni ponovni rat Rusije (1877. do 1888.), a potom i Srbije nije popravio situaciju i po zaključivanju rusko-turskog primirja početkom 1878. godine, a onda i **Sanstefanskog ugovora o miru** (3. 3. 1878), "**ustanci**" **su se ugasili, ne postigavši nikakav uspjeh**.

Izdali su ih oni koji su ih iz svojih interesa i podstakli na ustanak, a onda im nametnuli rukovođenje ustankom i preusmjerili ciljeve. Njihovi interesi bili su uvijek preči. Rusija je austrijsko-ruskom tajnom vojnom konvencijom od 15. 1. 1877, priznala pravo Austro-Ugarske da okupira Bosnu i Hercegovinu u zamjenu za njenu neutralnost u predstojećem Rusko-turskom ratu; Srbija je to učinila čim je došla u situaciju da sa Osmanskim carstvom mora zaključiti primirje pa mir. U toku Berlinskog konresa, Crna Gora je u zamjenu za priznanje njenih osvajanja, **razoružala na Goričkom polju (kod Trebinja) svih preostalih 3.500 "ustaša ercegovačkijeh"**. Posljedice trogodišnjeg ratovanja bile su teške. Zemlja je uveliko opustošena. Na razne načine stradalo je oko 150.000, a iz zemlje je izbjeglo više od 200.000 ljudi.

Sazrijevanje nacionalne misli u XIX vijeku, spoljni pritisci i nesretan razvoj unutrašnje situacije (otpor reformama i neuspjesi u borbi za autonomiju Bosne, iscrpljujući ratovi i epidemije, uvođenje turskog činovništva u administraciji i stranog komandnog kadra u vojsci, te socijalni nemiri i separatne hrišćanske bune) uvjetovali su da se **pored integralnog bošnjaštva, jave i separatne** srpske, hrvatske i **bošnjačke nacionalne ideje i pokreti, pa i ilirizam, ali plićih** korjena. **Istočna**

kriza i pokušaji njenog razrješavanja od strane velikih evropskih sila silno je ubrzala taj proces. Korak u okviru ovog pokušaja da Bosanci konačno sami uzmu sudbinu u svoje ruke, bio je **Narodni zbor u Carevoj džamiji (11. 4. 1878.)**, kao prva reakcija na Sanstefanski ugovor i sa njega upućena **Adresa Porti**. Pored protesta zbog oduzimanja nekih bosanskih graničnih teritorija, Adresom se traži provođenje u praksi obećane **autonomije Bosne**, **kojom će upravljati Sabor i koju će braniti svi Bosanci i u kojoj će se upotrebljavati bosanski jezik**. **Nosilac Pokreta bila je ulema**.

U junu su uslijedili međusobni proglasi bosanskih muslimana i hrišćana **da se izmire na bazi političke, vjerske i građanske ravnopravnosti** i slože u borbi za odbranu zajedničke domovine i obrazovanje zajedničke vlade. To se odrazilo i među izbjeglim ustanicima izdatih i poraženih ustanaka. Praktični potezi bili su obrazovanje **Narodne skupštine** (8. juna) od 32 člana i **Narodnog odbora** (15. juna).

Nezadovoljstvo je još više eskaliralo u julu. U jeku Berlinskog kongresa (13. 6. do 13. 7. 1878.) početkom jula procurila je vijest da je Austrija dobila **mandat za okupaciju Bosne i Heregovine**, pa je 5. jula održan **politički protestni skup**, **što se to čini po odobrenju Sultana**. Izgubljena je kontrola nad uzavrelom masom, koja je okružila Konak i iznudila smjenu vojnog guvernera Veli-paše. Autoritet rukovodstva ustanka ubrzo je vraćen dolaskom oratora i stratega muftije **Šemsekadića**, koji je već 13. jula preuzeo glavnu ulogu u Narodnom odboru, organizovao prikupljanje sredstava i počeo mobilizaciju vojske. Oružani sukob je izbio 27. jula i pale su prve žrtve. **Sutradan je portin namjesnik svrgnut** i **Pokret za osamostaljenje izabrao Narodnu vladu Bosne**.

Narodna vlada je, zahvaljujući sačuvanoj telegrafskoj mreži, dosta brzo organizirala vlast, 19 bataljona Bošnjaka već je bilo na njenoj strani, a štampala je i vlastiti novac. Do početka invazije, mnogo toga je već funkcioniralo.

Austrougarske pripreme počele su odmah po zaključivanju Sanstefanskog ugovora (3. 3. 1878.). Bilo je mobilizirano 82.119 vojnika i oficira, sa 112 topova. Invazija je počela 29. jula 1878. godine i prva tri dana nije nailazila na ozbiljan otpor, pa je već 31. jula bila zauzeta i Banja

Luka. Već sutradan je vraćen ranije izgubljen Novi, a uskoro je poražena i 20. divizija u napadu na Tuzlu, što je silno podiglo moral. Otpor se pojačao. Okupacione trupe narasle su na 150.000 pa **300.000 i obrazovale 2. armiju**. **Bosanska narodna vojska narasla je na 93.000 boraca** i imala 75 topova. **Osnovni koncept Narodne vlade bio je saradnja sva tri naroda**. U Vladi i odbrani učestvovali su svi. U većem broju mjesta formirani su i posebni srpski i hrvatski odredi, dok su Jevreji bili više angažirani u logističkoj podršci.

Nosioci otpora okupaciji bili su istovremeno i nosioci saradnje sva tri naroda, sve tri religije. **Vehbi-efendija Šemsekadić** je isticao: "**Bosna je domovina svih**", pa, prema tome, i "**obaveza da je brane**". Sa strane ustanika u tom su se isticali **Vaso Pelagić i Mićo Ljubibratić.** Elementi saradnje su se odrazili i u Hercegovačkom ustanku 1882. godine, u kome su Ulog i Zagorje bili centri slobodnog teritorija, a mnogi odredi i čete, pored srpskih i muslimanskih, bili su mješovitog srpsko-muslimanskog sastava. Posebno oni kojim su komandovali vodeće ličnosti ustanka **Salihaga Forta** i **Stojan Kovačević.**

Ni po zauzimanju Sarajeva (19. augusta 1878.) otpor nije prestao. Po mjeri prikupljanja snaga otpor se pruža i na privremeno zaposjednutom teritoriju. Mnogi od zaposjednutih gradova ponovo su oslobođeni, pa je u idućem mjesecu **veći dio Bosne još ili ponovo slobodan**. Ukupno je vođeno 76 borbi i bojeva. U njima je austrougarska vojska imala 4.926 poginulh i ranjenih, a ni gubici bosanske Narodne vojske nisu manji. Kolona izbjeglica do kraja godine popela se **na preko** 50.000, a iseljavanje se nastavilo **i slijedećih godina.** Posljednji gradovi okupirani su u oktobru, **Foča petog i Velika Kladuša dvadesetog oktobra**.

Više nego trostruko nadmoćnije austrougarske trupe, uz saglasnost Porte, konačno su **poslije 115 dana otpora savladale bosansku Narodnu vojsku**. **Gustina okupacije** u tom momentu iznosila je čak **6 vojnika na kvadratni kilometar**.[201] Pozivajući se na mandat Berlinskog kongresa i saglasnost Osmanskog carstva i Rusije, Austro-Ugarska je smatrala otpor okupaciji Bosne i Hecegovine nelegalnim i u njenom

[201] Prosječna gustina okupacije u Drugom svjetskom ratu iznosila je 1 vojnik na 1 kvadratni kilometar.

toku, po zauzimanju mnogih gradova, izvršila egzekucije mnogih zarobljenih branilaca, a više stotina ih je otpremljeno u Olomuc (Olomutz danas u Češkoj) i druge kazamate na izdržavanje kazne.

*

Četrdesetogodišnji period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini (1878. do 1918.), kako od tada naša zemlja nosi zvaničan naziv, nije promijenio karakter granične provincije u državi. Globalne suprotnosti međutim, u XX vijeku, izrasle su u osnovni izvor ugroženosti zemalja, bez obzira na njihov geopolitički položaj. Okupacijom i ulaskom u sastav Habzburške monarhije Bosna i Hercegovina je doživjela još jednu promjenu civilizacije i istovremeno prelazak iz feudalnog u kapitalističko društveno uređenje. Dok se uključivanje u norme i tokove evropske civilizacije odvijalo veoma brzo, **zamrzavanje zatečenih agrarnih odnosa znatno je usporilo društvene promjene**. To se, prije svega, odnosi na tridesetšestogodišnji period mira u kome je priliv stranog kapitala pokrenuo industriju, snažno razvio rudarstvo i eksploataciju šuma i izgradio **solidnu mrežu komunikacija čiju kičmu je ipak predstavljala uskotračna željeznica**.

Austrougarska administracija imala je veoma razvijeno čulo za posebnosti Bosne i Hercegovine kao cjeline, pa to – kao ni njene granice, neposredno prije austrougarske okupacije (februara 1877.), Novopazarski sandžak je izdvojen iz Bosanskog ejaleta i pripojen Kosovskom), nije dovođeno u pitanje, a **u narodu je zapamćena i kao pravna država**. U toku vojne okupacije, posebnost i privremenost njenog posjedanja naglašavana je formalnim sultanovim suverenitetom, a i po aneksiji definirana je kao **"zasebno upravno područje" (corpus separatum) sa Saborom i Ustavom**. Zadržana je i, 1876. godine uvedena, administrativna podjela na okruge, srezove i općine (kajmekamluci, kadiluci i nahije), pri tom je Hercegovački vilajet sveden na okrug i izjednačen sa ostalim.

Međunarodno pravo ne odobrava vojno regrutiranje građana okupiranih teritorija, ali je to Austro-Ugarska pokušala već treće godine okupacije Bosne i Hercegovine (1881.). To je izazvalo hercegovački

ustanak, započet oslobađanjem Uloga 11. januara 1882. godine. U ustanku su zajednički učestvovali Muslimani i Srbi Hercegovine i jugoistočne Bosne. Ustanak je ugušen poslije deset mjeseci otpora, angažiranjem više od 60.000 vojnika. Vojna obaveza je u početku bila simbolična (po jedna četa sa svake od četiri okružne vojne komande), ali se do aneksije povećala na još podnošljivu ukupnu obavezu od **4 bosanska pješadijska puka**.

Povod za Prvi svjetski rat bio je Sarajevski atentat. Već prve godine rat je donio razaranja ove, pogranične provincije Monarhije. Trajanje rata utrostručilo je i mobilizacijske napore, a ratovanje 8 bosanskih pukova i 8 lovačkih bataljona na ruskom i talijanskom ratištu uvećali su demografski gubitak na preko 200.000, pa je **već 1917. godine Bosna i Hercegovina bila privredno i mobilizacijski iscrpljena zemlja**. Uostalom, to su bile i ostale evropske zemlje, pa se i ovdje izlaz uveliko tražio u drugčijim rješenjima – **trialističko preuređenje Monarhije, odnosno, objedinjavanje južnoslavenskih zemalja**, a socijalne tenzije su prijetile širenjem revolucionarnih pokreta i na ove krajeve.

Za 40 godina austrougarske uprave došlo je do daljeg pogoršanja nacionalne strukture stanovništva. Preko 100.000 Bošnjaka iselilo je pretežno u evropski dio Turske, odakle su kasnije uglavnom potisnuti u Anadoliju. Otpočelo je i iseljavanje mladih radnika u Ameriku. Pored naseljavanja činovništva, policije i vojnih starješina regrutiranih iz svih krajeva Monarhije, vršena je i **kolonizacija seljaka više nacionalnosti, industrijskih radnika, zanatlija i rudara**. Tako je do 1910. godine nacionalna struktura, naročito u gradovima, **znatno promijenjena**.

Četverogodišnji svjetski rat donio je i **Bosni i Hercegovini ogromne ljudske i materijalne gubitke, tako da je ratna šteta procijenjena na 2,5 miliona zlatnih franaka, a demografski gubitak na preko 12% ukupnog stanovništva**.

*

Socijalna revolucija izbacila je treće godine iz rata carsku Rusiju, ali su iduće godine i Centralne sile, zahvaćene istim previranjem, morale

kapitulirati, pa je Antanta bila u prilici **diktirati mir**. Bitni uvjeti toga mira bili su **razbijanje Hazburške monarhije i stvaranje sanitarnog koridora oko** - iz socijalne revolucije u Rusiji proizišlog - **Sovjetskog Saveza. Oboje su bitno uticali na položaj i budućnost Bosne i Hercegovine**.

Pokret za trijalističko preuređenje Mornarhije u toku rata kulminirao je **Majskom deklaracijom** (31. 5. 1917.) **pred Carevinskim vijećem i obrazovanjem Jugoslavenskog kluba sa A. Korošecom na čelu**. Da bi u daljem toku razvoja (29. oktobra 1918.) **rezultirao otcjepljenjem od Monarhije južnoslavenskih zemalja i obrazovanjem Države Slovenaca, Hrvata i Srba**.

Nezavisna Država Slovenaca, Hrvata i Srba definitivno je oformljena 29. oktobra 1918. godine odlukom Hrvatskog sabora u Zagrebu o raskidanju svih državno-pravnih veza Trojedine Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa Kraljevinom Ugarskom i Austrijskom Carevinom i pristupanju Državi Slovenaca, Hrvata i Srba. Shodno **Rezoluciji o ujedinjenju jugoslovenskih naroda Austrougarske Monarhije** usvojene na širem skupu političara u Zagrebu 2. i 3. marta 1918. godine i Majskoj deklaraciji koju je 31. maja 1918 podnio Jugoslovenski klub poslanika Carevinskom vijeću Monarhije. Novu državu su sačinjavale dotadašnje mađarske zemlje: Kraljevina Hrvatska i Slavonija te nacionalno mješovita pokrajina Vojvodina (Banat, Bačka, Baranja), zatim austrijske pokrajine nastanjene Slovencima i Hrvatima (Štajerska, Kranjska, Istra, južni dio Koruške i Dalmacija i na kraju austro-mađarski korpus separtum Bosna i Hercegovina.

Na osnovu **Rezolucije o ujedinjenju jugoslavenskih naroda Austro-Ugarske monarhije** na principu samoopredjeljenja naroda predloženo je obrazovanje **Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba** sa sjedištem u Zagrebu. Vijeće je obrazovano poslije dužih priprema 5. i 6. oktobra 1918. godine. Od ukupno 80 članova, 18 ih je bilo iz Bosne i Hercegovine, a od 36 članova **Središnjeg odbora**, iz Bosne i Hercegovine bilo ih je devet. Uskoro je formirano i **Narodno vijeće Bosne i Hercegovine**, a njegov **Glavni odbor** (od 25 članova) i **Predsjedništvo** (od 5 članova) 20. oktobra, a onda i **Narodna vlada za Bosnu i Herce-**

govinu. **Do 1. novembra izgrađene su oružane snage i policija te mreža okružnih, kotarskih i seoskih odbora i tog dana preuzeta vlast od namjesnika Sarkotića.**

U sastavu Države Slovenaca, Hrvata i Srba, Bosna i Hercegovina imala je status federalne jedinice, i nastavila djelovati po Ustavu iz 1910. godine. Međutim, već od početka je bila pod pritiskom za priključenje Srbiji, mimo organa Države Slovenaca, Hrvata i Srba. To se, međutim, nije desilo i Bosna i Hercegovina je, kao i druge zemlje, ušla u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, voljom političkih predstavnika, **Inauguracionom adresom Delegacije Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba** izražene regentu Aleksandru u Beogradu, 1. decembra 1918. godine. **Tim činom pogažena je ravnopravno dogovorena procedura ujedinjenja dvije države postignuta na trojnim pregovorima u Ženevi** (6-9.11.1918.) iz čega je **proizišla permanentna kriza tako stvorene Kraljevine SHS, odnosno, Kraljevine Jugoslavije**.

Prvodecembarsko ujedinjenje dvije nezavisne države, unitarne Kraljevine Srbije i federalne Države Slovenaca, Hrvata i Srba, **izvršeno je suprotno očekivanjima iskrenih pobornika jugoslavenske ideje i suprotno ranijim dogovorima o načinu ujedinjenja i unutrašnjem uređenju države, sadržanim u Krfskoj** i **Ženevskoj deklaraciji** (iz jula 1917. i novembra 1918.). **Umjesto federativne države obrazovana je centralistička monarhija sa jedinstvenom vladom i jedinstvenim narodnim predstavništvom**. Do kraja mjeseca prestala je funkcija Narodnog vijeća **Slovenaca, Hrvata i Srba** i sva vlast u Bosni i Hercegovini prešla je na organe Centralne vlade u Beogradu.

Prevara sa "ujedinjenjem" – nametanje srpskog hegemonizma, bili su osnovni uzrok svih kriza druge zajedničke jugoslovenske države. To je bilo izvor ugrožavanja svih nesrpskih naroda te nacionalnih manjina.

U novopriključenim zemljama Kraljevstva uvedena je **vojna uprava**, koja je u Bosni i Hercegovini potrajala dvije godine. Na toj osnovi ugušena je **Husinska buna** (decembra 1921.) i slomljeni mnogi radnički štrajkovi. Jedino za šta se u **Konstituanti** moglo izboriti – bilo je da se

Bosna i Hercegovina ne može cijepati i za izvjesno vrijeme sačuvati njenu cjelovitost.

Suspenzijom Ustava i Monarhističkom **diktaturom** (zavedenom 6. januara 1928.) i to je anulirano, a 1931. godine Bosna i Hercegovina je **podijeljena** između četiri banovine, tako da su **Bošnjaci u svakoj bili manjina**. Suštinski je bila opasnija podjela 26.8.1939. godine, kada je, **po zaključcima Srpskog kulturnog kluba, napušteno unitarno jugoslavenstvo i sa Hrvatima i Slovencima se prešlo na federativne odnose, sa tendencijom da se sve ostalo** (sem Drvarske i Hrvatske banovine) **objedini u banovinu** "**Srpske zemlje**".

Na svu sreću to nije ostvareno, jer je za 6 dana počeo Drugi svjetski rat, a podjeli Bosne energično se suprotstavio stasali dvokomponentni **Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine** (Jugoslovenska muslimanska organizacija i višenacionalni Studentski omladinski pokret). Međutim, ubrzana je **fašizacija zemlje** i priklanjanje **Osovini Rim - Berlin**, **što je kulminiralo pristupanjem Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu 25.3.1941. godine**. Za samo dva dana Britanska obavještajna služba srušila je Vladu i namjesnika Pavla, što je Hitler uzeo kao povod za napad, okupaciju i **razbijanje Jugoslavije kao države, kojoj je za pristupanje Trojnom paktu bio obećao Solun i izlaz na Egejsko more**.

Političkim životom Jugoslavije između dva svjetska rata dominiralo je "hrvatsko pitanje", ali su najugroženije bile nacionalne manjine i posebno najbrojnija vjerska – višemilionska - islamska. **U novoj državi njima je uskraćena mirovnim ugovorima garantirana ravnopravnost**. Izloženi pogromima, komitovanju i otimačini, usmjerenom agrarnom reformom, prisiljeni su na masovno iseljavanje. **Bošnjaci su to platili sa više hiljada života (pogromi u 1919. i 1924. godini), milijardama vrijednim imetkom i iseljavanjem novih stotina hiljada u Tursku i na Zapad**.

*

Unutrašnjim suprotnostima razrivenu, uveliko fašiziranu Kraljevinu slabo opremljena i uvježbana, nepotpuno mobilizirana i **demoralizirana vojska nije bila ni sposobna ni voljna braniti**, pa je Generalštab već jedanaesti dan potpisao **kapitulaciju Vojske**. Kralj i Vlada prethodno su pobjegli iz zemlje, a narod ostavili na milost okupatorima.

Radilo se o klasičnoj **ratnoj okupaciji** (occupatio belica), ali je Hitler to proglasio **debelacijom Jugoslavije**. Da bi to osnažio, u centralnom dijelu zemlje na 2/3 ukupnog teritorija, oformio je dvije **paradržavne kolaboracionističke tvorevine – Srbiju i Hrvatsku**, ali ih je obje zadržao pod **okupacijom**. Sve ostalo "anektirano" je ostalim okupacionim silama (Italija, Mađarska, Bugarska). Fašističke okupacione sile, a onda i njihovi kolaboracionistički režimi uskoro su počeli sa progonima određenih kategorija stanovništva, pa su se kolone izbjeglica iz različitih pravaca počele ukrštati. **Pojedini narodi i kategorije stanovništva time su bile dovedene u različite uvjete života i opstanka**. Međutim, **sa trajanjem okupacije ti uvjeti su se sve više izjednačavali, a to je omogućilo razvoj i jačanje zajedničkog Narodnooslobodilačkog pokreta**.

Pokret je inicirala i od kralja i vlade napuštene narode pokrenula na ustanak Komunistička partija, na čelu sa **Josipom Brozom – Titom**, a za početak ustanka iskorišten je njemački napad na Sovjetski savez (22.6.1941.) zbog čega je **gustina okupacije u zemlji bila spala na minimum**, odnosno prosječnu evropsku – jedan okupacioni vojnik na jedan kvadratni kilometar. **Pored općeg oslobađanja od fašističkih okupatora, kao najvažniji cilj postavljeno je "oslobađanje svakog naroda ponaosob"**, zbog čega je već u početku **odgovornost za ustanak i vođenje Narodnooslobodilačkog rata prenesena na nacionalne, glavne štabove narodnooslobodilačkih partizanskih odreda**. U tom okviru **priznavana je i nacionalna osobenost Muslimana**, na osnovu čega su u toku rata u **Bosni i Hercegovini i u Sandžaku stvoreni glavni štabovi Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda, a onda i antifašistička vijeća narodnog oslobođenja**, kao ravnopravni organi sličnim drugim federalnim jedinicama.

Prema prvobitnom Hitlerovom **Generalnom planu** za podjelu Jugoslavije od 3.4.1941. godine, Bosna i Hercegovina bila je data na upravu fašističkoj Italiji, ali je Mussolini to brzopleto trampio za nesigurno ustaško obećanje priznanja talijanskih aneksionističkih aspiracija u Dalmaciji. Njemačka je to jedva dočekala, pa je na Bečkoj konferenciji (21.-22.4.1941.) Bosna i Hercegovina presječena demarkacionom linijom koja sa sjeverozapada od Šeh Jujine glave (k. 364 kod B. Novog) dijeli **njemačku** od **talijanske interesne sfere u jugoistočnoj Evropi a istovremeno Bosnu i Hercegovinu** – na **njemačko i talijansko okupaciono područje**. U sastav njemačkog okupacionog područja ušao je 31 predratni srez, sa površinom od 29.121 km^2, na kojoj je tada živjelo 1,647.462 stanovnika, dok je talijanskom okupacionom području pripalo 27 predratnih srezova sa površinom od 22.112 km^2, na kome je živjelo 1,026.420 stanovnika. Njemačka se, istovremeno oglušila o ponudu građanskog krila Autonomističkog pokreta, koji je (u cilju da se održi njena cjelovitost) predložio da Bosna i Hercegovina bude njemački protektorat, pa je **Bosna i Hercegovina, u cjelini, ušla u sastav kolaboracionističke tvorevine Nezavisne Države Hrvatske, faktičkog njemačko-talijanskog kondominija**. Pod zaštitom okupacionih trupa organizirana je kolaboracionistička vlast NDH, tako da su od jedanaest velikih župa samo njih četiri obuhvatale bosanskohercegovačke srezove, čime je **potpuno razbijena cjelovitost Bosne i Hercegovine**. **Muslimanima je zanijekana svaka posebnost** i proglašeni su Hrvatima i "hrvatskim cvijećem".

U Bosni i Hercegovini su zbog ustaških pogroma nad Srbima oni u početku ponijeli najveći teret ustanka i Oslobodilačkog rata. Zajednički otpor okupatoru teško se organizirao zbog veoma različitog položaja narodâ kako onog u kome su do sada bili tako i položaja u koji su dovedeni okupacijom. **Genocidu nad Srbima, Jevrejima i Romima ipak se snažno suprotstavila Islamska zajednica pokretanjem poznatih protestnih** "**muslimanskih rezolucija**", **sa stotinama potpisnika**.

Na području Bosne i Hercegovine rat se najintenzivnije odvijao sve četiri godine. Općim pogoršanjem položaja postepeno se izjednačavalo učešće ostalih naroda u Narodnooslobodilačkom pokretu, pa je i **borba protiv okupatora sve više postajala zajednička - opća**. U 1943. godini

prešlo se i na formiranje posebnih muslimanskih i hrvatskih brigada. Rezultat toga, kao najznačajnija tekovina rata, bila je i **obnova državnosti Bosne i Hercegovine kao zajedničke domovine** Srba, Hrvata i Muslimana, **izvršena *25.* novembra 1943. godine**, na osnivačkom zasjedanju **Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine** (ZAVNOBiH).

U međuvremenu je i njemačka okupaciona uprava bez uspjeha pokušala sa odvajanjem Bosne i Hercegovine od Nezavisne države Hrvatske i mobilizacijom Muslimana u njemačke SS jedinice. U tom cilju je u proljeće 1943. godine u Bosni i Hercegovini, uvedena i **neposredna njemačka okupaciona policijska uprava** i u jesen izgrađena puna struktura **njemačke vojne okupacione uprave**, ali je to onda iskorišteno da se ta struktura, jednostavno, protegne na čitavu NDH.

Narodnooslobodilački ustanak (1941.) i rat (do 1945.) protiv okupatora zemlje **okončan je brojnim pozitivnim rezultatima, ali, nažalost, ne i punim ostvarenjem Platforme Narodnooslobodilačkog pokreta**. Da je ta platforma ostvarena u cjelini, odnosno da je zajednička država tada zaista pretvorena u "**bratsku zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti**" njena disolucija 1991. godine nebi se odvijala na takav okrutan način, a možda se nebi ni raspala.

Na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije održanog 29. novembra 1943. godine, **Bosna i Hercegovina ušla je u sastav nove**, na **federativnim principima obnovljene Jugoslavije**, kao **ravnopravna federalna jedinica**.

Fašistička okupacija pokazala se kao najopasniji vid ugrožavanja malih naroda i država, pa tako i Bosne i Hercegovine i njenih naroda. U toku te okupacije i četverogodišnjeg Narodnooslobodilačkog rata, Bosna i Hercegovina pretrpjela je ogromne ljudske i materijalne žrtve. Procentualno, najveći gubitak od svih jugoslavenskih naroda prema procjenama demografa imali su Bošnjaci, (između 86 i 103 hiljade), odnosno, 8,3% ukupne populacije.

U Narodnooslobodilačkom ratu stvorena Demokratska Federativna Republika Jugoslavija (DFJ) u poratnom dobu dva puta je promijenila

naziv, što je bio rezultat promijenjenog geopolitičkog položaja poslije pobjede nad fašizmom i promijenjenog uticaja velikih sila na balkanskom prostoru. Oba ova faktora imala su značajan odraz na položaj Bosne i Hercegovine, te na položaj i međusobni odnos naroda Bosne i Heregovine.

Drugo zasjedanje AVNOJ-a pružalo je izglede na puno ostvarenje ciljeva Narodnooslobodilačkog pokreta, pa i onog o "**oslobađanju svakog naroda ponaosob**", koji je bio stvarni temelj njegove snage i pobjede nad fašizmom. Međutim, **u borbi za međunarodno priznanje, taj cilj je uveliko morao biti žrtvovan**. Velika Britanija (u 1944. godini) to priznanje uvjetovala je postizanjem **kompromisa** sa Izbjegličkom vladom Kraljevine Jugoslavije.

Njena "Vojska u otadžbini" (četnici Draže Mihailovića), kao revan saradnik fašističkih okupatora, počinila je naročito masovne zločine u Bosni i Hercegovini i Sandžaku. **Genocid nad Bošnjacima odnio je najveći broj žrtava njenih zločina**. Bosna i Hercegovina je u Drugom svjetskom ratu bila poprište četiri genocida (ustaški nad Srbima, četnički nad Muslimanima i nacistički nad Jevrejima i Romima).

Kompromis sa Izbjegličkom vladom bitno je ojačao i velikosrpske tendencije u Narodnooslobodilačkom pokretu, pa je za Jedinstvene vlade DFJ u toku 1945. godine **prestalo priznavanje nacionalne posebnosti Muslimana, a Sandžak** - u kome su oni imali relativnu većinu (u odnosu na Srbe i Crnogorce) **likvidiran kao federalna jedinica** (31.3.1945.). Tome je snažno doprinijelo i **konačno oslobađanje zemlje s istoka na zapad**, uz prisustvo krupnih jedinica Sovjetske armije, **što je dovelo do značajnog nacionalnog debalansa u strukturi vlasti obnovljene države i velikosrpskog uticaja**, tako da su neki srpski političari već 1945. godine predlagali ukidanje federalnih jedinica, odnosno, republika.

Posljedica takvog razvoja bila je napuštanje višepartijskog sistema sa priklanjanjem Sovjetskom Savezu, dok je izgradnja socijalizma snažno podstakla **centralizaciju vlasti**, koja odgovara velikosrpskom konceptu uređenja višenacionalne zemije.

U uvjetima hladnog rata ni to nije zadovoljavalo velikodržavne i blokovske interese SSSR-a. Godine 1948. to je dovelo do sukoba u kome

je Jugoslavija jedva - uz podršku drugog bloka - **odbranila nezavisnost**. Nezavisnost je potom održavana zahvaljujući međublokovskom geopolitičkom položaju i oslonu na, u međuvremenu, izgrađeni **Pokret nesvrstanih zemalja.**

Tako stvorena, praksom Kraljevine opterećena, konstelacija teško se prevazilazila u čitavom poslijeratnom periodu. Početni velikosrpski utjecaj, a onda i hladnoratovska atmosera međublokovskog sukoba uvjetovanog suprotstavljenim društvenim sistemima, takođe su vodili **centralizaciji** države, a time i **zanemarivanju nacionalne ravnopravnosti**.

Premda je već prvim ustavima (1946. i 1963.) bila garantirana individualna ravnopravnost bez obzira na pol, narodnost, vjeroispovijest i jezik, **otpori stvarnoj ravnopravnosti nesrpskih naroda teško su savladavani**. Šezdesetih godina rukovodstvo zemlje shvatilo je da centralizacija vlasti znači sve veću neravnopravnost i da **to Državu vodi u raspad**. Ustavne promjene od 1963. godine već su omogućile povoljniji položaj Republike, pa se **Bosna i Hercegovina mogla vratiti odlukama formuliranim na ZAVNOBiH-u. Nešto kasnije, na osnovu toga konačno je reguliran položaj Muslimana kao nacije.**

Bitni pomaci učinjeni su ustavnim izmjenama iz 1971. godine, a **Ustav iz 1974. godine otvorio je jasnije perspektive pune nacionalne ravnopravnosti nesrpskih naroda**. Onemogućavanje nacionalne supremacije sa bilo čije strane kod srpskog političkog rukovodstva izazvalo je frustracije i ono je dvije godine kasnije naložilo izradu "**Plave knjige**" **-** "**o nepravdama prema Srbima**".

Na tom nezadovoljstvu uskoro je počelo okupljanje istomišljenika ranije propalih velikosrpskih ideja. Titova smrt 1980. godine označila je akceleraciju takvih tendencija i one su se sredinom osamdesetih godina konstituisale u Velikosrpski pokret.

Kriznu situaciju, koja se nazirala urušavanjem socijalističkog društvenog sistema, **Velikosrpski pokret shvatio je kao šansu da ne samo povrati supremaciju u zajedničkoj višenacionalnoj državi nego i da ostvari davno zaplaniranu** "**veliku**", "**etnički homogenu**" Srbiju. Ove, u početku zakulisne i zavjereničke tendencije, konačno su 1987. godine

na čelo Pokreta izbacile fašistoidnu figuru Slobodana Miloševića, koji je s neskrivenim državničkim ambicijama **krenuo u realizaciju već retabliranog i reafirmiranog velikosrpskog programa širenja srpskog** "**životnog prostora**", **i neposredno ugrozio sve nesrpske narode na Balkanu, rizikujući da izazove i Treći svjetski rat**.

*

Od dolaska Miloševića na čelo, Velikosrpski pokret, političko i državno rukovodstvo Srbije nastupa otvoreno i agresivno, akcije postaju munjevite tako da ih zatečena javnost jedva prati, a još manje shvata, tim prije što stvarni dugoročni ciljevi ostaju duboko zamaskirani.

"**Antibirokratskom revolucijom**" **uklonjeni su neželjeni kadrovi u Srbiji, ukinute autonomije Kosova i Vojvodine**, a van Republike jedino je **u Crnoj Gori stvoren kolaboracionistički režim**. Populističkim ponašanjem i obećanjima "**da će svi Srbi živjeti u jednoj državi**", Milošević je brzo pribavljao oreol firera, a teritorijalnim zahtjevima na Gazimestanu (28. 6. 1989.) najavio razbijanje Države i ugrožavanje mira i susjeda. **Metodima specijalnog rata i političkim prevarama podrivana je odbrana žrtava i onemogućen jednovremeni i zajednički otpor stvarno ugroženih nesrpskih naroda**.

U proljeće 1991. godine, kad su se i u Srbiji javili ozbiljniji otpori fašizaciji zemlje, pošto je dobijena podrška zavjereničke grupe **Jazova**, Pokret je zaključio da više "**u postojećoj improvizaciji nije spreman da gubi istorijsko vreme**" **i krenuo u akciju na njeno rušenje**. **Pošto 15. marta 1991. nije uspjelo zavođenje vanrednog stanja u zemlji, pribjeglo se pojedinačnim oružanim agresijama**. Za slučaj da improviziranim "carinskim sukobom" (28. juna) i "operetskim ratom" (3. jula) odmah ne padne vlada Slovenije, unaprijed je pripremljena njena **amputacija** i snage koncentrirane prema – za secesiju i ugrožavanje srpskog stanovništva optuženoj – Hrvatskoj.

Agresija na Hrvatsku bila je već ozbiljniji poduhvat, pošto su srpske teritorijalne pretenzije zahvatale i do 2/3 ukupnog državnog teritorija.

Platformom za djelovanje Socijalističe partije Srbije (usvojenom 16. jula 1991.) i **Beogradskom inicijativom** (12. augusta 1991.), paralelno se krenulo u **svođenje zajedničke države na "veliku Srbiju"**, sada definiranu kao: "**Crna Gora, Srbija i krajevi u kojima žive Srbi**". Ta nova tvorevina trebala se do oktobra osposobiti za "**samostalan državni život**" i istovremeno naslijediti "savezne" organe i funkcije pa time i zajedničku imovinu.

Platforma, Inicijativa i eskalacija sukoba u Hrvatskoj, a posebno ishitreni pozdrav moskovskim pučistima (19. augusta) skinuli su Miloševićeve maske, pa je Evropska zajednica po skršenom Puču okrenula list i **Deklaracijom od 27. augusta odbila priznati mijenjanje granica silom, imenovala agresora i žrtvu agresije**, a 7. septembra i sazvala **Hašku mirovnu konferenciju.**

Pošto je već prestala biti zajednička armija jugoslavenskih naroda, najkasnije do druge polovine septembra **1991. godine** i po kadrovskom sastavu postala je jednonacionalna i faktički vojska – Beogradskom inicijativom zacrtane – "**Savezne Republike Jugoslavije", koja je to ime ozvaničila tek 26. aprila 1992. godine**.

Ulog je bio veliki, pa se pokrenuti stroj teško zaustavljao. Kad angažirane snage u Hrvatskoj nisu donijele očekivane rezultate i kad je Predsjedništvo SFRJ 15. septembra 1991. ponovo odbilo **zavesti vanredno stanje** i proglasiti **opću mobilizaciju**, njegov **potpredsjednik (Branko Kostić) izvršio je državni puč i proglasio ratnu opasnost**, **a Vrhovna komanda oružanih snaga, koja se nalazila u rukama velikosrpskih generala**, **aktivirala ratni plan** "**RAM**" i naredila **mobilizaciju** određenih korpusa, izdvojenih u posebnu grupaciju pod komandom načelnika Generalštaba Blagoja Adžića. Zadatak ove grupacije bio je realizacija plana "RAM", odnosno, "**dostizanje granica krajeva koji žele ostati u Jugoslaviji".**

Aktiviranjem ratnog plana "RAM", Bosna i Hercegovina bila je najdirektnije ugrožena. **Izvršena je njena tiha okupacija i teritorij zloupotrijebljen za operativnu osnovicu četiri od šest istovremenih operacija protiv Hrvatske**. Uz to, petokolonaška Srpska demokratska stranka BiH je na više od jedne trećine državnog teritorija proglasila "**srpske**

autonomne oblasti" (SAO). Na ovim područjima **suspendirana je vlast Republike Bosne i Hercegovine**, čime su SAO i pretvorene u **kolaboracionističke organe koji od sada sarađuju ne samo sa okupacionim jedinicama nego i sa vladom Srbije neposredno**.

U takvoj situaciji, pošto joj je teritorijalna odbrana bila razoružana i naoružanje u magacinima JNA, državno rukovodstvo Republike pokušalo je drugim legalnim postupcima i mjerama zaštititi teritorijalni integritet **Republike**, a posebno se pouzdalo u već sazvanu Hašku mirovnu konferenciju (7. IX. do 17. XII 1991.). **Ova je konačno, 17. decembra 1991. godine, presudila da se radi o disoluciji zajedničke države - SFRJ, a priznanje Bosne i Hercegovine uvjetovala općim referendumom za nezavisnost Bosne i Hercegovine**. Referendum je proveden na zakonit način i pod međunarodnim nadzorom 29. februara i 1. marta 1992. godine. Na njemu se za **nezavisnu, samostalnu, suverenu i jedinstvenu Republiku Bosnu i Hercegovinu u postojećim** granicama **izjasnilo 63,4% glasača.** Na osnovu toga uslijedilo je **međunarodno priznanje Republike** (6. 4. 1992.), a onda **i prijem u članstvo Ujedinjenih nacija** (22. maja 1992.).

Predsjedništvo Republike zatražilo **je 14. marta 1992. povratak naoružanja teritorijalne odbrane, a još od 1991. godine vođeni su razgovori sa JNA o modalitetima njene eventualne podjele ili povlačenja**. Od svega toga nije bilo ništa. **Odluka o zadržavanju silom teritorija Bosne i Hercegovine Beogradskom inicijativom projektiranoj novoj državi bila je donesena**. Generalštab vojske je i po priznanju Republike odbio povlačenje jedinica iz Bosne i Hercegovine, a oglušio se i na – 14. marta upućeni - zahtjev Predsjedništva da se Republici vrati naoružanje i oprema Teritorijalne odbrane.

Mjerama specijalnog rata gotovo je onemogućena odbrana, i dovršeno pregrupisavanje snaga i materijalnih sredstava za **"do tančina razrađenu i isplaniranu**" operaciju, koja je u dvadesetak dana trebala srušiti Predsjedništvo i Vladu, te zaposjesti neefektivno okupirani dio Republike nastanjen nesrpskom većinom. Za operaciju je angažirano šest korpusa kopnene vojske, Zrakoplovstvo i mahom ubačene paravojne formacije, sa ukupno 200.000 vojnika i ogromnom tehnikom.

Žrtva se sada morala braniti bez obzira na sve okolnosti. **Otpor se postepeno konsolidirao, a naročito su ga generirali monstruozni** i **masovni zločini genocida, koji su sa okupiranih teritorija pokrenuli i nepregledne kolone izbjeglica**.

Velikosrpski lobi je, nažalost, i na međunarodnom planu nametnuo da se očigledno **spoljna** agresija **na Bosnu i Hercegovinu** sa fašistoidnim ciljevima osvajanja "životnog prostora" i genocidnog uništenja na tom prostoru zatečenog nesrpskog stanovništva i **u organima UN** tretira kao **unutrašnja** stvar žrtve agresije i "građanski rat", u koji se "Savezna Republika Jugoslavija" sramno miješa. **Umjesto Poveljom i Definicijom agresije (iz 1974.) predviđene vojne intervencije UN, Savjet sigurnosti je prema njoj** (30. 5. 1992.) **samo uveo sankcije**.

Organizacija Ujedinjenih nacija, odnosno njen Savjet sigurnosti ovom kapitalnom greškom produžio je agoniju žrtve agresije, a kolebljivim stavom prema narastajućem fašizmu rizik Trećeg svjetskog rata učinio vrlo ostvarljivim. Nasjedajući agresorovim stavovima o nemogućnosti zajedništva, u agresiju se 1993. godine **uključila i Hrvatska**, druga žrtva agresije, čija se još trećina teritorija nalazila pod agresorovom okupacijom.

Vijesti o zločinima genocida, o masovnosti i monstruoznosti svih oblika počinjenih zločina sporo se probijala u svjetsku javnost, ali su i sigurno krčile put. Uznemireno javno mnijenje iniciralo je mnoge akcije koje su vlade velikih sila prinudile na povlačenje sve ispravnijih poteza za suzbijanje narastajuće opasnosti fašizma.

Obustava hrvatske agresije i hrvatsko-bošnjačkog sukoba, nemogućnost agresora da porazi Bosnu i Hercegovinu, iako je već bio ovladao sa dvije trećine njenog teritorija i uspostavljanje ravnoteže na ratištu jačanjem Armije Republike Bosne i Hercegovine, **obrazovanje Međunarodnog suda za sudsko gonjenje lica odgovornih za ozbiljne povrede međunarodnog humanitarnog prava, počinjene na teritoriju bivše Jugoslavije od 1991. godine** i odluka Sjedinjenih Američkih Država da se neposredno angažira u obustavi sukoba na Balkanu, nakon čega su uslijedili i zračni udari NATO-pakta po srpskom agresoru. U nespremnosti međunarodne zajednice da vojno porazi fašizam, ti udari konačno

su doveli do "36-og ozbiljnog primirja", (obustave vatre 12. oktobra 1995.), te pregovora u Dejtonu (1. do 21. novembra 1995.) i svečanog potpisivanja Dejtonskog **Okvirnog mirovnog sporazuma u Parizu** (16. decembra 1995.). Sudsko gonjenje i kažnjavanje mnogobrojnih počinilaca zločina ostat će dugo aktuelno, a od konačnog ishoda tog procesa zavisit će u budućnosti i sudbina i stabilnost države Bosne i Hercegovine.

Za nezavisnu državu Republiku Bosnu i Hercegovinu Sporazum je bio "**porazan**", kako ga je nedavno ocijenio **Ivo Komšić**, član Predsjedništva i neposredni učesnik "pregovora" u Dejtonu. "**Nametnuti i promašeni Sporazum**", bio je - opet po njegovoj ocjeni praktično "**objelodanjivanje sporazuma Miloševića i Tuđmana**", **šefova država agresora na Bosnu i Hercegovinu** pa je razumljivo što ni poslije više od 15 godina "pregovori" nisu završeni i što Bosna i Hercegovina ne može da krene s mjesta, što je to najgorče iskustvo troipogodišnjeg Odbrambenog rata i uloge međunarodne zajednice u njemu.

*

Konstituisanjem Bosne i Hercegovine u ravnopravnu federalnu jedinicu "Demokratske Federativne Jugoslavije" i njenog Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine **25. novembra 1943**. godine u Mrkonjić Gradu, Bosna i Hercegovina je **poslije 480 godina obnovila svoju državnost**, što je bez sumnje **najznačajnija tekovina** zajedničkog Narodnooslobodilačkog rata njenih naroda **Srba**, **Muslimana** i **Hrvata**.

Činom konstituisanja federalne Bosne i Hercegovine u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije i prihvatanjem i odobrenjem rada ZAVNOBiH-a i Delegacije ZAVNOBiH-a **AVNOJ je zvanično prihvatio i, u Rezoluciji iz Mrkonjić Grada precizno navedenu notornu činjenicu, da u Bosni i Hercegovini žive tri naroda – Srbi, Muslimani i Hrvati**, **dakle da su i Muslimani nacija**. Međutim, valja reći da Bosna i Hercegovina nije prihvaćena po nacionalnom kriteriju, nego kao **nacionalno mješovita teritorija**. Međutim, Bosna i Hercegovina je u DFJ ipak

ušla kao jedino nacionalno mješovito područje, čime je rješavanje ostalih, ostavljeno za kasnija vremena iako je Sandžak status federalne jedinice imao još od Savjetovanja u Stolicama septembra 1995. godine ZAVNO Sandžaka, bilo već (20.XI 1943.) konstituisano.

Posljednja dva rata, koaliciona fašistička agresija i okupacija Kraljevine Jugoslavije i agresija još neproglašene Savezne Republike Jugoslavije **na Referendumom odlučenom (1. marta 1992) i međunarodno priznatom nezavisnom Republikom Bosnom i Hercegovinom, praćena su najtežim zločinima uključujući i genocid**.

Od Bečkog rata (1683. do 1699. godine) Bosna je bila izložena masovnim ratnim zločinima i prozelitizmu, najavljenim carskim proklamacijama. Već u tom šesnaestogodišnjem ratu Bosna je bila izolovana od ostalog dijela Osmanskog carstva i prepuštena **samoodbrani** i velikim ljudskim gubicima. Osnovni uzrok tim gubicima bila je u Evropi vladajuća doktrina **cuius regio eius religio**.

U XVIII stoljeću to joj se od austrijskog cara ponavljalo više puta i tek u trećem Dubičkom ratu (1788. do 1791.) prvi put je muslimanskom stanovništvu okupiranih teritorija obećana sloboda vjeroispovjedanja, ali je već od 1711. godine najdosljedniji njen protagonista postala Carska Rusija, u čiju službu se uveliko uključila Srpska pravoslavna crkva.

U takvim situacijama **najbrojnije, muslimansko stanovništvo Bosne moralo je u prioritet staviti odbranu domovine bez obzira na to šta se dešava na glavnim frontovima Carstva**. To je od pojave "**Grčkog projekta**" (1774. godine) kojim je otvoreno "istočno pitanje" odnosno likvidacija Osmanskog carstva i podjela njegovih posjeda na Balkanu, postalo njihov **apsolutni prioritet**. Bosanski namjesnik TEFTEDARIJA, rođen u Sarajevu to je, potvrdio svojom smrću ispijajući sultanov otrov, riječima "**Glavu dajem, a kamena nedam**".

U XX stoljeću masovne zločine prozelitskog karaktera počinila je Crnogorska vojska u Balkanskom ratu 1912. godine (za razliku od savezničke Vojske Kraljevine Srbije). Slični postupci velikosrpskog karaktera javili su se i po završetku Prvog svjetskog rata 1918. do 1925. godine.

Najteže i najmasovnije zločine počinili su njemački nacisti u Drugom svjetskom ratu, koji su odnijeli dvadesetak miliona nevinih civilnih žrtava, od čega su čak 6,000.000 Jevreji. Da se to ne bi ponovilo, 1948. godine Ujedinjene nacije su donijele **Konvenciju o sprječavanju i kažnjavanju genocida**.

Fašističku agresiju na Kraljevinu Jugoslaviju izvršenu u aprilu 1941. godine pripremio je lično Adolf Hitler, pošto je britanska Obavještajna služba 27. marta 1941. godine srušila namjesnika Pavla i Vladu Cvetković – Maček, koja je samo dva dana ranije (25. marta 1941) **potpisala akt o pristupanju Kraljevine fašističkom Trojnom paktu**. Pored Njemačkog Trećeg rajha u agresiji su učestvovale Kraljevina Italija kao drugi član Osovine Rim-Berlin, te satelitska Mađarska i Bugarska, za šta su od vrhovnog komandanta Poduhvata nagrađene učešćem u aneksije dijelova Kraljevine, a Italija i u okupaciji najvećeg dijela okupirane zemlje.

Aprilski rat 1941. trajao je kratko, jedva 12 dana. Trupe Trećeg rajha u toku invazije same su zauzele i zaposjele sedam osmina državne teritorije i saveznicima u agresiji ostalo je da svojim trupama posjednu, na ministarskoj konferenciji sila Osovine u Beču 21. i 22. aprila 1941. godine, dodijeljene im teritorije. Na toj konferenciji za aneksiju učesnicima u agresiji dodijeljeno je skromnih 50.000 km^2 sa 4,053.000 stanovnika, dok su preostalih 200.000 km^2 sa 14 miliona stanovnika dodijeljene silama Osovine za organizaciju okupacione uprave, odnosno za kasniju raspodjelu u okviru evropskog Raumordnunga (uređenje prostora).

Sa anektiranih područja još u toku invazije izvršeno je protjerivanje nacionalno nepoželjnih elemenata, dok je u njemačkim okupacionim zonama (Srbija i sjeverni dio NDH) uskoro počeo genocidni program Trećeg rajha prema Jevrejima i Romima, a ustaškog režima u NDH i prema Srbima, za šta je Pavelić dobio odobrenje od Hitlera prilikom njegove posjete Berhtesgadenu 6. juna 1941. godine. Ustaški genocidni plan je predviđao da se 1/3 Srba iseli u Srbiju, 1/3 da se prevede u katoličku vjeru i 1/3 pobije (kasnije je korigovan u toliko što je NDH trebala primiti 250.000 Slovenaca iz Trećeg rajha anektirane Štajerske i Koruške i toliko Srba iz NDH iseliti u Srbiju.

Genocid nad Jevrejima i Romima na njemačkom okupacionom i interesnom području bio je u nadležnosti njemačke Službe bezbjednosti i njenog IV odsjeka – **Gestapoa** i ako su kao pomoćni organi uglavnom angažovani i organi kolaboracionističke policije.

Ukupan broj Jevreja zatečen u okupiranoj Jugoslaviji procijenjen je između 68.000 i 82.000 i svi su uglavnom zatečeni na njemačkom interesnom području, pa je Hinko Gelb ukupne žrtve genocida nad jugoslovenskim Jevrejima zaokružio na **60.000**, što znači da ih je preživjelo blizu 20.000 - (16.500 do 1948. preživjelih okupljeno je u zemlji), oko 3.000 van zemlje i 1.300 poginulo u NOR-u). Procjena jevrejskih žrtava za Bosnu i Hercegovinu kreće se oko 10.000 (B. Kočović) a broj preživjelih oko 4.000.

Broj romskih žrtava genocida u Jugoslaviji Kočović je procijenio na 27.000, od toga u Bosni i Hercegovini 5.000.

Ukupne stvarne gubitke Bosne i Hercegovine Kočović je procijenio na 382.000, od čega Srbi i Crnogorci 209.000, Hrvati 79.000 i Muslimani 75.000. **Veću polovinu Srba i Muslimana istraživači uglavnom pripisuju ustaškom genocidu nad Srbima i četničkom genocidu nad Muslimanima**. Zaustavljanje međusobnog istrebljenja u čitavoj zemlji treba prije svega zahvaliti uspješnom razvoju NOR-a, ali i nepovoljnom razvoju događaja po okupacione sile i njihove saradnike.

Uprkos nadanju čovječanstva da se genocid počinjen u Drugom svjetskom ratu "**nikad više**" neće ponoviti i uprkos donošenju međunarodne Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju genocida, **genocid se ponovio na više strana**. Međunarodni krivični sud za gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjenih na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine donio je i prvu **presudu da je (u Bosni i Hercegovini) učinjen genocid na Bošnjacima**.

DEVETI DIO

P R I L O Z I

1. **Manje poznati termini i pojmovi**
2. **Izvori i literatura**
3. **Skraćenice**
4. **Akcenti recenzija**
5. **Registar ličnih imena**
6. **Registar geografskih pojmova**
7. **Bilješke o autoru**
8. **Sadržaj sa popisom ilustracija**

Prilog 1

1. MANJE POZNATI TERMINI I POJMOVI

A

abjuracija = odricanje;
adlatus = pomoćnik (zemaljskog poglavara u BiH);
adresa = pismo, zahtjev, apel;
adžami oglan = devširmom, u janičare regrutovani dječaci;
aga = naslov svih zapovjednika osmanske plaćene vojske, posjednik, gazda;
agaluk = fortifikacijski pripremljen odsjek odbrane u kapetanijama Bosne, sa po stotinjak ljudi, posjed;
ahdnama = pismena obaveza, jamstvo, garancija, obećanje, zakletva, povelja;
ajan = prvak, uglednik, predstavnik staleža;
akča = kovani srebreni novac, aspra;
akin = upad, rejd;
akindžija = pripadnik trupa za izvođenje dubokih rejdova u neprijateljsku teritoriju;
akindžijska oblast = mobilizacijska i koncentracijska prostorija akindžijskih odreda;
alaj = operativna formacija spahija sandžaka;
alaj-bajrak = službena zastava alaja;
alajbeg = zapovjednik alaja, puka spahija u Sandžaku;
alemdar = zastavnik;
alijansa = savez;
aneksija = prisajedinjenje;
apostolska stolica = papsko sjedište u Rimu;
arebica = arapsko pismo, bosanska varijanta - bosančica, matufovica;
arhiepiskop = mitropolit, vladika;
arhijerej = sveštenik višeg ranga;
arhimandrit = svešteničkі čin u pravoslavnoj crkvi, starješina manastira;

arhont = oblasni gospodar, glavar, dux, knez;
arhontija = oblast (na čijem čelu se nalazi arhont);
arhižupan = veliki župan, nadžupan;
arsenal = ustanova za izradu, opravku i čuvanje oružja, municije, vozila i drugih vojno tehničkih sredstava;
arzulah = predstavka (vidi mahzar);
asker = vojska, vojnik, vladajući sloj u Osmanskom carstvu, koji je upravljao Carstvom i branio ga;
atlantikum = geološki optimalni postglacijalni period karakterističan po zatopljavanju;
azap = pješak naoružan puškom;
auksilije = pomoćne čete u Rimu;

B

babuni = vrsta hereze pripisivana i Crkvi bosanskoj;
bajan = ban, vladar, avarska titula;
bajrak = zastava, osnovna taktička i formacijska jedinica spahija, 50 kopalja;
bajraktar = zastavnik, bajraktar;
balada = romansa;
balista = vrsta moćne bacačke sprave;
balistari = posade balista;
baljemez top = dalekometni top, top velikog kalibra;
ban = vladalac, gospodin, gospodar (avarska titula);
banat = banovina, oblast kojom upravlja ban;
bandera = zastava;
banderija = operativna vojna jedinica u srednjevjekovnoj Evropi;
barbar = divljak, neobrazovan – čovjek koji ne zna grčki, latinski jezik;
baron = plemićka titula, vitez;
baruthana = skladište za čuvanje i održavanje baruta;
bastion = utvrđenje, grudobran, petougaono utvrđenje sistema odbrane;

baša = starješina (odobaša = starješina sobe, onbaša = desetar, subaša = zamjenik starješine, buljukbaša = komandir buljuka, juzbaša = stotinar, bimbaša = komandant tabora 1.000 vojnika);
bašaga = starješina aga;
bašibozuk = neregularne trupe, jedinice;
baština = nasljeđe, čift, baština;
bedel = zamjenik, onaj koji za platu zamjenjuje vojnog obveznika;
bedelija = zamjena; ustanova zamjene;
bedem = tvrđavska ograda, element tvrđave;
beg = plemićka titula;
beglerbeg = vojni i civilni zapovjednik pokrajine, ejaleta;
bejlik = vrsta saveza plemenskih starješina;
beledija = gradska opština;
beneficium = zemljišni posjed ustupan ratnicima Rimske imperije;
beraja = oni koji ne plaćaju porez u Osmanskom carstvu;
berat = vrsta carskog akta, naredba, povelja o privilegijama;
bešlija = najamni vojnik;
binbaša = tisućnik, zapovjednik 1.000 vojnika, komandant tabora;
biskupija = dijeceza, eparhija;
bitka = sudar vojnih strategijskih tijela;
bogumili = "pravi krstajni", redovnici Crkve bosanske;
boj = sudar operativnih jednica;
borba = sudar taktičkih jedinica;
bosančica = bosansko pismo, žensko pismo, zapadna brzopisna ćirilica, također bosanska arebica;
Bosna srebrena = franjevačka provincija Bosna (od 1679);
Bošnjanin = Bosanac (arhaičan oblik);
breša = prolom, prodor (u bedemu, u odbrani);
bujuruldija = naredba, zapovjedno pismo paše (valije);
buljubaša = starješina buljuka;
buljuk = odred, taktička vojna jedinica;
buzdov(h)an = vrsta hladnog oružja;

C

Carska garda = vidi Carska vojska;
centurija = četa, formacija Rimske vojske od 100 vojnika;
centurion = starješina centurije;
cenzus = visina poreza kojom se određuje status obveznika;
ceribaša = sinonim za starješinu uopšte, vojvoda, vođa džemata Roma;
citadela = glavna tvrđava, oslonac ukupnog sistema odbrane grada;
civitas = grad, općina, država;

Č

čardak = spratni drveni odbrambeni i stambeni objekat;
čatrnja = cisterna;
čauš = vojni starješina nižeg ranga, izvršilac;
čerahori = radnici za održavanje i opravku fortifikacijskih objekata;
čerisurudžije = vojna policija;
četa = manji odred vojske, obično broji 100 vojnika;
čifčija = zakupnik čifluka;
čifluk = iznajmljeni zemljišni posjed;
čifluk sahibija = vlasnik čifluka;
čift = obradivo zemljište dovoljno za izdržavanje porodice, baština;

Ć

ćatib = pisar;
ćehaja = nadzornik, zastupnik, zamjenik, pomoćnik;
ćuprija = most;

D

dahija = nasilnik, zulumćar;
debelacija = uništenje neprijatelja u ratu;
deftedar = finansijski upravitelj;
defter = registar, popis vojnih obveznika u Osmanskom carstvu;
defterhana = računovodstvo;
dekan = desetina (u Dubrovniku);
dekarhija = 10 vojnika;
dekurija = desetina, deset vojnika, deset (ilirskih) sela;
delija = vojnik, plaćeni konjanik;
derbendžije = pomoćni vojnici, čuvari klanaca, i drugih objekata na putu;
derebeg = nasilnik, uzurpator, odmetnik od vlasti sultana;
derebejlik = uzurpirano plemstvo;
despot = tiranin, samodržac, vladarska titula u Srbiji;
derviš = redovnik, pripadnik tarikata;
devširma = način regrutovanja janičara do 1637. godine;
devedžija = kamilar;
dijak = pisar, prepisivač;
dijeceza = upravno područje vladike, biskupa, dio rimske provincije;
dimiskija = sablja, kovana u Damasku;
dirlik sistem = dohodovni sistem nagrađivanja spahija za učešće u ratu;
dirlik = dohodak sa dodijeljenog vojničkog posjeda timara;
divan = vijeće (npr. carsko ili vezirsko), državni savjet, vlada, sjednica;
divanefendija = sekretar vlade;
dizdar = zapovjednik kule, tvrđave;
doktrina = učenje, sistem teorijskih postavki i praktičnih rješenja;
dolama = vrsta gornje haljine;

dragoni = vrsta konjice u arapskim vojskama;
ducatus = vojvodstvo;
dužd = dux, vođa, vojvoda, šef Mletačke republike;
dux = vojvoda, hercog, duca;

DŽ

džebedžije = oružari Osmanske vojske, logistika;
džebelije = snadbjevači, logistika;
džebhana = intendantsko skladište, ustanova;
džemat = zajednica, (seoska samouprava, mahala u gradu) manja vojna jedinica;
džemat IZ = osnovna islamska zajednica;
džilit = koplje (kratko);
džizija = glavarina – harač;
džizjedar = skupljač, zakupnik poreza;

Đ

đule = projektil;

E

edikt = službena objava (Rimskog cara)
egzarh = starješina, vladar, namjesnik;
egzarhat = namjesništvo, teritorija pod upravom egzarha;
ejalet = pokrajina, najveća upravna jedinica Osmanskog carstva;
ekumenski patrijarh = titula carigradskog patrijarha;
emir = vladar pokrajine;
emirat = pokrajina pod upravom emira;
entitet = cjelina, dio cjeline;
eparhija = oblast pod upravom episkopa;
esnaf = organizacija zanatlija, odnosno trgovaca u Osmanskom carstvu;
eskadra = plovna ili leteća vojna formacija;

eskadron = osnovna formacijska i taktička jedinica u konjici;
eškenazi = Jevreji eškenaskog obreda, služe se jidišom;

F

falanga = zbijeni stroj pješaka, kopljanika, osnovni oblik borbenog poretka u starom vijeku;
fašina = snop pruća, liktorski znak;
federati = pokoreni, unajmljeni saveznici u Rimu i Vizantiji;
ferman = carski ukaz, carska naredba;
fetva = pravna uputa, mišljenje;
feud = leno, imanje dobijeno od vladara za učešće u ratu;
filurija = zlatnik, dukat, porez odsjekom koji plaćaju Vlasi i neki stočari;
flotila = mala flota, odred brodova na rijeci, rijekama ili priobalju;
forum = trg, gradska skupština (u Rimskoj imperiji);
front = prednja strana vojničkog stroja, prednji kraj odbrane;

G

galija = lađa na vesla;
galiot = veslač na galiji;
gazija = heroj, ratni junak, pobjednik;
glacijalni period = geološki period - ledeno doba;
gost = redovnik višeg ranga Crkve bosanske;
gradina = razvalina građevine, skloništa;
gramata = proklamacija;
grenadiri = naziv za pripadnike elitnih pješadijskih i konjičkih jedinica u evropskim zemljama;
guverner = namjesnik, upravnik;
genocid = uništenje naroda (ili njevog dijela), najteži zločin po međunarodnom pravu;

H

hadžija = hodočasnik;
hagada = priča - u hebrejskoj tradiciji;
haham = mudrac, rabin u sefardskoj opštini;
hahambaša = vrhovni rabin, sefardske zajednice u Osmanskom carstvu;
hajduk = odmetnik, razbojnik;
halifa = vrhovni poglavar muslimana;
halifat (hilafet) = ustanova halife;
hekatontarhija = 1/3 tagme, 100 vojnika;
hipaspisti = elitne jedinice Vizantije;
hamam = kupatilo;
han = vladar;
handžar = vrsta noža;
harač = glavarina, porez u Osmanskom carstvu;
harambaša = starešina haramija, odmetnika, hajduka;
haramija = razbojnik;
has = najkrupniji vojnički posjed (timar) sa dohotkom od preko 100.000 akči, dodjeljivan velikodostojnicima u provincijama ili na Porti Osmanskog carstva;
hasečija = viši oficir janičarskog korpusa;
hatihumajum = hatišerif, povelja;
hatišerif = svečana povelja;
havan = prangija, bacač mina, artiljerijsko oruđe;
haznadar = blagajnik, čuvar riznice;
helenizam = godine prevlasti grčkog jezika i kulture od Aleksandra velikog do Augusta (634 godine);
hendek = opkop oko bedema tvrđave, utvrđenja;
herceg = nadvojvoda, (herzog, njem. titula);
hereza, heretici = krivovjerje, krivovjernici. Katolička i Pravoslavna crkva su za to optuživali i Crkvu bosansku;
hilafet = ustanova halife;

hiža = zajednička kuća krstjana Crkve bosanske;
holocen = geološka sadašnjost planete zemlje;
homo sapiens = savremeni čovjek, obdaren razumom;
horda = formacija skitačkih plemena;
horion = zemlja;
husari = teška konjica (u Evropi);
husiti = sljedbenici Jana Husa;

I

idare madžlis = savjetodavno vijeće;
ilmija = sveštenstvo, učenjaci;
imaret = dobrotvorna ustanova;
inkvizicija = stalni crkveni sud Rimokatoličke crkve (osnovan 1231. radi istrage heretika);
irada = zaključak, obećanje;

J

jaja = pješadija;
janičari = nova vojska, dobro opremljena i uvježbana regrutovana od mladih zarobljenika ustanovljena 1329. ukinuta 1826. kasnije regrutovana devširmom;
jerej = sveštenik, jerarh;
jerli kullu = domaće sluge, teritorijalna, ejaletska vojska;
jidiš = mješavina njemačkog, ruskog i hebrejskog jezika, jezik Jevreja istočne i srednje Evrope;
joklama = smotra svih vojnih obveznika (izvodila se po sandžacima), godišnji, popis i korigovanje deftera utvrđivanjem uloge, obaveza i privilegija pojedinaca;
Juruci = tursko-tatarska nomadska plemena, koja su davala Jurišne konjanike, kao jezgro akindžijskih odreda;
juzbaša = stotinar, komandir čete;

K

katari = katarsko-dualistički pokret, vrsta hereze;
kadiasker = vojni sudija;
kadija = šerijatski sudija;
kadiluk = kadijsko zvanje, nadležno područje jednog kadije;
kagan = car careva (avarska titula);
kaganat = avarska država;
kaima = lično pismo Sultana;
kajmekam = zastupnik vezira ili valije u jednom upravnom području;
kalauz = vodič;
kan (han) = vladar;
kanon = pravilo, odluka, crkveni zakon;
kanunnama = zakonski akt šerijatskog prava, koji izdaje vladar;
kaporalisi = niže starješine u Dubrovačkoj vojsci;
kapetanije = poseban sistem graničnog osiguranja i odbrane zemlje u Bosni;
kappi kullu = snage Porte, najamnička konjička i pješadijska garda sultana;
karabinjeri = vrsta evropske konjice, naoružane sabljama i karabinima;
karaula = stražarnica;
kardinal = sveštenik do pape;
kasaba = varošica;
kastelan = zapovjednik grada (i u srednjovjekovnoj Bosni);
kastrum = rimski utvrđeni logor;
kaštel = tvrđava, grad;
katun = privremeno, ljetno boravište stočara;
kaza = upravna jedinica u Osmanskom carstvu (srez, kotar);
kirasiri = vrsta teške konjice (sa prsnim oklopom);
klanac = uzak prolaz, sutjeska, kanjon - vrata,
klin = taktička formacija konjice za proboj

neprijateljskog fronta u srednjem vijeku;

kmet = zavisni zemljoradnik, dobijao od vlastelina "selište" na obradu za šta je plaćao feudalnu rentu, zadržao je pravnu i poslovnu sposobnost i selište je mogao otuđiti;

kohorta = deseti dio legije (u Rimu) sastojala se od šest centurija;

kolon = naseljenik na latifundiji;

kolski logor = avarski pokretni ring;

komes = knez, komandant tagme, tribun, arhont;

konkordat = sporazum, nagodba;

kopljanik = vojnik naoružan kopljem;

koplje = osnovna taktička jedinica teške konjice, sastojalo se od viteza-kopljanika i pratnje;

kordon = traka, lanac vojnih straža za zaštitu granice;

krajište = krajina, serhat;

krilo = žandarmerijska austrougarska ustanova na nivou okruga (jačine čete);

kula = kameni spratni odbrambeni i stambeni objekat;

kumbara = vrsta starinske granate, artiljerijsko oruđe koje baca kumbare ima isti naziv;

kurija = Papin dvor, vijećnica;

kustodija = nadzorništvo, inspektorat;

kvartar = najmlađi geološki sloj zemljine kore;

L

ladino = jevrejsko-španski dijalekt, maternji jezik sefarda u Osmanskom carstvu;

lafet = prednji dio za prevoz artiljerijskog oruđa;

lagum = podzemni prolaz, mina;

latifundija = veleposjed u Rimskom carstvu;

legat = carski ili papin izaslanik najvišeg ranga (u ratnom pohodu, u nekoj državi);

legija = veća vojna, operativnotaktička formacija Rima;

leno = feudalno dobro;

limes = specifično utvrđen granični bedem u Rimskom carstvu;
listina = javna isprava u srednjevjekovnoj Bosni;
liturgija = bogosluženje;
liva = okrug, vojni okrug;
lubarda = vrsta starinskog topa;

M

magnat = moćnik, velmoža;
mahala = gradska četvrt;
mahzar = predstavka;
maniheji = po vjerskom učenjaku Maniheus-u nazvano dualističko učenje o dobru i zlu;
martoloz = pomoćni vojnik, vojnik-graničar;
mašala = zublja, baklja (kao mobilizacijski znak);
matrijarhat = vladavina majke;
medresa = srednja vjerska i svjetovna škola;
medžlis = skupština;
mekteb = osnovna škola;
menzilhana = stanica za zamjenu poštanskih, tovarnih i jahaćih konja;
mera (merh) = vizantijska taktička formacija, (sa merhom na čelu);
mezolit = srednje kameno doba;
milet = narod, vjernici određene religije;
mirija = carska zemlja, sva zemlja u Osmanskom carstvu;
miralaj = komandant spahija sandžaka, alajbeg;
mitropolit = čin u Pravoslavnoj crkvi, iza patrijarha;
mlat = vrsta hladnog oružja;
mogoriš = vrsta zakupnine zemljišta (u Dubrovniku);
moira = operativna jedinica u Vizantijskoj vojsci (tri tagme);
monoksil = jednotrupac, čamac, odnoderevka;
mramorje = nekropola, groblje;

mualim = učitelj, nastavnik;
muderis = profesor;
mudir = predstojnik kotarske ispostave;
muftija = pravnik najvišeg ranga na određenom području;
muhafiz = zapovjednik, čuvar velike tvrđave u rangu paše;
muhtar = seoski knez, starješina mahale;
mulk = privatni posjed, baština, čift, milće;
municipium = grad, civitas;
musafirhana = gostinska kuća;
muselim = funkcioner lokalne uprave, upravnik;
mustahfiz = čuvar, član stalne vojne posade, zadatak: održavanje tvrđava i fortifikacijskih objekata;
mušir = maršal;
mutesarif = upravnik, načelnik grada, okruga;
muteselim = vojni upravnik manje teritorijalne jedinice;
mutevelija = upravnik vakufa;
mužar = vrsta artiljerijskog oruđa, kumbara;

N

nadrabin = vrhovni rabinski autoritet u državi, pokrajini;
nahija = najmanja upravna jedinica Osmanskog carstva;
naib = zamjenik, zastupnik;
nazir = kontrolor, inspektor;
nefer = običan vojnik, pješak;
neolit = mlađe kameno doba;
niša = udubljenje (u zidu);
nizam = redovna, aktivna vojska Osmanskog carstva;

O

oda = soba, desetina (vojna formacija);
odžak = dvor, dvorac, dom, korpus;
odžakluk-timar = specifičan, nasljedni oblik timarskog sistema u Bosni (od 1594.);
onbaša = desetar, zapovjednik 10 vojnika;

optimat = aristokrata, plemić (u Rimu);
optimum atlanticum = optimalni geološki postglacijalni period, karakterističan po zatopljavanju;
ordija = vojska, velika vojna jedinica;
orta = osnovna operativno-tehnička formacija u Osmanskom carstvu;
osmanizam = ideologija pretvaranja višenacionalnog Osmanskog carstva u jednonacionalnu, tursku državu;
orsag = država (vidi rusag);

P

padišah = vladar, car;
paganstvo = neznaboštvo;
palanka = varošica;
palatin = vice kralj, izaslanik pape;
paleolit = staro kameno doba;
palisada = ograda od kolja;
pan = gospodin, gospodar;
pancir = oklop;
pandur = policajac;
papska kurija = v. kurija;
paša = general, visoki dostojanstvenik;
pašaluk = teritorija kojom upravlja paša;
patareni = heretici, bogumili, krstjani, maniheji;
patrijarh = poglavar pravoslavne crkve;
paž = mali rob, mladi plemić u pratnji viteza, gospodara, skutonoša;
peharnik = funkcija na dvoru - ceremonijalmajstor;
pijade = pješadija;
plemenština = veliki feudalni posjed;
piraterija = gusarstvo;
pivô = glavni oslonac, stožer odbrane;
poklisar = diplomatski predstavnik;
porta, Visoka porta = naziv vlade u Carigradu;

prahistorija = predhistorija;
prefektura = uprava grada, pokrajine u Rimu, jedno vrijeme najviša upravna jedinica;
pretor = čin u Rimskom carstvu;
primićur = seoski knez, čelnik vlaškog plemena ili džemata;
pronija = feudalno dobro u Vizantiji;
pronijar = vlasnik feudalnog dobra u Vizantiji;
providur = namjesnik mletačke pokrajine;
prozelitizam = manija obraćanja na drugu vjeru;
puk = vojna jedinica, (pukovnija);

R

rabin = funkcioner jevrejske vjerske zajednice;
raja = proizvodni, podanički sloj društva u Osmanskom carstvu;
redif = rezerva;
redvij = redut, unutrašnji dio utvrđenja, poslednji oslonac;
refugium = sklonište, zbjeg, zbježište;
regent = kraljevski namjesnik;
rejd = prepad, iznenadan brz napad, upad;
rijaset IZ = starješinstvo IZ u državi;
ring = krug, avarsko utvrđenje kružnog oblika;
ropci = ljudi koji su kidnapovali, hvatali, i prodavali Bošnjane u ropstvo na mediteranskim trgovima;
roj = taktička formacija od desetak konjanika za gonjenje neprijatelja u srednjem vijeku;
rusag = feudalna skupština (država) srednjovjekovne Bosne (od mađarskog orginala orsag);
ruždija = građanska srednja škola;

S

sadrazam = veliki vezir Porte;

samokres = vrsta puške, pali se kremenom umjesto fitiljem;
samostrel = vrsta srednjovjekovnog bacačkog oružja;
sandžak = oblast, okrug (upravna jednica u Osmanskom carstvu);
sandžak-beg = zapovjednik i upravnik upravne teritorijalne jedinice sandžaka;
sandžaktar = bajraktar alaja, alajbajraktar;
saper = kopač rovova;
sapiens = mudar, pametan;
sebilj = javna dobrotvorna česma, bunar;
sefardi = jevreji porijeklom sa Pirinejskog poluostrva, zapada - magreba, služe se idiomom španskohebrejskog jezika Ladino;
sejmeni = policajci;
selište = ljetno ili zimsko stanište nomada;
senat = vijeće staraca, državni savjet;
senior = davalac feudalnog dobra;
serasker = komandant pohoda, komandant oblasti;
serdar = janičarski starješina, starješina u Crnoj Gori;
serdendžekdija = jurišnik, dobrovoljac;
serhat = krajina, krajište, granični okrug, oblast ili provincija;
sibjanmekteb = osnovna škola;
sidžil = sudski protokol;
silahdar = oružničar;
sinagoga = jevrejski hram, zgrada za zajedničke aktivnosti u judaizmu;
sinod = crkveni sabor, crkveno vijeće;
sizeren = stariji vlastelin, davalac zemlje vazalu;
sojenica = kuća na stupovima u vodi;
spahija = vojnik-konjanik, posjednik timara;
stanak = državni sabor srednjovjekovne Bosne;
starac = svećenik Crkve bosanske srednjeg ranga;
status quo = postojeće stanje;
status quo ante = predhodno stanje;

stećak = nadgrobni spomenik pripadnika Crkve bosanske;
strateg = vojskovođa u Vizantiji komandant teme;
stratiot = vojnik vezan za zemlju, graničar, najamnik (u u Vizantiji);
stratioti = Heraklijeva nova vizantijska vojska vezana za zemlju;
stratos = prvobitni naziv za vizantijsku temu;
strojnik = redovnik Crkve bosanske, nižeg ranga;
subaša = starješina nižeg ranga, zamjenik;
surgun = progon;
Sveta alijansa = vojni savez kršćanskih zemalja formiran na poticaj pape;
Sveta liga = vojni savez nekih kršćanskih zemalja;

Š

šajka = veći čamac, brodica;
šarampov = vrsta odbrambenog fortifikacijskog objekta – rov, opkop;
šeher = grad;
šehid = pali borac, mučenik;
šerijat = osnovni propisi Islama;
šerijatsko pravo = islamsko pravo;
šizma = rascjep, raskol;
štitonoša = vojnik nosilac štita kopljaniku;
štrajfuni = pripadnici patrolne službe (Streifwache);

T

tabija = utvrda snabdijevena topovima;
tabor = vojnički logor, bataljon vojske Osmanskog carstva;
tagma = vizantijska osnovna vojna formacija – 300 vojnika;
tarikat = derviški red;
teftedar = ministar finansija, računovođa;

tefter = bilježnica, knjiga (vidi defter);
tekija = zgrada za derviške obrede;
teklić = kurir, poklisar;
tema = autonomni vojni okrug u Vizantiji, brani se sopstvenim trupama;
tanzimat = reforme, uspostavljanje reda i zakona;
tepčija = plemićka titula, visoki funkcioner na dvorovima u srednjem vijeku;
timar = vojnički posjed, dobijao se za učestvovanje u ratu;
timarnik = posjednik i upravnik timara;
tlaka = troškovi za izdržavanje vladajućeg sloja;
topuz = vrsta hladnog oružja;
tribut = doprinos, porez, danak, koji vazal plaća sizerenu;
"turski paragraf" = 135. član Vidovdanskog ustava kojim se garantuje teritorijalna cjelovitost BiH u Kraljevini SHS/Jugoslaviji;

U

učbeg = zapovjednik krajišta;
ulan = laki evropski konjanik naoružan kopljem;
ulema = obrazovani ljudi, duhovna elita;
ulema medžlis = skupština (sabor) IZ, savjet uleme;
uskoci = mletački plaćenici (kondotjeri) za upade na teritoriju Osmanskog carstva;

V

vakuf = zadužbina, zaklada;
vakufski sabor = vrhovni organ vakufsko-mearifske organizacije IZ;
valija = guverner, namjesnik;
vaseljenski patrijarh = patrijarh svih hrišćana pravoslavne crkve;
vazal = vlastelin, primalac zemlje od sizerena;

velmoža = velikaš, magnat;
veteran = isluženik, stari borac;
vezir = ministar Visoke porte;
vilajet = manja (kasnije najveća) administrativna jedinica Osmanskog carstva. Vidi ejalet;
vikar = zastupnik pape (patrijarha) u vikariji;
vikarija = djelokrug namjesnika pape (patrijarha);
''virilisti'' = poslanici b/h Sabora po položaju;
vitez = plemić;
Vlasi = nomadski stočari na Balkanu (za vrijeme Rima naseljeni iz Afrike, jezik sličan rumunskom);
vojna granica = vojna krajina, Die Militärgrenze, pogranično područje pod vojnom upravom;
vojnuk = martoloz, pomoćni vojnik u Osmanskom carstvu, konjušar, komordžija;

Z

zabit = upravnik lokalne samouprave, oficir;
zaim = posjednik timara od preko 100.000 akči, zijameta;
zambak = ljiljan;
zamanica = milicijska vojska mobilisana u krajnjoj nuždi;
zaptija = policajac;
zeamet, zijamet = krupniji vojnički posjed (sa godišnjim dohotkom od preko 100.000 akči;
zemunica = ukopana nastamba čovjeka;
zimija = jednobožac;
zindan = tamnica;

Ž

žensko pismo = naziv za bosansko pismo, bosančicu;
župa = uža oblast, županat;
župan = starješina župe;

Prilog 2

IZVORI I LITERATURA

KNJIGE:

- **Ademović**, Fadil, JNA – BEZNAĐE ZLA, Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1997;
- **Ademović**, Fadil, PRINC PALIKUĆA U SARAJEVU – PROVALA EUGENA SAVOJSKOG U BOSNU 1697, Rabic, Sarajevo 1997;
- **Ajnadžić**, Nedžad, ODBRANA SARAJEVA, Sedam, Sarajevo 2002;
- **Alajbegović**, Ibrahim (Pečevija), HISTORIJA I i II (1520. DO 1640.), El Kalem, Sarajevo 2000; Vidi i: Pečevija,
- **Alibegović**, Ibrahim, U POTRAZI ZA ISTINOM O RATU U BOSNI, Ljiljan, Sarajevo 2004;
- **Aličić**, Ahmed, POIMENIČNI POPIS VILAJETA HERCEGOVINA Orijentalni institut, Sarajevo 1985;
- **Aličić**, Ahmed, POKRET ZA AUTONOMIJU BOSNE I HERCEGOVINE OD 1831. DO 1832. GODINE, Orijentalni institut, Sarajevo 1996;
- **Aličić**, Ahmed, UREĐENJE BOSANSKOG EJALETA OD 1789. DO 1878, Orijentalni institut, Sarajevo 1983;
- **Anđelić**, Pavao, BOBOVAC I KRALJEVA SUTJESKA – STOLNA MJESTA BOSANSKIH VLADARA XIV i XV STOLJEĆA, Veselin Masleša, Sarajevo 1973;
- **Anđelić**, Pavao, SREDNJEVJEKOVNI PEČATI IZ BOSNE I HERCEGOVINE, ANUBiH, Sarajevo 1970;
- **Anđelić**, Pavao, STUDIJE O TERITORIJALNOPOLITIČKOJ ORGANIZACIJI SREDNJEVJEKOVNE BOSNE, Svjetlost, Sarajevo 1982;
- **Anđelović**, fra Petar, FRATAR I NJEGOVA BOSNA, Rabic, Sarajevo 2007;
- **Babić**, Anto, BOSANSKI HERETICI, Svjetlost, Sarajevo 1963;
- **Babić**, Anto, DIPLOMATSKA SLUŽBA U SREDNJEVJEKOVNOJ BOSNI, Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1996;

- **Babić**, Anto, IZ ISTORIJE SREDNJEVJEKOVNE BOSNE, Svjetlost, Sarajevo 1972;
- **Babić**, Nikola i **Otašević**, Dušan, ZAVNOBiH I IZGRADNJA BOSANSKOHERCEGOVAČKE DRŽAVNOSTI, Muzej Revolucije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1970;
- **Badrov**, Zlatko, DRŽAVNOPRAVNI KONTINUITET BOSNE I HERCEGOVINE DO PRISAJEDINJENJA KRALJEVINI SHS, VKBI, Sarajevo 1996;
- **Banac**, Ivo, CIJENA BOSNE, ČLANCI, IZJAVE I JAVNI NASTUPI 1992.-1995., Bosanski kulturni centar (BKC), Sarajevo 1996;
- **Bašagić-Redžepagić**, Safvet, KRATKA UPUTA U PROŠLOST BOSNE I HERCEGOVINE OD 1463. DO 1850, vlastita naklada, Sarajevo 1900. reprint izdanje Matica Bošnjaka, Cirih 1994. Vidi i Mirza, Safvet;
- **Bašeskija**, mula Mustafa Šefki, LJETOPIS (1746. DO 1804), Veselin Masleša, Sarajevo 1968;
- **Begić**, Kasim, BOSNA I HERCEGOVINA OD VANCEOVE MISIJE DO DAYTONSKOG SPORAZUMA, Bosanska knjiga, Sarajevo 1997;
- **Benac**, Alojz, i **Mladenović**, Ljubica, SARAJEVO OD NAJSTARIJIH VREMENA DO DANAS, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1954;
- **Benac**, Alojz, STUDIJE O BAKARNOM I KAMENOM DOBU, Veselin Masleša, Sarajevo 1964;
- **Bešlagić**, Šefik, STEĆCI – KATALOŠKO-TOPOGRAFSKI PREGLED, Veselin Masleša, Sarajevo 1971;
- **Bešlagić**, Šefik, STEĆCI – KULTURA I UMJETNOST, Veselin Masleša, Sarajevo 1982;
- **Bilandžić**, Dušan, JUGOSLAVIJA POSLIJE TITA 1980-1985, Globus, Zagreb 1986;
- **Boban**, Ljubo, SPORAZUM CVETKOVIĆ-MAČEK, Institut društvenih nauka (IDN), Beograd 1965;
- **Bojkovski**, Ivo, BOSNA I HERCEGOVINA U ANTIČKO DOBA, ANUBiH, Sarajevo 1988;
- **Borković**, Milan, KONTRAREVOLUCIJA U SRBIJI, Institut za savremenu istoriju (ISM), Beograd 1979, knjiga I i II;
- **Borovčanin**, Drago, IZGRADNJA BOSANSKOHERCEGOVAČKE DRŽAVNOSTI U USLOVIMA NOR-a, Svjetlost, Sarajevo 1979;
- **Bošnjović**, Ilijas, DEMOGRAFSKA CRNA JAMA – NOVA ZAMKA INDUSTRIJSKOG DRUŠTVA, Veselin Masleša, Sarajevo 1990;

- **Boyl**, Francis, BOSANSKI NAROD OPTUŽUJE ZA GENOCID, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava (IIZPČ), Sarajevo 2000;
- **Cigar**, Norman, GENOCID U BOSNI – POLITIKA "ETNIČKOG ČIŠĆENJA", Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998;
- **Cohen**, J. Philip i **Riesman**, David, SRPSKI TAJNI RAT – PROPAGANDA I MANIPULACIJA ISTORIJOM, Ljiljan, Sarajevo 1996;
- **Cvijić**, Jovan, ANEKSIJA BOSNE I HERCEGOVINE I SRPSKI PROBLEM, Državna štamparija, Sarajevo-Beograd 1908;
- **Cvijić**, Jovan, BALKANSKO POLUOSTRVO I JUŽNOSLOVENSKE ZEMLJE, SANU, Beograd 1987;
- **Čekić**, Smail, AGRESIJA NA BOSNU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991. DO 1993., Ljiljan, Sarajevo 1994;
- **Čekić**, Smail, AGRESIJA NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU – PLANIRANJE, PRIPREMA, IZVOĐENJE, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2004, knj. 1. i 2;
- **Čekić**, Smail, GENOCID NAD BOŠNJACIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU - DOKUMENTI, MAG, Sarajevo 1996;
- **Čekić**, Smail, Muharem Kreso, Bećir Macić, NEDOSTATAK VOLJE DA SE ZAUSTAVI AGRESIJA I SPRIJEČI GENOCID NAD BOŠNJACIMA, U ediciji : "SREBRENICA 1995", Institu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 1999, str. 279 - 400.
- **Čelebi**, Evlija, PUTOPIS – ODLOMCI O JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA, Svjetlost, Sarajevo 1976;
- **Čokorilo**, Prokopije, LJETOPISI, Veselin Masleša, Sarajevo 1976;
- **Čulinović**, Ferdo, DRŽAVNOPRAVNI RAZVITAK JUGOSLAVIJE, Školska knjiga, Zagreb 1963;
- **Čulinović**, Ferdo, OKUPATORSKA PODJELA JUGOSLAVIJE, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970;
- **Ćirković**, Sima, ISTORIJA SREDNJEVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE, Srpska književna zadruga (SKZ), Beograd 1964;
- **Ćorović**, Vladimir, KRALJ TVRTKO I KOTROMANIĆ, SKZ, Beograd 1925. i 1940;
- **Ćurak**, Nerzuk, GEOPOLITIKA KAO SUDBINA, Baybook, Sarajevo 2002;

- **Dare**, Walter, UM BLUT UND BODEN (Krv i tlo), München 1942;
- **Dedijer**, Vladimir i **Miletić**, Antun, GENOCID NAD MUSLIMANIMA, Svjetlost, Sarajevo 1990;
- **Dedijer**, Vladimir, SARAJEVO 1914, Prosveta, Beograd 1966;
- **Delić**, Rasim, ARMIJA REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE - NASTANAK, RAZVOJ I ODBRANA ZEMLJE, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2007, knj. 1. i 2.;
- **Demirović**, Mujo, BOSNA I BOŠNJACI U SRPSKOJ POLITICI, Univerzitet u Bihaću, Bihać 1998;
- **Domarus**, Max, HITLER - REDEN UND PROKLAMATIONEN 1932-1945; (Hitler – govori i proklamacije 1932.-1945.), Wirzburg 1962;
- **Donia**, Robert, ISLAM POD DVOGLAVIM ORLOM - MUSLIMANI BOSNE I HERCEGOVINE 1878-1914, Institut za istoriju, Sarajevo 2000;
- **Donia**, Robert, SARAJEVO – BIOGRAFIJA GRADA, Institut za istoriju, Sarajevo 2006;
- **Dragojlović**, Dragoljub, KRSTJANI I JERETIČKA CRKVA BOSANSKA, SANU, Beograd 1987;
- **Dujović**, Jagoš, TEORIJA STRATEGIJE, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 2005;
- **Duraković**, Nijaz, PROKLETSTVO MUSLIMANA, FEB, Sarajevo 1993;
- **Džaja**, Srećko, KONFESIONALNOST I NACIONALNOST BOSNE I HERCEGOVINE- PREDEMANCIPACIJSKO RAZDOBLJE 1463. DO 1804., ZIRAL, Mostar 1999;
- **Efendić**, Hasan, KO JE BRANIO BOSNU, Oko, Sarajevo 1998;
- **Ekmečić**, Fadil KRIŽARI U BOSNI, Morsang sur orge, Pariz 2004;
- **Ekmečić**, Fadil POBUNA U VILFRANŠU, Biblioteka Ekmečić, Pariz 1991;
- **Falkner**, Alfons von Sonnenburg, ÜBER OPERATIONEN IM GEBIRGSLAND, ILLUSTRIRT DURCH DIE KÄMPFE DER ÖSTERREICHER BEI DER OCCUPATION BOSNIENS, 1878, F. Straub, München 1885;
- **Ferjančić**, Božidar, VIZANTIJA I JUŽNI SLOVENI, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd 1966;
- **Filandra**, Šaćir, BOŠNJAČKA POLITIKA U XX STOLJEĆU, Sejtarija, Sarajevo 1998;

- **Filipović**, Muhamed, BOSNA I HERCEGOVINA – NAJVAŽNIJE GEOGRAFSKE, DEMOGRAFSKE, HISTORIJSKE, KULTURNE I POLITIČKE ČINJENICE, Compact, Sarajevo 1997;
- **Filipović**, Muhamed, BOŠNJAČKA POLITIKA, Svjetlost, Sarajevo 1996;
- **Filipović**, Nedim, PRINC MUSA I ŠEJH BEDREDIN, Veselin Masleša, Sarajevo 1971;
- **Filipović**, Zlata, ZLATA'S DIARY: A CHILD'S LIFE IN SARAJEVO (Zlatin dnevnik - Život djece u Sarajevu), Viking, New York 1994;
- **Fine**, John, THE BOSNIAN CHURCH: A NEW INTERPRETATION (Crkva bosanska - nova interpretacija), Columbia University Press, New York, London 1996;
- **Fine**, Jon i **Donia**, Robert, BOSNA I HERCEGOVINA – TRADICIJA KOJU SU IZDALI, Fama, Sarajevo 1995;
- **Fočo**, Salih, JUGOSLOVENSKI HAOS I BOSANSKA TRAGEDIJA, Svjetlost, Sarajevo 1994;
- **Gavran**, Ignacio, SAPUTNICI BOSANSKE POVIJESTI – SEDAM STOLJEĆA DJELOVANJA BOSANSKIH FRANJEVACA, Svjetlo riječi, Sarajevo 2007;
- **Gavranović**, Berislav, BOSNA I HERCEGOVINA U DOBA AUSTRO-UGARSKE OKUPACIJE 1878. GODINE, ANUBiH, Sarajevo 1973;
- **Glenny**, Misha, FALL OF YUGOSLAVIA: THE THIRD BALKAN WAR, (Pad Jugoslavije – Treći balkanski rat) Penguin Books, New York 1992;
- **Grmek**, Mirko, **Lambrichs**, Luise, BUNTOVNICI IZ VILLEFRANCHEA, Armis Print, Sarajevo 2005.
- **Gutman**, Roy, SVJEDOK GENOCIDA, VKBI, Sarajevo 1995;
- **Hadžibegović**, Iljas, POSTANAK RADNIČKE KLASE U BOSNI I HERCEGOVINI I NJEN RAZVOJ DO 1914. GODINE, Svjetlost, Sarajevo 1980;
- **Hadžihuseinović**, Salih, Sidki - Muvekit, POVIJEST BOSNE, (Tarihi Bosna), El kalem, Sarajevo 1999;
- **Hadžijahić**, Muhamed, OD TRADICIJE DO IDENTITETA – GENEZA NACIONALNOG PITANJA MUSLIMANA, Svjetlost, Sarajevo 1974;
- **Hadžijahić**, Muhamed, PORIJEKLO BOSANSKIH MUSLIMANA, Bosna, Sarajevo 1990;

- **Halilbegović**, Nihad, BOŠNJACI U JASENOVAČKOM LOGORU, VKBI, Sarajevo 2006;
- **Hammer**, von Joseph, HISTORIJA TURSKOG (OSMANSKOG) CARSTVA (Do otvaranja "istočnog pitanja", odnosno Kučuk-kajnadžiskog mira 1774. sa dodatkom Nerkeza Smailagića, za period do ukidanja Carstva), Nerkez, Zagreb 1979.;
- **Handžić**, Adem, STUDIJE O BOSNI - HISTORIJSKI PRILOZI IZ OSMANSKO-TURSKOG PERIODA, Research Centre for Islamic History, Istambul 1994;
- **Hantington**, Samjuel, SUKOB CIVILIZACIJA I PREUSTROJ SVJETSKOG PORETKA, Izvori, Zagreb 1998;
- **Hasandedić**, Hivzija, MUSLIMANSKA BAŠTINA U ISTOČNOJ HERCEGOVINI, El-kalem, Sarajevo 1990;
- **Hauptmann**, Ferdo, BORBA MUSLIMANA BOSNE I HERCEGOVINE ZA VJERSKU VAKUFSKO-MEARIFSKU AUTONOMIJU - GRAĐA, Arhiv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967;
- **Hobsbaum**, Erik, NACIJA I NACIONALIZAM OD 1780., Filip Višnjić, Beograd 1996;
- **Holbrooke**, Richard, ZAVRŠITI RAT, Šahinpašić, Sarajevo 1998;
- **Honig**, Jan, Willem i dr. SREBRENICA - HRONIKA RATNOG ZLOČINA, Ljiljan, Sarajevo 1997;
- **Horvat**, Josip, POLITIČKA POVIJEST HRVATSKE, knj. I i II, August Cesarec, Zagreb 1998;
- **Hubatsch**, Walther, HITLERS WEISUNGEN FÜR DIE KRIEGFÜRUNG 1939.-1945, (Hitlerove direktive za vođenje rata 1939. do 1945); Bernard und Graefe, Frankfurt am Main 1962;
- **Ibrahimagić**, Omer, BOSNA I BOŠNJACI – DRŽAVA I NAROD KOJI SU TREBALI NESTATI, Svjetlost, Sarajevo 1996;
- **Ibrahimagić**, Omer, BOSNA I BOŠNJACI IZMEĐU AGRESIJE I MIRA, El kalem, Sarajevo 1998;
- **Ibrahimagić**, Omer, DRŽAVNOST I NEZAVISNOST BOSNE I HERCEGOVINE, VKBI, Sarajevo 1997;
- **Ibrahimagić**, Omer, DRŽAVNOPRAVNI RAZVITAK BOSNE I HERCEGOVINE, Magistrat, Sarajevo 1998;
- **Ibrahimagić**, Omer, SRPSKO OSPORAVANJE BOSNE I BOŠNJAKA, Magistart, Sarajevo 2001;

- **Imamović**, Enver, KORJENI BOSNE I BOSANSTVA, Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1995;
- **Imamović**, Enver, HISTORIJA BOSANSKE VOJSKE, Art – 7, Sarajevo 1999;
- **Imamović**, Mustafa, HISTORIJA BOŠNJAKA, Preporod, Sarajevo 1997. i 1998;
- **Imamović**, Mustafa, HISTORIJA DRŽAVE I PRAVA BOSNE I HERCEGOVINE, autorsko izdanje, Sarajevo 1999;
- **Imamović**, Mustafa, BOSNA IZMEĐU OSMANSKE I HABZBURŠKE CAREVINE U ISTOČNOJ KRIZI 1875. DO 1878. GODINE, ANUBIH, Sarajevo 1977;
- **Inaldžik**, Halil, OSMANSKO CARSTVO – KLASIČNO DOBA, Srpska književna zadruga (SKZ), Beograd 1974;
- **Inđić**, Milan, TERITORIJALNA ODBRANA BOSNE I HERCEGOVINE, RŠTO SRBIH, Sarajevo 1989;
- **Isaković**, Alija, ANTOLOGIJA ZLA, Ljiljan, Sarajevo 1994;
- **Isaković**, Alija, O "NACIONALIZIRANJU" MUSLIMANA – 101 GODINA AFIRMIRANJA I NEGIRANJA NACIONALNOG IDENTITETA MUSLIMANA, Globus, Zagreb 1990;
- **Izetbegović**, Alija, GODINE RATA I MIRA, Šahinpašić, Sarajevo 1997;
- **Jalimam**, Salih, HISTORIJA BOSANSKIH BOGUMILA, Hamidović, Tuzla 1999;
- **Jelić-Butić**, Fikreta, USTAŠE I NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA, Institut za savremenu povijest, Zagreb 1972;
- **Jović**, Borisav, POSLEDNJI DANI SFRJ, 2. izdanje, Prizma, Kragujevac 1996;
- **Juzbašić**, Dževad, POLITIKA I PRIVREDA U BOSNI I HERCEGOVINI POD AUSTROUGARSKOM UPRAVOM, ANUBIH, Sarajevo 2000;
- **Kafija**, Hasan (Pruščak), IZABRANI SPISI, Veselin Masleša, Sarajevo 1983;
- **Kállay**, Benjamin von, GESCHICHTE DER SERBEN VON DEN ÄLTESTEN ZEITEN BIS 1815. (Historija Srba od najstarijih vremena do 1815.) Lauffer, Budapest 1878;
- **Kamhi**, Samuel, SPOMENICA - 400 GODINA OD DOLASKA JEVREJA U BOSNU I HERCEGOVINU, Oslobođenje, Sarajevo 1966;

- **Kann**, Robert A., A HISTORY OF THE HABSBURG EMPIRE 1526-1958 (Historija Habzburške monarhije 1526-1958, University of California Press, Berkeley 1974;
- **Kapetanović**, Mehmedbeg (Ljubušak), BOJ POD BANJOM LUKOM – NARODNE PJESME, Tiskara Spindler i Löschner, Sarajevo 1888;
- **Kapetanović**, Mehmedbeg (Ljubušak), SABRANA DJELA knjiga I, II i III, Veselin Masleša, Sarajevo 1987-1988;
- **Kapidžić**, Hamdija, BOSNA I HERCEGOVINA U VRIJEME AUSTROUGARSKE VLADAVINE, ČLANCI I RASPRAVE, Svjetlost, Sarajevo 1968;
- **Kapidžić**, Hamdija, HERCEGOVAČKI USTANAK 1882. GODINE, Veselin Masleša, Sarajevo 1958;
- **Kisinger**, Henry, OBNOVLJENI SVIJET – METTERNICH (Meternih), CASTLEREAGH (Kastlrig) I PROBLEMI MIRA 1912. DO 1922, Sarajevo 1976;
- **Klaić**, Nada, SREDNJEVJEKOVNA BOSNA – POLITIČKI POLOŽAJ BOSANSKIH VLADARA DO TVRTKOVE KRUNIDBE 1377, Eminex, Zagreb 1989. i 1994;
- **Klaić**, Vjekoslav, POVIEST BOSNE, (Fototip izdanja iz 1882), Svjetlost, Sarajevo 1990;
- **Kočović**, Bogoljub, ŽRTVE DRUGOG SVJETSKOG RATA U JUGOSLAVIJI, Naše delo, London 1985, Svjetlost, Sarajevo 1990;
- **Kovačević**, Desanka, TRGOVINA U SREDNJEVJEKOVNOJ BOSNI, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo 1961;
- **Kovačević-Kojić**, Desanka, GRADSKA NASELJA SREDNJEVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE, Veselin Masleša, Sarajevo 1978;
- **Kovačević**, Ešref, GRANICE BOSANSKOG PAŠALUKA PREMA AUSTRIJI I MLETAČKOJ REPUBLICI PREMA ODREDBAMA KARLOVAČKOG MIRA, Svjetlost, Sarajevo 1973;
- **Kraljačić**, Tomislav, KALAJEV REŽIM U BOSNI I HERCEGOVINI 1882. DO 1903, Veselin Masleša, Sarajevo 1987;
- **Kreso**, Muharem, NACISTIČKO "KONAČNO RJEŠENJE" JEVREJSKOG PITANJA U OKUPIRANIM ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA 1941. DO 1945, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2006;
- **Kreševljaković**, Hamdija, KAPETANIJE U BOSNI I HERCEGOVINI, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1961 i 1980;

- **Kreševljaković**, Hamdija, IZABRANA DJELA I-IV, Veselin Masleša, Sarajevo 1991;
- **Krizman**, Bogdan, RASPAD AUSTROUGARSKE I STVARANJE JUGOSLOVENSKE DRŽAVE, Školska knjiga, Zagreb 1977;
- **Kruševac**, Todor, SARAJEVO POD AUSTRO-UGARSKOM UPRAVOM 1878. do 1918, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1960;
- **Lašvanin**, fra Nikola, Vidi: Marčinković Nikola;
- **Letica**, Bartol i Slaven, POSTMODERNA I GENOCID U BOSNI, Jesenski, Zagreb 1997;
- **Levy**, Moric, SEFARDI U BOSNI, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, reprint izdanje, Beograd 1969;
- **Lovrenović**, Ivan, i dr. ISTINA O BOSNI I HERCEGOVINI, ČINJENICE, IZ ISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE, Svjetlost, Sarajevo 1991;
- **Macić**, Bećir, MEĐUNARODNA ZAJEDNICA U ODBRANI SUVERENITETA BOSNE I HERCEGOVINE, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta FBiH, Sarajevo 1996;
- **Magaš**, Branka, i **Žanić**, Ivo, RAT U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI, 1991-1995, Dani, Zagreb-Sarajevo 1999;
- **Mahmutćehajić**, Rusmir, ŽIVA BOSNA, Oslobođenje, Sarajevo 1994;
- **Mahmutćehajić**, Rusmir, DOBRA BOSNA, Durieux, Zagreb 1997;
- **Mahmutćehajić**, Rusmir, KRIVA POLITIKA, ČITANJE HISTORIJE I POVJERENJE U BOSNI, Kameleon, Tuzla 1998;
- **Malcolm**, Noel, POVIJEST BOSNE – KRATAK PREGLED, Erazmus, Dani, Zagreb - Sarajevo 1995;
- **Mandić**, Dominik, BOGUMILSKA CRKVA BOSANSKIH KRSTIANA, Chicago 1962;
- **Mandić**, Dominik, ETNIČKA POVIJEST BOSNE I HERCEGOVINE, Hrvatski povijesni institut, Rim 1967;
- **Mandić**, Mihovil, POVIJEST OKUPACIJE BOSNE I HERCEGOVINE 1878, Matica Hrvatska, Zagreb 1910;
- **Marčinković**, fra Nikola, (pop Lašvanin), LJETOPIS, Veselin Masleša, Sarajevo 1981;
- **Masleša**, Ramo, TEORIJE I SISTEMI SIGURNOSTI, Magistrat, Sarajevo 2001;
- **Memić**, Mustafa, KORJENI ZLA I NASILJA, autorsko izdanje, Sarajevo 2002;

- **Minić**, Miloš, ČETNICI I NJIHOVA ULOGA U VRIJEME NOR-a 1941-1945, Komunist, Beograd 1982;
- **Minić**, Miloš, DOGOVORI U KARAĐORĐEVU O PODELI BOSNE I HERCEGOVINE, Rabic, Sarajevo 1998;
- **Minić**, Miloš, RATOVI U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI 1991. DO 1995. - KAKO JE UNIŠTENA SFR JUGOSLAVIJA, Kult/B i dr, Sarajevo 2002;
- **Muhić**, Fuad, TEORIJA DRŽAVE I PRAVA, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo 1987;
- **Mulić**, Jusuf, VELIKA SRBIJA, MUSLIMANI I BOSNA (OD POČETKA PRVOG SRPSKOG USTANKA 1804. DO POČETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA 1941. GODINE), Autorsko izdanje, Sarajevo 2006;
- **Muvekit**. Vidi: Hadžihuseinović, Salih Sidki;
- **Najetović**, Džemal, GEOPOLITIČKI POLOŽAJ BOSNE I HERCEGOVINE U EUROATLANSKIM INTEGRACIJAMA ZAPADNOG BALKANA, DES, Sarajevo 2007;
- **Nakićević**, Omer, HASAN KAFIJA PRUŠČAK, El kalem, Sarajevo 1997;
- **Nilević**, Boris, SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA U BOSNI I HERCEGOVINI DO OBNOVE PEĆKE PATRIJARŠIJE 1557. GODINE, Institut za istoriju Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1990;
- **Novljanin**, Omer i Hadžinesimović Ahmed, ODBRANA BOSNE 1736. DO 1739, DVIJE BOSANSKE KRONIKE, Islamska pedagoška akademija, Zenica 1994;
- **Omeragić**, Sejo, DOGOVORENI RAT, Proton, Sarajevo 2000;
- **Omerdić**, Muharem, PRILOZI IZUČAVANJU GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA 1992.-1995., El kalem, Sarajevo 1999;
- **Orbini**, Mavro, IL REGNO DEGLI SLAVI (Kraljevstvo Slovena), Pezaro 1801, Beograd 1968;
- **Ostrogorski**, Georgij, PRONIJA - PRILOG ISTORIJI FEUDALIZMA U VIZANTIJI I JUŽNOSLOVENSKIM ZEMLJAMA, Naučna knjiga, Beograd 1951;
- **Oven**, Dejvid, BALKANSKA ODISEJA, B-92, Beograd 1996;
- **Pajović**, Radoje, KONTRAREVOLUCIJA U CRNOJ GORI (Četnički i Federalistički pokret) 1941-1945, Obod, Cetinje 1977.;

- **Papazoglu**, Fanu, SREDNJEBOSANSKA PLEMENA U PREDRIMSKO DOBA, ANUBiH, Sarajevo 1969;
- **Pečevija**, Vidi Alajbegović Ibrahim;
- **Pejanović**, Mirko, BOSANSKO PITANJE I SRBI U BOSNI I HERCEGOVINI, Bosanska knjiga, Sarajevo 1990;
- **Pelesić**, Muhidin, BOŠNJACI NA SVJETSKIM RATIŠTIMA, GŠA RBiH, Sarajevo 1996;
- **Pelidija**, Enes, BOSANSKI EJALET OD KARLOVAČKOG DO POŽAREVAČKOG MIRA 1699. – 1718, Veselin Masleša, Sarajevo 1989;
- **Pelidija**, Enes, BANJALUČKI BOJ IZ 1737. – UZROCI I POSLJEDICE, El kalem, Sarajevo 2003;
- **Petranović**, Božidar, BOGUMILI, CRKVA BOSANSKA I KRISTJANI, Martin Ruždijar, Zadar 1867;
- **Petranović**, Branko, ISTORIJA JUGOSLAVIJE 1918.-1988, Nolit, Beograd 1987-1990, knjiga 1, 2. i 3.
- **Petranović**, Branko, REVOLUCIJA I KONTRAREVOLUCIJA U JUGOSLAVIJI, knjiga I, II i III, Rad, Beograd 1983/1984;
- **Picker**, Henry, HITLERS TISCH GESPRÄCKE, Sewald, Stutgart 1965;
- **Plevnik**, Danko, SMISAO BOSNE, Jesenski i Turk, Zagreb 1997;
- **Popović**, Vasilj, ISTOČNO PITANJE – ISTORIJSKI PREGLED BORBE OKO OPSTANKA OSMANLIJSKE CAREVINE U LEVANTU I NA BALKANU, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1965;
- **Porfirogenit**, Konstantin, O UPRAVLJANJU CARSTVOM, (De administrando imperio), August Cesarec, Zagreb 1994;
- **Pozderac**, Hamdija, U KONTINUITETU REVOLUCIJE, Oslobođenje, Sarajevo 1977;
- **Prelog**, Milan, POVIJEST BOSNE U DOBA OSMANSKE VLADE 1463. DO 1739, J. Studnička, Zagreb 1924, knjiga I i II;
- **Pruščak**. Vidi: Kafija, Hasan;
- **Purivatra**, Atif, JUGOSLOVENSKA MUSLIMANSKA ORGANIZACIJA U POLITIČKOM ŽIVOTU KRALJEVINE SHS, Svjetlost, Sarajevo 1974;
- **Redžić**, Enver, BOSNA I HERCEGOVINA U DRUGOM SVJETSKOM RATU, ANUBiH, Sarajevo 1998;

- **Redžić**, Enver, STO GODINA MUSLIMANSKE POLITIKE U TEZAMA I KONTRAVERZAMA ISTORIJSKE NAUKE, Svjetlost, Sarajevo 2000;
- **Reef**, David, (Rif, Dejvid) SLAUGHTERHOUSE: BOSNIA AND THE FAILURE OF THE WEST, (Klaonica – Bosna i neuspjeh Zapada) Simon and Schuster, New York 1995;
- **Reich**, Wilhelm, MASOVNA PSIHOLOGIJA FAŠIZMA, Jesenski i Turk, Zagreb 1999;
- **Sadiković**, Ćazim, SUMRAK UJEDINJENIH NACIJA, Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1995;
- **Saltaga**, Fuad, BOSNA I BOŠNJACI U SRPSKOJ NACIONALNOJ IDEOLOGIJI u Antologija tekstova, knjiga prva, Sarajevo 1997;
- **Schaschinger**, Werner, BOŠNJACI DOLAZE (BOSNIAKEN KOMEN), 1918, "Cambi" d.o.o Lovran, Sarajevo 1966;
- **Schmidt**, Ferdinand, BOSNIEN UND DIE HERZEGOWINA UNTER DER VERWALTUNG OSTERREICH-UNGARNS, (Bosna i Hercegovina pod upravom Austrougarske) Leipcig 1914;
- **Sells**, Michael A., THE BRIDGE BETRAYED: RELIGION AND GENOCIDE IN BOSNIA, (Porušeni mostovi – religija i genocid u Bosni), University of California Press, Berkeley/Los Angeles/London 1996;
- **Silber**, Laura, Allan Little, JUGOSLAVIJA – SMRT NACIJE (YUGOSLAVIA: DEATH OF A NATION), TV Books, New York 1996, Otokar Keršovani, Opatija 1996;
- **Sims**, Brendan, NAJSRAMNIJI TRENUTAK – BRITANIJA I UNIŠTAVANJE BOSNE, Baybook, Sarajevo 2003;
- **Softić**, Sakib, PRAVNA PRIRODA RATA U BOSNI I HERCEGOVINI, VKBI, Sarajevo 2000;
- **Stanišić**, Mihailo, PROJEKTI "VELIKA SRBIJA", Službeni list SRJ, Beograd 1999;
- **Stanišić**, Mihailo, SLOM, GENOCID, ODMAZDA, Službeni list, Beograd 1999;
- **Stanojević**, Gligor, JUGOSLOVENSKE ZEMLJE U MLETAČKO-TURSKIM RATOVIMA XVI DO XVIII VIJEKA, Istorijski institut, Beograd 1970;
- **Strugar**, Vlado, RAT I REVOLUCIJA NARODA JUGOSLAVIJE, Vojnoistorijski institut, Beograd 1962;

- **Stipičević**, Aleksandar, ILIRI, POVJEST, ŽIVOT I KULTURA, Školska knjiga, Zagreb 1989;
- **Sućeska**, Avdo, AJANI – PRILOG IZUČAVANJU LOKALNE VLASTI U NAŠIM ZEMLJAMA ZA VRIJEME TURAKA, Naučno društvo NR BiH, Sarajevo 1965;
- **Sućeska**, Avdo, BOŠNJACI U OSMANSKOJ DRŽAVI, VKBI, Sarajevo 1995;
- **Suljević**, Kasim, NACIONALNOST MUSLIMANA IZMEĐU TEORIJE I POLITIKE, Otokar Keršovani, Rijeka 1981;
- **Supek**, Rudi, DRUŠTVENE PREDRASUDE I NACIONALIZAM, Globus, Zagreb 1992;
- **Šabanović**, Hazim, BOSANSKI PAŠALUK – POSTANAK I UPRAVNA PODJELA, Svjetlost, Sarajevo 1982;
- **Šamić**, Midhat, FRANCUSKI PUTNICI U BOSNI I HERCEGOVINI U XIX STOLJEĆU 1836 - 1878 I NJIHOVI UTISCI O NJOJ, Veselin Masleša, Sarajevo 1981;
- **Šanjek**, Franjo, BOSANSKO-HUMSKI KRSTJANI I KATARSKO-DUALISTIČKI POKRET U SREDNJEM VIJEKU, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1975;
- **Šarac**, Nedim, USPOSTAVLJANJE ŠESTOJANUARSKOG REŽIMA 1929. GODINE SA POSEBNIM OSVRTOM NA BOSNU I HERCEGOVINU, Svjetlost, Sarajevo 1975;
- **Šarkinović**, Hamdija, BOŠNJACI OD NAČERTANIJA DO MEMORANDUMA, Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka - MNVS, Podgorica 1997;
- **Šehić**, Nusret, BOSNA I HERCEGOVINA 1918-1925., Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 1991.;
- **Šehić**, Zijad, i **Tepić**, Ibrahim POVIJESNI ATLAS BOSNE I HERCEGOVINE – BOSNA I HERCEGOVINA NA GEOGRAFSKIM I HISTORIJSKIM KARTAMA, Sejtarija, Sarajevo 2002;
- **Šišić**, Ferdo, LJETOPIS POPA DUKLJANINA, Zaklada tiskare Narodnih novina, Beograd-Zagreb 1928;
- **Šišić**, Ferdo, VOJVODA HRVOJE VUKČIĆ HRVATINIĆ I NJEGOVO DOBA (1350. 1415), Matica Hrvatska, Zagreb 1902;
- **Šljivo**, Galib, KLEK I SUTORINA U MEĐUNARODNIM ODNOSIMA 1815. DO 1878, Filozofski fakultet, Beograd 1977;

- **Šljivo**, Galib, OMER-PAŠA LATAS U BOSNI I HERCEGOVINI 1850-1852., Svjetlost, Sarajevo 1977;
- **Šunjić**, Marko, BOSNA I VENECIJA U XIV I XV STOLJEĆU, HKD Napredak, Sarajevo 1996;
- **Thallóczy**, Lajos, POVIJEST (BANOVINE, GRADA I VAROŠI) JAJCA, Zemaljska Vlada Kraljevstva Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zagreb 1916;
- **Tomac**, Petar, RATOVI I ARMIJE XIX VEKA, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1968;
- **Tomac**, Petar, VOJNA ISTORIJA, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1959;
- **Tomac**, Zdravko, TKO JE UBIO BOSNU?, Školska knjiga, Zagreb 1994;
- **Tomasevich**, Jozo, THE CHETNIKS: WAR AND REVOLUTION IN YUGOSLAVIA 1941-1945 (Četnici – rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945), Stanford University Press, Stanford, 1975;
- **Tošić**, Đuro, TRG DRIJEVA U SREDNJEM VIJEKU, Veselin Masleša, Sarajevo 1987;
- **Truhelka**, Ćiro, NAŠI GRADOVI, Dat je pregled b/h gradova počev od kraljevskog grada Jajca, J. Studenička i dr, Sarajevo 1904;
- **Vego**, Marko, POSTANAK SREDNJEVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE, Svjetlost, Sarajevo 1982;
- **Vidović**, Mirko, BAN KULIN I KRSTJANSKA BOSNA, Napredak, Livno 2001;
- **Zgodić**, Esad, BOŠNJAČKO ISKUSTVO POLITIKE – OSMANSKO DOBA, Euromedia, Sarajevo 1998;
- **Zimmerman**, Woren, IZVORI JEDNE KATASTROFE, Globus, Zagreb 1995;
- **Zlatar**, Behija, ZLATNO DOBA SARAJEVA – XVI STOLJEĆE, Svjetlost, Sarajevo 1996;
- **Zovko**, Ljubomir, BOSNA I HERCEGOVINA 1918. DO 1943 - DRŽAVNOPRAVNI POLOŽAJ, Pravni fakultet, Mostar 1990;
- **Zulfikarpašić**, Adil i dr,* OKOVANA BOSNA, Bošnjački institut, Zürich 1995;
- **Zülch**, Tilman, PJESNIKOV STRAH OD STVARNOSTI, VKBI, Sarajevo 1997;

* Ostali autori: Vlado Gotovac, Miko Tripalo, Ivo Banac.

- **Žerjavić**, Vladimir, GUBICI STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb 1989;
- **Žiga**, Jusuf, KRVAVA BOSANSKA ZBILJA, VKBI, Sarajevo 2007;
- **Žiga**, Jusuf, VRIJEME "RAZLJUĐENIH DVONOŽACA" – PARADIGMA BOSNE KOJU SU IZDALI, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2007;
- **Živković**, Pavao, TVRTKO II TVRTKOVIĆ, Institut za istoriju, Sarajevo 1981;
- ∴ AVNOJ I NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA U BOSNI I HERCEGOVINI (1942.-1943.), Institut za istoriju Sarajevo, Beograd 1974;
- ∴ AVNOJ I SAVREMENOST, Zbornik radova istoimenog naučnog skupa održanog u Sarajevu 16. do 18. novembra 1983, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo 1984;

∴ BOSNA I HERCEGOVINA I SVIJET, Zbornik radova istoimenog naučnog skupa, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1996;

- ∴ BOSNA I HERCEGOVINA OD NAJSTARIJIH VREMENA DO KRAJA DRUGOG SVJETSKOG RATA, ŠVK OS RBIH, Sarajevo 1994. i BKC Sarajevo 1998;
- ∴ ČETVRTA I PETA KONFERENCIJA KPJ ZA BOSNU I HERCEGOVINU U ISTORIJSKOM RAZVITKU REVOLUCIONARNOG POKRETA 1938. DO 1941. GODINE, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1980;
- ∴ DIE OCCUPATION BOSNIENS UND DER HERZEGOWINA DURCH K.K. TRUPEEN IN JAHRE 1878, (Okupacija Bosne i Hercegovine od strane austrougarskih trupa u 1878. godine), Generalštab Austrougarske vojske, Wien 1879;
- ∴ DRUGI SVJETSKI RAT - PREGLED RATNIH OPERACIJA, Vojnoistorijski institut, Beograd 1962 do 1970, knj. 1-5;
- ∴ DRUŠTVO I PRIVREDA SREDNJEVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo 1987;
- ∴ HISTORIJA DRŽAVE I PRAVA BOSNE I HERCEGOVINE, Magistrat, Sarajevo 2001;
- ∴ HISTORIJA NARODA JUGOSLAVIJE I i II, Zagreb 1956. i 1959;

* Autori hronoloških jedinica za Bosnu i Hercegovinu: Muharem Kreso i Gorčin Raičević.

- ∴ HRONOLOGIJA OSLOBODILAČKE BORBE NARODA JUGOSLAVIJE 1941-1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964;*
- ∴ ISTORIJA NARODA JUGOSLAVIJE, knjiga I i II, Prosveta, Beograd-Zagreb 1953. i 1961;
- ∴ ISTORIJSKE PREDPOSTAVKE BOSNE I HERCEGOVINE, zbornik radova istoimenog naučnog skupa, Prilozi Instituta za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1968;
- ∴ KALAJEV REŽIM U BOSNI I HERCEGOVINI (1882-1903), Veselin Masleša, Sarajevo 1987;
- ∴ MEMORANDUM SRPSKE AKADEMIJE NAUKA I UMJETNOSTI, SANU, Beograd 1986;
- ∴ NA KRAJU STOLJEĆA – RAZMIŠLJANJA VELIKIH UMOVA O SVOM VREMENU, Jesenski Turk, Zagreb, 1999;
- ∴ NAUKA O ODBRANI, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 1996;
- ∴ OSLOBODILAČKI RAT NARODA JUGOSLAVIJE 1941. DO 1945, Vojnoistorijski institut, knj. 1. i 2, Beograd 1957.-1958;
- ∴ OTPOR AUSTROUGARSKOJ OKUPACIJI 1878. GODINE U BOSNI I HERCEGOVINI, zbornik radova istoimenog naučnog skupa, ANUBIH, Sarajevo 1979;
- ∴ POVIJEST BOSNE I HERCEGOVINE, Napredak, Sarajevo 1991;
- ∴ PRAVNI POLOŽAJ I UNUTRAŠNJO-POLITIČKI RAZVITAK BOSNE I HERCEGOVINE OD 1878-1914. 2. izdanje, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1997;
- ∴ RAT U BOSNI I HERCEGOVINI – UZROCI, POSLJEDICE, PERSPEKTIVE, Sombor 1994;
- ∴ SEFARD '92 – zbornik radova istoimenog naučnog skupa održanog 11. do 14. septembra 1992. godine, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1995;
- ∴ SOCIJALISTIČKA REPUBLIKA BOSNA I HERCEGOVINA, separat u Enciklopediji Jugoslavije, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1983, str. 137-146;
- ∴ ZAVNOBIH – DEKLARACIJA O PRAVIMA GRAĐANA BOSNE I HERCEGOVINE, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2000;
- ∴ ZEMALJSKO ANTIFAŠISTIČKO VIJEĆE NARODNOG OSLOBOĐENJA BOSNE I HERCEGOVINE, DOKUMENTI 1943. DO 1945, Institut za istoriju Sarajevo, knjiga I i II, Sarajevo 1968;

- ∴ 1941. U ISTORIJI NARODA BOSNE I HERCEGOVINE, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1973;
- ∴ TERITORIJALNA ODBRANA KAO DRŽAVOTVORNI FAKTOR U ODBRANI OD ORUŽANE AGRESIJE U FORMIRANJU ARMIJE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE, Zbornik radova istoimenog okruglog stola, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 2007;
- ∴ ISTORIJA BOSNE I HERCEGOVINE, Vojna enciklopedija, Redakcija VE, Beograd 1970, sveska 1, str. 763. do 783;
- ∴ GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI – zbornik radova Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini, održanog u Bonu (Njemačka). Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 1997;
- ∴ TAJMSOV ATLAS SVJETSKE POVIJESTI, (THE TIMES ATLAS OF HISTORY), Izdanje za Jugoslaviju: Cankarijeva založba, Grafički zavod Hrvatske Ljubljana-Zagreb 1986;
- ∴ TITO I BOSNA I HERCEGOVINA, zbornik radova istoimenog skupa, održanog u Sarajevu 18. novembra 2006, Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2006;
- ∴ SREBRENICA – OD PORICANJA DO PRIZNANJA, historijska građa, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2005;
- ∴ GENOCID U SREBRENICI "SIGURNOJ ZONI" UJEDINJENIH NACIJA, JULA 1995; Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2000;
- ∴ DRUŠTVENI DRŽAVNOPRAVNI KONTINUITET SANDŽAKA, zbornik radova istoimenog naučnog skupa, održanog u Sarajevu, Sarajevo 1996; Udruženje Bošnjaka porijeklom iz Sandžaka, Sarajevo 1996;

ČLANCI I RASPRAVE

- **Aličić**, Ahmed, MANUSKRIPT AHVALI BOSNA MUHAMEDA EMINA ISEVIĆA, Prilozi za orijentalnu filologiju br. 32.-33, Sarajevo 1984, str. 163. do 198;
- **Bandžović**, Safet, PRISILNO POKRŠTAVANJE KAO GENOCIDNI OBLIK USTAŠKOG RJEŠAVANJA "SRPSKOG PITANJA U BOSNI I HERCEGOVINI", Istorijski zbornik br. 8, Banja Luka 1987, str. 155. do 178.
- **Basler**, Đuro, BOSANSKA CRKVA ZA VLADAVINE BANA KULINA, Prilozi br. IX, Institut za istoriju br. IX, Sarajevo 1973, str. 13 do 22;
- **Basler** Đuro, VISOKO UČILIŠTE CRKVE BOSANSKE U MJESTU BOSNA, Pregled br. 4, Sarajevo 1975, str. 473. do 486;
- **Benac**, Alojz i dr. PRAISTORIJA JUGOSLOVENSKIH ZEMALJA, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, sv. 22, Sarajevo 1988, str. 150. do 170;
- **Bogićević**, Vojislav, ATENTAT BOGDANA ŽERAJIĆA 1910, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, br. 6. Sarajevo 1954, str. 87-102;
- **Bojić** Mehmedalija, SVRGAVANJE TURSKE VLASTI I ODBRAMBENI RAT BOSNE I HERCEGOVINE PROTIV AUSTRO-UGARSKE INVAZIJE 1878. GODINE, u zborniku: OTPOR AUSTROUGARSKOJ OKUPACIJI, ANUBiH, Sarajevo 1979, str. 71 do 94 .
- **Brkljača**, Seka, BOSANSKOHERCEGOVAČKI BOKSIT KAO STRATEŠKA SIROVINA (1918-1945), Časopis za suvremenu povijest, br. 2, Zagreb 1999, str. 341-357;
- **Ćirković**, Sima, VLASTELA I KRALJEVI U BOSNI POSLE 1463, Istorijski glasnik br. 3, Beograd 1954, str. 124 do 131;
- **Ćorović**, Vladimir, PITANJE O POREKLU KOTROMANIĆA, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knjiga V, Beograd 1925;
- **Čović**, Borivoje, ILIRSKI RATNIK STARIJEG ŽELJEZNOG DOBA, Vesnik vojnog muzeja JNA, Beograd 1963, br. 8-9, str. 31 do 39;
- **Džaja**, Srećko, KONFESIONALNOST I NACIONALNOST BOSNE I HERCEGOVINE, Prilozi za orijentalnu filologiju, Svjetlost, Sarajevo 1992;

- **Efendić**, Hasan, KLJUČNE POLITIČKE ODLUKE I ZAKONSKA REGULATIVA PREDSJEDNIŠTVA I VLADE RBIH O PREUSTROJSTVU I UPOTREBI TO U ODBRANI OD AGRESIJE, u zborniku radova: TERITORIJALNA ODBRANA KAO DRŽAVNOTVORNI FAKTOR U ODBRANI OD ORUŽANE AGRESIJE I U FORMIRANJU ARMIJE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 2007, str. 25. do 40;
- **Filipović**, Muhamed, INTELEKTUALNI I MORALNI PROFIL JEDNE KRITIKE – TEŠKA SUDBINA HASANA PRUŠČAKA, Dijalog br. 32, Sarajevo 1977;
- **Filipović**, Muhamed, OBLAST HISTORIJE I HISTORIOGRAFIJE U ENCIKLOPEDIJI JUGOSLAVIJE – BOSNA I HERCEGOVINA, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo 1986, str. 300 do 312;
- **Gelb**, Hinko, JEVREJI U JUGOSLAVIJI, Enciklopedija Jugoslavije, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1959, sveska 4, str. 488. do 491;
- **Gozze-Gučetić**, Vuko, OKUPACIJA, u Vojnoj enciklopediji, Redakcija VF, Beograd 1973, sveska 6, str. 355. do 360;
- **Hadžibegović** Ilijas i **Imamović** Mustafa, BOSNA I HERCEGOVINA U VRIJEME AUSTROUGARSKE VLADAVINE, u zborniku radova: BOSNA I HERCEGOVINA OD NASTARIJIH VREMENA DO KRAJA DRUGOG SVJETSKOG RATA, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998, str. 223. do 297;
- **Hadžijahić**, Muhamed, MUSLIMANSKE REZOLUCIJE IZ 1941. GODINE, u zborniku radova: 1941. U ISTORIJI NARODA BOSNE I HERCEGOVINE, Veselin Masleša, Sarajevo 1973, str. 274. do 250;
- **Handžić**, Adem, BOSANSKI NAMJESNIK HEKIM-OGLU ALI-PAŠA, Prilozi za orijentalnu filologiju br. V, Sarajevo 1955, str. 135 do 180;
- **Hurem**, Rasim, VOJNA ORGANIZACIJA USTANKA U BiH I ODLUKE SAVJETOVANJA U STOLICAMA, Vojnoistorijski glasnik, Beograd br. 1/1977, str. 111-117;
- **Imamović**, Mustafa, BERLINSKI KONGRES I JUŽNOSLOVENSKI PROSTOR, Pregled br. 10-11, Sarajevo 1978, str 1191 do 1203;
- **Kafija**, Hasan (Pruščak), OSNOVNE MUDROSTI O DRUŠTVENOM UREĐENJU SVIJETA, original na arapskom, djelo prevedeno na više jezika, - na bosanski sa turskog preveo Safvetbeg Bašagić, UREDBA

SVIJETA, Glasnik zemaljskog muzeja br. XXXI, Sarajevo 1919, str. 165 do 181;
- **Kajević**, Abdulah, KONCEPCIJA I RAZVOJ TERITORIJALNE ODBRANE U SISTEMU ODBRANE SRBIH I SFRJ, u zborniku radova: TERITORIJALNA ODBRANA KAO DRŽAVOTVORNI FAKTOR U ODBRANI OD ORUŽANE AGRESIJE ..., Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 2007, str. 13. do 24.;
- **Kapidžić**, Hamdija, RAD NARODNOG VIJEĆA SHS BOSNE I HERCEGOVINE U NOVEMBRU I DECEMBRU 1918, Glasnik arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine br. 3, Sarajevo, 1963, str. 147-328;
- **Kreso**, Muharem, OKUPACIJA JUGOSLAVIJE 1941-1945, u VOJNA ENCIKLOPEDIJA, Drugo izdanje, Redakcija VE, Beograd 1973, sveska 6, str. 361 do 375.;
- **Kreso**, Muharem, FORME I STEPEN OSTVARIVANJA OKUPACIONE VLASTI U BOSNI I HERCEGOVINI, u zborniku: 1941, U ISTORIJI NARODA BOSNE I HERCEGOVINE, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1973, str 380 do 400;
- **Kreso**, Muharem, NJEMAČKO SHVATANJE SITUACIJE U JUGOSLAVIJI UOČI DRUGOG ZASJEDANJA AVNOJ-a, u zborniku: AVNOJ I NOB U BOSNI I HERCEGOVINI, Institut za istoriju Sarajevo – Rad, Beograd 1974 str. 503 do 527;
- **Kreso**, Muharem, PLATFORMA NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA OD 1941. DO 1945. GODINE – CILJEVI I REALIZACIJA u zborniku radova: 60 GODINA OD ZAVRŠETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA – KAKO SE SJEĆATI 1945. GODINE, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 2006, str. 175. do 194;
- **Kreso**, Muharem, PRIMJENA PALTFORME NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA U NARODNOOSLOBODILAČKOJ BORBI U BOSNI I HERCEGOVINI, u zborniku radova: TITO I BOSNA I HERCEGOVINA, Savez društava TITO U BOSNI I HERCEGOVINI, Sarajevo 2006, str. 23 do 42;
- **Kreso**, Muharem, OBNOVA DRŽAVNOSTI NAJZNAČAJNIJA TEKOVINA NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA U BOSNI I HERCEGOVINI, Korak, Sarajevo br. 8/2006, str. 89 do 106;

- **Kreso**, Muharem, UGROŽAVANJE BOSNE I HERCEGOVINE KROZ HISTORIJU I TRADICIJA NJENE ODBRANE, u NAUKA O ODBRANI, Univerzitetska knjiga, Sarajevo 1996, str 89. do 109;
- **Lakić**, Zoran, ZEMALJSKO ANTIFAŠISTIČKO VIJEĆE NARODNOG OSLOBOĐENJA SANDŽAKA, u zborniku: AVNOJ I NOB U BOSNI I HERCEGOVINI, str. 678. do 694;
- **Lory**, Bernard, GEOPOLITIČKE ILUZIJE I GEOGRAFSKA STVARNOST U ‘’BOSANSKOJ PARADIGMI‘‘, Forum Bosne, br. 3-4, Sarajevo 1990, str. 107 do 117;
- **Ljubušak**. Vidi: Kapetanović Mehmedbeg;
- **Mulić**, Jusuf, KO SU BILI JUGOSLOVENI KAO NADNAROD BOSNE I HERCEGOVINE U PERIODU 1948-1991, Kabes, godina II, br. 6, Sarajevo 1996, str. 48. do 49.
- **Mulić**, Jusuf, PRILOG ISTRAŽIVANJU MOGUĆNOSTI PROCJENJIVANJA BROJA STANOVNIKA U BOSNI I HERCEGOVINI U VRIJEME OSMANSKE VLADAVINE, Hercegovina br. 13.-14, Mostar 2001, str. 35 do 68;
- **Pejanović**, Mirko, ZNAČAJ PLATFORME O RADU PREDSJEDNIŠTVA RBIH U ISTORIJSKOM PROCESU RJEŠAVANJA BOSANSKOG PITANJA NA KRAJU XX I POČETKOM XXI STOLJEĆA, u zborniku radova TERITORIJALNA ODBRANA KAO DRŽAVOTVORNI FAKTOR U ODBRANI OD ORUŽANE AGRESIJE ... Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 2007, str. 7. do 12.;
- **Redžić**, Enver, AGRESIJA, ZAVJERA, PODJELA – HISTORIJSKI KRAJ DRŽAVE BOSNE I HERCEGOVINE, Dijalog broj 2-3, Sarajevo 1998, str 24. do 34;
- **Stambolić**, Slobodan, OKUPACIJA BOSNE I HERCEGOVINE, Vojna enciklopedija, RVE, Beograd 1973, drugo izdanje, sveska 6, str. 360. do 361.
- **Sućeska**, Avdo, SELJAČKE BUNE U BOSNI U XVII I XVIII STOLJEĆU, Godišnjak Istorijskog društva BiH, Sarajevo 1969, str. 163 do 207;
- **Šabanović**, Hazim i dr., BOSNA I HERCEGOVINA, VOJNA ENCIKLOPEDIJA, RVE, Beograd 1970, Drugo izdanje, sveska 1, str. 761. do 783;

- **Šabanović**, Hazim, BOSANSKI DIVAN, Prilozi za orijentalnu filologiju br. XV-XVI, Sarajevo 1975, str. 9 do 58;
- **Šabanović**, Hazim, HASAN KAFIJA PRUŠČAK, Prilozi orijentalnoj filologiji br. XIV-XV, Sarajevo 1967, str. 5. do 29;
- **Šabanović**, Hazim, VOJNO UREĐENJE BOSNE OD 1463. DO KRAJA XVI STOLJEĆA, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, 1960, str. 173. do 224;
- **Škrivanić**, Gavro, ORGANIZACIJA SREDNJEVJEKOVNE VOJSKE U SRBIJI, BOSNI I DUBROVNIKU, Vojnoistorijski glasnik, br. 1, Beograd, 1967., str. 141. do 168;
- **Škrivanić**, Gavro, VOJNIČKE PRIPREME SREDNJEVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE PRED PROPAST (1463. god.), Godišnjak DI BiH, XIV, za 1964, str. 221 do 228;
- **Tepić**, Ibrahim, OSMANSKA VOJSKA I POLICIJA U BOSANSKOM VILAJETU OD PEDESETIH DO SEDAMDESETIH GODINA XIX VIJEKA, Godišnjak DIBiH (Društvo istoričara Bosne i Hercegovine), XXXVII/za 1986, str. 91 do 116;
- **Thalloczy**, Lajos, KOTROMANSLEGENDE – STUDIEN ZUR GESCHICHTE SERBIENS UND BOSNIENS (Legende o Kotromanićima – studije za historiju Srbije i Bosne), u Mittelalter, München/ Leipzig 1914.

---

* Ostali autori Separata: Milan Knežević, Sima Ćirković, Miroslav Stepančić, Pero Morača.

Prilog 3

S K R A Ć E N I C E

ANUBiH	= Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
AR BiH	= Armija Republike Bosne i Hercegovine
AVNOJ	= Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
B - B - B	= Beč - Beograd - Bagdad
B/H	= Bosansko-Hercegovački
B-H	= Bosna i Hercegovina
BKC	= Bosanski kulturni centar
CCCP	= Vidi SSSR
CK KPJ	= Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije
DES	= Defektni sluhom
DFJ	= Demokratska Federativna Jugoslavija
DI BiH	= Društvo istoričara Bosne i Hercegovine
FAMA	= International Media production and publishing company (Međunarodna medijska kuća za produkciju i izdavaštvo)
FEB	= Finansijsko-ekonomski biro (Sarajevo)
g.s.e.	= godina stare ere
GŠ NOPO	= Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda
GZM	= Glasnik zemaljskog muzeja
HKD	= Hrvatsko kulturno društvo
HNŽ	= Hercegovačko-Neretvanska županija
IDN	= Institut društvenih nauka (Beograd)
IIRP	= Institut za istoriju radničkog pokreta
ISP	= Institut za suvremenu povijest (Zagreb)
IZ	= Islamska zajednica
JMO	= Jugoslovenska muslimanska organizacija
JNA	= Jugoslovenska narodna armija

KK	= Keiserliche und Königliche (Carska i Kraljevska)
KPJ	= Komunistička partija Jugoslavije
KULT/B	= Kult Bosna, Izdavačka kuća
MAG	= Udruženje Muslimana za antigenocidnu djelatnost
MKCK	= Međunarodni komitet Crvenog krsta (Vidi: ICRC)
MNO	= Muslimanska nacionalna organizacija
MUPS	= Milizia volontaria per la sigurezza (Dobrovoljačka milicija za sigurnost Kraljevine Italije)
MVAC	= Milizia volontaria anticomunista (Dobrovoljačka antikomunistička milicija)
NATO	= North atlantic Treatri Organisation (Sjevernoatlanski pakt, NATO-pakt)
NDH	= Nezavisna država Hrvatska
NIP	= Novinskoizdavačko preduzeće
NOB	= Narodnooslobodilačka borba
NOP	= Narodnooslobodilački pokret
NOPO	= Narodno oslobodilački partizanski odredi
NOR	= Narodnooslobodilački rat
NOV I POJ	= Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije
NOV	= Naodnooslobodilačka vojska
NOVJ	= Narodno oslobodilačka vojska Jugoslavije
NR BiH	= Narodna Republika Bosna i Hercegovina
NSDAP	= Nationalsozialistische Deutsche Arbeitpartei (Nacionalsocijalistička njemačka partija rada)
OS BiH	= Oružane snage Bosne i Hercegovine
OSC	= Organisation on Security and Cooperation (Organizacija za sigurnost i saradnju)
PK	= Pokrajinski komitet
PK KPJ za BiH	= Pokrajinski komitet KPJ za BiH
PK KPJ	= Pokrajinski komitet KPJ
p.n.e.	= prije nove ere

pp = pješadijski puk
RBiH = Republika Bosna i Hercegovina
RŠTO BiH = Republički štab teritorijalne odbrane Bosne i Hercegovine
SA = Sturmabteilungen (Jurišni odredi NSDAP)
SANU = Srpska akademija nauka i umjetnosti
SAO = Srpska autonomna oblast
s.e. = stara era
SFRJ = Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SFR = Socijalistička federativna republika
SHS = Slovenaca, Hrvata-Srba
SHS = Srba, Hrvata i Slovenaca
SKZ = Srpska književna zadruga
SNO = Srpska narodna organizacija
SS = Sturmstafel (Jurišni odred NSDAP)
SSSR = Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
SR = Socijalistička republika
SR BiH = Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina
ŠVK OS BiH = Štab Vrhovne komande oružanih snaga Bosne i Hercegovine
TO SRBiH = Teritorijalna odbrana Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine
UN = Ujedinjene nacije
UNPA = United Nations Peace Areas (Zaštićene zone Ujedinjenih nacija)
UNPROFOR = United Nations Protection Forces (Zaštitne snage Ujedinjenih nacija)
VKBI = Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca
ZAVNO = Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja
ZAVNOBiH = Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine
ZIRAL = Zajednica izdanja “Ranjeni labud”

Prilog 4

AKCENTI RECENZIJA

a) Brigadir Hasib Mušinbegović

RECENZIJA
rukopisa "ISKUSTVA ODBRANE BOSNE"
autora prof. mr. Muharema Krese

Ova historija pisana je rukom visoko obrazovanog oficira. Iz opće (političke) historije uzimano je taman toliko sadržaja koliko je neophodno da se shvate uzroci (i posljedice) ratnih sukoba, da se pokaže kako je konkretni rat posljedica politike koja ga je izazvala, te otuda nije opterećena sadržajima koji nisu predmet vojnog aspekta historije.

Zbivanja na bosansko-hercegovačkom prostoru, ona su uvijek prikazana u neophodnom širem kontekstu zbivanja čiji su akteri bili moćni susjedi ili zavojevači Bosne – Rim, Franačka država, Vizantija, Austro-ugarska monarhija, Osmansko carstvo, Mletačka Republika, Centralne sile, Sile osovine, vojno-politički paktovi, JNA. Zato je veoma jednostavno pratiti gdje je mjesto konkretnog opisivanog (ratnog) događaja u odnosu na zbivanja u bližem i širem okruženju.

"Iskustva odbrane Bosne" je napokon jedna knjiga napisana savremenom vojnom terminologijom sa kakvom se susreće naš današnji vojnik profesionalac pa i građanin. Veoma precizno se koristi pojmovno-kategorijalni aparat vojne nauke-naročito njenih najznačajnijih disciplina – ratne vještine (i njenih grana – strategije, operatike, taktike), te rukovođenja i komandovanja, vojne geografije... Autor vješto i smjelo, na nov način, do sada poznate relevantne činjenice smješta pod vojne pojmove kao što su: faktori oružane borbe, procjena, odnos i grupisanje snaga, fortifikacijsko uređenje vojišta, taktički (operativni) raspored i postupci i sl., što zorno pokazuje svakim svojim dijelom da se radi o tekstu iz VOJNE historije.

Obuhvaćena je, dakle, dvomilenijska historija ratnih zbivanja na ovim prostorima od Batonovog ustanka do herojske odbrane Armije RBiH i drugih patriotskih snaga od agresije 1992.-1995. godine.

I kao što navedeni dijelovi knjige svi skupa u potpunosti obuhvataju cjelinu vojnih zbivanja vezanih za BH prostor, tako isto pojedini dijelovi samo za sebe mogu biti samostalne cjeline sa neophodnim uvodom i uopćenim komprimiranim zaključkom, što pri prvom čitanju daje utisak da se neki dijelovi više puta tretiraju...

b) Prof. dr. Smail Čekić

RECENZIJA
rukopisa "ISKUSTVA ODBRANE BOSNE"
autor prof. mr. Muharem Kreso

Iskustva odbrane, ma kako male zemlje i u ma kako kraćem ili dužem periodu nesumnjivo su naučni problem. Bosna i Hercegovina bila je i ostala mala zemlja. Njena ratna iskustva su svakako bogata, ali to su pretežno iskustva odbrane, uglavnom samostalne. To što ta iskustva vremenski zahvataju ni manje ni više nego dva milenija ukazuju da su neka od njih vrlo poučna i dragocjena. Uporediva su i međusobno i sa iskustvima drugih zemalja. Ovdje sabrana ukazuju da je život malih naroda moguć i u sastavu velikih država, pa i da se dotična zemlja, i u tim uslovima može braniti i odbraniti samostalno.

Sabrati neophodnu građu i na osnovu relevantnih izvora rekonstruisati, analizirati, izabrati, uporediti i ocijeniti ukupne ratove i ukupnu ratnu fenomenologiju ovog prostora, a posebno uporediti, izabrati i ocijeniti upotrebljive primjere odbrambenih postupaka, odluka i rješenja, bez sumnje je zadatak generacija, pa ga u prvom, pionirskom pokušaju nije moguće detaljno i adekvatno obaviti, ali je u ovom slučaju autor nesumnjivo uspio.

Upotrebljiva iskustva iz tako dugog perioda, sticana u vrlo različitim okolnostima teško se i na osnovu ozbiljnih analiza uočavaju, a kamoli oblikuju i ocjenjuju. Zbog toga su za ovo bili neophodni dugotrajni i uporni napori da se dođe do podataka o organizaciji, naoružanju i funkcionisanju odbrambenih mehanizama i koncepcije odbrane, a posebno strategije njene realizacije.

U rukopisu ISKUSTVA ODBRANE BOSNE, odnosno BOSNE I HERCEGOVINE, kako se od vremena Berlinskog kongresa zvanično naziva, autor pristupa sa stanovišta države, što je bitna njegova karakteristika...

c) Doc. dr Selmo Cikotić

RECENZIJA
rukopisa "ISKUSTVA ODBRANE BOSNE"
autora prof. mr. Muharema Krese

Tekst knjige se bavi historijskim aspektima postojanja i odbrane države Bosne i Hercegovine i mnogim izazovima sa kojima se Bosna i Hercegovina suočavala tokom svog milenijskog puta. Međutim, tekst je moguće aktuelizirati na više načina u kontekstu dnevnih događaja, kako u samoj Bosna i Hercegovina tako i u širem regionu.

Autor ove knjige je umnogome opovrgao dosadašnja krivotvorenja bosanskohercegovačke historije i dao doprinos stvaranju pisane historije bošnjačkog naroda, koji je donedavno bio jedan od rijetkih evropskih naroda bez pisane historije.

Potencijalne čitaoce i korisnike ovog teksta možemo prepoznati u više različitih populacija.

Bosna i Hercegovina je jedinstvena u svijetu po tome što se upravo na njenom prostoru preklapaju površine pretežno naseljene katolicima, pravoslavcima i muslimanima.

Vrlo često uzrok neuspjeha i izgubljenog rata potrebno je tražiti u vlastitim slabostima (narušenom sistemu vrijednosti, organizaciji, slaboj obuci, niskoj disciplini i sl.) a ne u snazi protivnika.

Bez namjere da dajem sugestije za izmjenu susptance teksta još jednom želim da podvučem da bi, uz sugestije koje sam već dao i eventualno dodatnu doradu od strane autora, štampanje i izdavanje ove knjige i njeno prevođenje na engleski jezik (ili neki drugi svjetski) bilo od velikog značaja i koristi za različite grupe čitaoca zainteresirane za našu historiju...

Prilog 5

REGISTAR LIČNIH IMENA

A

Adžić, Blagoje: 466
Agron (ilirski kralj): 46, 47, 51, 437
Ahmed-paša (bosanski valija): 207, 223
Ahmed-paša (mutesarif Soluna): 261
Alarih (vizigotski kralj): 63, 64
Aleksandar III (papa): 99
Almas Mehmed-paša (veliki vezir): 178
Altomanović, Nikola (mađarski vazal): 117, 133, 443
Andraši, Đula (Gyula Andrassy, austro-ugarski ministar spoljnih poslova): 278, 280, 292, 293, 300
Andrija (zenički biskup): 134
Anđelović, Mahmud-paša: 131, 132, 136
Anžuvinski, Ludovik I (mađarski kralj): 442
Arnautović, Šerif: 343
Arpadović, Bela IV (mađarski kralj): 120, 442
Arpadović, Emerik (mađarski kralj): 101, 102
Arpadović, Ladislav (brat mađarskog kralja): 108
Arpadović, Koloman (mađarski hercog i mađarsko-hrvatski kralj): 120
Atila (Attila, kralj Huna): 64, 68
Auersperg, Herbert (Herbert Auersperg) general: 206, 234

B

Badenski, Ludvig (Ludwig von Baden): 176, 177
Bajan, avarski kagan: 68, 72
Bajazid I: 130, 153
Bajazid II (sultan, Fatihov sin): 168
Bajkal, Bekir Sidiki: 308
Baranjaja (Baranyaya, austrijski general): 224, 225, 226
Barbarosa, Fridrih (Friedrich Barbarosa): 101
Barkan, Omer Lutvi: 105
Barkas, Hanibal (kartaški vojskovođa): 59
Bašagić, Safvet-beg (Mirza Safvet): 136, 168, 169, 203, 222, 234, 235, 257, 343
Baton - Desidijat: 54, 55, 56, 57, 60, 436
Baton - Breuc: 405, 438, 527
Bećir-paša (bosanski valija): 222, 249
Bedrudin (šejh): 153
Berigoj (sudac): 91
Beširević, Alibeg (kapetan): 233
Beširević, Mehmedbeg: 265
Biščević, Hrustanbeg: 297, 298, 299
Bizmark, Oto (Otto Bismark, njemački državnik): 278
Bogićević, Bogić : 364
Bombarder, Ahmed-paša (vidi Klod Bonval): 185
Bonaparta, Nepoleon I (Napoleon Bonaparte): 117, 189, 291, 323, 347, 406
Bonsa (biskup - Nijemac): 102

Bonval, Klod (austrijski oficir, francuski baron Claude Alexsandre Bonneval, vidi: **Ahmed-paša** Humbaradži i Ahmed-paša Bombarder): 185, 235
Borić (ban Bosne): 93, 98, 99, 108, 128
Bošnjović dr Ilijas: 109
Branković (despot): 129
Branković, Vuk: 156
Broz, Josip - Tito: 363, 394, 397, 400, 401, 402, 404, 411, 412, 460, 464
Bujak, Risto (bimbaša): 296, 298
Bulatović, Momir: 364
Burijan, Ištvan (Istvan Burian): 323

C

Cezar, Gaj Julije (Gaius Julius Cessar): 54, 61
Cikotić, Selmo: 531
Cvetković, Dragiša: 349, 350, 373, 380, 383, 471
Cvjetičanin, (austrougarski general-komandant žandarmerije): 320

Č

Čabrajić, dr Luka: 343
Čarnojević, Arsenije (patrijarh): 180
Čartoriski, Adam (Adam Czartoryski): 347
Čaušević, Džemaludin: 325, 343
Čekić, Hasan: 300
Čekić, Smail: 530
Čelebija, Evlija (putopisac): 179, 270
Čengić, Bećir-paša: 219
Čengić, Hasan-paša (hercegovački alajbeg): 204, 216
Čengić, Ibrahim-beg: 314
Čengić, Murat-beg (hercegovački sandžakbeg): 228
Čengić, Smail-aga: 258
Čengić, Smail-paša: 173, 258
Čengić, Zulfikar-paša (muteselim Foče): 265, 267
Čerčil, Vinston (Winston Leonhard Spencer Churchil): 351, 411
Čorbić, Mehmed (ustanički vođa): 246
Čubrilović, Vaso: 275

Ć

Ćemerlić, Mehmedbeg: 300
Ćirilo, (Konstantin, misionar): 86, 134, 155
Ćuprilići: 172, 175
Ćuprilić, Ahmed-paša (veliki vezir): 174, 228
Ćuprilić, Mehmed-paša (veliki vezir): 172, 174
Ćuprilić, Mustafa-paša: 176, 177
Ćuprilić, Numan-paša: 207

D

Dabiša, (bosanski kralj): 128
Dadići, (braća, mostarski ajani): 257, 447
Dadić, Ali-aga (mostarski ajan): 251
Damad, Ibrahim-paša: 235

Danilo (crnogorski knjaz, vidi Šćepčević-Petrović Danilo): 312
Deftedarević (Deftedarija) Abdulah-paša (bosanski namjesnik - Sarajlija): 232, 468
Derenčin, Emerik (hrvatski ban): 161
Despotović, Mileta (pukovnik): 274, 276, 452
Dimitrijević, Dragutin-Apis: 342
Dioklecijan, Gaj (Gaius Aurelius Valerius Diocletianus): 51, 57, 60, 62, 64, 69, 137, 438
Dlugoš, Jan (Jan Dlugosz, poljak): 136, 137
Dolabela (namjesnik provincije Dalmacije): 59
Dolgorukov, Jurij (Jurij Dolgorukov, knez): 207
Donia, Robert (američki historičar): 307
Družak (knez): 90
Dučić, Nićifor (arhimandrit SPC): 273

DŽ

Džafo, Džin (ustanički vođa): 246
Džezar, Ahmed-paša (Hercegovac, valija Sirije i Egipta): 247
Džombeta, Jovan (dabarski vojvoda): 304
Džugašvili, Josip-Staljin (Josip Visarionović Džugašvili Stalin): 351, 411

Đ

Đilas, Milovan: 402
Đumišić, Hivzi-efendija: 262
Đumišić, Ibrahim-efendija: 314

E

Egervari, Laslo (Laslo Egervary): 161
Ekmečić, Milorad: 275
Erdedi, Petar (Petér Erdödy, hrvatski ban): 175, 176
Esterhazi, Emerik (Emerik Esterházy de Galantha, ban Hrvatske): 223

F

Fabijan, fra (inkvizitor Slavonije): 136
Fadilpašić, Mustajbeg: 281
Ferhatbegović, Gazi Husref-beg: 168
Fidahić, Ali-paša: 261, 266, 267
Fidahić, Mahmud-paša: 266
Fidahić, Mehmed-beg: 223, 226, 228, 262, 265
Filipi (Philippi, austrijski feldmaršal): 228
Filipović, Josip: 295, 297, 300, 301, 302, 303, 304
Filipović, Muhamed: 354
Filipović, Nedim: 153
Firdus, Alibeg (livanjski kapetan): 263, 323
Fero, Ali-paša (vidi Ali-paša Gusinjac i Ali-beg Šabanagić): 211, 228
Foka (vizantijski car): 71, 438
Forta, Salih (vođa ustanika): 312, 314, 319, 335, 454
Fromelt (Fromeldt austrougarski konzul): 307

G

Gaj, Mario (rimski konzul): 61
Galić, fra Ljubomir: 343
Garašanin, Ilija: 269, 272, 314, 347
Gaus, Karl Fridrih (Karl Fridrich Gauss): 23
Gelb, Hinko: 472
Gencije (Ardijejski kralj): 49, 50
Germanik (rimski vojskovođa): 56
Geza (mađarski vojvoda): 89
Gojniković, Petar (knez): 91
Gorbačov, Mihail: 413
Gorčakov, Aleksandar Mihailović (ruski ministar spoljnih poslova): 278
Goš Filip (Philippe Gauchet): 346
Gradaščević, Husein (kapetan, bosanski vezir, zmaj od Bosne): 18, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 266, 267, 268, 283, 284, 449, 450, 451
Gradaščević, Osman-paša: 265
Grčić, Osman: 305
Grđić, Šćepan: 343
Grgur IX (papa): 120, 442
Grine (Grünne austrijski general): 228
Gulding, Marak (Marrack Goolding): 414
Gusinjac, Alipaša (vidi i Ali-paša Fero i Alibeg Šabanagić): 211, 314

H

Habzburg, Franz Ferdinand: 324
Habzburg, Josip Franjo II (Franz Josef Habzburg austrijski car): 231, 233, 282
Habzburg, Maksimilijan II (austrougarski nadvojvoda i car Meksika): 171
Hadrijan (rimski car): 51, 52, 60
Hadum, Jakub-paša: 161
Hadži Lojo (vidi Salih Vilajetović)
Hadži Mustafa-paša: 249
Hadži Salih-paša (namjesnik): 233
Hadžijahić, Muhamed: 105
Hadžijamaković, Muhamed, 18, 281, 282, 295, 297, 301, 302
Hafiz-paša: 249, 281, 295, 301, 302, 303, 304
Hakon (knez): 70
Halilbašić, Mehmed: 246
Halilbašić, Rizvanbeg: 281
Hamdi, Mehmed-paša: 283
Handžić (trgovac soli iz Tuzle): 136
Hećim-oglu, Ali-paša (Ali-paša Hekim-Oglu): 221, 223, 225, 226, 227, 228, 236, 245
Heraklije (Heraklios, Iraklije, vizantijski car): 439
Herbertštajn, Juraj (Juraj Herbetstein): 222
Hercegović, Ahmed-beg (Stjepan, Hercegović, veliki vezir)
Hercegović, Vlatko (sin hercega Stjepana Kosače): 167
Hildburghauzen, Josip (Joseph Friedrich Sachsen Hildburghausen – austrijski princ): 220, 221, 223, 225, 226, 227, 228, 298
Hitler, Adolf (Adolf Hitler): 349, 379, 381, 382, 383, 391, 392, 395, 459, 460, 461, 471
Hot, Hasan (četovođa eškije): 248
Hranušić, Ishak-beg: 130
Hrasnica, Halid-beg: 343
Hrebeljanović, Lazar (knez): 122, 133, 443
Humbaradži, Ahmed-paša (vidi Klod Boneval): 185, 235
Hunjadi, Janoš (erdeljski vojvoda): 129

Huršid-paša (osmanski vojskovođa): 251
Husein-paša (janičarski aga): 190
Huseinagić, Sejfudin: 343
Hvaranin, Demetrije (ilirski vojskovođa): 47

I

Ibrahimi, Hilmi-paša (bosanski namjesnik): 251
Ibrahim-aga (sarajevski muteselim): 223
Iraklije (vizantijski car, vidi i Heraklije): 71, 72, 73, 107, 116
Ishaković, Isa-beg: 156, 166
Isević, Muhamed Emin (sarajevski kadija): 254, 256, 269
Ivan (dominikanski biskup Bosne): 102
Ivan XXII, papa: 102
Ivanović, Stevan (bivši ruski oficir): 314

J

Jakov (knez): 91
Janković Mahmut-paša: 136
Jašar-paša (skopski mutesarif): 263
Jazov, Dmitrij: 365, 413, 465
Jeftanović, Gligorije: 323
Jeftanović, Dimitrije: 281
Jireček, Josip Konstantin: 66
Jokić, dr Milan: 343
Jovanović, Slobodan: 350
Jukić fra Ivan: 450
Justinijan (I Veliki, vizantijski car): 60, 61, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 107, 124

K

Kafija, Hasan Pruščak (Hasan Kafi-bin Turhan al Bosnawi): 14, 169, 170, 171, 172, 175, 176, 190, 252, 445
Kalaj, Benjamin (Benjamin Kallay, ministar finansija): 323
Kapidžić, Ahmet: 312
Kara Mustafa-paša (vezir): 172, 174, 175, 177, 291
Karafejzović, Alibeg (ajan Sofije): 262
Karađorđe, (Đorđe Pahorić): 250
Karađorđević, Aleksandar (regent i kralj): 345, 348, 349, 350, 382, 458
Karađorđević, Pavle (namjesnik-knez): 350, 383, 459, 471
Karamahmud Hamdi-paša: 263, 264, 265, 266, 267, 268
Kardelj, Edvard: 402
Karlo VI (car austrijski): 221, 228, 233, 343
Karlo Veliki: 87
Karpati, Kemal: 308
Kastriota, Đerđ (vidi: Skenderbeg)
Katarina Velika: 231
Kazamaris, Ivan: 98
Kezić, Aleksandar (juzbaša): 296, 298
Kinam (ljetopisac vizantijskog cara Manuela): 99
Klaić, Nada: 72, 87, 96, 106, 107, 440
Klaudije II (rimski car): 51, 60, 438
Kočović, Bogoljub: 472
Komnen, Manojlo (Manuel Komnen - vizantijski car): 99, 103, 108
Komšić, Ivo: 469
Konta, Nikola: 121, 442
Konstan-paša (zamjenik valije): 279
Konstantin Veliki (Flavius Valerius

Constantinus Magnus, rimski car): 53, 58, 126, 137
Korošec, Anton: 342, 343, 344, 370, 457
Korvin, Matija (mađarski kralj): 156, 167
Kosača, Stjepan Vukčić (herceg): 112, 121, 125, 127, 130, 132, 137, 167, 168, 443
Kostić, Branko: 365, 413, 466
Kotromanići (dinastija): 96, 97, 98, 127, 128
Kotromanić, Jelena Gruba (bosanska kraljica): 122
Kotromanić, Marija Gruba (bosanska kraljica): 128
Kotromanić, Ostoja (bosanski kralj): 125, 128
Kotromanić, Radivoje: 156
Kotromanić, Stjepan I (Prijezdin sin): 120, 122
Kotromanić, Stjepan II (Prijezdin unuk): 26, 102, 103, 104, 108, 116, 120, 121, 127, 441
Kotromanić, Tvrtko (bosanski kralj): 26, 91, 103, 104, 114, 117, 121, 122, 125, 208, 441, 442, 443, 444
Kovačević, Stojan: 312, 314, 319, 335, 454
Kraljević-Kotromanić Ishak-beg: 136 (vidi Sigismund Tomašević)
Kreso, Muharem: 527, 528, 529
Krešević, Hamdija: 212, 307
Kriger, Johan Henrih Luis (Krüger Johannes Heinrich Louis Krüger): 23
Krvaš (dubrovački knez): 103
Kukavica, Mehmed-paša: 236, 246, 448
Kulenović, Derviš-beg: 299, 306
Kulenović, Rašidbeg: 299
Kulin, (bosanski ban): 26, 92, 95, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 108, 112, 128, 441, 442

L

Lala, Šahin-paša (Rumelijski beglerbeg): 122, 127
Lamberg (pukovnik): 226
Lapid (rimski vojskovođa): 56
Latas Omer-paša (carski serasker): 104, 105, 191, 268, 277, 284, 450
Laudon, Gideon Ernest (Gideon Ernest Lendon) general: 232, 447
Lazar: vidi Lazar Hrebeljanović
Lazarević, Stefan (despot)
Lentulus (austrijski pukovnik): 227, 228
Lihtenštajn, Johan (Johan Lichtenstein) princ: 232, 448
Lotarinški, Franc (Franz Stephan von Lotringen nadvojvoda austrijski): 220
Ludovik I (mađarski kralj): 121
Luksemburški, Žigmund: 128, 129, 130

LJ

Ljubibratić, Mićo: 273, 274, 277, 280, 304, 309, 335, 454
Ljubovići (begovi): 314
Ljubunčić, Ahmet-beg (sandžakbeg): 262
Ljudit, (Neretljanski knez): 90

M

Maček, Vladimir - Vlatko: 349, 373, 380, 471

Mahmud II (sultan): 190, 254, 255, 257, 268, 269, 449
Makenzen (njemački vojskovođa): 327
Manov, Osman-beg (sandžakbeg): 262
Marko, Antonije (rimski car): 50
Marković, Ante: 411
Marković, Staniša: 251
Marković, Svetozar: 273
Martić fra Grga: 281
Mazhar-paša: 281
Mazovjecki, Tadeuš (Tadeusz Mazowiecki): 416
Medžid, Abdul: 270
Mehmed, Rešid-paša (veliki vezir): 261
Mehmed, Ali-paša (egipatski valija): 247
Mehmed II Fatih (sultan): 125, 130, 131, 136, 156, 167, 168, 443, 444
Mehmed III: 168, 169, 170, 176
Merkator, Džerard Kremer (Gerhard Kremer Mercator): 23
Metodije (misionar): 86, 92, 100, 134, 155
Metvica, Mustafa: 104
Mihailović, Draža: 391, 409, 463
Mihajlović, Skender-beg: 136
Miloradović, Mihailo (pukovnik): 204, 207
Milošević, Slobodan: 364, 365, 366, 367, 411, 412, 413, 414, 464, 465, 466, 469
Miralem, Alibeg: 298
Miralem, Dervišbeg: 343
Miralem, Džafer: 298, 299
Miralem, Mehmed-paša: 232
Miroslav, (zahumski knez): 441
Miroslav (hrvatski kralj): 99
Miteran, Fransoa (Francois Mitterand): 415
Montejski Ademar (legat pape Urbana II): 119
Morići (braća, ustaničke vođe): 246
Muharemija, Abdurahman-efendija (sarajevski kadija): 243, 246
Mula, Mehmed (prijedorski kadija): 245
Mulić, Jusuf.: 105
Murat I: 130, 153
Murat II: 130, 153
Murat III: 168
Musa (osmanski princ, rival Mehmeda I): 153
Musolini, Benito (Benito Mussolini): 379, 383, 461
Mustafa II (sultan): 178, 185
Mustafa-paša, skadarski: 262
Mušinbegović, Hasib: 527
Mušović, Osman-beg: 258
Muteferik Ibrahim (mađarski protestant): 235
Mutevelić, Asim: 296
Muzaferija, Abdulah: 229

N

Nambijar, Satiš (Satish Nambiar): 416
Napoleon (vidi i Napoleon Bonaparte I): 117, 189, 291, 323, 347, 406
Napuljski, Vladislav: 128
Nemanja (župan Raške): 101, 441, 442
Nemanjić, Dušan (srpski car): 101, 122, 138, 442
Nemanjić, Rastko (sveti Sava): 92, 101, 138
Nemanjić, Sava (vidi Rastko Nemanjić)
Nemanjić, Stevan (srpski kralj): 102
Ninoslav, Matija (ban): 92, 102, 103, 108, 120, 128, 441, 442
Novaković, Stojan: 251
Novošeherlija, Ibrahim-paša: 170

Nuri-Hadžić, Osman: 270

O

Obrenović, Miloš (vazalni knez): 260, 264, 274
Odoakar (germanski vojskovođa): 64
Oktavijan Avgust (Gaius Octavius Augustus rimski car): 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 64, 436
O' Mulrian (general austrijski): 222
Opuković Rustem-paša: 168
Orhan Emir (sin Osmana I): 163, 183
Osman I (emir): 130, 181, 183
Ostojić, Stjepan (sin Stjepana Ostoje): 128
Osvajač, **Mehmed** vidi Mehmed II Osvajač (el Fatih): 125, 130, 156
Otokar II (češki kralj): 126

P

Pašić, Nikola: 342, 344, 345, 370
Pavelić, Ante (zubar): 343, 385, 395, 396, 469
Pavlović, Peko: 274
Pavlovići (porodica): 127, 131
Pazvan-oglu, Osman (derebeg): 247, 248, 249
Pećki, Hasanaga: 267
Pelagić, Vaso: 273, 274, 277, 304, 335, 452
Petar Veliki (ruski car): 180, 204
Petrović, Danilo (crnogorski vladika): 207
Petrović, Đorđe (Karađorđe): 250, 251, 252, 274
Petrović, Nikola (knjaz i kralj Crne Gore): 273, 274, 278, 304, 309, 320, 450
Petrović, Petar - Njegoš: 273
Petrović, Petar (Petar Petraki): 281, 310
Pijade, Moša: 402
Pikolomini, Đovani Norbert (Giovani Norberto Piccolomini, feldmaršal): 177, 209
Poćorek, Oskar (Oskar Potiorek, general): 327, 329
Popović, Đoko: 296
Porfirogenit, Konstantin (vizantijski car): 66, 93, 95, 98
Posavski, Ljudevit: 73, 89, 96, 99
Pozderac, Ahmedaga: 296
Predojević, Hasan-paša: 105, 168, 169, 190, 234
Pribićević, Svetozar: 343
Prijepoljac, Mustafa: 262, 265
Prijezda (bosanski ban): 120, 128
Prvovjenčani, Stevan vidi: Stevan Nemanjić, srpski kralj

R

Radenovići (porodica): 127
Ranković, Aleksandar: 354
Rastudije (djed): 440
Rasuhača, Sulejman (ustanički vođa): 246
Raunah (Raunach-austrijski pukovnik): 222, 223
Redžepagići (begovi): 314
Redžep-pašić, Lutvibeg: 258
Resulbegović, Hasanbeg: 258

Ribentrop, Joakim (Joachim Ribentrop): 383
Rizvanbegovići: 251, 312
Rizvanbegović, Ali-aga: 258, 262, 263, 264, 267, 447
Rizvanbegović, Hazim-beg: 304
Rusin (knez): 91
Rustempašić, Ahmed-paša: 231

S

Sabančić, Kotromanić Matija (sin Radivoja Kotromanića): 156, 168, 442
Sadako, Ogata (Ogatta Sadaco): 416
Safet-paša (valija): 292
Salisberi, Robert Artur Talbot (Robert Arthur Talbot Salisbury): 293
Salom, Salomon: 281
Samaruga, Kornelio (Cornelio Sammaruga) 415
Samo (knez): 69, 70
Samuilo (makedonski car): 91, 92, 94, 96, 438, 439
Sari, Mehmed-paša - Tešnjak (bosanski valija): 178
Sarkotić, Stjepan: 344, 456
Savojski, Eugen (princ Francois Eugene de Savoye): 157, 177, 178, 179, 196, 197, 208, 218, 234, 235, 244, 440
Selim I: 168
Selim II: 168, 186
Selim III: 168, 189, 190, 251, 254, 255, 257, 268, 269, 272, 446
Selmanović, Smailbeg: 18, 282, 295, 301, 303, 310
Sever: 55
Sijerčić, Alajbeg: 262
Sijerčić, Hasanbeg (predsjednik bosanske vlade): 262, 264, 265
Silvan: 56
Simeon (bugarski car): 91, 92, 93, 96, 99, 438
Simović, Dušan: 382
Skenderbeg (vidi Đerđ Kastriota): 185
Slavac (knez): 91
Sobjevski, Jan (poljski kralj): 175
Sočica, Lazar: 314
Sokolović, Ferhad-paša: 157, 168
Sokolović, Mehmed-paša: 168, 171, 176
Sokolović, Sulunah-efendija: 281
Spaho, Mehmed: 343, 350, 380
Stambolić, Petar: 363
Starčević, Ante: 380
Stjepan, Miroslav (humski knez, sin Zavidin): 92, 101, 103
Stojadinović, Milan: 350, 381
Sukov (Succov, austrijski feldmaršal): 225
Sulejman-beg (ljubuški kapetan): 263
Sulejman-pašići: 259
Sultan: 131, 132, 156, 159
Sunarić, dr Jozo: 343
Svačić, Petar (hrvatski kralj): 119
Svrzo, Hamid: 343

Š

Šabanagić, Ali-beg (vidi: Ali-paša Gusinjac i Ali-paša Fero)
Šakabenta, Arsenije IV (patrijarh Srpske pravoslavne crkve): 228
Šarić, Smail-aga: 304
Šćepan Mali: 207

Šćepčević-Petrović, Danilo: 312
Šemsekadić, Mehmed Vehbi: 281, 282, 296, 300, 303, 314, 453, 454
Šola, Atanasije (podpredsjednik Sabora Bosne i Hercegovine): 344
Šola, Vojislav (predsjednik Zemaljske vlade BiH): 343
Štubenberg, grof (Graf Stubenberg-general): 222, 223
Šubići: 120, 122
Šubić, Pavao: 122

T

Teftedarija, Abdulah: vidi Deftedarević Abdulah-paša
Teodosije Veliki (rimski car): 52
Teodorik (kralj istočnih Gota): 66
Teuta (ilirska kraljica): 46, 47, 51, 437
Tiberije (rimski vojskovođa): 55, 56
Tisa, Ištvan (István Tisza): 343
Todorović, Alaj-beg: 264, 265
Tomaš, Stjepan: 121, 129, 443
Tomašević, Ishak-beg (vidi: Tomašević Stjepan i Sigismund)
Tomašević, Stjepan (sin kralja Stjepana Tomaša; vidi: Sigismund, Žigmund, Ishak Tomašević): 125, 130, 136, 156, 168, 442
Tomislav (hrvatski kralj): 440
Topal Husein-paša (namjesnik): 176, 177
Topal, Šerif Osman-paša: 450
Trenk, Franjo: 222
Trumbić, Ante: 343, 344, 370
Tuđman, Franjo: 365, 413, 414, 469
Tuluški, Rajmond (Raymond IV de Toulouse): 119
Tunguz, Pero: 274
Tuzlić, Bakir-beg: 262
Tvrtković, Tvrtko II (bosanski kralj): 128, 129, 166

U

Urban II (papa): 118, 119, 135
Uzunić, Ismet-paša: 296

V

Vajks, Maksimilijan (Maximilian Freiheerr von Weichs auf Glohn): 402
Valdek (Waldek): 228
Valgren, Lars-Erik (Lars-Eric Wahlgren): 418
Valis, Oliver (Paul Oliver Wallis, feldmaršal austrijski): 220
Vališ (Georg Olivije Walisch, austrijski general): 233
Valvazor, Pane (Pane Wallwasor – austrijski pukovnik): 222
Vasilije I (vladika): 95
Vasiljev (Slavenofil-Rus): 304
Veli-paša: 281, 453
Veličanstveni, Sulejman (sultan): 160, 162, 168
Vens, Sajrus (Cyrus Vance): 413
Vilajetović Salih - Hadži Lojo: 281, 282, 301, 309
Vilić, Ahmed: 262
Vilson, Vudro (Woodrow Wilson): 342

Virtemberg, fon Vilhelm (von Wilhelm Wirtemberg - austrougarski feldmaršal): 298
Višević, Mihailo: 91, 96, 102
Vitezović (hrvatski pisac): 342
Vladislav (sin herceg Stjepana): 125, 130, 132, 166, 167
Vukalović, Luka: 311
Vukan (zetski župan): 101
Vukčić - Hrvatinić, Hrvoje (herceg od Splita): 112, 127, 128, 166, 443
Vukotić, Petar (serdar, oponomoćenik kralja Nikole): 274, 278, 304
Vuković - Desisalić, Ferhad-beg: 168
Vuković, Vlatko (bosanski vojvoda): 122

Z

Zekendorf, fon Fridrih (Fridrich von Seckendorff, feldmaršal): 209, 220, 221, 224, 227, 228
Zenković, Ibrahim-aga: 177
Zlatar, Mujaga (muteselim): 262, 263, 265, 267
Zvizdović fra Anđeo: 131

Ž

Žigmund (vidi: Sigismund, Stjepan i Ishak Tomašević): 166
Žujović, Sreten: 402

REGISTAR GEOGRAFSKIH POJMOVA

A

Ada Kale (ostrvo): 249
Afrika: 53, 71, 382, 408
Albanija: 30, 55, 220, 243, 247, 252, 259, 261, 268, 327, 347, 437, 452
Aleksandrija: 100, 134
Aleksinac: 250, 274
Alep: 191
Alma Mons (vidi Fruška Gora): 55
Alpe: 63, 68, 119, 439
Amerika: 252, 456
Anadolija: 153, 156, 168, 170, 244, 247, 456
Anadolski ejalet: 163, 182, 186
Andretium (Muć-tvrđava): 57
Angora: 153
Antiohija: 100, 119, 134
Apeninsko poluostrvo: 51, 71
Apolonija: 55
Arabijsko poluostrvo: 134
Arapsko more: 53
Area Filaenorum (Area Philaenorum): 25, 53: 60
Ardijeji: 50, 51, 57
Argentaria (rudarsko naselje kod Srebrenice): 48, 50, 57, 58
Atos (Athos, Sveta gora): 101
Austrija: 69, 162, 171, 173, 174, 203, 204, 205, 208, 211, 218, 219, 220, 221, 222, 231, 232, 233, 235, 248, 250, 266, 267, 268, 272, 291, 311, 324, 330, 343, 347, 446, 447, 453, 457
Austrougarska: 17, 30, 276, 277, 279, 280, 281, 292, 293, 294, 302, 303, 304, 307, 308, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 324, 325, 326, 327, 328, 334, 341, 342, 343, 345, 346, 348, 357, 393, 452, 454, 455, 457, 527
Avarski kaganat (Avarska država): 29, 30, 65, 68, 96, 97, 99, 106, 107, 124, 133, 134, 440
Avarsko-slovenski savez: 65, 68, 71, 72, 73, 74, 85, 86, 106, 107, 116, 134, 155, 438, 439, 440
Azija: 65, 71, 119, 253
Azizija: (Donja i Gornja): 176
Azovsko more: 18, 65, 231

B

Bačka: 178, 455
Badanj (pećina): 42, 44, 46
Bagdad: 25, 191
Bakije: 267
Balkan (Balkansko poluostrvo): 15, 24, 25, 29, 30, 45, 47, 50, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 85, 86, 88, 89, 92, 93, 94, 100, 105, 107, 108, 116, 121, 122, 130, 131, 134, 155, 157, 169, 172, 176, 180, 204, 207, 219, 242, 243, 244, 251, 277, 291, 315, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 342, 351, 365, 382, 384, 402, 403, 410, 437, 440, 441, 443, 445, 449, 465, 468, 470

Baltik: 45, 439
Baltičko more: 68, 347
Banat: 161, 169, 177, 178, 218, 220, 224, 327, 329, 457
Bandin Odžak: 303
Banija: 409
Banovina Hrvatska: 222, 223, 349, 350, 382, 393, 459
Banovina Srpske zemlje: 393
Banja Luka: 59, 157, 176, 201, 203, 210, 214, 215, 220, 223, 225, 227, 230, 232, 236, 238, 253, 271, 273, 295, 298, 300, 301, 303, 317, 319, 320, 321, 324, 326, 329, 356, 357, 361, 384, 385, 389, 446, 447, 454
Banjalučko polje: 447
Banjska: 263, 264
Bar: 91
Baranja: 455
Bari: 119
Bastasi: 225
Beč: 18, 25, 61, 105, 123, 157, 162, 171, 174, 175, 176, 179, 180, 203, 206, 207, 209, 214, 234, 236, 253, 291, 301, 316, 319, 321, 322, 323, 324, 326, 342, 347, 349, 383, 395, 446, 461, 470, 471
Beneluks (zemlje): 381
Beograd: 25, 174, 175, 176, 185, 215, 218, 224, 229, 249, 250, 251, 252, 259, 273, 314, 345, 352, 353, 364, 366, 382, 383, 388, 412, 449, 458, 466, 467
Beogradski pašaluk: 247, 248, 249, 251
Berhtesgaden (Berchtesgaden): 469
Berlin: 17, 25, 26, 105, 282, 291, 292, 300, 304, 306, 311, 315, 316, 350, 380, 452, 453, 454, 459, 471, 528
Besarabija: 250
Bihać: 24, 177, 178, 206, 208, 210, 211, 215, 217, 218, 220, 222, 223, 234, 271, 273, 305, 317, 319, 324, 356, 357, 361, 389, 397, 400, 408, 418, 447
Bihaćki sandžak: 157, 173, 209, 296
Bihor: 228
Bijelo more: 106
Bijelo Polje: 228, 255
Bijeljina: 251, 255, 274, 356, 357, 385
Bilajsko polje: 223
Bilalovac: 301
Bileća: 58, 122, 168, 304, 309, 312, 320, 357, 452
Bilino polje: 102, 442
Biograd na moru: 104
Birač: 255
Bistrica (rijeka): 216
Bitolj (Monastir): 259, 261, 262
Bitovnja: 28, 384
Bizant (Konstantinopol): 25, 53, 58, 64, 65, 89, 91, 100, 134, 137
Bjelašnica: 28
Blagaj: 112
Blažuj: 302
Bliski istok (vidi Levant): 25, 106, 119, 135, 382
Blizna: 122
Bobovo: 314
Bobovac: 122, 124, 131, 132, 440
Boka: 25, 53, 60 (vidi i Boka Kotorska)
Boka kotorska: 250, 311, 320, 357
Bokokotorski zaliv: 24, 90
Borač: 312
Borova glava: 28
Bosanska Dubica: 24, 176, 177, 208, 215, 229, 230, 231, 232, 233, 248, 253, 291, 298, 446, 447, 470

Bosanska Gradiška: 48, 59, 210, 215, 295, 303
Bosanska Krupa: 177
Bosanski Brod (Brod na Savi): 109, 216, 227, 230, 235, 295, 303
Bosanski Novi: 177, 208, 215, 218, 235, 295, 296, 356, 384, 447, 461
Bosanski Petrovac: 215
Bosanski Šamac (G. Azizija): 300
Bosansko Grahovo: 220
Bosansko krajište: 132, 156, 166, 167, 443
Bosfor: 251
Bosna (rijeka): 45, 56, 57, 92, 96, 97, 98, 103, 108, 129, 178, 179, 215, 218, 234, 295, 296, 300, 306, 320, 438, 440, 442
Bosna: 48, 72, 75, 76, 111, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 176, 177, 179, 180, 181, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 216, 218, 219, 220, 222, 224, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 241, 244, 245, 247, 248, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 291, 292, 294, 298, 300, 302, 304, 306, 307, 308, 309, 310, 314, 315, 316, 318, 328, 333, 334, 356, 380, 383, 390, 391, 392, 404, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 459, 470
Bosanska krajina: 206, 296, 305, 366, 397, 404, 407, 408, 409, 414
Bosna i Hercegovina: 13, 14, 15, 16, 17, 18, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 41, 44, 53, 54, 56, 59, 60, 63, 64, 65, 70, 72, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 112, 123, 133, 168, 169, 179, 190, 206, 209, 212, 233, 243, 244, 246, 260, 270, 273, 275, 276, 278, 279, 280, 282, 292, 293, 294, 295, 304, 305, 308, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 339, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 355, 357, 358, 361, 362, 364, 366, 367, 380, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 413, 414, 415, 416, 424, 428, 432, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 466, 467, 468, 469, 470, 472
Bosanski ejalet: 154, 156, 157, 158, 160, 162, 164, 165, 168, 169, 172, 173, 174, 175, 179, 184, 185, 186, 187, 190, 194, 195, 201, 203, 205, 208, 209, 210, 243, 257, 258, 272, 291, 444, 445, 446
Bosanski sandžak (Sandžak Bosna): 156, 157, 158, 161, 166, 167, 193, 209, 443
Bosanski vilajet: 285, 293, 294, 318, 319

Bosna srebrena (Franjevačka provincija): 121, 131
Brač: 89, 90, 104, 116, 440
Braničevo: 98
Bratunac: 24
Brčko: 176, 211, 230, 300, 303, 398
Bregava (rijeka): 44, 91
Breznica (rijeka): 130
Brisel (Bruxselles): 412
Brodar: 115
Bronzani Majdan: 304
Brštanik: 114
Brvenik: 216
Budim: 170, 175, 176, 179, 234
Budimpešta: 292, 322
Budimski beglerbegluk (ejalet): 154, 157, 186, 187
Bugar: 24
Bugarska: 115, 191, 382, 449, 458, 469
Bugarsko carstvo: 91, 92, 93
Bugojno: 48, 384
Bukovica: 313
Bukovik: 398
Bukurešt: 252
Buna (rijeka): 91
Busovača: 259, 301
Butmir: 42, 44
Bužim: 223, 225, 305

C

Carigrad (vidi Konstantinopol i Istanbul): 71, 72, 73, 94, 95, 99, 100, 101, 116, 119, 130, 138, 155, 160, 164, 167, 167, 169, 171, 176, 228, 231, 235, 243, 250, 251, 252, 259, 260, 274, 278, 281, 304, 315, 439, 449, 450
Cavtat (Epidaurum): 69
Cazin: 356
Cer: 329
Cernik (Pakrac): 222, 223
Cerska: 416
Cetin: 223, 225, 233
Cetina (rijeka): 24, 90, 91, 93, 103, 116, 121
Cetinje: 207, 356, 385
Cibale (vidi Vinkovci): 55
Cincar: 28
Cres: 93
Crkvina (rijeka): 226
Crna Gora: 26, 72, 190, 204, 207, 220, 235, 250, 251, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 293, 308, 312, 313, 314, 315, 320, 324, 327, 329, 330, 342, 344, 360, 364, 366, 385, 395, 400, 401, 403, 409, 411, 413, 414, 451, 452, 465, 466
Crna Rijeka: 267
Crni Potoci: 220, 274, 276, 450
Crno more: 65, 68, 106, 121, 204, 231, 347, 439
Crnomorsko primorje: 219

Č

Čačak: 224, 227, 228, 229
Čađavica: 296
Čajniče: 108, 303, 385
Čapljina: 50, 58, 124, 303
Čehotina: 137
Čemerno: 28, 109, 312
Čengić Vila: 267
Češka: 69, 72, 455
Čitluk: 296

D

Dabar: 207, 312
Dalmacija: 51, 56, 57, 59, 60, 72, 73, 89, 90, 93, 102, 106, 107, 116, 117, 129, 134, 161, 171, 172, 175, 176, 205, 209, 250, 259, 294, 304, 305, 313, 319, 320, 323, 343, 344, 346, 383, 391, 414, 439, 449, 457, 461
Danska: 381
Daorson (vidi Ošanići): 57, 80, 123
Dardaneli: 130, 231, 251
Dejton (Dayton): 467
Delfi (svetilište u Grčkoj): 435
Deligrad: 250
Delminium (Duvno, Tomislavgrad): 46
Demokratska Federativna Jugoslavija: 351, 352, 360, 389, 400, 402, 403, 410, 411, 462, 469, 470
Derala: 28
Derventa: 176, 215, 220, 223, 229, 230, 232, 235, 295, 303
Dinara: 24, 26, 28, 89
Dinaridi: 120, 403
Dnjepar: 68
Dnjestar: 68
Doboj: 50, 115, 124, 129, 166, 215, 221, 227, 235, 295, 301, 303, 361
Doboj (Kakanj-Doboj, selo pored Kaknja): 166, 441
Dobor: 115, 124, 129, 442
Dobro Selo: 222
Dobrudža: 65, 275
Domavia (rudarsko naselje): 57
Don (rijeka): 68
Donja Dolina: 44, 48
Donja Gradina: 24
Donja Tuzla: 108
Donji Kraji: 120, 122, 156
Donji Vakuf: 245, 246
Drač: 73, 106, 119, 437
Dračevica: 91, 133
Drava: 55, 72, 89, 114, 179, 437
Dravska banovina: 459
Država Slovenaca, Hrvata i Srba: 343, 344, 345, 346, 347, 348, 350, 371, 393, 457, 458
Drežnik-grad: 222, 223, 232, 233
Drijevo: 108, 109, 122
Drim (rijeka): 56, 220
Drina (rijeka): 24, 25, 27, 28, 50, 53, 56, 60, 70, 87, 92, 93, 99, 103, 104, 106, 115, 118, 119, 121, 131, 215, 218, 219, 222, 250, 251, 252, 265, 266, 274, 276, 292, 327, 329, 366, 383, 403, 409, 414, 437, 439, 451
Drinjača (selo i rijeka): 59
Drobnjaci: 250
Drvar: 402
Duboka krajina: 296, 305
Dubrava (župa): 124
Dubrovnik (Raguza, Raguzium): 72, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 100, 102, 103, 104, 108, 109, 113, 116, 117, 127, 131, 133, 135, 259, 356, 411, 440, 447
Dubrovačka republika (Republika Dubrovnik): 26, 127, 130, 323
Duga Poljana: 395
Duklja (Zeta): 91, 96, 99, 100, 102, 115
Dunav (rijeka): 15, 25, 50, 53, 54, 55, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 73, 89, 98, 106, 114, 119, 177, 179, 192, 210, 224, 249, 251, 403, 437, 438, 439
Durmitor: 71, 89
Duvno (vidi Tomislav Grad): 215, 259, 440

Đ

Đakovo: 102, 108
Đenova: 119
Đerdap: 382
Đurđeva Gomila: 312
Đurđevac: 115

E

Egejsko more: 438, 459
Eger (Erlaun, Egra): 18, 168, 170, 171
Egipat: 49, 168, 191
Elba (rijeka): 54, 73
Elbasanski sandžak: 260
Engleska: 278, 293
Epidaurum (vidi: Cavtat): 69, 92, 117
Epirska despotovina: 138
Erdelj: 169, 170, 171, 174, 175, 208
Erzerum: 191
Eufrat (rijeka): 53
Evropa: 26, 29, 45, 46, 47, 49, 53, 54, 59, 65, 75, 95, 98, 106, 110, 112, 113, 114, 122, 124, 130, 135, 153, 168, 171, 175, 180, 184, 187, 188, 192, 203, 222, 231, 243, 246, 252, 253, 268, 272, 308, 323, 347, 348, 351, 381, 386, 396, 399, 403, 406, 439, 448, 470

F

Federativna Narodna Republika Jugoslavija: 353, 355
Firenca: 132
Foča: 109, 157, 167, 203, 264, 265, 303, 312, 313, 454
Fojnica: 58, 108, 131, 229, 312
Fojnica (rijeka): 98, 203
Franačka država: 25, 30, 87, 89, 93, 96, 97, 134, 527
Francuska: 100, 117, 120, 190, 233, 234, 248, 249, 250, 254, 255, 257, 268, 271, 272, 291, 341, 342, 380, 381, 382, 392
Fruška Gora (Alma Mons): 53

G

Gabela: 108, 109, 165, 177, 208, 210, 218
Gacko: 89, 203, 262, 312
Galicija: 18, 328, 330
Galija: 64
Galipolje (poluostrvo): 130
Gang (rijeka): 53
Gazimestan: 364, 463
Germanija: 55, 56
Glamoč: 57, 59, 176, 215, 245
Glasinac: 43, 45, 47, 207, 228, 263, 265, 266
Glavatičevo: 312, 313
Glina: 223
Gola planina: 299
Golija: 26
Goražde: 235, 265, 303, 361, 416, 418
Gorica: 303
Goričko polje: 304, 450
Gornja Tuzla: 108
Gornji Vakuf: 409
Goruški: 131

Gothard (St. Gothard): 173, 180
Grab: 312
Grabovica: 266
Grac: 161, 319, 321, 326
Gračac: 176
Gračanica: 297, 303
Gradačac: 115, 215, 297, 303, 336
Gradiška: 115, 165, 176, 230, 232, 233, 248, 295, 298
Grahovo: 274, 304, 309, 320
Grčka: 44, 190, 268, 382
Grebak: 28
Grmeč: 93, 103, 274
Grocka: 229, 230
Gruž: 117
Gusinje (Gusinjsko-plavska krajina): 211, 215
Gvozd: 72, 89, 116, 119, 162
Gvozdansko: 219

H

Habzburško carstvo (Habzburška monarhija): 25, 160, 173, 209, 243, 248, 279, 291, 292, 307, 322, 323, 342, 455, 457
Hag: 464, 465
Han Pijesak: 59
Halštat (Hallstadt): 43
Haršanj (Harsány - brdo): 176
Hatelji: 312
Havala (tvrđava): 223
Hercegova zemlja: 130, 132, 156, 157, 166, 167
Hercegovački sandžak: 157, 164, 168, 173, 209, 293, 295, 449
Hercegovački vilajet (vilajet Hercegovina): 157, 167, 455
Hercegovina: 72, 118, 130, 207, 251, 257, 263, 266, 273, 274, 275, 277, 278, 296, 303, 304, 311, 313, 314, 315, 319, 320, 321, 390, 391, 404, 407, 414, 451, 452
Herceg Novi (Castel Nuovo, Novi, Sv. Stjepan): 176, 196, 210
Hisardžik (na Limu): 265
Hiseta: 225
Hlm (vidi: Hum): 91, 93
Hojta: 28
Hongkong: 92
Hrvatska: 26, 96, 99, 100, 116, 119, 122, 135, 161, 180, 294, 304, 317, 343, 346, 356, 363, 365, 366, 367, 380, 383, 389, 391, 397, 400, 401, 402, 405, 408, 411, 413, 414, 465, 466, 468
Hum (Hlm): 91, 93, 100, 102, 103, 120, 122, 442
Humac: 50
Humska zemlja: 68, 91, 101, 102, 112, 134, 440
Hutovo: 375
Hvar: 89, 90, 104, 116, 440

I

Ibar (rijeka): 219, 220
Igalo: 385
Ilidža: 57, 58, 323
Ilirija (provincija država, carstvo): 44, 47, 48, 55, 291, 323, 347
Ilirik: 15, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 438

Ilova (rijeka): 175, 179
Imotski: 235, 295
Indija: 119
Indijski okean: 53
Istanbul (vidi: Konstantinopol i Carigrad): 130, 183, 184, 185, 186, 190, 191, 292, 314, 318
Istočno Rimsko Carstvo (vidi Vizantija): 58, 60, 63, 64, 134, 138, 438, 439, 441
Istra: 49, 119, 437, 457
Italija: 30, 44, 47, 52, 55, 64, 68, 69, 100, 293, 327, 328, 329, 341, 347, 379, 382, 383, 385, 395, 402, 403, 409, 438, 460, 461, 471
Ivan (planina i prevoj): 28, 108
Ivankovac: 250
Izačić: 222

J

Jadar (rijeka): 247
Jadransko more: 24, 46, 47, 49, 51, 62, 72, 87, 90, 104, 106, 129, 220, 408, 437, 438
Jadransko primorje: 174, 203
Jadran: 49, 55, 56, 69, 103, 116, 117, 119, 160, 175, 395
Jahorina: 384
Jajce: 112, 113, 121, 124, 130, 131, 132, 133, 137, 156, 161, 162, 167, 210, 211, 215, 221, 223, 227, 252, 296, 297, 298, 299, 303, 305, 306, 389, 398, 399, 400, 410, 449
Jajačka banovina: 156, 157, 161, 162, 167, 443
Jangcekjang: 53
Janja: 251
Japan: 380
Japra (rijeka): 48, 58
Jasen: 303
Jasenovac: 177, 219, 229
Javor: 251, 274
Jedrene: 119, 130, 255, 264, 278
Jeleč: 167
Jerusalem: 100, 119, 134
Jezero: 132
Jonsko more: 435, 436
Jugoslavija: 17, 349, 351, 352, 353, 363, 365, 366, 380, 383, 384, 388, 389, 390, 391, 392, 394, 395, 396, 397, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 415, 421, 422, 423, 424, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 466, 468, 472

K

Kačanička klisura: 262
Kačanik: 261
Kajbakovac: 225
Kakanj: 42, 45, 129, 166, 301
Kalinovik: 312, 313
Kalotići: 301
Kamengrad: 115, 161, 167, 210, 215, 305
Kandija (vidi Krit): 173, 175, 180, 203, 207, 214, 253, 443
Kanjiški ejalet: 157, 186
Kanjiža: 234
Karanovac (Kraljevo): 219, 220, 224, 228
Karantanija: 73, 107
Karaula: 28

Karlobag: 365, 427
Karlovac: 26, 206, 209, 214, 215, 232
Karpati: 68, 73, 86, 106, 107, 136, 328, 330, 439
Kartagina, Kartaga: 49, 439
Kaspijsko jezero (more): 65, 68
Kaspijska depresija: 63
Katera (Kotorac): 66
Kavkaz: 18, 65, 192
Keln (Köln): 119
Kijev: 25
Kina: 119, 185, 406
Kipar: 293
Kirenajka: 25
Kiseljak: 301
Kladuša: 177, 305, 315
Klašnica: 227
Klek: 264
Klermon Feran (Clermont Ferrand): 118, 135, 138
Klis (tvrđava): 174
Kliški sandžak: 157, 173, 209
Klobuk: 91, 215, 251, 303
Ključ: 132, 161, 210, 215, 286, 304
Ključ (kod Gacka): 215
Knin: 176, 210
Kninska Krajina: 366, 414
Kobaš: 109, 115, 215, 230
Kolašin: 209, 211, 215, 248
Konavle: 91, 117, 133
Konstantinopol (vidi Carigrad i Istanbul): 85, 119, 185, 438, 439
Konjević Polje: 416
Konjic: 59, 296, 302, 303, 304, 312, 313
Konjička župa: 312
Koraj: 216
Korana (rijeka): 175
Korčula: 116, 438
Korita: 28, 312
Koruška: 457, 471
Kosovo: 176, 260, 261, 262, 360, 363, 364, 449, 465
Kosovski vilajet: 285
Kostajnica: 219, 229, 274, 295, 298
Kotor: 104, 115, 172
Kozara: 115, 274
Kozarac: 215, 229, 304
Krka (rijeka): 73
Komar (prevoj): 28
Komarno: 65, 175
Konstantinopol (vidi i Carigrad): 69, 70, 85
Korčula: 89, 90, 104
Kordun: 409
Koreja: 65
Korićani: 28
Koruška: 161, 346
Kosovo: 264, 394, 400, 401, 403, 413, 443
Kosovo polje: 122
Kotor: 104
Kovačevića oblast: 156
Kovčina: 225
Kozaó (grad kod Fojnice): 131
Kozarac: 115
Krajina: 91, 245, 257, 258, 449
Kraljevina Bosna ("Bosansko kraljevstvo"): 155, 156, 166, 167, 187, 208, 210, 272
Kraljeve zemlje: 156
Kraljevina Hrvatska, Slavonija, Dalmacija: 457
Kraljevina Hrvatska i Slavonija: 457
Kraljevina Jugoslavija: 30, 350, 352, 355, 356, 372, 374, 381, 382, 383, 385, 419, 420, 459, 463, 470, 471
Kraljevina Crna Gora: 368
Kraljevina Srbija: 344, 345, 347, 368, 458

Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca: 345, 346, 347, 349, 353, 393, 458
Kranjska: 161, 455
Krbava: 176, 177, 206, 446
Krbavsko polje: 161
Krčki (Lički) **sandžak**: 157
Kreševo: 108, 229
Krf: 343, 346, 458
Krim: 175, 191, 192, 270
Krit (Kreta, Kandija) otok: 172, 174, 175, 191, 208
Krk: 93
Krka (rijeka): 73, 165, 213
Krojcenbrun (Kreuzenbrun): 126
Krupa: 91, 210, 225
Kruševac: 250
Kupa (rijeka): 49, 55, 56, 119, 408
Kupres: 177, 215
Kupreška vrata: 28

L

Laba (rijeka): 66
Laništa: 28
Lapac: 233
Lastovo: 117
Lašva: 121, 166, 441, 439
Lašva (rijeka): 98, 129
Lašva (župa): 156
Latinsko carstvo: 101, 138
Lauš: 224, 225
Lebršnik: 26, 28
Lelija: 28
Lemnos (ostrvo): 254
Lepant: 168, 180
Leskovac: 275, 293
Levant (vidi: Bliski istok): 25, 106, 119,135, 247, 439
Libija: 25, 60
Lički (Krčki) sandžak: 173
Lijevče polje: 306
Lika: 176, 177, 179, 205, 209, 274, 409, 446
Lim (rijeka): 56, 73, 115, 131, 265, 276, 384
Lion (Lyon): 119
Lipljan: 449
Lisičići: 42, 45
Lisin: 299
Livno: 58, 167, 203, 210, 215, 216, 245, 305, 361, 399, 408
Lombardija: 119
London: 342, 351, 389, 403, 414, 415, 416
Lošinj: 93
Loznica: 220, 222, 247, 251
Luka (župa): 112, 156

LJ

Lješnica (na Drini): 219, 220, 222, 224
Ljubišnja: 26
Ljubljanska vrata: 25
Ljubuški: 215, 296, 303
Ljuta krajina: 206

M

Mačva (Mačvanska banovina): 120, 161, 167

Mađarska (zemlje krune sv. Stefana): 30, 90, 94, 99, 102, 112, 115, 116, 119, 130, 135, 136, 167, 170, 171, 174, 175, 176, 208, 272, 324, 333, 343, 382, 391, 439, 440, 441, 446, 460, 461
Mađarsko kraljevstvo: 25, 137
Maglaj: 115, 215, 296
Maglić: 26
Majdan: 299
Majevica: 115
Makarska: 109
Makarsko primorje: 174
Makedonija: 49, 115, 122, 134, 188, 352, 391, 401, 451
Makedonsko carstvo: 91, 92, 94
Makljen: 28, 108
Makljenovac: 50
Mala Azija: 46, 100, 153, 168, 180, 439
Manjača: 295, 298
Marsej: 350
Matapan (rt): 395
Mediteran: 45, 46, 65, 106, 210
Medvjed kula: 113
Metković: 69, 295
Mezija: 55
Milano: 25, 52
Mili (Arnautovići): 98
Milodraž: 131
Miljacka (rijeka): 98
Miljevina: 313
Mišar: 250, 449
Mitrovica: 293
Mletačka republika (Mletačka Dalmacija): 92, 116, 117, 129, 137, 160, 162, 172, 173, 181, 205, 208, 209, 220, 243, 248, 445, 527
Mlinište: 28, 59
Mljet: 89, 90, 116, 117, 440
Mogorjelo: 50, 58, 64, 124
Mohač: 161, 162, 168, 172, 174, 179, 181, 252
Mohačko polje: 176
Moldavija: 169, 190, 220, 250
Monastir (Bitola): 191
Morava: 250, 251, 437
Moravska država: 89, 134
Moravsko-vardarska dolina: 119, 352
Moreja (Peloponez): 218, 219, 234
Moskva: 366, 412, 413, 466
Most na Tari: 215
Mostar: 203, 215, 217, 239, 245, 257, 273, 295, 297, 303, 313, 317, 319, 320, 322, 324, 326, 357, 361, 393, 399, 403, 448, 449
Mosul: 25
Mošunj (kod Viteza): 27
Motajica: 115
Mramorno more: 106, 130, 181
Mrkonjić Grad: 352, 384, 398, 469

N

Napulj: 352
Narona: 15, 50, 57, 59, 69, 92
Neretva: 45, 47, 91, 92, 93, 108, 114, 116, 122, 127, 165, 203, 210, 213, 215, 216, 218, 219, 295, 320, 385, 398, 409, 414, 440
Neretva-Konjic: 203
Neretvanska oblast: 66, 102, 440
Neum: 218
Neum-Klek: 447
Nevesinje: 203, 258, 262, 263, 312, 313
Nevesinjsko polje: 59
Nezavisna država Hrvatska: 385, 386, 387, 391, 392, 395, 461, 462, 471
Nikeja: 138
Nikejsko carstvo: 138

Nikopolje: 122
Nikšić: 89, 137, 215, 248, 258, 275, 452
Nil (rijeka): 53
Niš: 222, 224, 225, 228, 250, 275, 293
Nišići: 28
Niška oblast: 176
Norik: 63
Norveška: 381
Nova Varoš: 250, 251, 255
Novi (sv. Stjepan, Stjepan grad, Herceg-Novi, Castel Nuovo): 91, 109, 114, 132, 218, 220, 229, 230, 232, 234, 248, 298, 454
Novi Pazar: 176, 216, 224, 227, 228, 250, 251, 255, 260, 263, 264, 276, 314, 315, 318, 395
Novopazarski sandžak: 285, 293, 296, 303, 313, 318
Novi Sad: 357
Nirnberg (Nűrnberg): 412
Njeguš: 26
Njemačka: 30, 120, 174, 307, 324, 341, 342, 379, 380, 382, 383, 384, 387, 410, 461, 470

O

Obrnja (selo): 314
Obrovac: 165
Odesa: 222
Odra (rijeka): 68
Odžak: 246
Ohrid: 119
Ohridski sandžak: 260
Olomuc (Olomutz): 455
Olovo: 108, 121
Oltenija: 218
Omiš: 91, 109, 172
Onogošt (Nikšić): 215
Orahovica: 232
Orašje (D. Azizija): 300
Orjen: 26, 292
Osijek: 177, 210, 411
Osmansko carstvo: 17, 25, 30, 90, 104, 111, 112, 117, 122, 123, 126, 128, 129, 136, 138, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 186, 187, 190, 191, 203, 204, 205, 209, 210, 211, 213, 218, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 243, 244, 247, 248, 252, 256, 257, 259, 260, 268, 269, 271, 272, 274, 281, 291, 292, 293, 294, 309, 310, 311, 313, 315, 317, 318, 320, 323, 393, 4341, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 451, 452, 454, 470
Ostrogon: 234
Ostrovica: 222, 223
Ostrožac: 215, 229
Ošanići (vidi: Daorson): 44, 46, 48, 50
Oštrelj: 28
Otočac: 173
Ozija (Očakov istočno od Odese): 222, 229
Ozren: 207

P

Paganija: 90, 91, 93, 441
Padska nizija: 25, 47
Pahanik (Panik kod Bileće): 58

Pakrački sandžak: 157
Pale: 267
Paljanska Miljacka: 267
Panonija (Panonska nizija): 15, 24, 25, 29, 30, 46, 47, 48, 51, 54, 57, 60, 63, 64, 65, 66, 68, 72, 89, 90, 93, 106, 107, 114, 116, 134, 136, 160,162, 179, 180, 203, 247, 291, 437, 439, 440, 446
Parduba (Vranduk): 55, 57
Pariz: 450, 469
Pavle (oblast, zemlja Pavlovića): 156, 216
Peć: 180, 261, 305, 449
Peleponez: 446
Pelješac (poluostrvo): 91, 104, 117
Persijsko carstvo: 134
Perzija: 18, 69, 231
Pešta: 25, 315, 319, 321, 326
Petrovaradin: 177, 218
Pirinejsko poluostrvo: 252
Pirot: 275, 293
Piva: 89, 115, 137
Pješivac (selo): 304
Plana: 312
Plavo (Jadransko) more: 106
Plav: 211
Plevna: 447
Pliva (rijeka): 50
Pliva (župa): 156
Plovdiv: 160
Plješevica: 26, 206
Pljevlja (Taslidža): 130, 203, 264, 265, 313, 314, 315
Počitelj: 124, 215, 262
Podgora: 313
Podgorica: 264, 344, 414
Podgorje: 87
Podgrab: 266
Podi: 48
Podrašnica: 223, 225, 232
Podrinje: 112, 133, 156, 167, 265, 311, 312, 313, 319, 320, 414
Podromanija: 266
Podštirovnik: 24, 27
Podunavlje: 178
Podzvizd: 305
Pogledalo: 28
Pogorelica: 28
Polimlje: 137
Poljice: 122
Poljska: 173, 174, 175, 347, 381
Ponir: 225, 226
Popovo polje: 177
Poreč: 250
Posavina: 24, 42, 47, 230, 222, 223, 303
Potarje: 137
Pounje: 24, 205, 206, 230, 306
Požarevac: 211, 218, 219, 220, 229, 235, 291, 447
Požega: 228, 229
Požeški sandžak: 157
Požun: 250
Prača (rijeka): 265, 266
Prača (župa): 124, 267
Prašnja: 44
Prevalitana (provincija): 51, 60
Priboj: 315
Prijedor: 215, 295, 298, 300, 304
Prijepolje: 137, 248, 255, 265, 315
Prilep: 260
Priština: 160, 261, 262
Prizren: 101
Prozor: 167, 203, 298, 409, 448
Prusac: 169, 171, 172, 211, 445
Pruska: 135
Prut (rijeka): 204
Ptičar: 247

R

Rab: 93
Rača: 59
Radimlja (potok): 50
Raduša: 28
Rađevina: 247
Raguzium (vidi: Dubrovnik, Raguza): 72, 90, 91, 92, 93, 438
Rajhštat (Reichstadt): 276, 292, 315
Rajna (rijeka): 54
Rakovica: 222
Raška: 91, 96, 99, 115, 442
Ravna planina: 264
Ravni kotari: 174
Ravno: 177
Rebrovac: 226
Regensburg: 119
Republika Bosna i Hercegovina: 361, 367, 411, 412, 414, 429, 430, 431, 467, 469, 470
Republika srpska Bosna i Hercegovina: 414
Republika Dubrovnik (vidi Dubrovačka republika): 26, 127, 130
Republika Hrvatska: 365, 392
Republika sv Vlaha (vidi Dubrovnik): 120, 125, 127
Retinum (tvrđava): 56
Ribnica (rijeka): 98
Riječki zaliv: 55
Rijeka: 96
Rim: 15, 25, 29, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 64, 86, 87, 95, 100, 101, 119, 126, 129, 134, 137, 138, 155, 350, 379, 380, 395, 438, 439, 459, 471
Rimsko carstvo (Rimska imperija): 15, 25, 29, 30, 44, 46, 48, 52, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 71, 75, 85, 87, 126, 130, 133, 137, 155, 405, 437, 438
Ripač: 44
Risan (Rizon, Risinium): 47, 51, 57, 91, 93, 437
Rogatica: 265, 266, 303
Rogoj: 28, 296, 299
Romanija: 302, 303
Roška: 219
Rudine: 71, 89
Rudo: 384, 389
Rudnik: 229
Rumelija: 122, 130, 153, 187, 188, 203, 205, 264
Rumelijski ejalet: 157, 163, 169, 170, 182, 184, 186, 188, 209
Rumelijski sandžak: 261
Rumelijski vilajet: 293
Rusija: 68, 104, 173, 174, 204, 207, 211, 220, 221, 231, 232, 235, 250, 251, 252, 272, 276, 277, 292, 311, 313, 315, 324, 325, 326, 328, 329, 341, 347, 348, 406, 447, 452, 454, 456, 457, 451, 470

S

Salona (Solin): 15, 55, 56, 57, 59, 60, 69, 134, 436
Samobor: 115, 124, 211
Sana (rijeka): 45, 103, 112, 161
Sandžak (današnji): 228, 293, 313, 316, 330, 351, 352, 360, 391, 394, 396, 400, 401, 403, 409, 460, 463, 470

Sanica (rijeka): 161
Sanski Most: 215, 305, 389, 399
Sanstefan: 279, 280, 292, 315, 452, 453
Sarajevo: 59, 102, 104, 157, 160, 161, 166, 168, 169, 178, 179, 184, 196, 203, 211, 216, 217, 221, 227, 228, 229, 232, 234, 235, 244, 245, 246, 251, 258, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 271, 273, 278, 280, 291, 295, 296, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 307, 308, 309, 313, 317, 319, 320, 321, 324, 326, 329, 342, 350, 357, 361, 367, 383, 384, 385, 390, 393, 394, 399, 404, 407, 414, 415, 418, 446, 448, 449, 450, 454, 456, 470
Sarajevska oblast: 404
Sarajevska kotlina: 98, 115
Sarajevsko polje: 156, 267
Sava (rijeka): 15, 24, 28, 47, 49, 55, 56, 67, 69, 87, 89, 102, 104, 106, 109, 114, 115, 121, 129, 162, 165, 166, 176, 177, 179, 210, 213, 218, 219, 222, 223, 224, 228, 232, 233, 235, 273, 291, 292, 300, 303, 383, 392, 408, 437, 438, 440, 443, 447
Savezna država Jugoslavija: 411
Savezna Republika Jugoslavija: 367, 415, 466, 468, 470
Segedin: 178
Semberija: 276
Semeni (rijeka): 55, 437
Senta: 175, 178, 234
Serecium (tvrđava): 56
Sicilija: 51
Siget: 168
Sinj: 176, 208, 356
Sirija: 49, 247, 327, 328
Sirmium: 55, 56, 57, 60, 69
Sisak (Siscium): 55, 56, 105, 168, 169, 187, 190, 234, 253
Sitnica: 229, 296
Sjedinjene Američke Države: 341, 342, 379, 468
Sjenica: 131, 228, 251, 255, 265, 271
Sjetlina: 266
Skadar: 51, 60, 185, 207, 248, 260, 261, 262, 264
Skadarsko jezero: 119
Skradin: 165
Skopje: 101, 156, 160, 176, 261, 357
Skopsko krajište: 136, 156, 167
Slankamen: 177
Slavonija: 54, 100, 102, 108, 127, 136, 157, 161, 176, 177, 179, 205, 208, 209, 222, 223, 232, 233, 446
Slavonski Brod: 178, 294
Slavonski Šamac: 294
Slovenija: 69, 343, 346, 365, 366, 367, 391, 397, 400, 401, 405, 408, 411, 413, 414, 465
Slovinje (vidi Slavonija): 100, 102, 179
Slunj: 222
Smederevo: 125, 130, 224, 250
Smederevski sandžak: 161, 168, 220, 224, 247
Socijalistička Republike Bosna i Hercegovina: 354
Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) (vidi i Jugoslavija): 31, 353, 354, 360, 362, 366, 367, 411, 412, 466, 467
Soča (rijeka): 327, 328, 330, 344, 346, 347, 437
Sofija: 262
Soko: 115, 216, 247
Sokol: 121, 177, 220, 228, 251, 442
Sokolovići: 168
Soli (Tuzla): 112, 129
Solin (Salona): 73
Solun: 70, 71, 73, 106, 119, 268, 292, 293, 347, 438, 439, 459

Sovjetski Savez (Savez Sovjetskih Socijalističkih republika-SSSR): 351, 353, 358, 359, 361, 381, 387, 396, 403, 457, 460, 463
Split: 64, 69, 72, 91, 93, 100, 109, 120, 128, 172, 385, 395
Splonum (tvrđava): 56
Spreča (rijeka): 72, 303
Srb: 233
Srbija: 26, 99, 100, 102, 109, 120, 163, 176, 190, 191, 207, 218, 219, 220, 222, 224, 228, 229, 235, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 258, 264, 266, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 293, 308, 313, 314, 315, 320, 324, 327, 329, 330, 342, 344, 347, 348, 349, 354, 360, 363, 364, 366, 380, 384, 385, 386, 388, 389, 391, 394, 395, 401, 402, 403, 407, 411, 412, 414, 451, 452, 458, 464, 465, 466, 467, 471
Srebrenica: (vidi i Argentaria): 50, 57, 58, 108, 109, 121, 132, 211, 251, 255, 303, 350, 416, 417, 418
Srebrenička banovina: 156, 157, 161, 162, 167, 443
Srebrenik: 115, 121, 130, 162, 167, 286, 442
Srednjevjekovna bosanska država (Bosansko kraljevstvo): 112, 125, 162, 203, 206, 253, 450
Srednji istok: 94
Sredozemlje: 53
Sredozemno more: 53
Srem: 54, 218, 224, 327, 329
Sremski vilajet: 169
Stalać: 224, 228
Stara Gradiška: 223, 228
Stara Ostrovica: 215
Staretina: 28
Stari Majdan: 58, 108
Stavnja (rijeka): 98
Stična (vrh): 395
Stojčevac: 366
Stolac: 42, 50, 89, 215, 259, 263, 304, 312, 320, 449, 450
Stolice: 401, 403, 404, 407, 470
Ston: 91, 92, 125, 440
Strupnić: 58
Struma (rijeka): 73
Studenica (manastir): 101
Stup: 267
Sudeti: 65
Sutjeska (rijeka): 121, 398, 409
Sutorina: 218, 385, 447

Š

Šabac: 176, 216, 222, 224, 228, 232, 250, 251, 329, 356
Šahinovići: 225
Šamac: 300, 303
Šareni han (kod Viteza): 267
Šator: 28
Šeh Jujina glava: 459
Šibenik: 109, 172, 320, 356, 357
Šipovo: 50, 57
Šlezija: 65, 439
Šolta: 104
Španija: 64, 135, 406
Štajerska: 161, 346, 457, 471
Štimlje: 260, 261, 449
Šturlić: 222
Šumadija: 249
Šumet: 96
Šumla: 191

T

Tara (rijeka): 26, 71, 99, 108, 115
Taslidža (Pljevlja): 248
Temišvar: 218
Temišvarski beglerbegluk (ejalet): 154, 186
Teočak: 115
Teslić: 58
Tešanj: 115, 215, 227, 239, 245, 246
Timok (rijeka): 218, 224
Tirensko more: 62
Tisa (rijeka): 178
Trakija: 252
Transilvanija: 220
Travničko polje: 221, 229, 233
Travnik: 132, 157, 203, 211, 217, 221, 223, 227, 235, 245, 257, 258, 259, 262, 271, 298, 299, 300, 301, 303, 305, 306, 307, 317, 319, 324, 336, 356, 389, 449, 450
Travunija (vidi Trebinjska oblast): 66, 91, 93, 96, 133, 441
Trebinje: 89, 109, 177, 207, 215, 251, 258, 292, 312, 357, 452
Trebinjska oblast (vidi Travunija): 66
Trebišnjica (rijeka): 116, 312
Trebižat (rijeka): 50
Trebovac: 115
Treskavica: 28, 384
Tripoli: 53, 191
Trnovo: 312, 312
Trogir: 120, 172
Tropolje (Završje): 112
Trst: 319, 321, 322, 326, 353
Trstionica (Trstivnica rijeka): 98
Tržac: 222
Tuluz (Toulouse): 119
Tunis: 191
Turska: 231, 276, 278, 279, 292, 308, 323, 324, 330, 331, 456, 459

U

Ub: 250
Ugarska: 91, 99, 103, 117, 126, 161, 166, 169, 170, 171, 174, 175, 179, 205, 209, 343, 457
Una (rijeka): 24, 28, 31, 44, 47, 56, 87, 104, 106, 118, 119, 176, 179, 213, 218, 219, 223, 231, 291, 383
Uništa: 28
Ural (rijeka): 63
Uroševac: 261
Uskoplje (Gornji Vakuf): 167, 216, 298
Usora (rijeka): 42, 72, 96, 97, 112, 129, 130, 156, 440
Ustikolina: 313
Utvica (rijeka): 263
Uvac (rijeka): 276
Užice: 220, 228, 229, 251, 329

V

Vaganj: 28
Valjevo: 224, 228, 356, 447
Varcar Vakuf (Mrkonjić Grad): 296, 298, 299
Vareš: 108
Varšava: 25
Vaterlo (Waterloo): 347

Velebit: 175
Velika Britanija: 341, 342, 351, 381, 463
Velika Kladuša: 454
Velika Morava: 220, 224
Velika Srbija: 366, 382, 389, 412, 428, 429, 466
Veliki sirt (zaliv): 25, 60
Velja planina: 297
Venecija: 90, 91, 102, 119, 130, 132, 167, 173, 218, 440
Vid (na rijeci Neretvi): 69
Vidin: 247, 248, 249, 251
Vidinska oblast: 176
Vilfranš (Villefranche de Rourgue): 392
Vinac: 132
Vinkovci (vidi Cibale): 55
Virovitica: 365, 429
Vis: 352
Visla (rijeka): 66, 68
Visočka kotlina: 98, 115, 156
Visoki (vidi Visoko): 121, 124, 131, 203, 232, 245, 301, 302, 303, 448
Višegrad: 115, 177, 211, 250, 251, 264, 265, 303, 344, 385, 395
Višegrad na Dunavu: 234
Vitez: 27, 266, 277, 300
Vitez (prevoj): 450
Vitovlje: 177
Vizantija: 15, 25, 29, 30, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 96, 97, 99, 105, 106, 116, 117, 119, 122, 130, 134, 138, 187, 527
Vlašić: 71, 89
Vlaška: 169, 190, 220, 250
Voden: 122
Vojvodina: 352, 360, 364, 394, 400, 401, 413, 457, 465
Volga (rijeka): 18
Volujak: 26
Vrandučki klanac: 300
Vranduk (Parduba): 55, 57, 124, 156, 167, 196, 300, 438, 443
Vranica: 48, 131, 384
Vranje: 275, 293
Vratar: 115
Vratkovići: 312
Vrbanja: 385
Vrbanja (rijeka): 115
Vrbas (rijeka): 58, 92, 103, 109, 115, 215, 218, 224, 225, 226, 227, 230, 295, 296, 298, 300, 306, 447
Vrbica: 312
Vrgada: 72, 93
Vrgorac: 295
Vrhbosna (župa): 130, 131
Vrhprača: 266
Vrnograč: 177, 305
Vrsnik: 50
Vršac: 352
Vučitrn: 264
Vuka (rijeka): 55

Z

Zadar: 72, 93, 109, 172
Zagorje: 87, 216, 312, 313, 454
Zagreb: 25, 349, 355, 357, 365, 393, 394, 396, 457
Zahumlje: 66, 91, 93, 96, 102, 441
Zapadna Srbija: 391
Zli Stup: 266, 267
Zapad: 353, 363, 459
Zapadna Morava (rijeka): 218, 219, 220

Zapadno Rimsko Carstvo: 53, 58, 60, 62, 63, 64, 66, 134, 138, 438
Zaton: 96
Zelengora: 28, 409
Zemun: 61, 177
Zenica: 134, 295, 300, 301, 303, 304
Zenička kotlina: 98, 115, 156
Zeta: 219
Zlatibor: 26
Zrin: 229
Zrmanja (rijeka): 104, 165, 232
Zujevina (rijeka): 98
Zvečan (na Vrbasu): 115
Zvijezda: 131
Zvornički sandžak: 157, 158, 164, 209, 247, 258, 295, 296
Zvornik: 115, 124, 130, 132, 167, 176, 177, 178, 203, 208, 211, 215, 217, 218, 222, 223, 228, 229, 234, 245, 251, 266, 303, 356, 447
Zujevina (rijeka): 98

Ž

Žegar: 305
Žegulja: 303
Željeznica (rijeka): 98
Ženeva: 344, 345, 416, 458
Žepa: 416, 418
Žepačko brdo: 297
Žepče: 229, 295, 297
Žir: 115
Žljebac: 24
Župa: 96, 117

Prilog 7

SADRŽAJ ILUSTRACIJA

I DIO

I/1 Bosanskohercegovački geografski prostor 33
I/2 Karta Bosne i Hercegovine 34
I/3 Oblik i dimenzije države BiH 35
I/4 Hidrografija 36
I/5 Bihać 37
I/6 Travnik 37

II DIO

II/1 Iliri 77
II/2 Ilirik 78
II/3 Glavni putevi prema limesu 79
II/4 Daorson 80
II/5 Mogorjelo 81

III DIO

III/1 Začetak bosanske države 139
III/2 Bosna u doba Kulina bana 140
III/3 Povelja Kulina bana, izdata 29. avgusta 1189. 141
III/4 Bosna u doba bana Stjepana II Kotromanića 142
III/5 Nekropole stećaka na bosanskohercegovačkom geografskom prostoru 143
III/6 Bosna u doba kralja Tvrtka I Kotromanića 144
III/7 Načelni borbeni poredak osmanske vojske 145
III/8 Tvrtko prvi Kotromanić 146
III/9 Kraljevska stolica – Bobovac 146
III/10 Bosanska dinastija Kotromanića 146
III/11 Stolni grad Bobovac 147
III/12 Bobovac 147

IV/A DIO

IV/1 Bosanski sandžak i mađarske banovine 193
IV/2 Bosanski ejalet 194
IV/3 Samoodbrana izolovanog bosanskog ejaleta 195
IV/4 Upad Savojskog u Sarajevo 196
IV/5 Eugen Savojski 197
IV/6 Herceg Novi 198
IV/7 Vranduk 198
IV/8 Ostrožac 199
IV/9 Stolac 199

IV/B DIO

IV/10 Habzburški plan napada na Bosnu 237
IV/11 Banjalučki boj 04.08.1737. godine 238
IV/12 Mostar 239
IV/13 Tešanj 239

IV/C DIO

IV/14 Gradaščevićev pohod na Kosovo
i Hamdi-Mehmedpašin na Bosnu 283
IV/15 Husein-kapetan Gadaščević 284
IV/16 Omer-paša Latas 284
IV/17 Novopazarski sandžak odvojen od Bosanskog
vilajeta - priključen Kosovskom vilajetu 285
IV/18 Ključ 286
IV/19 Srebrenik 286

V DIO

V/1 Invazija Bosne i Hercegovine 1878. 332
V/2 Podjela na okruge okupirane Bosne 333
V/3 Austro-Ugarska zastava u Bosni 334
V/4 Salih Forta 335

V/5 Stojan Kovačević 335
V/6 Vaso Pelagić 335
V/7 Mićo Ljubibratić 335
V/8 Gradačac 336
V/9 Travnik 336

VI DIO

VI/1 Ujedinjenje Kraljevine Srbije, Kraljevine Crne Gore i Države SHS 368
VI/2 Država Slovenaca, Hrvata i Srba - novembar 1918. godine 369
VI/3 Potpisnici Ženevske deklaracije 370
VI/4 Podjela Kraljevine SHS na 33 oblasti 371
VI/5 Podjela Kraljevine Jugoslavije na 9 banovina 372
VI/6 Sporazum Cvetković – Maček o podjeli 26.08. 1939. godine 373
VI/7 Vojnoteritorijalna podjela Kraljevine Jugoslavije 1939. godine 374
VI/8 Hutovo 375
VI/9 Počitelj 375

VII DIO

VII/1 Pripreme za odbranu Kraljevine Jugoslavije 1941. godine 419
VII/2 Raspored i taktičke granice okupatorskih armija 18.04.1941. 12,00 sati, na dan kapitulacije vojske kraljevine jugoslavije 420
VII/3 Podjela Jugoslavije na okupaciona područja 1941. 421
VII/4 Njemačka policijska uprava okupirane Jugoslavije - proljeće 1943. 422
VII/5 Njemačka vojna uprava okupirane Jugoslavije – septembar 1943. 423
VII/6 Oslobođena teritorija Jugoslavije u vrijeme obnove državnosti Bosne i Hercegovine (novembar 1943.) 424
VII/7 Platforma NOP-a Jugoslavije, anticipirana strukturom pokreta, vojske i organa narodne vlasti 425
VII/8 Projekt Velike Srbije 1941. 426

VII/9 Velika Srbija do linije Karlobag – Virovitica (projekat) 427
VII/10 Nacionalna struktura Bosne i Hercegovine prema rezultatima popisa stanovništva 31.03.1991. 428
VII/11 Šematski prikaz planiranih operacija JNA u početnom periodu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 429
VII/12 Slobodne teritorije Republike Bosne i Hercegovine juna 1992. godine 430
VII/13 Slobodne teritorije Republike Bosne i Hercegovine na dan, obustave vatre - 12.10.1995. godine 431
VII/14 Bosna i Hercegovina prema Dejtonskom sporazumu 432
VII/15 Ekshumirane masovne grobnice žrtava agresije na BiH 433

Prilog 8

BILJEŠKE O AUTORU

Prof. mr. Muharem Kreso, oficir u penziji, rođen 10. januara 1924. u Bileći, gdje je završio osnovnu i građansku školu. Učiteljsku školu završio je u Sarajevu i Mostaru, a Filozofski fakultet III stepen u Beogradu.

Od 1958. godine intenzivno se bavi naukom. Do 1973. godine radi kao naučni saradnik Vojnoistorijskog instituta u Beogradu, a onda kao vanredni profesor Vojne istorije (do 1986) na Vazduhoplovnoj i Intendantskoj vojnoj akademiji, te Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Od osnivanja (1993) spoljni je saradnik Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu.

Autor je, pored ove sinteze, objavio: 1. "NJEMAČKA OKUPACIONA UPRAVA U BEOGRADU" (autor); 2. "KONAČNO RJEŠENJE JEVREJSKOG PITANJA U OKUPIRANIM ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA" (autor); 3. "HRONOLOGIJA NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE NARODA JUGOSLAVIJE" (koautor); 4. "DVADESETDEVETA HERCEGOVAČKA DIVIZIJA NOVJ" (koautor); 5. "STRUČNI LEKSIKON OSNOVNIH VOJNIH I RATNIH PRAVNOPOLITIČKIH POJMOVA" (koautor); 6. "GENOCID U SREBRENICI – SIGURNOJ ZONI UN, JULA 1995" (koautor); 7. "LEKSIKON SIGURNOSTI" (koautor).

Uz to je objavio preko 50 studija i rasprava iz oblasti opće i vojne historije u naučnim časopisima i na naučnim skupovima, preko 400 enciklopedijskih jedinica u Enciklopediji Jugoslavije i Vojnoj enciklopediji. Uredio je dvadesetak knjiga više izdavača i recenzirao oko 80 radova za objavljivanje.

Učesnik je Narodnooslobodilačkog (1942-1945) i Odbrambenog (1992-1995) rata Bosne i Hercegovine. Sada je član Glavnog odbora Saveza antifašista boraca NOR-a Bosne i Hercegovine. Odlikovan je sa više odlikovanja i nosilac velikog broja društvenih priznanja.